

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

НЕСТЕРЕНКО ОЛЕНА ПЕТРІВНА

УДК 330.8

ДИСЕРТАЦІЯ

**АВСТРИЙСЬКА НЕОРТОДОКСАЛЬНА ТРАДИЦІЯ
В ЕВОЛЮЦІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ**

08.00.01 – економічна теорія та історія економічної думки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О.П. Нестеренко

Науковий консультант

Базилевич Віктор Дмитрович,
член-кореспондент НАН України,
доктор економічних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки
України, лауреат Державної премії
України в галузі науки і техніки

АНОТАЦІЯ

Нестеренко О. П. Австрійська неортодоксальна традиція в еволюції економічної теорії. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.01 – економічна теорія та історія економічної думки. Київський національний університет імені Тараса Шевченка Міністерства освіти і науки України, Київ, 2021.

Проведене дослідження систематизує та конкретизує внесок австрійської неортодоксальної дослідницької традиції у розвиток світової економічної науки. У роботі доведено, що сукупність ідей австрійської традиції становить неортодоксальну, самодостатню і завершену наукову парадигму.

У дисертації здійснено теоретико-методологічне узагальнення та запропоновано вирішення наукової проблеми становлення, нагромадження, розвитку і поширення економіко-теоретичних знань, методологічних і практичних підходів австрійської неортодоксальної традиції в контексті еволюції економічної теорії в просторовому, темпоральному та структурному аспектах, що уможливило формулювання висновків стосовно формування методологічних засад альтернативи панівній неокласичній ортодоксії, на роль якої претендує цілісна розгалужена система наукових поглядів представників австрійської традиції економічного аналізу та надання рекомендацій щодо розробки методологічних основ заходів з імплементації неоліберальних настанов для економічної політики, спрямованої на інституціоналізацію та лібералізацію соціально-економічного простору.

Виявлено, що в межах маржиналізму функціонувало три конкуруючі дослідницькі традиції: австрійська, лозаннська та кембризька. Дві з них (лозаннська та кембризька) повною мірою інтегровані до мейнстріму сучасної економічної науки, зокрема неокласичної мікроекономіки, тоді як австрійська дослідницька традиція вимагає глибокого опрацювання й більш інтенсивного залучення до вирішення новітніх теоретичних і практичних

проблем економічного розвитку. Спростовано загальновизнану тезу про те, що маржиналістська революція була повністю поглинута неокласичною економічною теорією. Здійснено комплексний аналіз наукового доробку австрійської суб'єктивно-психологічної школи, що став підтвердженням гетерогенності ідей маржиналістського напрямку економічної науки та гетеродоксальності започаткованої австрійської традиції економічного аналізу.

Визначено ендо- та екзогенний вплив неортодоксального соціально-економічного учення Й. Шумпетера на становлення і розвиток австрійської наукової традиції. Теорії Й. Шумпетера і Л. фон Мізеса класифіковано як неортодоксальні передусім тому, що вони демонструють відмову від неокласичної статичної теорії на користь динамічного підходу. Проведений порівняльний аналіз економіко-теоретичних систем дозволив сформулювати висновок про революційність ідей Й. Шумпетера в галузі економічної динаміки та Л. фон Мізеса в царині праксиології. Обґрунтовано, що неоліберальні погляди Л. фон Мізеса демонструють удосконалення австрійської дослідницької традиції, тоді як перевагами шумпетерівської теорії є синтез абстрактно-теоретичного й конкретно-історичного аналізу, поєднання економічного й соціологічного підходів.

Доведено, що в межах австрійської традиції діяльність людини досліджується як процес координації послідовних змін, що відбуваються у часі, учасники якого діють відповідно до власних знань, переконань, очікувань, продукують нову інформацію, знаходять нові можливості, реалізують свій творчий потенціал. Таке розуміння є сутнісним продовженням переконливо обґрунтованих першооснов австрійського економічного аналізу – суб'єктивного підходу, принципу методологічного індивідуалізму, пріоритетності абстрактних методів пізнання.

Запропоновано спільну класифікацію економічних пріоритетів класичного лібералізму та сучасного неолібералізму, серед яких: обмеження державного впливу на економічне життя; гармонійний розвиток приватної

власності в плюралістичній системі відносин власності; стимулювання вільного підприємництва; безперешкодний розвиток конкурентних основ господарювання; обмеження форм і методів соціальної політики кейнсіанського типу; а з 80-х років ХХ століття – приватизація, дерегуляція, лібералізація податкового й антимонопольного регулювання.

Визначено, що у сучасній економічній науці безпосереднім носієм та ідейним наступником австрійської суб'єктивно-психологічної школи виступає австрійський неолібералізм, який уособлює актуальний розвиток австрійської традиції економічного аналізу. Комплексний аналіз і аналітичне узагальнення наявних наукових підходів та ретельне опрацювання творчого доробку представників австрійського неолібералізму дозволило запропонувати авторське тлумачення змісту австрійської парадигми економічної теорії, на якій наразі базується австрійська дослідницька традиція.

Аргументовано, що австрійська парадигма економічної теорії як основа австрійської традиції економічного аналізу характеризується ідейно-філософською та теоретико-методологічною цілісністю. Детального розгляду дістали найвагомші філософські і методологічні імперативи австрійської дослідницької традиції, а саме: прагматичний підхід, феномен методологічного дуалізму, критичний аналіз сцієнтизму, подальший розвиток суб'єктивного підходу. Виявлено гетеродоксальність, унікальність та оригінальність визначених філософських і методологічних імперативів. Встановлено, що більшість з них, передусім суб'єктивний підхід, мають міждисциплінарний характер, можуть бути використані не лише в економічній теорії, а й поза її межами, охоплюючи усі соціальні та поведінкові науки. На цій основі підкреслено універсальність змісту та значення ідейно-філософських та теоретико-методологічних підходів австрійської традиції загалом та австрійського неолібералізму зокрема.

Економіко-теоретичну цілісність австрійської гетеродоксальної традиції визначено такими економіко-теоретичними імперативами: логіка дії

(праксиологія); посилення індивідуалізму і суб'єктивізму в економічній теорії; механізм суспільної координації, втілений в концепції спонтанного соціально-економічного порядку; реалістична теорія динамічного ринкового процесу та підприємництва; концепція розпорошеного, неявного знання; австрійська теорія конкуренції як «процедури відкриття»; критичний аналіз централізованого планування та проявів соціального конструктивізму; критика державного регулювання, макроекономічного підходу, кейнсіанського типу економічної політики; австрійська грошова теорія та теорія економічних коливань.

Визначено, що представники австрійської дослідницької традиції визнавали можливими свідомі дії з вдосконалення інституцій спонтанного (розширеного) порядку, аргументуючи поступове поліпшення окремих інституційних норм. Глобальні зміни, що змінюють увесь інституційний каркас суспільства, не здатні розвиватися за планом і відхиляються від первинно поставлених цілей, породжуючи низку непередбачуваних та непрогнозованих побічних ефектів.

Обґрунтовано специфіку практичного використання теоретичних настанов австрійського неолібералізму, що доводить суперечності чинної системи антимонопольного регулювання, яке парадоксально призводить до послаблення конкуренції. Виявлено, що праці представників австрійської традиції, серед іншого, заклали основи сучасної переорієнтації державної політики з обмежувального антимонопольного регулювання, зорієнтованого на досягнення ідеалу конкуренції у бік забезпечення реалізації стимулюючої конкурентної політики. Доведено практичну цінність цих положень, адже реалізація антимонопольної політики є історією поступового пом'якшення регулювання концентрації ринків, утворення стратегічних союзів, злиттів і поглинань, лібералізації вимог до угод, спрямованих на економію трансакційних витрат та ін., що відповідає ключовим засадам австрійської школи та ліберальної традиції.

Розкрито зміст специфічної австрійської монетарної теорії економічного циклу, збудованої на виявленні взаємозв'язку грошового та реального секторів економіки. Економічні процеси у сфері грошово-кредитних відносин визнано такими, що мають внутрішню притаманну дискретність, а невиважена монетарна політика здатна суттєво посилювати флуктуації. Виявлено причини економічних коливань, зокрема помилкове надлишкове інвестування, здійснене у віддалені періоди без відповідного обрахунку віддачі та ефективності, що обумовлює суттєве подовження періодів виробництва усіх без винятку галузей, та «зв'язує» частину кредитних ресурсів, викликаючи їх дефіцитність у наступних періодах, та стимулювання надлишкового споживання, що уможлиблюється штучно низькими процентними ставками та доступним кредитуванням.

Висвітлено неоліберальну концепцію індивідуальної, або комутативної справедливості, розвиток якої є закономірним продовженням ліберальної традиції в економічній науці. Аналітичне узагальнення наукових поглядів Ф. фон Хайєка дозволило запропонувати авторське тлумачення особливостей критичного аналізу панівної концепції соціальної справедливості в контексті подальшого поширення ліберальних засад економічного розвитку.

Здійснено авторське структурування напрямів критики Ф. фон Хайєком панівної концепції дистрибутивної соціальної справедливості. Вказано, що представник австрійського неолібералізму відмовився від хибного розуміння феномену справедливості, який руйнує індивідуальну економічну свободу та мотиваційні механізми будь-якого суспільства. Підкреслено протиприродний, неволюційний, екзогенний відносно ринку характер категорії дистрибутивної соціальної справедливості, її відмінності від справжніх соціальних категорій, які мають еволюційну природу. Доведено, що ліберальна і неоліберальна традиції комутативної справедливості ідейно протистоять псевдосоціально-орієнтованій концепції розподільної справедливості.

Проаналізовано соціально-економічні погляди Ф. фон Хайєка, що репрезентують критичний аналіз патерналізму, соціального забезпечення, тиску організованих груп впливу. Аргументовано, що хайєківський аналіз соціальної справедливості базується на міждисциплінарному підході, який охоплює економічну теорію, філософію, політологію, право та інші суспільні науки. Зроблено висновок про те, що подальше просування риторики соціальної справедливості вимагає переорієнтації ціннісних настанов соціальної політики у напрямку від реалізації розподільного результативного підходу та державного патерналізму до формування відносин партнерства та соціальної відповідальності на основі додержання чітко визначеної та уніфікованої системи інституційних правил та норм.

Виявлено вплив сучасної австрійської дослідницької традиції на розвиток економічної науки в Україні на початку XXI століття у питанні концептуальної визначеності подальшого реформування соціально-економічної системи, окреслено світоглядні концепти модернізації економіки України на засадах її лібералізації, висловлено пропозиції щодо активізації неоліберальних начал в теорії і практиці економічного реформування.

Проаналізовано ретроспективу становлення, розвитку та реформування податкової системи України, з'ясовано особливості сучасного етапу еволюції податкової системи в контексті необхідності продовження ліберальної податкової реформи. Запропоновано періодизацію еволюції податкової системи, а саме: формування вітчизняної податкової системи квазі-ліберального типу; формування репресивної моделі податкової системи з елементами силового тиску; етапи удосконалення та подальшої інституціоналізації податкової системи.

Акцентовано увагу на суб'єктивно-психологічному вимірі теорії і практики оподаткування, вивчення якої було започатковано австрійською економічною традицією та поглиблено австрійською неоліберальною економічною теорією. З'ясовано, що врахування суб'єктивних оцінок платників податків щодо форм та способів оподаткування, стану

адміністрування податків, інших суб'єктивних та індивідуалістичних факторів модифікує усталені підходи до побудови податкової системи і має посприяти відродженню суб'єктивістської традиції в економічній та фінансовій науках. Встановлено ключову якісну особливість вітчизняної податкової системи – її квазі-ліберальність, окреслено подальші перспективи розвитку податкової системи в контексті неоліберальної теорії.

Узагальнено теоретико-методологічні засади неоліберального концепту економічної свободи та розкрито шляхи його практичної реалізації. Виявлено принципові підходи, що є першоосновами ідентифікації, впровадження та подальшої реалізації неоліберального концепту економічної свободи.

Ключові слова: австрійська неортодоксальна традиція економічного аналізу, австрійська парадигма економічної теорії, австрійська суб'єктивно-психологічна школа, австрійська теорія економічних коливань, австрійська теорія конкуренції Ф. фон Хайєка, австрійська теорія соціальної (комутативної) справедливості, економічна свобода, економічний лібералізм та неолібералізм, інституційно-еволюційний контекст соціально-економічного розвитку, методологія економічної науки, неоліберальна економічна теорія, неоліберальне податкове реформування, неортодоксальне соціально-економічне вчення Й. Шумпетера, праксиологія Л. фон Мізеса, суб'єктивний підхід.

ABSTRACT

Nesterenko O.P. Austrian Unorthodox Tradition in the Evolution of Economic Theory. – Qualification scientific work on the manuscript rights.

Thesis for the scientific degree of Doctor of Sciences (Economics) in the specialty 08.00.01 – Economic Theory and History of Economic Thought. Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv, 2021.

The study systematizes and specifies the contribution of the Austrian unorthodox research tradition into the development of world economics. The

research proves that the set of ideas of the Austrian tradition is an unorthodox, self-sufficient and complete scientific paradigm.

The thesis provides a theoretical and methodological generalization and offers a solution to the scientific problem of formation, accumulation, development and dissemination of economic and theoretical knowledge, methodological and practical approaches of the Austrian unorthodox tradition in the context of the evolution of economic theory in spatial, temporal and structural aspects, methodological foundations of the alternative to the dominant neoclassical orthodoxy, the role of which claims a holistic branched system of scientific views of the Austrian tradition of economic analysis and recommendations for developing methodological frameworks for implementing neoliberal guidelines for economic policy aimed at institutionalization and liberalization of socio-economic environment.

It has been found that there were three competing research traditions within marginalism: Austrian, Lausanne and Cambrian. Two of them (Lausanne and Cambridge) are fully integrated into the mainstream of modern economics, including neoclassical microeconomics, while the Austrian research tradition requires in-depth study and more intensive involvement in solving the latest theoretical and practical problems of economic development. The generally accepted thesis that the marginalist revolution was completely absorbed by neoclassical economic theory was refuted. A comprehensive analysis of the scientific achievements of the Austrian subjective-psychological school, which confirmed the heterogeneity of the ideas of the marginalist direction of economics and the heterodoxy of the established Austrian tradition of economic analysis has been done.

The endo- and exogenous influence of J. Schumpeter's unorthodox socio-economic doctrine on the formation and development of the Austrian scientific tradition has been determined. The theories of J. Schumpeter and L. von Mises are classified as unorthodox primarily because they demonstrate the rejection of neoclassical static theory in favor of a dynamic approach. A comparative analysis

of economic-theoretical systems allowed us to draw a conclusion about the revolutionary ideas of J. Schumpeter in the field of economic dynamics and L. von Mises in the field of praxiology. It is substantiated that the neoliberal views of L. von Mises demonstrate the improvement of the Austrian research tradition, while the advantages of Schumpeter's theory are the synthesis of abstract-theoretical and concrete-historical analysis, the combination of economic and sociological approaches.

It has been proved that within the Austrian tradition human activity is studied as a process of coordination of successive changes that occur over time, whose participants act in accordance with their own knowledge, beliefs, expectations, produce new information, find new opportunities realize their creative potential. This understanding is an essential continuation of the convincingly substantiated principles of Austrian economic analysis - the subjective approach, the principle of methodological individualism, the priority of abstract methods of cognition.

It has been proposed a common classification of economic priorities of classical liberalism and modern neoliberalism, including limitation of state influence on economic life; harmonious development of private property in a pluralistic system of property relations; stimulating free enterprise; unhindered development of competitive business bases; restriction of forms and methods of social policy of Keynesian type; privatization, deregulation, and liberalization of tax and antitrust regulation since the 1980s.

It has been determined that in modern economics the direct carrier and ideological successor of the Austrian subjective-psychological school is Austrian neoliberalism, which embodies the current development of the Austrian tradition of economic analysis. Comprehensive analysis and analytical generalization of existing scientific approaches and careful study of the creative work of Austrian neoliberalism has allowed to offer an author's interpretation of the content of the Austrian paradigm of economic theory, which is currently based on the Austrian research tradition.

It has been argued that the Austrian paradigm of economic theory as the basis of the Austrian tradition of economic analysis is characterized by ideological, philosophical and theoretical and methodological integrity. The most important philosophical and methodological imperatives of the Austrian research tradition has been considered in details, namely: the praxiological approach, the phenomenon of methodological dualism, the critical analysis of scientism, and the further development of the subjective approach. Heterodoxy, uniqueness and originality of certain philosophical and methodological imperatives have been revealed. It has been established that most of them, primarily the subjective approach, are interdisciplinary in nature, can be used not only in economic theory, but also outside it, covering all social and behavioral sciences. On this basis, the universality of the content and significance of ideological-philosophical and theoretical-methodological approaches of the Austrian tradition in general and Austrian neoliberalism in particular has been emphasized.

The economic and theoretical integrity of the Austrian heterodox tradition has been defined by the following economic and theoretical imperatives: logic of action (praxiology); strengthening individualism and subjectivism in economic theory; the mechanism of social coordination embodied in the concept of spontaneous socio-economic order; realistic theory of dynamic market process and entrepreneurship; the concept of scattered, implicit knowledge; Austrian competition theory as a "discovery procedure"; critical analysis of centralized planning and manifestations of social constructivism; critique of state regulation, macroeconomic approach, Keynesian type of economic policy; Austrian monetary theory and the theory of economic fluctuations.

It has been determined that the representatives of the Austrian research tradition recognized the possibility of conscious actions to improve the institutions of the spontaneous (extended) order, arguing for the gradual improvement of certain institutional norms. Global upheavals, which change the entire institutional framework of society, are not able to develop according to plan and deviate from

the original goals, generating a number of unpredictable and unpredictable side effects.

It has been substantiated the specifics of the practical application of the theoretical guidelines of Austrian neoliberalism, which proves the contradictions of the current system of antitrust regulation, which paradoxically leads to a weakening of competition. It has been revealed that the works of the Austrian tradition, among other things laid the foundations for the modern reorientation of state policy on restrictive antitrust regulation, focused on achieving the ideal of competition towards ensuring the implementation of stimulating competition policy. The practical value of these provisions has been proved that the implementation of antitrust policy is a history of gradual easing of market concentration, the formation of strategic alliances, mergers, and acquisitions, liberalization of requirements for agreements aimed at saving transaction costs, etc., which meets the key principles of the Austrian school. traditions.

It has been revealed the content of the specific Austrian monetary theory of the economic cycle, based on the identification of the relationship between the monetary and real sectors of the economy. Economic processes in the field of monetary relations has been recognized as having intrinsic discretion and unbalanced monetary policy can significantly increase fluctuations. The causes of economic fluctuations has been revealed, in particular erroneous overinvestment made in remote periods without proper calculation of return and efficiency, which causes a significant prolongation of production periods of all industries, and "binds" part of credit resources, causing their deficit in subsequent periods and stimulating excess consumption, which is made possible by artificially low-interest rates and affordable lending.

It has been highlighted the neoliberal concept of individual or commutative justice, the development of which is a natural continuation of the liberal tradition in economics. Analytical generalization of F. von Hayek's scientific views allowed to offer the author's interpretation of the features of the critical analysis of the

dominant concept of social justice in the context of the further spread of liberal principles of economic development.

It has been carried out the author's structuring of the directions of F. von Hayek's critique of the dominant concept of distributive social justice. It is stated that the representative of Austrian neoliberalism has abandoned a misunderstanding of the phenomenon of justice, which destroys individual economic freedom and motivational mechanisms of any society. It has been emphasized the unnatural, non-evolutionary, exogenous nature of the category of distributive social justice in relation to the market, its differences from the real social categories, which have an evolutionary nature. It has been proved that the liberal and neoliberal traditions of commutative justice are ideologically opposed to the pseudo-social-oriented concept of distributive justice.

It has been analyzed the socio-economic views of F. von Hayek, which represent a critical analysis of paternalism, social security, and the pressure of organized groups of influence. It has been argued that Hayek's analysis of social justice is based on an interdisciplinary approach that encompasses an economic theory, philosophy, political science, law, and other social sciences. It is concluded that further promotion of the rhetoric of social justice requires a reorientation of the values of social policy in the direction from the implementation of a distributive effective approach and state paternalism to the formation of the partnership and social responsibility based on a clearly defined and unified system of institutional rules and norms.

It has been discovered the influence of modern Austrian research tradition on the development of economics in Ukraine at the beginning of the XXI century in the conceptual certainty of further reform of the socio-economic system, outlined worldview concepts of modernization of Ukraine's economy on the basis of its liberalization, have been made proposals to intensify neoliberal principles in the theory and practice of economic reform.

It has been analyzed a retrospective of the formation, development and reform of the tax system of Ukraine, has been clarified the features of the current stage of

evolution of the tax system in the context of the need to continue the liberal tax reform. The periodization of the evolution of the tax system has been proposed, namely: the formation of the domestic tax system of the quasi-liberal type; formation of a repressive model of the tax system with elements of force pressure; stages of improvement and further institutionalization of the tax system.

Focus has been put on the subjective-psychological dimension of the theory and practice of taxation, the study of which was initiated by the Austrian economic tradition and deepened by the Austrian neoliberal economic theory. It has been found that taking into account the subjective assessments of taxpayers on the forms and methods of taxation, the state of tax administration, other subjective and individualistic factors modifies established approaches to building a tax system and should help revive the subjectivist tradition in economics and finance. The key qualitative feature of the domestic tax system has been established - its quasi-liberality, further prospects for the development of the tax system in the context of the neoliberal theory has been outlined.

The theoretical and methodological principles of the neoliberal concept of economic freedom has been generalized and the ways of its practical realization has been revealed. It has been identified the principal approaches that are the basics of identification, implementation, and further implementation of the neoliberal concept of economic freedom.

Keywords: Austrian unorthodox tradition of economic analysis, Austrian paradigm of economic theory, Austrian subjective-psychological school, Austrian theory of economic fluctuations, Austrian competition theory of F. von Hayek, Austrian theory of social (commutative) justice, economic freedom, economic liberalism and neoliberalism, the institutional and evolutionary context of socio-economic development, methodology of economic science, neoliberal economic theory, neoliberal tax reform, unorthodox socio-economic doctrine of J. Schumpeter, praxeology of L. von Mises, subjective approach.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії:

1. Нестеренко О. П. Австрійська традиція економічного аналізу : монографія. Київ : Ліра–К, 2020. 395 с. (19 д.а.).
2. Нестеренко О.П. Економіко-історичний та соціологічний аналіз у науковій спадщині М.Х. Бунге. *М. Бунге: сучасний дискурс* : монографія / за ред. В.Д. Базилевича. Київ : Знання, 2005. С. 98–108 (0,6 д.а.).
3. Нестеренко О.П. Є. Слуцький як дослідник історії економічної науки. *Є. Слуцький. Визнання. Творча спадщина з погляду сучасності* : монографія / за ред. В.Д. Базилевича. Київ : Знання, 2007. С. 102–120 (0,9 д.а.).
4. Нестеренко О. П. Європейський вектор розвитку: лібералізація соціально-економічних відносин в Україні крізь призму австрійської неоліберальної теорії. *Економічна стратегія та політика реалізації європейського вектору розвитку України: концептуальні засади, виклики та протиріччя* : монографія / за ред. проф. В.Д. Базилевича, проф. Осецького В.Л. Київ : Київський національний університет імені Тараса Шевченка ; НДС «Центр економічних досліджень» ; ЗАТ «Нічлава», 2018. С. 148–164 (0,9 д.а.).

Статті у наукових фахових виданнях України:

5. Нестеренко О.П. Сучасний монетаризм і Україна: проблеми сумісності. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2000. № 46. С. 29–31 (0,35 д.а.).
6. Нестеренко О.П. Сучасна інституціональна парадигма економічної науки. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2001. № 49. С. 75–79 (0,4 д.а.).
7. Нестеренко О.П. Теоретичне і прикладне значення інституційної теорії. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2003. № 66-67. С.13–15 (0,35 д.а.).

8. Нестеренко О.П. Теоретико-методологічні засади неоліберального вчення Ф. А. фон Хайєка. *Економічна теорія*. 2004. № 1. С. 84–92 (0,6 д.а.).
9. Нестеренко О.П. Вплив сучасної інституційної теорії на розвиток економічної науки. *Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України* : зб. наук. праць. Суми, УАБС, 2004. Т. 11. С. 138–147 (0,5 д.а.).
10. Нестеренко О.П. Ціннісні орієнтири економічної теорії і творчість Ф. А. фон Хайєка. *Вчені записки Університету «КРОК»*. Вип. 12. 2005. С. 135–143 (0,6 д.а.).
11. Нестеренко О.П. Податкове реформування в Україні: інституційний аспект. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2005. № 75-76. С. 22–26 (0,5 д.а.).
12. Нестеренко О.П. Ідейно-теоретичне та методологічне протистояння основних течій сучасної економічної науки. *Теоретичні та прикладні питання економіки*. 2007. Вип.12. С. 254–261 (0,6 д.а.).
13. Нестеренко О.П. Історико-еволюційний підхід у науковій спадщині М. Зібера. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2007. № 96. С. 23–27 (0,6 д.а.).
14. Нестеренко О.П. Неолібералізм і кейнсiанство: суперечності теорії та методології. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2006. № 86-87. С. 77–81 (0,6 д.а.).
15. Нестеренко О.П. Неоліберальна економічна теорія Ф. фон Хайєка. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2007. № 93. С. 10–14 (0,6 д.а.).
16. Нестеренко О. П., Онопко М. О. Кількісна теорія грошей в контексті еволюції грошово-кредитних відносин. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2007. № 92. С. 20–22 (0,4 д.а.) (особистий внесок автора полягає в обґрунтуванні ліберальних основ монетаристської економічної теорії та грошової політики – 0,2 д.а.).

17. Нестеренко О.П. Австрійська теорія економічних коливань у поясненні тенденцій розвитку банківської системи. *Європейський вектор економічного розвитку*. 2008. Вип. 1 (4). С. 71–77 (0,5 д.а.).

18. Нестеренко О.П. Австрійська теорія конкуренції Ф. А. фон Хайєка. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2008. № 101. С. 10–13 (0,6 д.а.).

19. Нестеренко О.П. Австрійська традиція економічного аналізу в поясненні трансформації економічних систем. *Актуальні проблеми економіки*. 2008. № 5. С. 37–42 (0,45 д.а.).

20. Нестеренко О.П. Австрійський та німецький неолібералізм: єдність підходів і методологічні відмінності. *Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету. Серія: Економічні науки*. 2008. Вип. 20. С. 46–50 (0,5 д.а.).

21. Нестеренко О.П. Інноваційний зміст конкуренції у дослідженнях австрійського неолібералізму. *Теорії мікро- макроекономіки*. 2008. Вип. 29. С. 303–313 (0,6 д.а.).

22. Нестеренко О.П. Конкуренція та монополія в економічній системі: погляд неоавстрійської школи. *Теоретичні та прикладні питання економіки*. 2008. Вип. 17. С. 196–203 (0,55 д.а.).

23. Нестеренко О.П. Неоліберальна концепція соціально відповідальної держави. *Вісник Академії праці та соціальних відносин*. 2008. № 3. С. 78–81 (0,4 д.а.).

24. Нестеренко О.П. Праксеологія як наука: підходи Є. Слуцького та Л. фон Мізеса. *Вчені записки Університету «КРОК»*. 2008. Вип. 17. С. 45–53 (0,6 д.а.).

25. Нестеренко О.П. Праксеологія як філософська основа австрійського неолібералізму. *Банківська справа*. 2008. № 5. С. 80–89 (0,7 д.а.).

26. Нестеренко О.П. Теорія економічного циклу: аналіз австрійської школи. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2008. № 102. С. 41–44 (0,6 д.а.).

27. Нестеренко О.П. Йозеф Шумпетер і австрійська традиція: аспекти взаємодії. *Науковий вісник Чернівецького національного університету. Економіка*. 2011. Вип. 579–580. С. 29–35 (0,5 д.а.).

28. Нестеренко О.П. Австрійська суб'єктивно-психологічна школа та формування австрійської традиції економічного аналізу. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2012. № 132. С. 13–15 (0,5 д.а.).

29. Нестеренко О.П. Австрійська школа в структурі маржиналізму: історична ретроспектива. *Теоретичні та прикладні питання економіки*. 2012. Вип. 27. Том 2. С. 182–189 (0,5 д.а.).

30. Нестеренко О.П. Карл Менгер: учений-теоретик, наставник, фундатор австрійської традиції (3 нагоди 140-річчя публікації праці «Основи політичної економії»). *Економічна теорія*. 2012. № 2. С. 72–84 (0,85 д.а.).

Статті у наукових фахових виданнях України, які включені

до міжнародних наукометричних баз даних:

31. Нестеренко О.П. Вплив австрійської суб'єктивно-психологічної школи на українську економічну думку. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2013. № 144. С. 28–32 (0,6 д.а.) (журнал зареєстровано в міжнародних наукометричних базах *Index Copernicus, Google Scholar, Ulrich's Periodicals Directory, RepEc* та ін.).

32. Нестеренко Е.П. Теорія спонтанного порядку Ф. фон Хайека. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2013. № 146. С. 52–56 (0,6 д.а.) (журнал зареєстровано в міжнародних наукометричних базах *Index Copernicus, Google Scholar, Ulrich's Periodicals Directory, RepEc* та ін.).

33. Нестеренко О.П. Неоліберальна концепція соціальної справедливості. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2014. № 3–4 [71]. С. 77–81 (0,5 д.а.) (журнал

zareestrovano v mizhnarodnih naukoMETrichnih bazah *Index Copernicus, ResearchBib ta in.*)

34. Bazilevich V. D., Gaidai T. V., Nesterenko O. P. Aktualnyi diskurs ekonomichnoi nauki: paradigmalni zruшення v ekonomichnii teorii XXI stolittia. *Ekonomichna teoriia*. 2018. № 1. S. 95–113 (1,5 d.a.) (osobistий vnesok avtora polygaє u rozkryttii kluchovih metodologichnih vidminnostey avstriiskoi heterodoksalnoi tradicii v konteksti fundamentalnykh paradigmalnykh zruшення sучasnoi ekonomichnii teorii XXI stolittia – 0,5 d.a.) (zhurnal zareestrovano v mizhnarodnih naukoMETrichnih bazah *Index Copernicus, Google Scholar, Ulrich's Periodicals Directory, ERIH PLUS*).

35. Nesterenko O., Zdvizova M. Behavioral Economic Theory: a Methodological Breakthrough or Extension of the Boundaries of Dominant Orthodoxy? *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Economics*. 2019. No 206. P. 28–33 (0,7 d.a.) DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2667.2019/206-5/4> (osobistий vnesok avtora polygaє v obgruntuванні neoliberalnykh vityokiv povedinkovoi ekonomichnoi teorii ta konceptualizatsii vplyvu avstriiskoi naukovoi tradicii na rozvytok povedinkovoi ekonomiki – 0,35 d.a.) (zhurnal zareestrovano v mizhnarodnih naukoMETrichnih bazah *Index Copernicus, Google Scholar, Ulrich's Periodicals Directory, RepEc ta in.*).

36. Nesterenko O. P. Avstriiska tradiciia ekonomichnogo analizu: filozofsko-metodologichni imperatyvy. *Vcheni zapysky Universytetu «KPOK»*. 2019. № 4 (56). S. 25–33 (0,65 d.a.) DOI: <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2019-56-25-33> (zhurnal zareestrovano v mizhnarodnih naukoMETrichnih bazah *Index Copernicus, Google Scholar, Scientific Indexing Services, ULRICHSWEB, ARIR, ISI*).

37. Nesterenko O. P. Sotsialna spravedlyvist ta liberalna tradiciia: pohlyad F. fon Hайeka. *Ekonomichnyi visnyk Natsionalnoho girnychoho universytetu*. 2019. № 4 (68). S. 19–26 (0,7 d.a.) DOI: <https://doi.org/10.33271/ev/68.019> (zhurnal zareestrovano v mizhnarodnih naukoMETrichnih bazah *Index Copernicus, Google Scholar, ResearchBib*).

38. Нестеренко О. П., Демиденко Л. М., Рейнська В.Б., Волкова М. В. Податкова система України: від квазі-ліберальної ретроспективи до неоліберальної перспективи? *Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики*. 2020. Т. 1. № 32. С. 360–370 (1,0 д.а.) DOI: <https://doi.org/10.18371/fcaptr.v1i32.200579> (особистий внесок автора полягає у концептуалізації впливу австрійської гетеродоксальної наукової традиції на економічний розвиток в аспекті обґрунтування теоретико-методологічних засад податкової системи України – 0,3 д.а.) (журнал зареєстровано в міжнародних наукометричних базах *Web of Science Core Collection, Index Copernicus, Google Scholar, Ulrich's Periodicals Directory, Citefactor, ResearchBib*).

Статті в іноземних наукових виданнях:

39. Нестеренко Е.П. Генезис социально-экономического порядка и роль общественных институтов в учении Фридриха фон Хайека. *Труд и социальные отношения*. 2013. № 4. С. 31–39 (0,6 д.а.) (журнал зареєстровано в міжнародних наукометричних базах *Google Scholar, ULRICHSWEB*).

40. Nesterenko O., Demydenko L. Tax System of Ukraine: Neoliberal Challenge or Latent Shift? *Scientific Letters of Academic Society of Michal Baludansky*. 2017. Vol. 5, no. 2. P. 78–81 (0,6 д.а.) (особистий внесок автора полягає в обґрунтуванні необхідності модифікації податкової політики на неоліберальних засадах австрійського економічного вчення – 0,3 д.а.).

41. Nesterenko O. Liberalization of Economic Development as a Driver of Economic Growth and Competitiveness of Ukraine's Economy. *Globalization and Business*. Tbilisi, Georgia. 2019. no. 8. P. 77–82 (0,75 д.а.) (журнал зареєстровано в міжнародних наукометричних базах *Index Copernicus, OAJI, Google Scholar, ERIH PLUS, Scientific Indexing Services, ISI*).

42. Нестеренко О. Неоліберальний концепт економічної свободи: теоретико-методологічний зміст та практична реалізація. *East European Science Journal*. 2019. № 12 (52). Ч. 4. С. 47–52 (0,6 д.а.) (журнал

zareestrowano w miżnarodnich naukołetricznych bazach *Index Copernicus*, *Scientific Indexing Services*, *Google Scholar*).

Publikaćii ałrobaćijnogo charakteru:

43. Nesterenko O. P. Rol ь suczasnõi inŝtutucjonalnoõi teorii u rozwiktu ekołomicznoõi nauki. *Suczasnå ekołomiczna nauka i osvita w Ukraїni* : zb. nauk. prac ь. 2001. № 5. S. 151–154 (0,45 d.a.).

44. Nesterenko O. P., Sadovij M. M. Metodologija suczasnõi ekołomicznoõi teorii. *Viŝca ŝkola*. 2002. № 4-5. S. 67–81 (1,0 d.a.) (*osobistij vneseok avtora poľgae u viznacenni novitnij metodologičnij zasad suczasnij ekołomicznych teorij neoliberalizmu, neokonserwatizmu, inŝtutucijnogo naprjamu, w tomu čisli avŝtrijŝkoõi ŝkoli – 0,5 d.a.*).

45. Nesterenko O. P. Neobħidniŝť ta perspektivi zastosuвання zdobutkiv suczasnogo inŝtutucjonalizmu u vikleđanni ekołomicznoõi teorii. Miżnarodna naukoło-paczticzna konferencija «*Stan ta rozwiktok ekołomicznoõi nauki u Kiївŝkomu univiersiteti: retrospektiva, suczasnist ь i perspektiva*»: zb. tez. Kiїв, 2004. S. 31–32 (0,15 d.a.).

46. Nesterenko O. P. Do pitanija pro povnu zainjatist ь ta prirodnij riveń bezrobittja. *Derżavne reguluvannya rinku prac ьi: suczasnij tehnologij ta naprjami iħ rozwiktu* : zb. nauk. prac ь. Kiїв, IPK DČZU. 2006. Č. II. S. 213–224 (0,6 d.a.).

47. Nesterenko O. P. Groŝovo-kreditna politika ta ekołomicznij cikl: analiz avŝtrijŝkoõi ŝkoli. *Problemi i perspektivi rozwiktu bankivŝkoõi sistemi Ukraїni* : zb. tez dop. X vseukr. nauk.-paczt. konf. (Sumi, 22-23 listop. 2007 r.): u 2-x t. T.1. Sumi, 2007. S. 146–147 (0,2 d.a.).

48. Nesterenko O. P. Menđer Karl. *Finansi. B ьudżet. Podatki: nacjonalna ta miżnarodna terminologija* : u 3-x t. / In-t svit. ekon. i miżnar. vidnosin NANU, DNNU «Akad. fin. upravlinnja» ; za red. T.I. Čfimenko. Kiїв, 2010. T. 1 : Evolucija nacjonalnoõi ta svitovoõi finansovoõi dumki. S. 320–327 (0,9 d.a.).

49. Нестеренко О. П. Мізес Людвиг Едлер фон. *Фінанси. Бюджет. Податки: національна та міжнародна термінологія* : у 3-х т. / Ін-т світ. екон. і міжнар. відносин НАНУ, ДННУ «Акад. фін. управління» ; за ред. Т.І. Єфименко. Київ, 2010. Т. 1 : Еволюція національної та світової фінансової думки. С. 332–340 (0,85 д.а.).

50. Нестеренко О. П. Ідеологія австрійського неолібералізму. *Ідеологія в сучасному світі* : матеріали доп. і вист. наук.-практ. конф. (Київ, 19-20 жовт. 2011 р.). Київ, 2011. С. 108–109 (0,1 д.а.).

51. Нестеренко О. П. Йозеф Шумпетер: поза межами існуючих теоретичних систем. *Сучасна економічна динаміка в контексті парадигми економічного розвитку Й.А.Шумпетера* : матеріали XX міжнар. наук.-практ. конф. (Чернівці, 14-15 жовт. 2011 р.). Чернівці, 2011. С. 13–15 (0,15 д.а.).

52. Нестеренко О. П. Методологічний дуалізм австрійського неолібералізму. *Актуальные проблемы и перспективы развития экономики Украины* : матеріали X междунар. науч.-практ. конф. (Алушта, 2-4 окт. 2011 г.). Симферополь, 2011. С. 114–115 (0,15 д.а.).

53. Нестеренко Е. П. Парадигмальний підхід в економічній науці. *Мир в XXI веке: экономические, правовые и социально-культурные перспективы развития* : матеріали 8-й междунар. науч.-практ. конф. 8 нояб. 2012 г. : сб. науч. статей : в 2 ч. Ч. 2. Москва : РУДН, 2012. С. 143–148 (0,3 д.а.).

54. Нестеренко О. П. Інститут корпоративної соціальної відповідальності: проблеми становлення. *Корпоративна соціальна відповідальність – фактор сталого розвитку держави* : зб. наук. праць міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 23-26 квіт. 2012 р.). Київ, 2012. С. 87–89 (0,2 д.а.).

55. Нестеренко О. П. До питання класифікації парадигм в економічній теорії. *Парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI ст.* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 15-16 листопада 2012 р.). Київ : Київський

національний університет імені Тараса Шевченка, 2012. С.110–114 (0,25 д.а.) URL: http://econom.univ.kiev.ua/paradigm_et/conf_materials.pdf

56. Нестеренко О. П. Творче руйнування: підприємницьке мислення і підприємницька діяльність *Інноваційна теорія Йозефа Шумпетера: сучасне звучання економічних та управлінських ідей* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 29-30 листоп. 2012 р.). Київ : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2012. С. 32–34 (0,25 д.а.) URL: http://econom.univ.kiev.ua/wp-content/uploads/science/conferences/2012/Shumpetera/conf_Shumpetera.pdf

57. Нестеренко О. П. Менгер Карл. *Фінанси. Бюджет. Податки. Національна та міжнародна термінологія. Т. 1 : Еволюція національної та світової фінансової думки. Історичні портрети.* / П.М. Леоненко (керівник авт. кол.). Київ, 2013. С. 349–356 (0,9 д.а.).

58. Нестеренко О. П. Мізес Людвиг Едлер фон. *Фінанси. Бюджет. Податки. Національна та міжнародна термінологія. Т. 1 : Еволюція національної та світової фінансової думки. Історичні портрети.* / П.М. Леоненко (керівник авт.кол.). Київ, 2013. С. 370–378 (0,9 д.а.).

59. Нестеренко О. П. Актуальні проблеми економічної теорії в аспекті міждисциплінарності. *Об'єднані наукою: перспективи міждисциплінарних досліджень* : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 10–11 листоп. 2015 р.). Київ, 2015. С. 91–93 (0,1 д.а.).

60. Нестеренко О. П. Суперечності системи перерозподілу доходів: ілюзія соціальної справедливості. *Модернізація українського суспільства у світлі угоди про асоціацію з ЄС* : зб. наук. праць. Київ, 2015. С. 37–39 (0,15 д.а.).

61. Нестеренко О. П. Теорія та історія в сучасному економічному дискурсі. *Парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI ст.* : матеріали II міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 15-16 жовтня 2015 р.); Київ : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2015. С. 90–94 (0,3 д.а.)

URL: <https://econom.univ.kiev.ua/wp-content/uploads/science/conferences/2015/Paradigm/materials2015.pdf>

62. Нестеренко О. П. Ідеї і смисли економічної теорії: інновації чи адаптація? *Інноваційні ідеї в економічній науці: пошуки вирішення сучасних проблем* : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 24-25 берез. 2016 р.). Київ, 2016. С. 41–44 (0,25 д.а.).

63. Нестеренко О. П. Ліберальна традиція економічного аналізу та сучасний неолібералізм у контексті сучасних викликів епохи. *Сучасні економічні теорії: історія, методологія та перспективи розвитку* : зб. матеріалів всеукр. круглого столу (Київ, 10 листоп. 2016 р.). Київ, 2016. С. 59–64 (0,3 д.а.) URL:

https://kneu.edu.ua/userfiles/Faculty_of_Economics_and_Administration/Kaf+istorii+ta+teorii+gospodarstva/ZbD196rnik_tez_10_11_2016.pdf

64. Нестеренко О. П. Австрійська теорія підприємництва. *Підприємництво як рушійна сила суспільного прогресу* : матеріали круглого столу (Київ, 1 груд. 2016 р.). Київ, НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України», 2016. С. 40–41 (0,1 д.а.) URL: <http://ief.org.ua/docs/scc/1.pdf>

65. Нестеренко Е. П. Либерализация современного экономического развития как предпосылка усиления финансовой глобализации. *Role of Investments in Digital Economy Development in the Context of Financial Globalization* : intern. scient. conf. 22-23 decembrie 2016. Chişinău, 2017. P. 213–215 (0,2 д.а.)

66. Нестеренко О. П. Внесок австрійської економічної традиції в методологію економічної науки. *Парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI ст.* : матеріали III міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 2-3 листоп. 2017 р.); Київ : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2017. С. 412–416 (0,3 д.а.) URL:

https://econom.univ.kiev.ua/wpcontent/uploads/science/conferences/2017/paradigm/Materiali_conf_2017_27_11_2017.pdf

67. Нестеренко Е. П. Современное понимание либерализации экономического развития. *Actual problems of social sciences* : XXVIII int. scient. conf. (Tbilisi, October 12, 2017). Tbilisi, 2017. P. 60–62 (0,2 д.а.).

68. Нестеренко О. П. Австрійська школа та марксизм: Бем-Баверк contra Маркс. *Економічна спадщина К. Маркса: погляд через призму століть* : зб. матеріалів Всеукр. круглого столу (Київ, 25 квіт. 2018 р.). Київ, 2018. С. 129–134 (0,25 д.а.) URL: https://kneu.edu.ua/userfiles/Faculty_of_Economics_and_Administration/Kaf+istorii+ta+teorii+gospodarstva/212121ZbD196rnik28A529-verstka_Marks__2018.pdf

69. Нестеренко О. П. Поведінкова економічна теорія: інновації у розумінні економічної поведінки. *Інноваційні ідеї в економічній науці: пошуки вирішення сучасних проблем* : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 19–20 квітня 2018 р.); НУ «Києво-Могилянська академія». Київ : Знання України, 2018. С. 84–87 (0,2 д.а.) URL: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/14568>

70. Гайдай Т.В., Нестеренко О.П. Інституційний контекст євроінтеграційної стратегії України. *Економічна стратегія та політика реалізації європейського вектору розвитку України: концептуальні засади, виклики та протиріччя* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 25 травня 2018 року. Київ: Прінт Сервіс, 2018. С. 45–48 (0,2 д.а.) (особистий внесок автора полягає в розкритті неоліберальних засад інституціоналізації євроінтеграційної стратегії України – 0,1 д.а.).

71. Гайдай Т. В., Нестеренко О. П. Філософсько-методологічна рефлексія у контексті теоретичного моделювання економічної поведінки людини. *Філософія фінансової цивілізації: людина у світі грошей* (2018) : зб. наук. пр. / редколегія ; відп. секретар З. Е. Скринник. Київ, 2018. С. 94–105 (0,6 д.а.) (особистий внесок автора полягає у здійсненні узагальнення теоретичних моделей економічної поведінки людини в неокласичній, неоліберальній, поведінковій економічних теоріях – 0,3 д.а.).

72. Нестеренко О. Методологія сучасної економічної науки в контексті глобальних викликів економічного розвитку. *Фундаментальна економічна теорія в структурі економічного знання: проблеми та виклики сучасності*. Зб. матеріалів Всеукр. Круглого столу 7 листоп. 2019 року. Київ : КНЕУ, 2019. С. 25–29 (0,3 д.а.) URL: <https://drive.google.com/file/d/1EzQ0E2KFCcDG39mW8miU5K2UD77HWZ1T/view>

73. Демиденко Л. М., Нестеренко О. П. Інструменти реалізації справедливого оподаткування у цифровій економіці. *Проблеми формування та розвитку інноваційної інфраструктури*. Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції 23-25 травня 2019 р. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2019. С. 92–94 (0,2 д.а.) (особистий внесок автора полягає у розкритті неоліберальних засад податкової політики в цифровій економіці – 0,1 д.а.).

74. Demydenko L., Nesterenko O. Development of Small Business Taxation: Ukraine and Georgia practices. *Economic, Legal and Social Problems of Modern Development*, 20-21 September 2019. Conference Proceedings. Kutaisi, 2019. P. 20–21 (0,2 д.а.) (особистий внесок автора полягає у розкритті новітніх неоліберальних тенденцій в оподаткуванні малого бізнесу в Україні та Грузії – 0,1 д.а.).

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	2
ВСТУП	29
РОЗДІЛ 1. ІДЕЙНО-ТЕОРЕТИЧНІ ДЖЕРЕЛА АВСТРІЙСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ ЕКОНОМІЧНОГО АНАЛІЗУ	47
1.1. Економічний лібералізм як ідейно-ціннісний базис формування австрійської наукової традиції	47
1.2. Австрійська суб'єктивно-психологічна школа як теоретико- методологічна першооснова становлення австрійської традиції економічного аналізу	60
1.3. Значення неортодоксального економічного вчення Й. Шумпетера у розвитку австрійської дослідницької традиції	96
Висновки до першого розділу	131
РОЗДІЛ 2. КОНЦЕПТУАЛЬНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ АВСТРІЙСЬКОЇ НЕОРТОДОКСАЛЬНОЇ ТРАДИЦІЇ ЕКОНОМІЧНОГО АНАЛІЗУ	135
2.1. Австрійська парадигма економічного аналізу в історико-економічному, методологічному та економіко-теоретичному вимірах	135
2.2. Суб'єктивно-праксиологічний підхід Л. фон Мізеса як універсальний метод теоретичного дослідження соціально-економічної дійсності	161
2.3. Закономірності соціально-економічної еволюції у теорії спонтанного порядку Ф. фон Хайєка	187
Висновки до другого розділу	214
РОЗДІЛ 3. ТЕОРЕТИКО-ЕКОНОМІЧНИЙ ЗМІСТ АВСТРІЙСЬКОЇ НЕОРТОДОКСАЛЬНОЇ ТРАДИЦІЇ	217
3.1. Евристичний потенціал австрійської теорії конкуренції в умовах просторової та темпоральної невизначеності	217
3.2. Теоретичне осмислення взаємозв'язку грошового і реального секторів економіки австрійською теорією економічних коливань	244
3.3. Австрійська неоліберальна концепція соціальної справедливості	268
Висновки до третього розділу	292

**РОЗДІЛ 4. ВЗАЄМОДІЯ АВСТРІЙСЬКОЇ НЕОРТОДОКСАЛЬНОЇ
ТРАДИЦІЇ З ПРОВІДНИМИ ТЕЧІЯМИ СУЧАСНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ
НАУКИ 295**

4.1. Теоретико-концептуальна цілісність та проблемно-структурна
неоднорідність неоліберального напрямку економічної теорії 295

4.2. Науковий доробок австрійської гетеродоксальної традиції в контексті
розвитку сучасних економічних теорій 325

4.3. Послідовники австрійської традиції: значення ідей та місце в сучасній
економічній науці 349

Висновки до четвертого розділу 367

**РОЗДІЛ 5. АВСТРІЙСЬКА ДОСЛІДНИЦЬКА ТРАДИЦІЯ ТА
РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ І ПРАКТИКИ
ГОСПОДАРЮВАННЯ 370**

5.1. Вплив австрійської суб'єктивно-психологічної школи на історичну
траєкторію розвитку української економічної науки кінця XIX – початку XX
століття 370

5.2. Австрійська неоліберальна теорія та лібералізація соціально-економічних
відносин в Україні в кінці XX – на початку XXI століття 391

Висновки до п'ятого розділу 425

ВИСНОВКИ 427

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 436

ДОДАТКИ 496

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Багатоманітні та багаторівневі зміни, що охоплюють процес економічної життєдіяльності, радикальні перетворення глобального економічного простору спричиняють перманентні цивілізаційні постіндустріальні трансформації економічного середовища та набувають характеру глобальних викликів для економічної теорії. Серед таких викликів – глобалізація соціально-економічного розвитку, яка породжує невизначеність, нестійкість і непередбачуваність усіх економічних процесів, віртуалізація та цифровізація соціально-економічного простору, поступова дематеріалізація виробництва, суб'єктивізація економічного життя, що пов'язана з поглибленням диференціації та індивідуалізацією економічних потреб та ін. Комплекс принципово нових економічних проблем, що формують низку викликів не вкладаються в рамки традиційних уявлень економічної теорії, не можуть бути повною мірою пояснені й обґрунтовані в межах панівного економічного мейнстріму. Новітні виклики зумовлюють необхідність адекватнішого, повнішого та більш систематизованого науково-теоретичного відтворення надскладної економічної реальності в її різноманітності та своєрідності на основі нових концептуально-методологічних підходів і рішень, зокрема використовуючи потенціал гетеродоксальних економічних теорій.

Сучасна економічна теорія, залишаючись відносно цілісною, стає ще більш структурно диференційованою, плюралістичною, багатопарадигмальною, репрезентованою різними науковими школами і традиціями. Серед останніх чільне місце посідає австрійська дослідницька традиція, фундаментальні основи якої були закладені ще під час заснування австрійської суб'єктивно-психологічної школи у 70-х роках XIX століття. Вона реалізувала власне наукове бачення соціально-економічних процесів та особливі, унікальні наукові підходи, що визначають її місце в економічній теорії упродовж ста п'ятидесяти років. Ключовими концептуально-методологічними підходами, що виконали роль засновку наукової традиції, є

суб'єктивний підхід у теорії цінності та економічній теорії загалом, психологізація економічних досліджень, визнання еволюційного характеру, спонтанності і невизначеності економічного розвитку. Тривалий час такі методологічні підходи, не набувши поширення в економічній науці, залишались на периферії економічного знання, проте наразі здобули шанс перетворитися на провідні елементи новітнього методологічного інструментарію економічної науки.

Актуальність дослідження зумовлена також перманентним пошуком у світовій економічній науці дієвої альтернативи панівній неокласичній ортодоксії, на роль якої має змогу претендувати цілісна система наукових поглядів представників австрійської традиції економічного аналізу. Необхідність розкриття і систематизації творчого доробку австрійської дослідницької традиції спричинена її адекватною реакцією на низку глобальних викликів економічного розвитку, зокрема світові економічні кризи, трансформаційні процеси, відновлення та інституціоналізацію ліберальних основ життєдіяльності суспільств. За умови творчо-критичного науково-практичного використання теоретико-методологічних та прикладних напрацювань австрійської традиції українська економічна наука та практика одержить потужний інструментарій діагностування, осмислення та вирішення актуальних проблем сучасного вітчизняного економічного розвитку.

Вивчення та аналітичне осмислення основних теоретико-методологічних позицій, ролі і місця австрійської школи в структурі економічної науки в різні історичні періоди здійснювали відомі вітчизняні та зарубіжні вчені: В. Базилевич, І. Блюмін, М. Бухарін, В. Геєць, А. Гриценко, А. Чухно. Окремі аспекти творчого доробку австрійської суб'єктивно-психологічної школи в контексті її впливу на українську економічну думку розкривали В. Базилевич, Т. Гайдай, Л. Горкіна, Н. Гражевська, С. Злупко, Л. Корнійчук, І. Коропецький, П. Леоненко, А. Маслов, В. Небрат, Н. Супрун, Я. Талала, В. Фещенко та ін. Питання творчої спадщини

Й. Шумпетера, сучасної еволюційної теорії та теорії економічної динаміки розкриті у працях Ю. Бажала, Т. Веблена, С. Вінтера, П. Леоненка, Р. Нельсона, Дж. Ходжсона. Ретроспектива та сучасність наукових розвідок ліберального та неоліберального напрямів економічної науки представлена працями відомих представників неоліберальної економічної теорії та її дослідників: Ю. Бажала, Ф. Бастія, В. Бодрова, А. Гальчинського, Дж. Гвартні, А. Гриценка, Р. Лоусона, Л. фон Мізеса, Дж. Мілля, В. Ойкена, М. Ротбарда, А. Сміта, В. Тарасевича, М. Фрідмана, Ф. фон Хайєка, Д. Харві.

Серед зарубіжних економістів та істориків економічної думки, що ґрунтовно вивчали напрацювання австрійської суб'єктивно-психологічної школи та австрійського неолібералізму заслуговують на увагу праці В. Автономова, О. Ананьїна, Н. Беррі, М. Блауга, В. Вольчика, Р. Ебелінга, Т. Емара, Б. Калдвелла, Р. Капелюшнікова, О. Ковальова, Д. Коландера, Р. Кубедду, Н. Макашової, У. Мякі, Т. Негіші, Дж. О'Дрісколла, М. Ріццо, І. Розмаїнського, Л. Спадаро, П. Усанова, А. Шастітка, Й. Шумпетера. Безпосередніми представниками австрійської традиції минулого та сучасності, які активно досліджували творчу спадщину своїх попередників, були Л. фон Мізес, Ф. фон Хайєк, В. Блок, П. Бьоттке, І. Кірцнер, Д. Лавой, Л. Лахманн, М. Ротбард, Дж. Салерно, Х. Уерта де Сото, Г. Хоппе, Г. Хюльсман, Й. Шумпетер та ін. Серед сучасних західних дослідників проблематики сутності, механізмів та наслідків конкуренції, зокрема австрійської – Д. Арментано, М. Бест, Дж. Стіглер; проблематика циклічних коливань в межах австрійського неолібералізму викликає зацікавленість низки зарубіжних дослідників, а саме Р. Гаррісона, М. Маллігана, М. Монтгомері, Г. Хаберлера, Ф. Шостака; окремі елементи творчого доробку представників австрійської традиції в аспекті дослідження механізмів соціально-економічної еволюції та формування основ соціально-економічного порядку вивчають С. Горвіц, Дж. Ліндемманс, Е. Штрайслер та ін.

Визнаючи фундаментальну наукову цінність глибокого опрацювання наукового доробку австрійської школи та віддаючи належне результатам наукового пошуку вітчизняних та зарубіжних дослідників, потрібно відзначити, що у науковій економічній літературі дотепер недостатньо уваги приділено комплексним дослідженням австрійської наукової традиції, переважає фрагментарність у викладенні окремих її положень і підходів. Внаслідок цього підсилюється актуальність проведеного дослідження, адже воно репрезентує першу спробу системного розкриття австрійської традиції у вітчизняній економічній науці у її історичній тягlostі та цілісності як концептуально-розгалуженої системи соціально-економічних поглядів від часів австрійської суб'єктивно-психологічної школи до австрійського неолібералізму 1930-х років, післявоєнного європейського та американського неолібералізму та новітньої австрійської неоліберальної теорії. Ідейна та теоретико-методологічна цілісність австрійської традиції та елементи методологічних новацій окреслені в окремих публікаціях зарубіжних дослідників історії економічної думки, але лишаються поза увагою вітчизняних фахівців. Відсутність у вітчизняній економічній літературі систематизованих досліджень австрійської традиції призводить до невиправданих запозичень окремих її положень до теоретичних розробок і практичних рекомендацій без врахування історичного, ментального і національного контексту, а також до неконгруентності здійснених запозичень.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота у частині дослідження змісту та ролі австрійської неортодоксальної традиції в еволюції економічної теорії є складовою науково-дослідних робіт економічного факультету та кафедри економічної теорії, макро- і мікроекономіки Київського національного університету імені Тараса Шевченка: «Модернізація економіки України на засадах сталого соціально-економічного розвитку: закономірності, протиріччя, ризику» № 11БФ040-01 (реєстраційний номер 0111U006456) та «Макроекономічна

стратегія реалізації європейського вектору економічного розвитку України: концептуальні засади, виклики та протиріччя» № 16БФ040-01 (реєстраційний номер 0116U004822), «Концептуальні засади та інституційний вимір сучасної макроекономічної стратегії України» № 16КФ040-05. Особистий внесок автора полягає у розкритті особливостей становлення та еволюції австрійської традиції економічного аналізу на основі опрацювання творчого доробку австрійської суб'єктивно-психологічної школи та соціально-економічних теорій новітньої австрійської школи в контексті розбудови концептуальних засад економічної стратегії розвитку України.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є комплексне дослідження австрійської неортодоксальної наукової традиції в еволюції економічної теорії, розкриття евристичного потенціалу австрійської методології та розбудова концептуальних основ її практичної реалізації.

Для досягнення мети роботи було передбачено постановку та вирішення таких завдань дослідження:

- виявити зміст ідейно-ціннісного базису формування австрійської традиції економічного аналізу;
- систематизувати творчу спадщину австрійської суб'єктивно-психологічної школи маржиналізму як теоретико-методологічної першооснови австрійської наукової традиції;
- ідентифікувати значення неортодоксального економічного вчення Й. Шумпетера у розвитку австрійської дослідницької традиції;
- розкрити концептуально-методологічні засади австрійської неортодоксальної традиції та ключові відмінності австрійської парадигми економічного аналізу;
- простежити еволюцію поглядів та внесок у світову економічну науку представників австрійської традиції економічного аналізу, розкрити значення їх піонерних розвідок, зокрема суб'єктивно-психологічного підходу Л. фон Мізеса;

- визначити особливості дослідження соціально-економічної еволюції в теорії спонтанного порядку Ф. фон Хайєка;
- висвітлити евристичний потенціал австрійської теорії конкуренції в умовах просторової та темпоральної невизначеності економічного розвитку;
- здійснити актуальне теоретичне осмислення австрійської концепції економічних коливань;
- з'ясувати сутність австрійської неоліберальної концепції соціальної справедливості;
- обґрунтувати теоретико-концептуальну цілісність та проблемно-структурну неоднорідність неоліберального напрямку економічної теорії;
- узагальнити науковий доробок австрійської гетеродоксальної традиції, розкрити її вплив на розвиток сучасних економічних теорій;
- проаналізувати ідейно-теоретичну та методологічну взаємодію австрійської неортодоксальної традиції з провідними течіями сучасної економічної науки;
- уточнити значення соціально-економічних ідей та місце в сучасній економічній теорії послідовників австрійської традиції;
- дослідити вплив австрійської суб'єктивно-психологічної школи та австрійського неолібералізму на розвиток української економічної науки і практики господарювання.

Об'єкт дослідження – творчий доробок представників австрійської традиції економічного аналізу та наукове відображення у світовій економічній літературі проблем еволюції австрійської традиції і економічної теорії в цілому.

Предмет дослідження – процеси становлення, нагромадження, розвитку і поширення науково-теоретичних знань, методологічних і практичних підходів австрійської неортодоксальної традиції економічного аналізу в контексті еволюції економічної теорії.

Методи дослідження. Досягнення мети та вирішення поставлених завдань обумовило використання широкого спектру загальнонаукових та спеціальних методів наукового пізнання: наукового абстрагування, дедукції, аналізу та синтезу (для визначення ідейно-теоретичних джерел австрійської традиції економічного аналізу, основоположних ідей економічного лібералізму, австрійської суб'єктивно-психологічної школи, неортодоксального економічного вчення Й. Шумпетера, концептуалізації сутнісного змісту австрійської дослідницької традиції, її впливу на розвиток української економічної науки – розділи 1, 5); контент-аналізу (для вивчення особливостей змістовного наповнення великого за обсягом і несистематизованого масиву першоджерел – усі розділи); історичного та логічного аналізу, діалектичного та еволюційного підходів, ретроспективного аналізу (для комплексного обґрунтування історичного місця, закономірностей, особливостей та суперечностей розвитку австрійської дослідницької традиції в процесі еволюції економічної теорії – розділи 2, 3, 4); системного, каузального, структурно-функціонального, порівняльного аналізу (щодо детермінації теоретико-економічного змісту та імперативів розвитку австрійської неортодоксальної традиції, складних механізмів її взаємодії з провідними течіями сучасної економічної теорії, виявлення ідейно-теоретичної цілісності та проблемно-структурної неоднорідності сучасного неоліберального напрямку економічної теорії – розділи 3, 4); узагальнення, класифікації, аналітичного групування (щодо виявлення і систематизації концептуально-методологічних засад австрійської неортодоксальної традиції, особливостей суб'єктивно-праксиологічного підходу Л. фон Мізеса та теорії спонтанного порядку Ф. фон Хайека в контексті соціально-економічної еволюції, австрійської неоліберальної концепції соціальної справедливості – розділи 2, 3); методу експертних оцінок (щодо ідентифікації стану та особливостей лібералізації соціально-економічних відносин в Україні – розділ 5); систематизації та критичного

аналізу першоджерел представників австрійської традиції, дослідників її творчого доробку у світовій та вітчизняній економічній думці.

Джерельною базою дослідження стали фундаментальні, основоположні, переважно оригінальні англومовні праці представників австрійської традиції на усіх етапах її розвитку. Критичний аналіз широкого спектру першоджерел, світової та вітчизняної економічної літератури дозволив скласти об'єктивне уявлення про хід становлення та еволюції австрійської традиції, сформувані авторське бачення ідейної цілісності та внутрішніх суперечностей її розвитку. Особливу увагу автора привернуло наукове відображення проблем еволюції австрійської традиції у загальному процесі еволюції економічної теорії.

Інформаційною базою дослідження стали результати наукових розвідок, наукові публікації, розміщені в спеціальних та періодичних виданнях, наукових доповідях, монографіях вітчизняних і зарубіжних дослідників, ресурси мережі Інтернет, а також нормативно-правові акти, статистичні й аналітичні матеріали міжнародних організацій та міністерств і відомств України в аспекті імплементації теоретичних здобутків австрійської неоліберальної теорії.

Наукова новизна одержаних результатів дисертаційної роботи полягає у вирішенні важливої наукової проблеми комплексного теоретико-методологічного дослідження становлення і розвитку австрійської традиції економічного аналізу, її місця в структурі та еволюції економічної теорії, евристичного потенціалу австрійської методології та концептуальних основ її практичної реалізації в історико-економічній ретроспективі та перспективі. Найвагомішими теоретико-методологічними розвідками та практичними розробками, що відображають наукову новизну дослідження та особистий внесок дисертанта, є такі:

вперше:

– висунуто та доведено наукову гіпотезу про те, що міжтемпоральна синергетична взаємодія економічних учень представників австрійської

суб'єктивно-психологічної школи та соціально-економічних теорій представників новітньої австрійської школи (австрійського неолібералізму) забезпечила формування, розвиток і поширення австрійської традиції економічного аналізу як відносно цілісного, проте проблемно-концептуально розгалуженого неортодоксального напрямку економічної науки минулого і сучасності. Вказано, що суб'єктивно-психологічна (рання) австрійська школа органічно еволюціонує з плином часу у неоліберальну (пізню) австрійську школу, які у своїй єдності формують тяглу та спадкоємну австрійську неортодоксальну традицію економічного аналізу, яка не заперечує методологічних першооснов суб'єктивно-психологічного напрямку, а логічно доповнює і розвиває дослідницькі принципи попередників;

– австрійську традицію економічного аналізу системно та комплексно проаналізовано в історико-еволюційному, ідейно-філософському, методологічному, теоретичному та практичному контекстах, а також здійснено персоніфікацію економічних поглядів представників австрійської традиції. Комплексний аналіз і аналітичне узагальнення наукових підходів та ретельне опрацювання творчого доробку представників австрійського неолібералізму дозволило запропонувати авторське тлумачення змісту австрійської парадигми економічної теорії, яка наразі є фундаментом австрійської гетеродоксальної традиції. Аргументовано, що австрійська парадигма економічної теорії як основа австрійської традиції економічного аналізу характеризується ідейно-філософською та методологічною цілісністю. Найвагомими філософськими і методологічними імперативами австрійської традиції є прагматичний підхід, методологічний дуалізм, суб'єктивний підхід, критичний аналіз сцієнтизму та усіх форм позитивізму. Виявлено гетеродоксальність, унікальність і оригінальність визначених філософських і методологічних імперативів;

– економіко-теоретичну цілісність австрійської неортодоксальної традиції визначено наступними економіко-теоретичними імперативами:

логіка дії (праксиологія); посилення індивідуалізму і суб'єктивізму в економічній теорії; механізм суспільної координації, втілений в концепції спонтанного соціально-економічного порядку; реалістична теорія динамічного ринкового процесу; австрійська концепція підприємництва; австрійська теорія конкуренції як «процедури відкриття»; критичний аналіз централізованого планування та інших проявів соціального конструктивізму; критика державного регулювання, макроекономічного підходу та кейнсіанського типу економічної політики; австрійська грошова теорія; австрійська теорія економічних коливань та ін.;

– на основі проведеного історико-економічного аналізу процесу зародження австрійської суб'єктивно-психологічної школи та особливостей розвитку усього маржиналістського напрямку виявлено структурну композицію конкуруючих дослідницьких традицій в межах маржиналізму (австрійської, лозаннської, кембризької) та розкрито ключову внутрішню суперечність маржиналізму (між австрійською та лозаннською школами та носіями їх ідей), започатковану у 1870-х роках, щодо меж застосування суб'єктивного підходу в економічній теорії, пріоритетності каузального /функціонального аналізу, необхідності використання математичних методів, динамічного /статичного аналізу ринкової ситуації та ін. Показано, що загострення ключових науково-теоретичних протиріч між школами у 1890-х роках безпосередньо вплинуло на посилення впливовості кембризької школи маржиналізму;

удосконалено:

– аргументацію важливості відродження та поширення принципу спонтанного порядку в соціальних і поведінкових науках; в царині економічної теорії доведено непересічне значення становлення та функціонування соціально-економічного порядку, що генерується неусвідомленим і ненавмисним процесом узгодження ізольованих і незалежних індивідуальних рішень і дій господарюючих суб'єктів в ринково-

орієнтованій економіці. З'ясовано, що виключно австрійські неоліберали, зокрема Ф. фон Хайек, можуть претендувати на звання носіїв соціально-економічних ідей класичного лібералізму, спадкоємців ліберальної смітівської політекономічної школи;

– трактування ключових методологічних розбіжностей австрійської дослідницької традиції К. Менгера (репрезентує прагнення суб'єктивізації й індивідуалізації економічних дій і рішень й урахування перманентних змін в умовах невизначеності) та формалізованої неокласичної теорії А. Маршалла–С. Джевонса–Л. Вальраса (акцентує на математизації економічної науки і дослідженні статичної моделі загальної й часткової економічної рівноваги), які сформовані зі спільної першооснови – маржиналістської революції 1870-х років. З огляду на це доведено, що маржиналізм, як цілісний потужний напрям економічної науки останньої третини ХІХ – початку ХХ століття некоректно ототожнювати з неокласичною економічною теорією: зокрема, внесок засновників австрійської традиції полягає в розробленні теорії ринкового процесу на противагу неокласичній теорії загальної рівноваги, у визнанні складності та невизначеності соціально-економічного простору, у дослідженні стихійного пристосування і координації діяльності індивідів;

– розкриття форм прояву діалектичного взаємозв'язку і взаємовпливу інноваційно-еволюційної теорії економічної динаміки Й. Шумпетера та неоліберальної австрійської теорії, що успадкувала напрацювання австрійської суб'єктивно-психологічної школи. Доведено, що представники австрійської школи, з лона якої вийшов Й. Шумпетер, розкривали зміст креативної інноваційної діяльності індивіда, проте підкреслювали значення підприємництва як універсальної категорії творчої людської діяльності, а шумпетерівська теорія підприємництва розкривала аспекти підприємницького мислення і підприємницької діяльності як процесу творчого руйнування стереотипів, рутин, відмови від стандартних рішень і дій;

– структурування напрямів критики Ф. фон Хайєком панівної концепції дистрибутивної соціальної справедливості, яка руйнує індивідуальну економічну свободу та мотиваційні механізми будь-якого суспільства. Доведено, що ліберальна і неоліберальна традиції комутативної справедливості ідейно протистоять псевдосоціально-орієнтованій концепції розподільної справедливості, а хайсківський аналіз соціальної справедливості базується на міждисциплінарному підході та репрезентує критичний аналіз патерналізму, соціального забезпечення, тиску організованих груп впливу та ін.;

набули подальшого розвитку:

– теоретичні уявлення про еволюцію економічної теорії, про роль та місце гетеродоксальних напрямів у її становленні та розвитку, зокрема австрійської неортодоксальної традиції економічного аналізу, яка наразі репрезентована гетерогенним простором австрійського неолібералізму;

– осмислення внутрішньої суперечності новітньої австрійської школи (так званого шостого покоління австрійської традиції), що містить протиріччя двох провідних течій, обумовлені епістемологічними розбіжностями учень їх засновників – Ф. фон Хайєка та Л. фон Мізеса. Виявлено, що представниками хайсківської течії в межах новітньої австрійської школи реалізується, хоча й в обмеженому масштабі, намагання інтегруватися до панівного неокласичного мейнстріму, а використання апіорного підходу, який надає завершеності теоретико-методологічній системі мізесівсько-ротбардівської течії новітньої австрійської школи водночас провокує її абсолютизацію та маргіналізацію;

– розкриття евристичного потенціалу методології дослідження проблем конкуренції та монополії, здійсненої в межах австрійського неолібералізму у контексті нівелювання впливу глобальної невизначеності та взаємозалежності економічного розвитку. Доведено, що австрійська теорія конкуренції, яка відображає динаміку змін на мікро-, мезо-, макрорівнях

економічної системи, заклала концептуально-методологічні основи переорієнтації конкурентної (антимонопольної) політики з обмежувальної до стимулюючої для уникнення суперечностей чинної системи антимонопольного регулювання, застосування норм якої на практиці часто призводить до послаблення конкуренції;

– обґрунтування методологічної значущості аналізу форм вияву соціально-економічної еволюції: 1) як конкуренції між різними традиціями, звичаями та інституціями, результатом чого стає конкурентний відбір найжиттєздатніших інституційних норм та правил; 2) як процесу, суттєво відмінного від біологічної еволюції, адже перевагу у наслідуванні одержують вміння і навички, набуті шляхом навчання та запозичення, а не генетично успадковані ознаки. Виявлено, що першопричина генези абстрактних правил (норм, інституцій) полягає в об'єктивній неможливості передбачення усіх наслідків людської діяльності, що підтверджено хайєківським трактуванням норм як продукту суспільної еволюції та обстоюванням апріорної неможливості їх узгодження із запланованими поточними результатами діяльності суспільства.

Практичне значення одержаних результатів, сформульованих, розроблених та запропонованих у роботі теоретико-методологічних підходів та практичних висновків полягає у тому, що вони комплексно обґрунтовують закономірності та особливості розвитку австрійської традиції в еволюції економічної теорії, поглиблюють можливості реалізації її прикладних напрацювань як потужного інструментарію осмислення та вирішення актуальних проблем сучасного світового і вітчизняного економічного розвитку.

Окремі положення та висновки дисертаційної роботи в частині визначення принципів здійснення комунікаційної політики на засадах австрійського неоліберального вчення, формулювання основних ціннісних настанов комунікаційної політики, принципів вдосконалення комунікацій були враховані Генеральним економічним департаментом Національного

банку України в процесі розробки документа «Комунікаційна політика Національного банку України» (довідка № 62-016/600 від 08.01.2013 р.).

Наукові результати та висновки дисертаційної роботи щодо забезпечення конкурентного характеру ринку для операторів залізничного транспорту, рівного доступу до інфраструктури усіх учасників ринку, лібералізації підприємницької діяльності, формування сприятливого інституційного середовища були використані Міністерством інфраструктури України при розробці заходів з імплементації Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом та проєкту Закону України «Про залізничний транспорт» (довідка № 6647/01/14-15 від 07.12.2015 р.).

Наукові результати та пропозиції дисертаційної роботи були враховані Центром комплексних досліджень з питань антимонопольної політики Антимонопольного комітету України при розробці заходів щодо забезпечення конкурентного характеру ринків на засадах недискримінаційного доступу, обґрунтування необхідності лібералізації контролю економічної концентрації, спрощення дозвільних та ліцензійних процедур, формулювання принципів проконкурентної політики при розробці науково-дослідної теми «Тенденції змін стану конкурентного середовища в економіці України у 2018 році» (довідка № 50-174/19 від 08.11.2019 р.).

Основні висновки та результати дисертаційної роботи щодо комплексного аналізу австрійської традиції, теоретико-методологічних основ її соціально-економічних досліджень, механізмів практичної реалізації неоліберальної економічної політики були апробовані і впроваджені у навчальний процес при викладанні лекцій і проведенні семінарських занять з навчальних дисциплін «Історія економіки та економічної думки» та «Економічна політика» на факультеті економіки, соціальних технологій та туризму Академії праці, соціальних відносин і туризму (довідка № 01/02-41 від 10.04.2020 р.).

Основні положення та результати дисертаційної роботи стосовно аналізу філософсько-методологічних імперативів та концептуалізації теоретичних

розробок австрійської неортодоксальної традиції, дослідження її суперечливого впливу на еволюцію та сучасний стан світової економічної науки були апробовані та впроваджені у навчальний процес на економічному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка при викладанні навчальної дисципліни «Monetary Theory» та навчальних дисциплін «Економічна історія та історія економічної думки», «Актуальні проблеми економічної теорії та економічної політики» і «Методологія та організація наукових економічних досліджень» (довідка № 013/133 від 22.04.2020 р).

Крім того, практичне значення одержаних результатів дослідження, сформульованих у роботі теоретичних положень, висновків і рекомендацій полягає у тому, що вони можуть стати методологічною основою для розробки заходів з імплементації реалістичної неоліберальної економічної політики, спрямованої на інституціоналізацію та лібералізацію соціально-економічного середовища. Авторська концепція становлення та розвитку австрійської неортодоксальної традиції в контексті еволюції економічної теорії може бути безпосередньо використана у методологічному забезпеченні навчального процесу з метою формування загальних та фахових компетентностей здобувачів освіти у сфері економічної теорії, історії економічної думки та методології економічної науки.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійно виконаним і завершеним науковим дослідженням. Наукові результати, висновки, рекомендації обґрунтовані й сформульовані особисто автором та є його науковим доробком. У роботі використано лише ті ідеї й положення, які є результатом власних досліджень дисертанта. Його особистий внесок у праці, опубліковані в співавторстві, наведено окремо у списку використаних джерел. Дисертація є самостійною науковою працею, в якій висвітлені власні ідеї, гіпотези та розробки автора, що дозволили вирішити поставлені завдання. Використані в дисертації ідеї, положення чи гіпотези інших авторів

мають відповідні посилання та використані лише для підкріплення ідей здобувача.

Апробація результатів дисертації. Основні теоретико-методологічні положення та результати дисертаційної роботи були оприлюднені та апробовані на 36 міжнародних, всеукраїнських наукових і науково-практичних конференціях, семінарах, читаннях та круглих столах у 2007–2020 роках, серед яких: «Банківська система України в умовах глобалізації фінансових ринків» (Черкаси, 15–16 листопада 2007 р.); «Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України» (Суми, 22–23 листопада 2007 р.); «Інституціональні трансформації і соціально-економічний розвиток» (Київ, 7 травня 2008 р.); «Інститут довіри в економіці і суспільстві» (Київ, 13–14 травня 2010 р.); «Актуальные проблемы и перспективы развития экономики Украины» (Алушта, 2–4 жовтня 2011 р.); «Сучасна економічна динаміка в контексті парадигми економічного розвитку Й.А. Шумпетера» (Чернівці, 14–15 жовтня 2011 р.); «Ідеологія в сучасному світі» (Київ, 19–20 жовтня 2011 р.); «Корпоративна соціальна відповідальність – фактор сталого розвитку держави» (Київ, 23–26 квітня 2012 р.); «Парадигмальні зрушення в економічній теорії ХХІ ст.» (Київ, 15–16 листопада 2012 р.); «Конкурентний розвиток підприємництва в Україні» (Київ, 22–23 листопада 2012 р.); «Інноваційна теорія Йозефа Шумпетера: сучасне звучання економічних та управлінських ідей» (Київ, 29–30 листопада 2012 р.); «Конкурентоспроможність національної економіки» (Київ, 28 березня 2014 р.); «Модернізація українського суспільства у світлі угоди про асоціацію з ЄС» (Київ, 2–3 квітня 2015 р.); «Парадигмальні зрушення в економічній теорії ХХІ ст.» (Київ, 15–16 жовтня 2015 р.); «Об'єднані наукою: перспективи міждисциплінарних досліджень» (Київ, 10–11 листопада 2015 р.); «Інноваційні ідеї в економічній науці: пошуки вирішення сучасних проблем» (Київ, 24–25 березня 2016 р.); «Classic University in the Context of Challenges of the Epoch» (Київ, 22–23 вересня 2016 р.); «Парадигмальні праці в сучасному дискурсі економічної науки: до 240-річчя «Добробуту націй»

А. Сміта та 80-річчя «Загальної теорії» Дж.М. Кейнса» (Київ, 6–7 жовтня 2016 р.); «Сучасні економічні теорії: історія, методологія та перспективи розвитку» (Київ, 10 листопада 2016 р.); «Підприємництво як рушійна сила суспільного прогресу» (Київ, 1 грудня 2016 р.); «Наукові читання до 90-річного ювілею академіка А.А. Чухна» (Київ, 15 грудня 2016 р.); «Role of Investments in Digital Economy Development in the Context of Financial Globalization» (Кишинів, Молдова, 22–23 грудня 2016 р.); «Інновації у вищій освіті: світові тенденції та регіональний досвід» (Кошице, Словаччина, 30–31 березня 2017 р.); «Інтелектуальна власність: теоретичні виміри та практика реалізації» (Київ, 15 червня 2017 р.); «Конкурентоспроможність національної економіки» (Київ, 5–6 жовтня 2017 р.); «Actual problems of social sciences» (Тбілісі, Грузія, 12 жовтня 2017 р.); «Парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI ст.» (Київ, 2–3 листопада 2017 р.); «Інноваційні ідеї в економічній науці: пошуки вирішення сучасних проблем» (Київ, 19–20 квітня 2018 р.); «Економічна спадщина К. Маркса: погляд через призму століть» (Київ, 25 квітня 2018 р.); «Філософія фінансової цивілізації: людина у світі грошей» (Львів, 17–18 травня 2018 р.); «Економічна стратегія та політика реалізації європейського вектору розвитку України: концептуальні засади, виклики та протиріччя» (Київ, 25 травня 2018 р.); «Філософія економіки versus економічна філософія» (Київ, 31 жовтня 2018 р.); «Проблеми формування та розвитку інноваційної інфраструктури» (Львів, 23–25 травня 2019 р.); «Economic, Legal and Social Problems of Modern Development» (Кутаїсі, Грузія, 20–21 вересня 2019 р.); «Фундаментальна економічна теорія в структурі економічного знання: проблеми та виклики сучасності» (Київ, 7 листопада 2019 р.); «Innovation and Entrepreneurship» (Монреаль, Канада, 24 січня 2020 р.).

Публікації. За результатами дисертаційної роботи опубліковано 74 наукові праці, серед яких: 1 одноосібна монографія, розділи у трьох колективних монографіях, 34 наукові статті у фахових виданнях, 4 наукові статті – в іноземних наукових періодичних виданнях, 32 публікації

апробаційного характеру. 11 наукових статей опубліковано в журналах, які включені до наукометричних баз даних Index Copernicus, Google Scholar, RepEc, ULRICHSWEB, ISI, Research Bib, Web of Science Core Collection та ін.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Повний обсяг роботи становить 520 сторінок комп'ютерного тексту, основний зміст викладено на 403 сторінках. Дисертація містить 8 рисунків, 13 таблиць та має 5 додатків, розміщених на 25 сторінках. Список використаних джерел налічує 665 найменувань і викладений на 60 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ІДЕЙНО-ТЕОРЕТИЧНІ ДЖЕРЕЛА АВСТРІЙСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ ЕКОНОМІЧНОГО АНАЛІЗУ

1.1. Економічний лібералізм як ідейно-ціннісний базис формування австрійської наукової традиції

Поширення ліберальних ідей в суспільних науках, яке стало запорукою становлення ліберальної традиції суспільно-економічної думки, бере початок від декларування базових ліберальних цінностей у XVIII столітті, а саме: пріоритету свободи особистості, рівності людей у значенні рівності їх можливостей, договірному характеру співіснування індивіда й держави та індивідів між собою, захисту індивідуальних прав і свобод. Класичний лібералізм пропагує такі світоглядні цінності, принципи і способи дій в усіх сферах суспільного життя людини, основу яких становить свобода вибору, особиста ініціатива, гнучке сприйняття нових ідей, заперечення будь-якого диктату – з боку ідеології, політики, державної влади. З часів філософії Просвітництва право на життя, свободу і власність визнані природними, тобто такими, що належать людям довічно і є невідчужуваними. Ідея індивідуальної свободи є незаперечною, аксіоматичною, центральною в лібералізмі, а вимога верховенства права і закону виступає дієвим інструментом її забезпечення та, одночасно, засобом соціального контролю [147; 171; 184; 205; 221; 482; 545]. Отже, класична ліберальна традиція суспільно-економічної думки заклала основи розуміння індивідуальної свободи, індивідуалізму загалом як основи безперервного суспільного розвитку, самовдосконалення і самовираження особистості [83; 185; 211]. Ми виходимо з того, що ідейно-ціннісний базис австрійської традиції економічного аналізу було закладено ідеями та поглядами класичного економічного лібералізму, які будуть досліджені в цьому підрозділі.

Проблематика економічної свободи не посідає чільного місця серед сучасних економічних досліджень, незважаючи на її надзвичайну актуальність і значущість. Економічна свобода, її сутнісний зміст та способи досягнення радше ставали предметом філософських, соціологічних та політичних досліджень, аніж економічних, подеколи перетворюючись на побічний продукт ідеологічних дискусій з питань економічної політики. Серед багатоманіття напрямків економічної науки лише в межах ліберальної традиції ґрунтовно досліджувалось значення економічної свободи та доводилась її провідна роль в економічному розвитку [97; 211; 412; 415; 416; 425; 450]. У широкому контексті мова йде про віднайдення ідентичності ліберального концепту економічної свободи в теоретико-методологічній та практичній площинах, від його засадничих принципів до можливостей практичного запровадження означених принципів в економічній діяльності.

Закономірно, що ліберальний концепт економічної свободи має своїм засновком ідею класичного економічного лібералізму, втілені у теоретичних пошуках класичної школи економічної науки, згодом вельми схематично продовжені неокласичною школою та глибинно й змістовно модифіковані представниками неоліберальних шкіл.

Ліберальна традиція в економічній науці, «вкорінена» видатним шотландцем Адамом Смітом у класичній політичній економії XVIII століття, поклала початок економічному лібералізму в його поліморфному змісті та багатоманітних формах. Первинно економічний лібералізм являв собою класичну смітівську концепцію природного порядку в економічному житті, що втілюється у вільноконкурентній економіці, додержанні прав приватної власності, сприятливій дії «невидимої руки». До цього додається концепція так званої мінімальної держави із вкрай обмеженими функціями та сукупність вимог щодо лібералізації економічного життя всередині країни та сфери міжнародної торгівлі [351; 353]. Однак навіть на етапі свого виникнення економічний лібералізм не обмежувався означеним: зауважимо, що першість у вивченні інституційних засад господарювання, у

теоретичному осмисленні механізмів соціально-економічної еволюції, у започаткуванні основ міждисциплінарного та еволюційного підходів, у продукуванні багатьох інших інтелектуальних новацій в економічній теорії належить представникам ліберальної традиції.

На завершальному етапі розвитку класичної політичної економії у вченні Дж.С. Мілля реалізується спроба поєднання ідей економічного лібералізму з концепцією соціально-економічного реформування у вигляді вимог щодо необхідності вдосконалення системи приватної власності на основі розвитку кооперативно-виробничих асоціацій, трансформації рентних відносин, реформування відносин розподілу, розв'язання суперечностей між працею і капіталом шляхом поступового становлення відносин партнерства між капіталістами та найманими працівниками та інших. Значною мірою така модифікація класичних ліберальних поглядів стала відповіддю на негативні соціально-економічні наслідки промислового перевороту та загрозу потужного соціального вибуху через зростання невдоволеності найманих робітників. Дж.С. Мілля також висловив нетипові для прихильників ліберальної традиції соціально-економічні погляди щодо впровадження найрадикальніших заходів – закликав до вилучення земельної ренти за допомогою земельного податку на користь суспільства, тобто її соціалізації, а також до суттєвого обмеження прав успадкування [213; 214].

Отже, навіть переосмислення творчої спадщини класичної школи демонструє нам започаткування певного дуалізму ліберальної традиції в економічній науці. З одного боку, в межах класичної школи політичної економії відбулось становлення ідейного фундаменту класичного економічного лібералізму як сукупності ідей першовартості особистості, заснованої на концепції природних прав і свобод людини, які реалізуються в процесі економічної життєдіяльності та не можуть бути обмежені зовнішнім, в тому числі державним, втручанням. Назва цього напрямку – «класичний» лібералізм – обумовлена назвою одноіменної школи. З іншого боку, рельєфно виражені ознаки формування соціально-конструктивістського варіанту

лібералізму, який більшою мірою успадкував ключові ідеї епохи Просвітництва про Людину-творця, здатну до раціоналізації та перебудови усього навколишнього світу, зокрема і до значних експериментів у соціально-економічній царині, викликавши появу різноманітних реформаторських теорій соціального конструктивізму.

Економічна теорія маржиналізму та виникнення відмінної від класичної теорії цінності істотно вплинули на відвертання уваги наукової економічної спільноти від загальнофілософських, політико-економічних і морально-етичних аспектів економічної діяльності на користь функціонального аналізу механізмів ухвалення рішень індивідом-споживачем та індивідом-виробником. Вибудовані на основі концепцій граничної корисності та граничної продуктивності теорія споживного вибору і теорія фірми заклали дієвий фундамент вивченню мікроекономічного рівня господарювання. І саме вони на довгі десятиліття посприяли формалізації і схематизації економічного знання, переведенню економічної науки на формалізовану математичну мову викладу матеріалу й призвели до практичного нехтування вивченням соціально-економічних відносин.

Принагідно зазначимо, що подібний погляд на роль та значення маржиналізму теж доволі вузький та однобічний: зміст і ключові ідеї праць представників основних маржиналістських осередків були значно глибшими і всеосяжнішими в контексті осмислення і продовження класичної ліберальної традиції, аніж сучасне розуміння цих ідей ортодоксальною неокласичною економічною теорією. Прикладом цього, безперечно, є австрійська дослідницька традиція, якій присвячене наше дослідження. Але окрім неї існує ще кілька вартих уваги підходів, що виникли в межах маржиналізму та ранньої неокласики. Чого вартує знамените маршаллівське *Natura non facit saltum* (Природа не робить стрибків) та твердження ученого про те, що Мекка економіста знаходиться швидше в економічній біології, аніж в економічній динаміці [193]. На наш погляд, це переконливо доводить прихильність А. Маршалла до еволюційного підходу в економічній науці і

практиці, розуміння ним обмежених можливостей неокласичної порівняльної статистики у вирішенні економічних проблем реального динамічного світу. Подібні контрверсійні до сучасної формалізованої економічної науки методолого-теоретичні підходи наявні у доробку представника американського маржиналізму Дж.Б.Кларка, продовжувача ідей Лозаннської школи В. Парето, маршаллівського однодумця А. Пігу.

Нові осередки ліберальної думки були сформовані та інституціоналізовані у науковому середовищі з 30-х років ХХ століття, вони репрезентували палітру новітніх ідей і ціннісних орієнтирів, а також значний успадкований ідейно-філософський та методологічний доробок попередніх поколінь. Це стосується передусім найпотужніших неоліберальних наукових спільнот – австрійської та німецької шкіл неолібералізму. Перша з них успадкувала та плідно розвинула множину ідей класичного економічного лібералізму, збагатила їх концептуально й методологічно, активно протистояла теорії та політиці кейнсіанства (Л. фон Мізес, Ф. фон Хайєк), поширила новітні трактування підприємництва (І. Кірцнер), акцентувала на завданнях лібералізації світової й національних економічних та грошово-фінансових систем.

Німецька школа неолібералізму в теорії і на практиці тяжіє до помірному соціального конструктивізму, адже реалізує ідею можливості свідомого формування основ соціально-економічної системи та її інституційного забезпечення, поєднання переваг конкурентного порядку та здійснення соціально орієнтованої політики перерозподілу. У четвертому розділі буде розкрито змістовне наповнення ордоліберальної теорії В. Ойкена та концепції соціального ринкового господарства А. Мюллера-Армака, які засвідчують реалізацію конструктивістських підходів. Разом з тим чіткого й усталеного поділу лібералізму на класичний та конструктивістський [25; 68; 80; 83; 147; 187; 210; 211; 212; 259; 265; 269; 360; 413; 414; 449] не існує, адже їх елементи та ціннісні настанови переплітаються в теоретичних підходах та реальній економічній дійсності.

Отже, класичний економічний лібералізм визнавав переваги механізмів соціально-економічної самоорганізації та саморегуляції, ринкової організації господарства, приватної власності, свободи підприємництва, невтручання держави в економічне життя. Від класиків поширилося й розуміння людини як самодостатньої цінності поруч із визнанням пріоритетності індивідуальних дій і рішень та захистом приватних прав в економічному житті, насамперед права приватної власності. З плином часу віра у досконалість ринкових регуляторів поступово згасала, проте час від часу розпалювалась з новою силою під час кризи інтервенціоністських теорій та політик. Ідея малої за розміром, але сильної за впливовістю держави, незважаючи на відмінності між неоліберальними школами, у цілому зберігає свою актуальність (ймовірно, лише за винятком німецького ордолібералізму). Ліберальний ідеал чітко визначеної й обмеженої ролі держави (уряду) в економічній системі, за якого досягається найвищий ступінь економічної свободи, реалізується шляхом забезпечення захисту прав власності, підтримання стабільного стану грошової системи, додержання свободи обміну та підприємництва, забезпечення надання урядом обмеженого переліку суспільних благ та виконання ним чітко визначеного, але малочисельного, кола соціальних зобов'язань.

Доволі примітивне розуміння лібералізму як невтручання держави в економічне життя наразі відійшло в минуле. У сучасному світі «лакмусом» додержання ліберальних та неоліберальних принципів є рівень підтримки економічної свободи інституціями та державною політикою окремих країн та наднаціональних структур. Це своєрідна форма прояву взаємодії механізмів державного регулювання та ринкового саморегулювання, коли сучасні держави свідомо докладають зусиль задля забезпечення рівних і відносно вільних умов для реалізації економічних прав, свободи вибору, обміну та підприємницької діяльності у тих сферах економіки, де це можливо.

Пріоритети економічного розвитку, закладені ідеями класичного лібералізму, втілені і розвинені сучасним неолібералізмом. Серед них вагоме місце посідають:

- повномасштабне обмеження державного (урядового) впливу на економічне життя суспільства;
- потужний державний формоутворюючий вплив на соціально-економічну систему суспільства з метою її інституціоналізації;
- чітка детермінація механізмів і меж урядового втручання у функціонування економічної системи;
- стимулювання розвитку вільного підприємництва та вільних ринкових структур;
- безперешкодний розвиток конкурентних засад господарювання у більшості сфер економіки;
- гармонійний розвиток приватної власності в плюралістичній системі відносин власності;
- надання широких економічних прав і свобод місцевим і територіальним органам самоврядування;
- обмеження форм і методів соціально-економічної політики кейнсіанського типу;
- з 80-х років ХХ століття – активна реалізація приватизаційних процесів, дерегуляція підприємницької діяльності, лібералізація податкового й антимонопольного регулювання та інші заходи.

Вищевикладене дозволяє стверджувати, що ліберальна традиція є вагомою та впливовою науковою традицією в економічній теорії та інших суспільних науках як в історичній ретроспективі, так і в сучасних умовах, є найтривалішою за часовим охопленням та доволі динамічною структурою, що продовжує потужно розвиватися й еволюціонувати. Водночас протидіюча лібералізму традиція етатизму, державного інтервенціонізму в економічній науці та практиці видається не менш значущою, і, в свою чергу, представлена меркантилізмом, німецькою історичною школою, марксизмом (із певними

застереженнями), традиційним інституціоналізмом, і, звичайно, кейнсіанською економічною теорією.

Ліберальна традиція економічної науки представлена передусім певною системою цінностей, а сучасний економічний неолібералізм виконує роль ідейного стрижня, першооснови, правонаступника та виразника основних принципів цієї системи на сучасному етапі розвитку. Розуміння лібералізації як поступового і перманентного руху до індивідуальної та колективної свободи, до самореалізації та самовдосконалення людини, до гуманізації та людиноцентризму має прийти на зміну поширеному вихолощено-обмеженому уявленню про лібералізацію як про одномоментний радикальний процес розбудови ринкових відносин в масштабах окремої країни та виконання вимог наднаціональних фінансових інституцій.

Принагідно зауважимо, що нам видається вкрай небезпечною наявна тенденція до посилення деяких суттєвих розбіжностей у розумінні неолібералізму політологією та економічною теорією, що створює додаткові категоріальні недоречності, а інколи втілюється у повну невідповідність трактувань й реалізації настанов неолібералізму та ліберальних ідей загалом в економіці та політиці. Особливо виразним це стає у дискусійній площині неоліберальної та неоконсервативної ідеологій в економічному та політичному вимірах. Так, ліберальна традиція в економічній теорії наразі реалізується багатьма школами неолібералізму та економічним неоконсерватизмом [356; 361]. Водночас, політологія, соціологія та інші суспільні науки іменують «ліберальними» теоретичні постулати та практичні принципи реформаторського руху, зокрема соціал-демократичного, реалізовані, наприклад, в економічних програмах лейбористів у Великобританії чи демократів у США, пов'язані з проведенням активної соціальної політики, пом'якшенням трудового законодавства, впровадженням державних програм розвитку соціально значущих сфер тощо. Останні є концентрованим втіленням соціально-конструктивістського

варіанту лібералізму, який за своїм змістом втрачає ліберальну спрямованість, стає носієм псевдоліберальних реформаторських ідей.

На нашу думку, принципово відмінні тлумачення поняття лібералізму в економічній та інших суспільних науках суттєво ускладнюють просування справжніх, істинних ліберальних економічних ідей і принципів. На надзвичайну поширеність розбіжностей у тлумаченні економічного лібералізму неодноразово і гучно вказував Ф. фон Хайєк [423; 426; 428; 432; 545], серед українських учених загрозу такої підміни понять детально розкрив професор А. Гальчинський [79; 80; 81]. Так, в економіко-теоретичних дослідженнях навіть терміни «лібералізм», «ліберальний», «неоліберал» нерідко є носіями негативних значень та смислів, вживаються у доволі зневажливій формі, критикуються поверхнево й інколи узагалі безпідставно. Критичне антиліберальне спрямування має також діяльність та творчість окремих відомих і надзвичайно популярних західних економістів, в тому числі й лауреатів Нобелівської премії з яскравою прокейнсіанською орієнтацією, зокрема П. Кругмана, Дж. Стігліца та інших [162; 170; 331; 346; 363; 365]. На жаль, практичне втілення актуальних заходів економічної політики, спрямованих на протидію коронакризі теж не дисонує з подібною загальною антиліберальною риторикою. Практична реалізація теоретичних ідей ліберальних та неоліберальних теорій узагалі найчастіше асоціюється з настановами міжнародних фінансових інституцій та ідеалами ринкового фундаменталізму, що просуваються цими інституціями. На противагу цьому в політології та економічній політиці Заходу лібералізмом зазвичай вважається активна соціально-орієнтована політика держави, яка не обмежується лише завданнями інституціоналізації економічних взаємодій, а спрямована на соціалізацію економічної системи.

На цьому тлі економічний неолібералізм початку ХХІ століття помітно представлений розвитком австрійської традиції економічної теорії та економічної політики як на європейських теренах, так і у США. Показово, що в донедавна цитаделі ліберальної традиції, в американському науковому

економічному середовищі прихильники австрійської традиції посідають чільне місце і здобули належне визнання, сформували впливовий науковий осередок, що активно просуває ліберальні ідеї та цінності в економічній теорії, господарській практиці, державному врядуванні та практичній політиці – згадаємо до прикладу участь кандидатів від Лібертаріанської партії у виборах президента США в умовах існування в країні жорсткої двопартійної політичної системи. На європейському континенті ліберальні ідеї та концепції, що первинно виникли саме в Європі, зокрема в Австрії, мають відносно вужче поширення, що можна пояснити панівними загальноєвропейськими тенденціями до соціалізації суспільно-економічних відносин в руслі конструктивістських теорій та ідеологій, реалізованих потужним європейським соціал-демократичним рухом, та, почасти, розбудовою німецького варіанту соціально-орієнтованої економічної системи.

Одне з найкращих викладень сутності та ціннісних настанов класичного лібералізму здійснене, на наше переконання, провідним представником австрійської неоліберальної школи Ф. фон Хайєком у праці «Конституція свободи» (1960). Ключовою рисою лібералізму він вважав його прагнення змінюватися, рухатися, не перебувати у застиглому стані, не бути консервативним, ретроградним, хоча й належним чином поважати звичаї і традиції. Крім того, прихильники лібералізму наполегливі, ніколи не зупиняються на досягнутому, свідомо прагнуть до подальшого вдосконалення інституцій, і в жодному разі не ігнорують еволюцію і зміни соціально-економічної реальності.

Австрійський неоліберал наголошує, що лібералізм в попередні періоди мав значно ширшу підтримку, а деякі з його цілей були ближчими до здійснення, аніж зараз (нагадаємо, що цей висновок відповідає моменту написання хайєківської праці «Конституція свободи» (1960), у якій подано ці роздуми вченого і яку ми аналізуємо, тобто періоду домінування теорії та політики кейнсіанства в економічній теорії та практиці). Ученим

підкреслено, що історія людства не знає випадків, коли ліберальні ідеали були б повною мірою втілені в життя, проте сучасна політика урядів більшості країн світу та наднаціональних організацій гостро потребує постановки питання про термінове скасування численних перешкод на шляху до вільного зростання суспільно-економічних систем, вивільнення креативних можливостей для здійснення спонтанних змін [425, с. 253].

Ліберали не вважають будь-яку зміну, що відбувається, прогресивною, однак примноження знань, на їхню думку, безумовно належить до пріоритетних завдань діяльності людства, а таке примноження згодом дозволить вирішити проблеми і труднощі, на вирішення яких ми сподіваємося [426]. Водночас ліберали далекі від надання переваги новому тільки за його новизну – вони усвідомлюють, що досягнення людства за визначенням надають усім щось нове і готові прийняти нові знання незалежно від того, чи подобаються їм безпосередні наслідки впровадження цих знань.

Елементом ліберального економічного світогляду є теза про те, що саморегульовальні механізми ринкової економіки здатні досягти необхідної адаптації суспільства до нових обставин, навіть якщо ніхто не здатний зрозуміти й передбачити, як їм це вдається в кожному конкретному випадку [450, с. 513]. Найпомітнішою рисою лібералізму, яка відрізняє його і від консерватизму, і від соціалізму, є твердження, що у сфері моральних переконань і пов'язаних з ними стилів поведінки, які безпосередньо не втручаються у сферу життя інших людей, неправомірно використовувати будь-який примус [221; 425]. Визначено також, що ліберали неухильно додержуються принципу толерантності, що становить невід'ємну властивість лібералізму.

Відчуваючи потребу категоріально-історичної визначеності Ф. фон Хайек висловив думку, що термін «лібералізм» ввів у науковий обіг сам Адам Сміт, а не його іспанські, французькі чи англійські попередники. На підтвердження свого переконання він навів смітівські висловлювання з

системоутворюючої для економічної теорії праці видатного шотландця «Дослідження про природу та причини багатства народів» щодо *«ліберальної системи вільного експорту і вільного імпорту»* та дозволу «кожній людині прагнути задоволення її власних інтересів у власний спосіб відповідно до *ліберального* плану рівності, свободи і справедливості» (курсив мій – О.Н.; цит. за [545, р. 320, 418]).

Підкреслюючи метаморфози тлумачення лібералізму та консерватизму в економічному і політичному значенні, Ф. фон Хайек відзначає, що наприклад у США розмежування ліберальних та консервативних економічних (як і політичних) поглядів вельми умовне, тому захист традиційних інституцій майже напевно буде означати захист принципів особистої свободи. Він також справедливо зауважує, що прихильники лібералізму цінують його ідеали не за тривалий історичний розвиток або певну приналежність до так званої американської мрії, а тому, що вони самі сповідують ці ідеали. Він підкреслює, що навіть у США термін «лібералізм» постійно породжує непорозуміння, його стало вже майже неможливо вживати в істинному сенсі, він невпинно витісняється терміном «лібертаріанство». Австрійський неоліберал підкреслює невваженість цього терміну, штучність його побудови, навіть певну сурогатність [425, с. 381]. Ф. фон Хайек все життя іменував себе лібералом, але вказує, що останнім часом робить це зі зростаючим небажанням, адже гостро усвідомлює, якою широкою є прірва між його позицією та раціоналістичним європейським континентальним лібералізмом, та й англійським утилітаристським лібералізмом.

Справжній, істинний лібералізм (не конструктивістський) не здатний сприйняти і підтримати раціоналізм Французької революції, або замисли масштабного соціалістичного будівництва, або радикальні заходи соціально-економічної трансформації. Історично склалося так, що ліберальна традиція боротьби за свободу увібрала в себе грубий і войовничий революційний раціоналізм, а в подальшому була ще більше спотворена різного роду гіперраціоналістичними, націоналістичними та навіть соціалістичними

впливами. З цього приводу Ф. фон Хайек вказує, що ще у 1855 році завершувач класичної школи Дж.С. Мілль влучно зауважив про те, що «майже всі проєкти нинішніх соціальних реформаторів насправді убивчі для свободи» (цит. за [545, р. 347]). Тому одним із ключових завдань учений бачив звільнення ліберальної традиції від різного роду перекручувань, нашарувань та спотворень. Водночас засадничі ліберальні ідеї:

- першорядного значення індивіда;
- самодостатньої цінності людини;
- вільного розвитку особистості;
- індивідуальної свободи;
- рівного доступу до можливостей;
- пріоритетності індивідуального інтересу;
- захисту прав і свобод;
- вільної контрактної природи взаємовідносин економічних суб'єктів між собою та з державними інституціями;
- творчої підприємницької діяльності та ін.

завжди будуть привабливими для економістів, політиків і широкого загалу населення. Внаслідок цього класичні ліберальні та сучасні неоліберальні настанови в методологічній, економічній, політичній та ідеологічній площинах «приречені» на чергове відродження і поширення, що загалом підкреслює надзвичайну життєздатність ліберальної традиції в економічній науці. Зауважимо, що ренесанс неоліберальних теорій також відбувається дуалістично – або з переважанням ідей класичного лібералізму, або на основі домінування концепцій конструктивістського й більшою мірою псевдоліберального штибу. На цьому тлі відбувається й реалізується інша взаємодія – перманентний взаємообумовлений розвиток ліберальної економічної традиції з іншими альтернативними теоріями, ортодоксальними та гетеродоксальними школами і напрямками, який засвідчує еволюційний характер та хвилеподібність руху економічної науки минулого та сучасності.

Однією із таких гетеродоксальних традицій, що увібрала в себе ідеї і цінності класичного лібералізму, є австрійська традиція економічного аналізу. Проведений аналіз засвідчує, що класичний економічний лібералізм заклав ідейно-концептуальний базис австрійської дослідницької традиції, розвинутий в подальшому у творчості представників суб'єктивно-психологічної школи маржиналізму та австрійського неолібералізму.

1.2. Австрійська суб'єктивно-психологічна школа як теоретико-методологічна першооснова становлення австрійської традиції економічного аналізу

Сучасна світова і вітчизняна економічна наука спирається на підвалини, закладені видатними попередниками, серед яких чільне місце належить представникам маржинального напрямку економічної думки останньої третини XIX століття. Наукові розвідки провідних університетів, дослідних установ, Нобелівських лауреатів, навчальну роботу економістів-викладачів, ухвалення рішень економістами-практиками і споживачами неможливо уявити без засновків мікроекономічної теорії, сформованих маржиналістами. Крім того, потребує глибокого й виваженого переосмислення науковий внесок фундатора австрійського маржиналізму з позицій сучасної економічної теорії [2; 4; 172; 263; 438; 492; 514; 584; 606], адже окремі ідеї першовідкривача залишилися свого часу незатребуваними, їх затьмарила, зокрема, революційна ідея застосування граничного аналізу в економічних дослідженнях, що була надзвичайно продуктивною в аспекті подальшої формалізації економічної науки, проте не була єдиною маржиналістською ідеєю, що вартує уваги. Повернення до першооснов маржиналістського напрямку актуалізується також унаслідок необхідності подолання певної, на нашу думку, історичної несправедливості, що зводить маржиналістську революцію, зокрема заснування австрійської суб'єктивно-психологічної

школи, лише до ролі однієї з передумов формування домінуючого наразі неокласичного напрямку економічної науки.

Виникнення й інституціоналізація австрійської суб'єктивно-психологічної школи нерозривно пов'язані з ім'ям Карла Менгера (1840–1921) – австрійського економіста світової слави, першовідкривача теорії граничної корисності, творця маржинальної революції, професора Віденського університету (1873–1903) і, нарешті, засновника австрійської школи. Історія виникнення австрійської дослідницької традиції й публікації праці «Основи політичної економії» («Grundsätze der Volkswirtschaftslehre», 1871) буде неповною без характеристики К. Менгера як талановитого науковця, непересічної особистості та фундатора оригінальної суб'єктивно-психологічної школи [2; 424; 514; 629]. Додаткового розкриття вимагає питання зародження ідеї психологічної обумовленості економічної цінності й економічного вибору, плідно використаної в подальших дослідженнях.

На наш погляд, значний науковий інтерес становить аналіз творчого шляху та економічних поглядів К. Менгера як ученого, що революціонував методологічні підходи економічної науки і збудував цілісне вчення, заклав основи формування австрійської суб'єктивно-психологічної школи маржиналізму й у ширшому контексті – австрійської традиції економічного аналізу. Ф. фон Хайек характеризував К. Менгера як «...вихідця з освіченої родини, яка виборола право на приставку «фон» (сам К. Менгер перестав користуватися нею доволі рано). У багатій бібліотеці батька, що мав адвокатську практику, К. Менгер і обидва його брати рано ознайомилися з літературою з економічних і соціальних питань» [424, с. 86]. Вищу освіту майбутній засновник австрійської школи одержав на факультетах права і політичних наук Віденського і Празького університетів, а докторську дисертацію в галузі права захистив у Ягеллонському університеті у Кракові у віці 27 років. Одержавши докторський ступінь захопився журналістикою, писав статті з економічних питань у Лемберзі (нині Львів) та Відні. Кілька років потому він улаштувався на роботу у прес-бюро австрійського кабінету

міністрів, що мало особливе становище в австрійській державній службі, приваблюючи талановитих людей і слугуючи «трампліном» до вищих посад. Одним з обов'язків К. Менгера як економічного оглядача при уряді Австро-Угорщини було написання оглядів стану ринків для газети «Wiener Zeitung».

Вивчення звітів про стан ринків, як згодом зізнавався майбутній учений, дуже його вразило: він установив явну суперечність між існуючими теоріями вартості й ціноутворення та фактами, які досвідчені практики вважали вирішальними для встановлення цін. Чи було це істинною причиною, що спонукала К. Менгера взятися за вивчення питань ціноутворення, чи, що виглядає ймовірнішим, надало певної спрямованості дослідженням, якими він займався після закінчення університету, достеменно не відомо. Він почав працювати над проблемами цінності та ціноутворення, відкладаючи публікацію доти, доки не сформулював остаточно власну теоретичну систему [629]. І справді, перша праця К. Менгера навряд не була поспішно написаним продуктом тимчасових наукових інтересів, адже вкрай рідко перший виклад ідей буває таким глибоко опрацьованим.

«Основи політичної економії» (точність російськомовного перекладу назви «Основания политической экономии» досить сумнівна – вважаємо, доречнішими були б назви «Основи вчення про народне господарство» або «Принципи економіки», що більшою мірою відповідає німецькомовному оригіналу *Grundsätze der Volkswirtschaftslehre*) – фундаментальний, хоча й невеликий за обсягом твір, що вийшов друком на початку 1871 року. Цікаво, що він містив присвяту відомому німецькому досліднику, представнику «старої» історичної школи, надзвичайно шанованому К. Менгером, незважаючи на всі перипетії його наукових відносин із наступним поколінням «істориків», Вільгельму Рошеру. «Основи...» революціонізували економічну науку, справили довготривалий вплив на її розвиток, побудували реалістичну картину економічного життя» [584, р. 293–303] та одержали належне визнання, але мали вкрай обмежений обіг. За задумом, книга мала стати вступом, першою частиною всеохоплюючого трактату з економічної

теорії, проте цей задум ніколи не буде реалізований. Із рукописів, які син К. Менгера опублікував більш ніж півстоліття потому, відомо, що друга частина мала присвячуватися «відсотку, заробітній платі, ренті, доходу, кредиту і паперовим грошам», третя, «прикладна», – теорії виробництва і торгівлі, четверта – критиці існуючої економічної системи і пропозиціям щодо економічного реформування. Проблеми «Першої, загальної частини» (згідно з написом на титульному аркуші) розкривали загальні умови економічної діяльності, обміну, цін і грошей. Основною метою К. Менгера, визначеною ним у передмові, було створення адекватної теорії цін, яка пояснювала б усі пов'язані з ними явища (відсоток, заробітну плату і ренту) за допомогою єдиного принципу.

Більша частина книги присвячена поняттю, аргументація якого уможлилювала розв'язання основного завдання і визначала своєрідність і революційність нової школи – поняттю цінності в її суб'єктивному, особистісному значенні. Крім того, К. Менгер убачав своїм завданням «...звести складні явища людського господарства до їх найпростіших елементів, іще доступних точному спостереженню, докласти до останніх відповідну їх природі міру і з установленням її знову показати, як складні господарські явища закономірно розвиваються зі своїх елементів» [135, с. 473]. На думку дослідника австрійської традиції Р. Кубедду, це перше формулювання атомістичного, «композитивного», за термінологією К. Менгера, метода, відомого в подальшому як методологічний індивідуалізм – поняття, введене у науковий обіг Й. Шумпетером [172, с. 131].

«Основи...» К. Менгера посідають особливе місце серед праць, що заклали теоретичний фундамент маржиналістської революції та сучасної економічної науки. Відомий шведський економіст К. Віксель ще у 1921 році писав: «...своєю славою він зобов'язаний цій праці й завдяки їй його ім'я дійде до нащадків, оскільки можна з упевненістю сказати, що з часів «Начал...» Рікардо не було жодної книги, навіть з урахуванням блискучих, але доволі афористичних досягнень Джевонса і надзвичайно складної праці

Вальраса, яка справила б такий значний вплив на розвиток економічної науки, як «Основи...» Менгера» [629]. Основні теоретичні здобутки вченого заслуговують на детальний розгляд з огляду на розуміння і осмислення специфічної «австрійської» проблематики досліджень, яка свого часу стала інтелектуальною новацією і залишилась своєрідною «візитівкою» школи.

К. Менгер вперше розробив розгалужену класифікацію благ: нижчого і вищих порядків, економічних та неекономічних, субститутів і комплементів. Учений зазначає: «Для того щоб предмет став благом., необхідним є співпадіння ... чотирьох умов: 1) людської потреби; 2) властивостей предмета, що роблять його придатним бути поставленим у причинний зв'язок із задоволенням цієї потреби; 3) пізнання людиною цього причинного зв'язку; 4) можливості розпоряджатися предметом таким чином, щоб дійсно вживати його для задоволення цієї потреби» [134, с. 273]. Предмети втрачають характер благ, коли змінюються вподобання людини (зникає чи модифікується відповідна потреба), змінюються властивості самого предмета, зникає пізнання причинного зв'язку між предметом і задоволенням людської потреби, унеможлиблюється розпорядження предметом. К. Менгер наполягав на існуванні «причинного співвідношення благ», які перебувають у системній єдності, оскільки за безпосередньою потребою людини у споживчих благах приховується розгалужена мережа опосередкованих потреб у засобах їх виробництва. Відтак, блага першого порядку призначені для безпосереднього задоволення людських потреб, адже це споживчі блага, тоді як блага вищих (другого, третього і далі) порядків, тобто виробничі блага, використовуються для опосередкованого задоволення потреб людини, яке реалізується в процесі виробництва благ першого порядку.

Визначальним критерієм поділу благ на економічні та неекономічні фундатор австрійської школи вважав співвідношення потреби у відповідних благах та їх кількості, доступної для розпорядження. К. Менгер визначав економічні блага як такі, потреба в яких у певний період перевищує їх доступну кількість, а неекономічні – як блага, кількість яких перевищує

потребу в них. Чіткого розмежування між економічними і неекономічними благами не існує, можливий вільний перехід із одної якості в іншу. Наголошується, що тісний зв'язок між рідкісністю благ та встановленням прав приватної власності на них призводить до того, що «вільні» блага можуть ставати економічними, зокрема у випадку, коли той, хто володіє владою, усуває інших суб'єктів господарювання від вільного розпорядження ними. Розрізняючи категорії «товар» та «благо», К. Менгер визначає товар як економічне благо, призначене для продажу, і принципово наголошує на тому, що ознака товарності не є природною характеристикою блага [132; 263].

Заслугою вченого стало запровадження понять взаємозамінюваності (субституційності) і взаємодоповнюваності (комплементарності) благ вищого порядку, що в подальшому знайшло відображення в концепціях виробничої функції та було піддано формалізації в сучасній мікроекономіці. Відмітимо, що розробка цих понять суттєво збагатила економічну науку загалом – як австрійську економічну традицію, так і ортодоксальну економічну теорію.

Центральне місце у книзі К. Менгера посідає теорія цінності, в царині якої тогочас майже безроздільно панували класичні уявлення про цінність (вартість) на основі витратного підходу. Учений підкреслює, що цінність має виключно суб'єктивний характер, «...не є чимось притаманним благам, не є їхньою властивістю, але також не є самостійною, самою по собі існуючою річчю. Цінність – це судження, яке господарюючі люди мають про значення благ, що є у їхньому розпорядженні для підтримання їх життя та їх добробуту, і тому поза їхньою свідомістю вона не існує» [135, с. 481]. Всупереч класичним та марксистським уявленням, праця, витрачена на виробництво блага, не може бути ані джерелом, ані мірилом його цінності.

Учений аргументовано доводив, що не цінність і ціна залежать від витрат виробництва, як доводили класики, а, навпаки, лише завдяки виявленню цінності споживчих благ формується оцінка факторів виробництва, яка і формує витрати: «кількість праці або інших засобів для виробництва, витрачена на виробництво блага, не може бути моментом, що

визначає міру його цінності» [198, с. 125]. Згідно з підходом К. Менгера, який у подальшому реалізований його наступниками в межах австрійської школи, цінність благ вищого порядку (виробничих) обумовлюється очікуваною цінністю благ першого порядку (споживчих), для виробництва яких їх залучили учасники економічного процесу. До уваги беруть не поточну, а очікувану цінність благ першого порядку, адже період часу, необхідний для перетворення виробничих благ на споживчі породжує невпевненість суб'єктів господарювання у кінцевих результатах діяльності. У подальшому ця ідея була поширена на економічні дослідження ризику, невизначеності й очікувань. Дослідник австрійської школи Н. Беррі зазначає: «...австрійська школа розглядала людську дію у світі невідомості та невизначеності як головний об'єкт економічного дослідження. Вона розглядала людину, чий суб'єктивний і непередбачуваний вибір чинить опір будь-яким спробам загнати себе в рамки *механістичної* науки» [31, с. 83].

За К. Менгером, «цінність є суб'єктивною не тільки за своєю *сутністю*, а й за своєю *мірою*. Блага мають цінність завжди для визначених економічних суб'єктів і водночас мають для них *визначену* цінність» [218, с. 187]. Цю міру він визначає через «кінцеву інтенсивність» – найменшу корисність, яку має остання одиниця запасу певного блага (в подальшому в економічній науці використовують термін Ф. фон Візера «гранична корисність»). Своєю чергою, гранична корисність залежить від двох факторів: інтенсивності індивідуальної потреби і рідкості блага, яку визначають наявним його запасом. Використовуючи в теорії цінності принцип методологічного індивідуалізму, вчений переконливо доводить, що в процесі визначення цінності благ за основу необхідно брати конкретні потреби конкретної людини. Згідно з цим підходом К. Менгер побудував шкалу корисностей на основі ранжування благ за їх цінністю для споживача. Ця аналітична побудова була втілена у так званій таблиці К. Менгера, яка відобразила систему потреб конкретного споживача і міру їх задоволення.

Цікаво, що в цій таблиці знайшли відбиття ідеї та залежності обох законів Госсена, з працями якого К. Менгер не був на той час ознайомлений: першого закону спадної граничної корисності та зменшення нагальності кожного виду потреб по мірі їх насичення – поступове зменшення значення чисел у кожному стовпчику таблиці, та другого закону вирівнювання граничних корисностей на основі рівномірного насичення кожної з потреб – рівність чисел у рядках. Оскільки величину цінності матеріального блага визначають важливістю тієї конкретної або часткової потреби, що посідає останнє місце в ряду потреб, які задовольняються усім наявним запасом матеріальних благ цього виду, вчений дійшов висновку, що цінність речі вимірюється величиною граничної корисності цієї речі.

Чому ж подібний висновок не був сформульований раніше, адже фактор корисності підкреслювали багато дослідників і до К. Менгера? Перешкодою для застосування поняття корисності в процесі визначення цінності тривалий час вважали парадокс А. Сміта, згідно з яким найнеобхідніші, корисні для людей блага (наприклад, воду), що задовольняють нагальні, життєво важливі потреби, оцінюють низько, натомість блага менш корисні (діаманти), що задовольняють не першочергові потреби, – набагато вище. Граничний підхід, урахування фактору рідкості та розмежування загальної й конкретної (сукупної та граничної) корисностей, запропоновані К. Менгером, дали змогу розв'язати цей парадокс [2]. Визначивши цінність через граничну корисність (найменш важливу одиницю з усіх можливих для задоволення потреб в умовах наявного запасу благ), австрійський дослідник указав на те, що за умов, коли вода є в надлишку, вона не має цінності для суб'єкта, оскільки за високої загальної корисності її гранична корисність наближається до нуля. Натомість діаманти, кількість яких обмежена, мають велику граничну корисність і, відповідно, й високу цінність.

К. Менгер був творцем маржиналістської революції, який, на відміну від С. Джевонса і Л. Вальраса, не вдався до надмірної формалізації й здійснив, здавалося б, неможливе, а саме обґрунтував теорію граничної корисності без

використання математичного інструментарію (!), тобто без застосування техніки граничного аналізу. З цього приводу видатний історик економічного аналізу Й. Шумпетер писав: «його геній стає тільки більш вражаючим через відсутність у його працях відповідних математичних інструментів» [470, с. 1090]. Й. Шумпетер наголосив, що незважаючи на революційність менгерівського вчення, у ньому можна виокремити впливи з боку класиків економічної науки – А. Сміта, Д. Рікардо, Дж. С. Мілля. Це визнання є важливим, адже сам К. Менгер вважав, що він революціонував вчення класичної школи. На думку Ф. фон Хайєка, головна заслуга К. Менгера полягає в «поширенні способу виведення цінності блага з його корисності з випадку із заданою кількістю споживчих благ на загальний випадок усіх благ, з факторами виробництва включно» [438, с. 126].

Оригінальним в ретроспективі і перспективі економічної науки є вчення К. Менгера про обмін, яке обґрунтовує взаємовигідність обмінних операцій, але заперечує еквівалентність обміну. Причиною обміну визнаються відмінності суб'єктивної цінності одних і тих самих благ для різних індивідів, а тому обмін триватиме доти, доки не зрівняються відносні цінності обмінюваних благ для обох контрагентів. Пропорції обміну, в свою чергу, визначаються співвідношенням граничних корисностей благ, що обмінюються [1; 198]. З таких позицій учений критикував економістів класичної школи, які намагалися розв'язати проблему обміну через зведення передбачуваної рівності між двома кількостями благ до її причин – або однакових витрат виробництва, або витрат однакової кількості праці. К. Менгер вважав, що в реальній економічній дійсності ніколи не буває рівності цінностей двох кількостей благ, що обмінюються (рівності в об'єктивному розумінні). Він зазначав, що обмін благами для суб'єктів, які обмінюються, означає збільшення або зменшення запасу благ, а відповідно, і граничної корисності та цінності благ. Продуктивність будь-яких мінових операцій учений обґрунтовував тим, що обмін змінює граничну цінність благ шляхом збільшення або зменшення їх запасу, доступної кількості.

Основоположник австрійської школи є також засновником еволюційної теорії грошей. Гроші, на його думку, це економічний феномен, що виник спонтанно, адже їх виникнення не є результатом цілеспрямованих дій окремих господарюючих суб'єктів чи їхніх груп, які свідомо намагалися створити засіб обміну [587]. З метою пояснення причин виникнення грошей учений звернувся до аналізу особливостей відносин обміну: при здійсненні обмінних операцій їх учасники схильні накопичувати блага, що мають вищу здатність до обміну, адже саме їх згодом можливо обміняти на більшість усіх інших благ. У результаті блага з вищою здатністю до обміну при здійсненні обмінних угод починають відігравати роль посередників. Поступово серед цих товарів виокремлюється один із найвищою здатністю до обміну, який і являє собою гроші. Ідея органічного, еволюційного виникнення грошей суттєво вплинула на формування поглядів Ф. фон Хайєка, зокрема на розроблену ним концепцію спонтанного порядку [492].

Дослідження процесу ціноутворення виявило ще один потужний внесок К. Менгера в мікроекономічну теорію, а саме запровадження в науковий обіг понять «ціна попиту» та «ціна пропозиції». На його думку, аналітична теорія ціноутворення має відтворювати аналіз суб'єктивних індивідуальних оцінок і розкривати різні ринкові ситуації: ізольований обмін (один покупець і один продавець), за якого враховують найменшу кількість суб'єктивних оцінок; одностороння конкуренція (один продавець і кілька покупців) та двостороння конкуренція (кілька продавців і кілька покупців), що передбачають складніший аналіз [198].

У теорії розподілу К. Менгер категорично заперечував експлуатацію найманої праці й навіть можливість відбирання у робітників частини продукту праці, стверджуючи, що праця є економічним благом так само, як інші елементи виробництва. Він був переконаний, що власники землі та капіталу живуть за рахунок використання цих факторів у виробництві, а не за рахунок найманих робітників. Критикуючи класичну теорію заробітної плати, згідно з якою ціна праці тяжіє до мінімуму засобів існування,

К. Менгер запропонував розуміння заробітної плати як рентного доходу, величина якого визначається перевагами високої кваліфікації або особливих здібностей працівника [199]. Він вважав процес послідовного приписування на основі принципу спадної граничної корисності єдиним регулятором пропорцій розподілу винагороди між факторами виробництва. Визначені вченим принципи оплати факторів виробництва пізніше отримали назву теорії розподілу К. Менгера, згідно з якою пропорційність доходів обсягам виробленої продукції й оплата кожного фактора відповідно до його граничного продукту визначають рівність сукупної винагороди факторів сукупному продукту.

Філософські та загальнотеоретичні засади менгерівського вчення втілилися, зокрема, у такому твердженні: «...ідея причинності нерозривна з ідеєю часу. Кожен процес перетворення складається з виникнення та розвитку і розуміється тільки в часі. ...ми ніколи не будемо в змозі досягнути цілком причинне співвідношення окремих явищ цього процесу і сам процес, якщо не розглядатимемо його в часі» [217, с. 174]. Такі уявлення вказують на категоричне несприйняття позачасового розгляду економічних явищ та критичне ставлення до застосування статичного підходу в економічній науці, реалізованого в подальшому представниками неокласичної ортодоксії. Безпосередні послідовники К. Менгера О. фон Бем-Баверк та Ф. фон Візер застосували граничний підхід до усіх аспектів виробництва і розподілу, але повністю «упустили» фундаментальну методологічну менгерівську тезу про ринковий процес. Плідна ідея ринкової економіки як процесу стала об'єктом дослідження наступного покоління австрійців, очолюваного Л. фон Мізесом, Ф. фон Хайєком та іншими неолібералами [283, р. 35–59].

Незважаючи на сукупність якісно нових підходів та ідей, сучасники зустріли книгу австрійського дослідника без захоплення – здавалося, жоден із рецензентів у німецьких журналах так і не зрозумів їх значення. Спроба К. Менгера одержати на її основі право читання лекцій у Віденському університеті також не одразу увінчалася успіхом. Проте в цей період процес

формування школи можна вважати наперед вирішеним: за рік до того, як К. Менгер почав читати свої лекції (1872), університет закінчили двоє студентів, які побачили в його книзі «архімедову точку опори» (згідно з висловлюванням Ф. фон Візера), що дозволить здійснити переворот в економічній науці. Ці випускники – О. фон Бем-Баверк і Ф. фон Візер, найперші прихильники і послідовники К. Менгера, які, всупереч поширеним уявленням, не були його безпосередніми учнями, але взяли завзято пропагувати менгерівське вчення навіть на семінарах представників старої історичної школи, а згодом, у 1880-х роках, здійснили неоціненний внесок у поширення ідей учителя та своїх власних у Європі та світі.

К. Менгеру пропонували посаду професора в університетах Карлсруе, Бадена, а також у Цюрихському політехнічному інституті у 1872–1873 роках. Ці пропозиції він відхилив, і вже у 1873 році став екстраординарним професором своєї *alma mater*. Тоді ж він звільнився з канцелярії прем'єр-міністра, викликавши щире здивування начальства, яке не могло повірити, що молода амбітна людина може проміняти таку перспективну посаду на академічну кар'єру. Утім, австрійська монархія знову затребувала К. Менгера до себе – 1876 року його було призначено наставником 18-річного кронпринца Рудольфа, сина австрійського імператора Франца-Йосипа I. Подібно до А. Сміта, крім викладання економічних знань, К. Менгер супроводжував потенційного монарха у тривалих подорожах Європою, зокрема до Англії, Франції та Німеччини. Цікаво, що зміст знайдених зошитів кронпринца з лекціями К. Менгера свідчить, що майбутній монарх прослухав курс класичної політичної економії без будь-яких натяків на революційні ідеї свого вчителя. Після повернення до Австрії у 1879 році К. Менгер очолив кафедру політичної економії Віденського університету.

Ідеї вченого поступово поширювалися, розуміння його теорії цінності охоплювало дедалі більше учених, він здобув репутацію чудового викладача, проте до середини 1880-х років австрійської школи як такої, у сенсі осередку наукової думки, ще не існувало, був лише Карл Менгер з його революційним

економіко-теоретичним вченням. У 1875 році, коли він починав працювати над своєю другою книгою, і в 1883 році, коли вона побачила світ, жодної праці його учнів ще не було опубліковано, але саме вони в подальшому посприяли чіткому оформленню й закріпленню теоретико-методологічних новацій австрійської суб'єктивно-психологічної школи [197; 424]. К. Менгер відчував імовірність «відкату назад», на позиції емпіризму в економічній науці, якщо не буде розв'язано принципів методологічних питань.

На відміну від Австрії, де процес формування нової наукової школи в економічній теорії тільки-но розпочався, в Німеччині у 1870-х роках безроздільно панувала молода історична школа, очолювана Г. Шмоллером. Антитеоретичний та антиабстрактний підхід «нових істориків» втілювався у ворожому ставленні до учених-економістів узагалі й у відмові від читання курсів економічної теорії у німецьких університетах зокрема. Зважаючи на це, праця К. Менгера була проігнорована більшістю та розкритикована меншістю німецьких учених, які вважали використання абстрактно-аналітичних підходів в економічних дослідженнях узагалі не потрібним.

За таких умов основоположник австрійської суб'єктивно-психологічної школи сконцентрував зусилля на захисті свого аналітичного методу від звинувачень конкуруючих теорій, в першу чергу молоді (нової) німецької історичної школи, а не на продовженні роботи над реалізацією задуму «Основ...». Друга праця «Дослідження методів соціальних наук і політичної економії зокрема» (1883) відобразила основні моменти багаторічної дискусії в галузі методології та теорії пізнання, відомої в історії економічної науки як «суперечка про методи» (*Methodenstreit*), що розгорнулася між К. Менгером та Г. Шмоллером в останній чверті XIX століття [1; 4; 197]. Розуміння ідейних витоків та природи наукових дискусій, що спричинили появу «Дослідження...», а також тих, що надалі були породжені цією працею, вимагає надання стислої характеристики методологічних підходів школи, проти якої ця праця була спрямована. Так, представників молоді історичної школи узагалі не цікавила історія як дослідження унікальних подій і фактів,

на відміну від прихильників старої історичної традиції, до яких К. Менгер ставився з великою шанобою – особливої поваги, на його думку, заслуговувала постать та історико-економічне учення В. Рошера. «Молоді історики» пропагували розуміння будь-якого економічного дослідження лише як реалізацію емпіричного підходу, здатного, на їхню думку, призвести до теоретичного пояснення соціальних інституцій, а вивчення історичного розвитку підпорядковували меті виявлення законів розвитку соціального цілого. Отже, з методологічної точки зору молода історична школа була різновидом позитивістсько-емпіричного підходу, який відомий методолог ХХ століття К. Поппер влучно назвав історицизмом [314].

К. Менгер іменував молоду історичну школу «пануючою псевдоісторичною школою», наголошуючи на її розриві з методологічними основами і науковими здобутками попереднього покоління німецьких істориків. Те, що молода історична школа присвоїла собі назву історичного напрямку в політичній економії, учений також вважав несправедливим і оманливим. Претензіям нового покоління історичної школи на виняткове право трактування економічних проблем він протиставив глибоке розуміння складноорганізованої природи соціально-економічних явищ, яке досягалося досконалим знанням і використанням різних методів наукового дослідження та детальним вивченням процесу розвитку ідей, з якими працюють соціальні науки [197; 263].

Наріжним каменем праці К. Менгера стало обґрунтування необхідності запровадження суворо індивідуалістичного, атомістичного методу аналізу в економічних дослідженнях. Якщо у класиків певні етичні постулати і методологічний інструментарій вивчення економіки були невіддільними, то у К. Менгера спостерігається систематизований виклад методологічних засад безвідносно до морально-етичної складової учення. Заслугою вченого є обґрунтування «композитивного методу», який передбачає можливість відтворення соціального цілого з його частин, окремих складових елементів. Наразі цей метод більш відомий під назвою методологічного індивідуалізму,

яким послуговуються сучасні економісти, а сам термін запропонував Й. Шумпетер [470]. К. Менгер вважав економічну теорію етично нейтральною наукою, незалежною від історичних обставин, національної специфіки й індуктивно одержаних узагальнень. Вбачаючи головним завданням економічної науки виявлення абстрактних економічних законів, що визначають господарську поведінку індивідів, учений водночас наголошував на важливості дослідження усього комплексу суспільних наук та історичного контексту важливих соціально-економічних подій.

«Дослідження...» К. Менгера стало резонансною працею передусім тому, що презентувало аргументований критичний аналіз ідей і методів панівного німецького економічного учення [4; 197]. Відповідь Г. Шмоллера була жорсткою, навіть зухвалою, але австрійський дослідник прийняв виклик і відповів памфлетом «Помилки історизму в німецькій економічній науці» (1884). Склалася унікальна для науково-теоретичного протистояння ситуація абсолютного несприйняття – Г. Шмоллер повернув памфлет, додавши до нього образливого листа. Ведення полеміки з його боку набуло агресивного характеру, він заявив про невідповідність представників «абстрактної» школи у Віденському університеті їхнім посадам. Більш того, йому вдалося змістити кількох прихильників менгерівського вчення з академічних посад у німецьких університетах. Саме Г. Шмоллер уперше презирливо вжив словосполучення «австрійська школа», яке закріпилося в економічній науці без тіні презирства й іронії [424; 629]. Відкрите протистояння двох учених завершилося 1884 року, проте суперечку про метод соціально-економічних досліджень продовжували інші представники обох шкіл до кінця XIX ст.

Інший аспект методологічних дискусій К. Менгера стосувався питань використання математичних методів у соціально-економічних дослідженнях. Учений не був знайомий із працями А. Курно, Ж. Дюпюї, Й. фон Тюнена – передвісників маржиналізму, які активно використовували математичний інструментарій, а ідеї яких безпосередньо чи опосередковано впливали на погляди інших засновників маржиналізму і неокласики – Л. Вальраса,

С. Джевонса, А. Маршалла. У листах лідеру лозаннської школи Л. Вальрасу, датованих 1883-1884 роками, К. Менгер наполягав, що математика не спроможна допомогти економістові дослідити якісну сутність таких явищ, як цінність, рента, прибуток та ін. Він скептично ставився до необхідності застосування математики в економіці, вказував про небажання обговорювати цінність математичних методів, не сприймав їх використання як засобу вивчення економічних явищ, але допускав їх застосування як засобу викладу матеріалу. Водночас невірно вважати, що К. Менгер не мав спеціальних знань – інтерес до методів наукових досліджень простежується в усіх його працях, так само як і зацікавленість методами точних наук. Про наявність математичних схильностей у родині вченого свідчить те, що його брати володіли математичним апаратом, а син Карл став відомим математиком.

У середині 1880-х років ситуація докорінно змінилась, австрійська школа завдяки публікаціям своїх представників остаточно оформилась як потужний самодостатній науково-теоретичний осередок: у 1884 році опублікували свої визначальні праці О. фон Бем-Баверк і Ф. фон Візер, згодом було опубліковано праці безпосередніх учнів К. Менгера: Р. Майєра, В. Матайї, Й. фон Коморжинські, Е. Сакса, Р. Цукеркандля (надто плідним був 1889 рік). Ці книги викликали значний інтерес, а підхід їх авторів здобув назву «австрійського», оформився в оригінальну школу економічної думки, яка активно розвивалася у 1920–1930 роках в Австрії. Згодом школа втратила географічний і національний зміст, була репрезентована багатьма американськими і європейськими представниками різних поколінь економістів австрійської дослідницької традиції [477; 492; 660; 661].

З числа наступників засновника австрійської школи особливу увагу привертає особистість і творча спадщина Ойгена фон Бем-Баверка (1851–1914). Навіть побіжний огляд економічних поглядів ученого дозволяє виявити глибоку ідею, на якій заснована так звана психологічна теорія процента та яка суттєво вплинула на усі подальші дослідження в області теорії капіталу та процента [28; 29; 30]. Це засаднича теза про те, що

теперішні блага мають вищу цінність, ніж майбутні блага однакової кількості і якості, яку й було покладено в основу австрійської теорії прибутку на капітал. Центральною ланкою теорії прибутку, а в подальшому і теорії економічних коливань стало положення про так звані обхідні (непрямі) методи виробництва, що породжують відмінність цінності благ теперішнього і майбутнього. Теорія капіталу О. фон Бем-Баверка узалежнює розмір очікуваного прибутку від обумовлених обхідними методами виробництва показників тривалості виробничих процесів та їх капіталомісткості, вказує на вплив психологічних чинників на виникнення процента на капітал, спричиняє поштовх до розробки теорій очікування і концепції часових лагів [29; 30]. Докладніше внесок О. фон Бем-Баверка буде представлено у підрозділі, присвяченому австрійській теорії економічних коливань.

Суттєвим доповненням менгерівського вчення стала й теоретична концепція визначення загальної корисності благ певного виду. Цікаво, що серед наступників К. Менгера панували різні підходи: Ф. фон Візер дотримувався мультиплікативної оцінки загальної корисності запасів певного блага, а О. фон Бем-Баверк наполягав на адитивному підході [28]. Цей підхід обумовлювався переконаннями ученого, що різні одиниці задоволення різних за важливістю потреб не можуть бути виражені сумою однакових корисностей. Розвиваючи менгерівську теорію граничної корисності, О. фон Бем-Баверк увів поняття «граничних пар» контрагентів, покупця і продавця, на відповідному ринку. Саме між ними відбувається процес взаємоузгодження ринкової ціни на товар, реалізується суб'єктивний за своєю природою механізм формування ринкових цін у конкурентному середовищі, що призводить до досягнення ринкової рівноваги. О. фон Бем-Баверк не вдавався до використання математичного і графічного інструментарію, зокрема побудови кривих попиту і пропозиції [28].

Надалі К. Менгер розкриває своє бачення центральної проблеми цінності грошей у великій статті «Гроші» у Довіднику з суспільно-політичних наук (1892) [587]. Загальновідомо, що основним досягненням

австрійської школи в теорії грошей було застосування принципу граничної корисності до визначення цінності грошей. Ми переконані, що вагомим внеском є послідовне використання в теорії грошей суб'єктивного підходу, що має універсальне значення. Заслугою К. Менгера порівняно з поширеним підходом кількісної теорії грошей є аналіз різних теорій цінності грошей, розмежування внутрішньої та зовнішньої цінності грошей, причин змін і можливостей вимірювання їх цінності, а також здійснене дослідження факторів попиту на гроші. Не менш важливим та інноваційним було менгерівське дослідження грошей як соціального феномену, використане в подальшому австрійськими неолібералами: гроші не були попередньо задуманими, а виникли спонтанно як засіб здійснення намірів і цілей людей.

Покоління студентів пам'ятали засновника австрійської школи як одного з найкращих викладачів Віденського університету. Після відставки К. Менгера серед молодих економістів, що вступали на шлях викладацької кар'єри, стало традицією здійснювати паломництво до нього додому. Він приймав студентів у своїй бібліотеці, надаючи книги у повне розпорядження. Один з учнів характеризував наставника так: «...засновник австрійської школи економічної теорії та першовідкривач психоекономічного принципу граничної корисності, вчитель кронпринца Рудольфа, журналіст у молоді роки, що добре вивчив великий світ та був готовий відвернутися від нього, революціонер у своїй галузі, але радше консерватор у політиці; ...майстер ясного і загальнодоступного викладу...» [Цит. за: 629]. Засновник австрійської суб'єктивно-психологічної школи у житті по-справжньому щиро переймався двома речами: вивченням економічної теорії та збиранням бібліотеки. Її економічний розділ належав до трьох-чотирьох найкращих зібрань, що в усі часи збирали приватні особи – К. Менгер у 1911 році оцінював чисельність бібліотеки приблизно у 25 тисяч томів [424, с. 117].

Учений мав можливість стати впливовою постаттю в суспільно-політичному та економічному житті Австрії. Так, 1900 року йому надали пожиттєве членство у верхній палаті австрійського парламенту, але його не

зацікавила кар'єра законодавця. Напевне, для К. Менгера оточуючий світ був привабливий радше як об'єкт дослідження, аніж як сфера діяльності. У своїх політичних поглядах він тяжів до консерватизму й лібералізму, але праці не містили політичних висловлювань. К. Менгер так і не завершив написання всеосяжного трактату з економічної теорії. Проте велика кількість осіб, які в той чи інший час належали до кола його послідовників та учнів – непересічні економісти, політики та практики, рішення яких суттєво впливали на суспільне життя Австрії, Європи у цілому, Сполучених Штатів Америки, називали його своїм учителем і наставником. Цей факт засвідчує значний опосередкований вплив ідей ученого на зміст ухвалюваних рішень, на політичну і соціально-економічну ситуацію в країні та світі.

Вагомим внеском К. Менгера у світову економічну науку стало започаткування економічного вчення маржиналізму й австрійської суб'єктивної школи, революційне збагачення методології економічного аналізу, виявлення психологічної обумовленості процесу ухвалення економічних рішень. Чітке формулювання положень «Основ політичної економії» шляхом впровадження у науковий обіг категорій блага і корисності, розбудови теорії граничної корисності, використання атомістичного підходу, суб'єктивно-психологічного методу, абстрактно-аналітичних методів пізнання посприяло світовому визнанню автора і стало запорукою поширення ідей австрійської суб'єктивно-психологічної школи в Європі та світі. Ідеї, висловлені К. Менгером в інших його працях, статтях, рекомендаціях, інколи навіть побіжно і неакцентовано, також заслуговують на наукове визнання і переосмислення – це стосується походження грошей, методології наукового пізнання, впровадження реалістичних підходів до визначення ролі індивідів та соціальних інституцій у суспільному розвитку.

Австрійська суб'єктивно-психологічна школа з 1880-х років та австрійський неолібералізм з 1920-х років, які становлять основні етапи розвитку австрійської традиції [235], дотепер посідають особливе місце у розвитку світової економічної науки, завдячуючи міцному фундаменту,

закладеному К. Менгером. Спільною рисою досліджень усіх представників австрійської школи, що стала підґрунтям подальших наукових розвідок та визначила її самобутність, оригінальність і самодостатність, було прийняття учення К. Менгера. Як зазначав Л. фон Мізес, до початку першої світової війни австрійська школа об'єднувала економістів багатьох національностей зі спільними поглядами на ринкову економіку і природу людини [592]. Внесок школи у вивчення ринку доводить її принципові відмінності від поглядів існуючих на той час теорій і шкіл та полягає в розробленні теорії ринкового процесу, який демонструє скоординовану економічну діяльність.

Парадоксальним є те, що і домінуюча наразі формалізована неокласична теорія, і австрійська традиція економічного аналізу мають спільну ідейну першооснову, яка у свій час революціонізувала методологічний інструментарій економічної науки – маржиналістську революцію 1870-х років. Принципові розбіжності між ними пролягають в аспекті математизації економічної науки і використання статичної моделі загальної економічної рівноваги (напряма С. Джевонса – Л. Вальраса) та визнання суб'єктивізації й індивідуалізації економічних дій і рішень, урахування перманентних змін в умовах невизначеності (напряма К. Менгера). Головними теоретико-методологічними основами сучасної австрійської традиції є значна увага до суб'єктивної складової економічних процесів, домінування індивідуалістичного світогляду, розгляд людської діяльності у невизначеному середовищі з багатьма невідомими і непрогнозованими елементами, вивчення людини та її суб'єктивного і непередбачуваного вибору, динамічна концепція конкуренції тощо. Вони є свідченням переконливого обґрунтування суб'єктивного підходу, принципу методологічного індивідуалізму, пріоритетності абстрактних методів пізнання «патріархом» австрійської школи К. Менгером.

Наступним кроком нашого дослідження є розкриття внутрішньої неоднорідності маржиналістського напрямку, суттєвої ідейної диференціації, розбіжностей та суперечностей між школами (осередками) маржиналізму, що

логічно пов'язані з існуванням конкуруючих дослідницьких традицій всередині цілісного маржинального напрямку.

В монографічній та навчальній літературі з історії економічних учень переважає підхід, згідно з яким маржиналізм вважають цілісним монолітним утворенням зі спільними теоретичними принципами та методологічними підходами [120; 127; 133; 462]. На нашу думку, у світових та вітчизняних дослідженнях з історії економічних учень бракує таких (але вони є, зокрема [155; 242]), які будуються на виявленні не лише спільних, об'єднуючих ознак маржиналізму, а й розбіжностей окремих шкіл, відмінних ознак учень, оригінальних і самобутніх підходів авторів. Наголошуємо, що усередині маржиналізму, фактично поглинутого в подальшому неокласичною теорією (за загальним визнанням), такої однотайності методологічних підходів ніколи не спостерігалось. Серед засновників маржиналізму і К. Менгер, і Л. Вальрас, на відміну від С. Джевонса, який не сформував власної школи, почасти все ж змагалися за «пальму першості» з багатьох питань, схиляючи шальки терезів офіційної економічної науки в бік того чи іншого підходу.

У цьому сенсі набуває іншого значення констатація факту, що маржиналізм, потужний і розгалужений напрям економічної науки останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. не мав безпосереднього ідейного продовження у ХХ ст., а перетворився на найбільш вживаний метод економічних досліджень, запозичений переважною більшістю течій і шкіл, від неокласики й кейнсіанства до теоретиків раціональних очікувань та суспільного вибору. Чи свідчить це про загальне визнання внеску маржиналізму у методологію економічних досліджень? Чи є це доказом відмови від використання багатьох творчих напрацювань представників маржиналізму, що виходять за межі суто граничного аналізу? Чи є це наслідком нівелювання фундаментальних теоретичних ідей окремих шкіл, зокрема австрійської? Ці питання залишаються відкритими і ми спробуємо віднайти відповіді на них.

Ми вбачаємо вирішення цих питань у здійсненні ретроспективного аналізу ідей австрійської суб'єктивно-психологічної школи граничної

корисності у контексті її теоретичних взаємодій з іншими школами маржиналізму та сформованої в подальшому на їх основі ортодоксальної неокласичної теорії. На наше переконання, потребує аналізу співвідношення загального та особливого у принципових характеристиках маржиналізму як течії економічної науки та провідних методологічних позицій окремих маржинальних шкіл. Зауважимо, що єдина точка зору на проблему класифікації різних маржиналістських осередків до цього часу не утвердилась, а виклад загального і специфічного у методологічному інструментарії окремих шкіл на пряму надзвичайно ускладнений та не достатньо систематизований.

Історичну ретроспективу теоретичного дослідження австрійського маржиналізму розпочнемо з аналізу поглядів двох відомих економістів свого часу, посилення на праці яких сьогодні не є достатньо поширеними – Миколи Бухаріна (1888–1938) та Ізраїля Блюміна (1897–1959). Оригінальні дослідницькі підходи та теоретико-методологічна значущість окремих положень цих праць обумовлюються як непересічними інтелектуальними здібностями їх авторів, так і, що наразі особливо важливо, часом написання праць, що забезпечили відображення теоретичної цінності маржиналізму на «піку» його наукового впливу.

Однією з найбільш ґрунтовних аналітичних розвідок маржиналізму є написана марксистським теоретиком і революціонером М. Бухаріним більш ніж століття тому праця «Політична економія рантьє» (завершена у 1914 р., опублікована у 1919 р.), яка містить розгалужену характеристику австрійської школи. М. Бухарін вказує на недостатнє ознайомлення наукової і особливо революційно-орієнтованої громадськості з творчим доробком австрійської школи, наполягаючи на тому, що «ворогів» потрібно знати в обличчя, оскільки «загальноновизнано, що найпотужнішим ворогом марксизму є саме австрійська теорія» [50, с. 5]. Він мав підстави так писати, адже безпосередньо відчув теоретичну могутність, ідейну спрямованість і популярність австрійського вчення – М. Бухарін, перебуваючи у Відні,

опрацював роботи австрійських теоретиків та особисто слухав лекції О. фон Бем-Баверка у Віденському університеті. Він вважав О. фон Бем-Баверка найяскравішим представником австрійської теорії, визнаним главою австрійської школи, а його праці – концентрованим виразом її ідей. Серед останніх він відзначив найкраще викладення О. фон Бем-Баверком австрійської теорії цінності, системну критику існуючих теорій прибутку та обґрунтування власної теорії прибутку (процента), побудову теорії розподілу, глибокий критичний аналіз теорії марксизму.

Теоретик-революціонер вказував на важливість й актуальність розробок австрійської школи граничної корисності як активної противаги історичній школі, і в цьому сенсі наголошував на пріоритетності абстрактно-теоретичних, а не описово-історичних досліджень в економіці. Він вважав, що «заперечення «загальної теорії» є запереченням політичної економії як самостійної теоретичної дисципліни, є визнанням її банкрутства» [50, с. 14], а тому схвалював різко опозиційну до «історизму» молоді історичної школи методологічну позицію австрійської школи, що наголошувала на необхідності пізнання загальних законів і типових явищ.

Важливим оціночним судженням російського економіста, що закономірно впливає із його намагань відшукати класову основу будь-яких наукових поглядів, є оригінальна характеристика австрійської школи як учення, що відображає інтереси капіталістів-рантьє. На це вказує всесвітньовідомий історик економічної науки М. Блауг: «Смілива спроба ... здійснена одним з найблискупіших більшовицьких мислителів – Миколою Бухаріним. ...він витлумачив маржиналістську революцію з «релятивістської» точки зору на основі двох вельми сумнівних припущень: (1) «психологія споживача характерна для рантьє»; і (2) теорія граничної корисності є «ідеологією буржуазії, усунутої від процесу виробництва»» [38, с. 264] (зазначимо, що посилання на М. Бухаріна є своєрідним визнанням його наукового внеску, адже це чи не єдина згадка про творчий доробок російських або радянських авторів).

Сферою діяльності рантьє, відчужених від виробничого процесу і позбавлених справжньої активності, є сфера споживання: «Споживання є основою всього їхнього життя, і психологія «чистого споживання» надає цьому життю особливого «стилю» [50, с. 19]. До інших характерних рис рантьє належать: крайній індивідуалізм, неспроможність оцінки майбутнього, а також страх перед можливими соціальними катастрофами. На думку М. Бухаріна, ці риси суспільної свідомості, які, в світлі марксистської традиції, походять від сфери суспільного буття рантьє, реалізуються й на вищих щаблях свідомості, зокрема в науковому мисленні.

Тому базовою ознакою австрійської школи російський дослідник вважає послідовне втілення в теоретико-економічних дослідженнях пріоритету споживання: «...точка зору споживання є найголовнішою, найхарактернішою і новою теоретичною позицією австрійської школи... Якщо раніше й намічалась теоретична лінія, продовженням якої є теорія «австрійців», то все ж ніколи теорії, що покладають в основу аналіз споживання і споживчу цінність «благ» не досягали такого всезагального успіху в офіційній науці. Тільки новітній розвиток створив для них міцну базу в рантьєрській психології сучасного буржуа» [50, с. 22–23]. Зауважимо, що домінування аналізу споживання у працях австрійських дослідників має місце, проте в їх дослідженнях також розробляються концепції, що належать до виробничої діяльності – альтернативні витрати, «непрямі» методи виробництва тощо. З іншого боку і сам М. Бухарін визнає, що домінування вивчення психології окремого економічного суб'єкта, різного роду «робінзонади» і раніше були властиві теоретикам, зокрема економістам класичної школи, які обґрунтовували свої теорії, виходячи з індивідуалістичних міркувань (проте найчастіше розкривалися психологічні мотиви діяльності економічного суб'єкта-підприємця, а не економічного суб'єкта-споживача).

М. Бухарін неодноразово вказував на закономірність виникнення маржиналістської теорії в останній третині XIX ст., в епоху формування так званої «інтернаціональної рантьєрської буржуазії», адже тільки остання, на

його думку, могла перетворити маржиналізм на своє наукове знаряддя. Непрямим підтвердженням цього він вважав, зокрема, трагічну долю праць передвісників маржиналізму, які, будучи піонерами використання граничних методів в економіці, просто не знайшли відповідної соціально-класової опори (якої об'єктивно на той час і не існувало) для своїх революційних висновків в економічній теорії.

Вчений також одержав можливість ознайомитися з працями представників лозаннської школи маржиналізму та англо-американських економістів, серед яких він найвище оцінював науковий доробок Дж. Б. Кларка. Цікаво також, що допомогло у цьому вивченні його вислання австрійським урядом до Швейцарії. Щодо методологічних відмінностей різних маржиналістських шкіл М. Бухарін слушно вказував: «Школа Джевонса, а особливо Вальраса, що підкреслювала математичний характер і математичний метод політичної економії, стала продукувати дещо відмінний від австрійської теорії цикл ідей, рівно як і американська школа на чолі з Кларком. «Австрійці» дали найбільш чітко і ясно сформульовану теорію суб'єктивізму (психологізму) на основі аналізу споживання» [50, с. 27].

На значущість маржиналістських розробок К. Менгера і Л. Вальраса вказує відомий сучасний дослідник історії економічної думки Т. Негіші, який, до речі, розпочинав свою наукову діяльність як прихильник вальрасівської теорії. У післямові до власної праці з історії економічної теорії дослідник пише: «Хоча до наших завдань належало створення певних основ, на базі яких у кінцевому підсумку стало б можливим здійснення порівняльного дослідження конкуруючих економічних теорій, безпосередньою метою ... було не вивчення сучасної неокласичної (неовальрасівської), неоавстрійської чи неорікардіанської економічної теорії, а вивчення економічних теорій Вальраса, Менгера і Рікардо» [228, с. 446]. Маловідомі широкому загалу й наразі переважно локально поширені теоретико-економічні ідеї австрійської та шведської шкіл Т. Негіші пропонує «реабілітувати» ще й в іншому, проте знову ж таки компаративістському

контексті: «економічна теорія Кейнса повинна бути, звичайно, розглянута у співставленні з теоріями грошей Менгера і Вікселя, а також кембризькою, швецькою й австрійською теоріями економічного циклу, так само як і у взаємозв'язку із сучасними рівноважними та нерівноважними макроекономічними теоріями» [228, с. 447].

Найвідоміший дослідник вчення маржиналізму радянського періоду – І. Блюмін у праці 1928 року «Суб'єктивна школа в політичній економії» намагався бути, наскільки це було можливо, неупередженим щодо західних економічних шкіл. Показово, що він змінив усталений порядок викладу ідей австрійської школи (від суб'єктивної до об'єктивної цінності), розпочавши з розгляду австрійської теорії об'єктивної цінності і лише на основі одержаних результатів аналізував теорію суб'єктивної цінності австрійців.

Радянський дослідник солідаризується з М. Бухарініним у визнанні австрійської школи як такої, що намагалася найпослідовніше втілити принцип суб'єктивізму в економічній теорії. І. Блюмін вважав, що К. Менгер заслуговує на звання основоположника школи, адже саме він сформулював принципово відмінний австрійський варіант теорії граничної корисності, а О. фон Бем-Баверк є найпереконливішим і тому найвідомішим її представником, який остаточно оформив суб'єктивну теорію цінності. Австрійська школа граничної корисності поклала початок розмежуванню корисного ефекту речі як об'єктивного факту та суб'єктивних оцінок як сприйняття цього факту індивідами. В її межах було детально проаналізовано процес формування суб'єктивних оцінок, відмінних і особливих для кожного окремого індивіда, і, на цій основі, процес ринкового ціноутворення.

Вивчаючи теоретичні положення, що зближують австрійську школу з іншими течіями суб'єктивного напрямку, І. Блюмін писав: «...суб'єктивна школа висунула наступні чотири ідеї: а) примата статичного аналізу; б) рідкості виробничих благ або обмеженості виробничих ресурсів; в) функцій попиту-пропозиції на основі аналізу суб'єктивних оцінок і г) приписування цінності готового продукту факторам, що брали участь в

його виробництві, на основі теорії граничної продуктивності» [39, с. 10]. Для нас очевидно, що ця характеристика охоплює маржиналістський напрям загалом, а не лише його суб'єктивне відгалуження – австрійську школу. До методології австрійців беззастережно належить тільки пункт б), пункт г) – із застереженнями відносно побудови оригінальної теорії приписування за відсутності оперування теорією граничної продуктивності. Пункти а) і в) найбільш характерні для лозаннської та кембриджської шкіл відповідно.

Таким чином, у праці І. Блюміна ми спостерігаємо використання поняття «суб'єктивна школа» як найбільш загальної категорії для класифікації маржиналізму, тоді як австрійську, англо-американську та математичну школи визнано відгалуженнями суб'єктивної школи. Найбільш дискусійним питанням і в 20-ті роки минулого століття, і дотепер залишається питання про те, чи правомірно об'єднувати дослідження австрійців, математиків та англо-американців під загальною назвою «суб'єктивна школа»? Ми спробуємо довести контраверсійність такого підходу і переконати читача, що тільки австрійська школа маржиналізму може вважатися суб'єктивною в повному розумінні цього слова. Представники математичної школи й англо-американські економісти, на відміну від австрійських дослідників, розглядають суб'єктивні та об'єктивні чинники переважно рівноправними факторами економічної життєдіяльності.

Водночас І. Блюмін запевняє: «... починаючи з 70-х років минулого століття ми спостерігаємо тенденцію до створення єдиної теоретико-методологічної концепції. Це дає нам підставу говорити про суб'єктивну школу як про збірну групу, яка охоплює австрійців, математиків і англо-американців» [39, с. 17]. На підтвердження своєї позиції він зазначає, що не має на меті доводити безплідність психологічної теорії загалом, а спробує довести (й, на його думку, доводить), що австрійська школа маржиналізму не сформулювала абсолютно послідовної психологічної теорії, а поняття граничної корисності у австрійців містить цілий ряд ринкових елементів. Зокрема, радянський дослідник вказував на існування так званого порочного

логічного кола австрійської школи, в якому спершу визнається залежність цін благ від суб'єктивних оцінок індивідів, а далі ці суб'єктивні оцінки визнаються залежними від цін [39; 40]. І. Блюмін також стверджує, що саме з метою позбавлення від таких «кіл» математична школа остаточно відмовилась від каузального аналізу й обмежилась функціональним, тобто дослідженням взаємодії між окремими економічними явищами без мислення категоріями причини та наслідку.

До наведених автором аргументів необхідно поставити питання: якщо австрійська школа визнана майже-психологічною і майже-суб'єктивною, а інші маржинальні осередки, як відомо, ще більшою мірою, ніж австрійська школа, тяжіли до об'єктивізації економічних досліджень та усунення неоднозначних впливів суб'єктивного оцінювання, то в чому взагалі полягає логіка використання терміну «суб'єктивна школа» як загальної назви для всіх шкіл (груп за І. Блюмінім) маржиналізму? Отож, запропоноване вченим тлумачення суб'єктивної школи є спірним, оскільки загальновідомим є факт визнання багатьма дослідниками історії економічної науки тенденції до об'єктивізації висновків теорій граничної корисності та цінності в межах, наприклад, маршаллівського підходу («ринкового хреста») та ординалістського підходу вчених-математиків.

Таким чином, спроба ідентифікації австрійської школи маржиналізму винятково як умови формування ортодоксального неокласичного напрямку значно принижує і звужує її істинну роль, позбавляючи її оригінальної аргументації, що базується на традиції суб'єктивізації та психологізації економічних досліджень [242]. Австрійська школа маржиналізму не стала запорукою формування, і тим більше прикладом вузькоспеціалізованої, математизованої економічної теорії, в якій набагато важливішою є форма викладення й доведення ідей, а не їх сутнісний зміст.

Повертаючись до проблеми суперечливої взаємодії окремих шкіл маржиналізму, підкреслимо, що на відміну від підходів С. Джевонса і Л. Вальраса, австрійський (особливо менгерівський) підхід не можна назвати

статичним і позачасовим. Він тяжіє не до статичної моделі рівноваги, а швидше до теорії економічної діяльності як процесу, що відбувається у часі та просторі. Показовою є і відсутність у працях австрійців розвинених ідей статичної рівноваги, як загальної, з ідеєю одночасного визначення цін і кількостей, так і часткової, у формі встановлення єдиної рівноважної ціни. Австрійському підходу відповідає розуміння пошуку динамічної рівноваги як безперервного процесу, тоді як сучасних економістів, як зазначає М. Блауг, і дотепер «...потрібно переконувати у тому, що процес досягнення загальної рівноваги ніколи не був задовільно поясненим» [38, с. 430].

Австрійська суб'єктивно-психологічна школа значну увагу приділяла врахуванню фактору часу: не додержуючись статичного підходу, австрійські дослідники підкреслювали, що ціннісні судження індивідів безпосередньо залежать від того, впродовж якого періоду часу індивіди розраховують на задоволення своїх потреб. З іншого боку, фактор часу і пов'язана з ним невизначеність призводять до помилок учасників ринкового обміну й перешкоджають встановленню загальної рівноваги, де всі ціни й кількості благ визначаються одночасно, прикладом чого є так звана позачасова система Л. Вальраса. Власне ставлення до математичного викладу ідей Л. Вальрасом і його наступниками неодноразово висловлювали представники інших течій економічної науки, зокрема відомий економіст кейнсіанського напрямку та історик економічної думки Дж. Хікс, який писав: «...причина ...безплідності вальрасівської системи полягає здебільшого в тому, що він не дійшов до формулювання законів зміни його системи загальної рівноваги. Він зміг сформулювати умови, що стосуються цін, встановлених із врахуванням заданих ресурсів і заданих систем переваг; але він не пояснив, що відбудеться, коли смаки або ресурси зміняться» [452, с. 155–156].

В межах маржиналістського вчення функціонувало три конкуруючі (на етапі формування напрямку) та взаємодоповнюючі (на етапі подальшого розвитку) дослідницькі традиції: австрійська, лозаннська та кембризька, порівняльний аналіз яких представлено у табл. 1.1.

Порівняльний аналіз основних традицій (шкіл) маржиналізму

Австрійська традиція	Лозаннська традиція	Кембризька традиція
Засновник традиції (школи)		
К. Менгер	Л. Вальрас	А. Маршалл
Характер дослідницької традиції		
Неортодоксальна австрійська	Ортодоксальна неокласична	
Використання рівноважного підходу		
Концепція рівноважного ринкового процесу	Теорія загальної ринкової рівноваги	Теорія часткової ринкової рівноваги
Основні методи дослідження соціально-економічних взаємодій		
Каузальний аналіз Абстрактні методи пізнання	Функціональний аналіз загальної рівноваги на основі мікропоказників	Функціональний аналіз часткової рівноваги на основі мікропоказників
Статичний/динамічний аналіз ринкових ситуацій		
Динамічний підхід до аналізу ринкових процесів	Статичний підхід в теорії загальної рівноваги	Статичний підхід в теорії часткової рівноваги
Реалізація методологічного індивідуалізму		
Істинний методологічний індивідуалізм	Схематичний методологічний індивідуалізм, обмежений рамками формалізованого підходу	
Формалізація економічного аналізу		
Реалізм в економічних дослідженнях	Формалізація загальної рівноваги та інших умов і результатів досліджень	Формалізація часткової рівноваги, окремі елементи еволюційного підходу
Реалізація суб'єктивного підходу		
Послідовний суб'єктивізм Метод робінзонади	Відмова від переважання суб'єктивних оцінок Об'єктивізація економічного аналізу	
Математизація економічного аналізу		
Повна відмова від використання математичних методів	Використання математики як ключового методу та стандарту економічного дослідження	Використання математики як допоміжного засобу у абстрактно-теоретичних побудовах
Використання міждисциплінарного підходу		
Психологізація економічного аналізу Врахування інституційного контексту розвитку	Започаткування неокласичної теорії добробуту	Врахування інституційних передумов економічного розвитку Використання ідей еволюційної біології
Підхід до вимірювання загальної та граничної корисності		
Кардиналізм, кількісне вимірювання корисності	Ординалізм, порядкове вимірювання корисності	Кардиналізм, кількісне вимірювання корисності
Співвідношення споживання та виробництва		
Пріоритет споживання, опосередкований характер дослідження виробництва	Взаємозв'язок виробництва і споживання реалізується через ринкову взаємодію попиту і пропозиції в умовах локальних або загальних ринків	

Джерело: власна розробка автора

Дві з цих традицій – лозаннська та кембризька – повною мірою інтегровані до сучасного мейнстріму економічної науки, зокрема ортодоксальної мікроекономічної теорії, а третя, австрійська, потребує поглибленого опрацювання її ідей й більш інтенсивного залучення до вирішення новітніх теоретичних, методологічних і практичних проблем економічної науки та економічного розвитку. На нашу думку, основною внутрішньою суперечністю маржиналізму, початок якій було покладено ще у 1870-х роках, є суперечність між австрійською та математичною школами, між найвпливовішими засновниками маржиналізму К. Менгером та Л. Вальрасом щодо пріоритетності застосування каузального або функціонального аналізу, меж використання суб'єктивного підходу в економічній теорії, необхідності або непотрібності використання математичних методів, статичного або динамічного аналізу ринкових ситуацій та ін. [242]. На тлі загострення цих суперечностей у зв'язку з активізацією послідовників К. Менгера та Л. Вальраса у 1890-х роках, сформувалась кембризька школа маржиналізму на чолі з А. Маршаллом і згодом суттєво посилювався її вплив.

Нам видається сумнівним вживання терміну «суб'єктивна школа» по відношенню до усіх шкіл маржиналізму, реалізоване у працях І. Блюміна, більш доречним, на нашу думку, є використання терміну «суб'єктивно-психологічна школа» виключно у випадку австрійського маржиналізму. Що ж до загальної назви напряму слушно погодитися із усталеним терміном «маржиналізм», не провокуючи непотрібні зміни, однак ми категорично проти намагань ототожнення усього розмаїтого маржинального напряму з ортодоксальною формалізованою неокласичною теорією [242].

У найзагальнішому вигляді суб'єктивізм, пріоритет споживання і психологізація економічних досліджень є основними методологічними принципами австрійської школи, визначеними ще М. Бухарінім, а вивчення рантьєрської психології в економіці й дотепер актуальне. Проте сучасний стан економіки висуває на перший план питання відображення динамічних

процесів економічного розвитку в теоретичних дослідженнях, відмови від статичних частково- і загальнорівноважних підходів, врахування невизначеності й фактору часу – усіх елементів дослідження австрійської суб'єктивно-психологічної школи, увага до яких в межах стандартної ортодоксальної економічної теорії довгий час була недостатньою.

Роль австрійської економічної школи у багатьох сучасних економічних дослідженнях применшується, зводиться лише до одного з первинних маржиналістських осередків, який посприяв утвердженню панівної неокласичної ортодоксії. Звичайно, в момент свого виникнення неокласична економічна теорія не претендувала на роль панівної й тим більше ортодоксальної, адже перебувала у динамічній взаємодії з іншими школами, доводила своє право на існування, на посідання чільного місця в структурі економічного знання. Більш того, термін «неокласичний» був введений в економічну науку основоположником американського інституціоналізму Т. Вебленом як такий, що якісно вирізняє економічну теорію А. Маршалла (власне «неокласичну») від відмінних традицій всередині маржиналізму, зокрема австрійської суб'єктивно-психологічної та лозанської математичної. Отже, за своєю природою, змістом, крізь призму історії економічної науки, класифікація австрійської суб'єктивно-психологічної школи винятково як предтечі, передумови формування неокласичного напрямку значно применшує і звужує її істинну роль, так само як і спроба «втиснути» багатоманітні ідеї її представників у доволі обмежений за змістовним наповненням термін «маржиналізм». Останній наразі став синонімом вузькоспеціалізованої, формалізованої й математизованої економічної теорії, побудованої на концепції граничної корисності, де змістовне навантаження припадає на математичний смисл поняття «гранична», тоді як актуальність і значущість досліджень представників австрійської суб'єктивно-психологічної школи міститься, на нашу думку, у понятті «корисність».

Одним із наукових завдань нашого дослідження є ідентифікація австрійської школи маржиналізму як цілісної системи наукових поглядів та її

вплив на формування австрійського неоліберального напрямку, який актуалізує австрійську дослідницьку традицію у наш час [235; 239; 240; 241].

На думку Л. фон Мізеса, до початку першої світової війни австрійська школа охоплювала групу економістів багатьох національностей, об'єднаних спільними поглядами на природу людини і ринкову економіку [592, р. 7]. На 1920-1930-ті роки припадає потужний розвиток школи, уособлений науковими розвідками Л. фон Мізеса, Г. Хаберлера, О. Моргенштерна, Ф. Махлупа, Ф. фон Хайєка, Е. Жамса, А. Розенштейна-Родана, Р. Штрігля та інших учених. 1940-1950-ті роки характеризуються періодом «затишшя» у розвитку школи, з середини 1960-х років інтерес до неї знову посилюється завдяки новітнім теоретичним розвідкам І. Кірцнера та М. Ротбарда, а з 1980-1990-х років загальними зусиллями американських та європейських послідовників австрійської традиції формується потужне інтелектуальне середовище австрійських неолібералів. Разом з тим ідейною першоосновою, методологічним фундаментом і теоретичним наповненням австрійського неолібералізму і австрійської традиції загалом залишаються наукові підходи та висновки, закладені австрійською суб'єктивно-психологічною школою.

Проведений аналіз розширює і вдосконалює розуміння ідейно-теоретичної визначеності основних методологічних принципів та теоретичних підходів австрійської суб'єктивно-психологічної школи:

- методологічний індивідуалізм, реалізований через пріоритет вивчення індивідуальних рішень та дій економічних агентів (так званий композитний метод за К. Менгером);
- суб'єктивізація економічного аналізу, абсолютний послідовний суб'єктивізм, визначальний вплив індивідуалізованого бачення економічної реальності;
- психологізація економічного аналізу, визнання психології однією з першоосновою економічної діяльності, детальне дослідження психологічних мотивів індивідуальної поведінки;

- реалістичність (реалізм) економічних досліджень, намагання побудувати реалістичну неформалізовану економічну теорію;
- розробка теорії цінності господарських благ на основі граничної корисності та визнання її центральною, універсальною теорією в економічній теорії;
- побудова теорії граничної корисності, згідно з якою цінність блага залежить від суб'єктивної оцінки індивідом корисності останньої одиниці запасу відповідного блага;
- теорія приписування, згідно з якою блага, цінність яких споживач визначає безпосередньо (споживчі, «першого порядку»), наділяють цінністю фактори виробництва (блага «вищих порядків»);
- каузальний (причинно-наслідковий) аналіз, дослідження економічних законів, що виражені категоріями взаємодії індивіда з благами, людини з речами (менгерівський підхід), а не виробничих відносин між людьми;
- пріоритет мікроекономічних досліджень;
- додержання мінової концепції – дослідження ринкових зв'язків, що визначають пропорції виробництва, через що останнє відіграє вторинну роль відносно обміну та споживання;
- метод робінзонади, атомізм, тобто розгляд окремих економічних суб'єктів як господарських «атомів», безвідносно до механізмів соціальної взаємодії;
- кардиналістський підхід до вимірювання корисності (загальної та граничної);
- відмова від статичних частково- та загальнорівноважного підходів з метою формування основ дослідження динамічних змін та взаємодій, зокрема теорії ринкового процесу;
- визнання головним ціноутворюючим фактором попиту за умов обмеженої або фіксованої товарної пропозиції ;
- принцип рідкості, який опосередковано, через граничну корисність,

обумовлює цінність;

- відмова від використання функціонального, графічного та математичного методів в економіці;
- пріоритет аналізу обміну і споживання над аналізом виробництва;
- врахування фактору часу в економічному аналізі, передусім в теорії капіталу та процента на капітал;
- започаткування окремих елементів аналізу за умов невизначеності;
- відмова від застосування математичного інструментарію через невизнання однорідності й нескінченної подільності благ та можливості знаходження єдино вірних оптимальних рішень;
- декларування етичної та ідеологічної нейтральності економічного аналізу.

Логіка економічних досліджень класичної школи, згідно з якою цінність визначається витратами праці або витратами виробництва, поступається місцем логіці австрійської суб'єктивно-психологічної школи, що реалізує протилежний підхід: тільки набуття благами цінності в процесі споживання надає можливість оцінити використані для продукування блага фактори виробництва. Таким чином в теорії цінності, що становила ключову ланку економічного аналізу XVIII-XIX століть, представники австрійської школи витратний підхід замінили результатним підходом. Як було доведено, значення австрійської суб'єктивно-психологічної школи, започаткованої К. Менгером, не зводиться тільки до ролі першого осередку маржиналізму в Європі, як подеколи висвітлюється у науковій літературі. Ідейно-методологічні принципи австрійської суб'єктивно-психологічної школи були значно глибшими за змістом, ширшими за охопленням та за багатьма критеріями відмінними від методології сформованої в тому числі і на її основі (як небезпідставно вважається, проте це твердження є вірним лише частково) неокласичної теорії – сучасної економічної ортодоксії.

Започаткована на ідейно-теоретичному фундаменті австрійської суб'єктивно-психологічної школи австрійська традиція економічного аналізу досягла кількох періодів творчого злету:

I – період становлення австрійської суб'єктивно-психологічної школи у 1880-х роках, змістовне наповнення якого розкрито в межах цього параграфу;

II – період формування потужного осередку неоліберальної думки – становлення австрійського неолібералізму у 1920-1930-х роках (див. наступні розділи); обидва періоди репрезентували розвиток наукових ідей австрійської традиції переважно в межах власної країни [438; 518; 660];

III – відродження, ренесанс австрійського неолібералізму, починаючи з 1970-х років після відносного «затишшя» у післявоєнний період, що територіально відбулось вже поза межами Австрії, у Західній Європі та США [660]. Відтак, національно-географічна визначеність австрійської школи з 1930-х років зникла, проте економічна наука одержала її ідейно-теоретичну визначеність під назвою «австрійська традиція» економічного аналізу [240; 241].

Отож, австрійська школа в широкому розумінні, як австрійська традиція економічного аналізу ретельно оберігає свою інтелектуальну цілісність, оригінальність та самобутність вже майже півтора століття, наразі залишаючись потужною неортодоксальною дослідницькою традицією в економічній науці. На тлі представленого розширеного трактування ідейно-теоретичних та методологічних засад австрійської школи ще більш парадоксальним видається факт спільного першоджерела ортодоксальної формалізованої неокласичної теорії та австрійської дослідницької традиції – маржиналістської революції 1870-х років. Ми не поділяємо змістовно обмеженого твердження про те, що головним досягненням маржиналізму є запровадження математичного розуміння граничної корисності в економічній науці шляхом використання диференційного числення, що відкрило простір для подальшої формалізації економічного аналізу. Ми стверджуємо, що учення австрійської суб'єктивно-психологічної школи в сучасних економічних реаліях суттєво актуалізується, адже економічна наука потребує

теоретичного відображення динамічних процесів економічного розвитку, складності та невизначеності соціально-економічного простору, дослідження механізмів стихійного пристосування та ненавмисної координації діяльності.

1.3. Значення неортодоксального економічного вчення Й. Шумпетера у розвитку австрійської дослідницької традиції

Глибокого осмислення в контексті даного дослідження потребує наступне питання: якою мірою особистість і творчість Йозефа Алоїза Шумпетера (1883-1950) є «продуктом» австрійської суб'єктивно-психологічної школи маржиналізму на етапі становлення австрійської традиції економічного аналізу та який вплив подальша наукова діяльність Й. Шумпетера справила на розвиток австрійської дослідницької традиції, уособленням якої є сучасний австрійський неолібералізм. Ми додержуємося підходу, згідно з яким економічне вчення Й. Шумпетера у своїй багатогранності та неортодоксальності значною мірою перебуває у лоні австрійської традиції економічного аналізу, засновником якої був К. Менгер. Наше доведення цієї наукової гіпотези базується на скрупульозному аналізі генезису та еволюції системи економічних поглядів Й. Шумпетера, ендогенної обумовленості його вчення економічним дискурсом австрійської школи та подальшого «виходу» вченого за її межі, що мало своїм закономірним наслідком різнопланову екзогенну взаємодію та взаємовпливи з представниками «другого» покоління австрійської традиції, передусім Л. фон Мізесом та Ф. фон Хайєком.

Творча спадщина австрійського економіста Й. Шумпетера [470; 471; 472; 473; 474; 475] є надзвичайно своєрідною та оригінальною, вона містить ідеї та погляди, співзвучні панівній неокласичній теорії та іншим напрямам економічної науки. У той же час окремі наукові підходи дослідника спростовують основні теоретичні положення провідних напрямів настільки

категорично, що жоден із них не може зарахувати ученого до лав своїх представників. Це надає підстави класифікувати соціально-економічне вчення Й. Шумпетера як неортодоксальне.

Ключовими проблемами економічного вчення Й. Шумпетера є динамічний розвиток ринкової системи господарювання, чинники і фактори, які забезпечують прогрес і зростання економіки. Подібна проблематика суттєво вирізняє його на тлі представників усіх відомих тогочасних економічних шкіл. Саме Й. Шумпетеру належить започаткування вивчення економічної динаміки на противагу статичному неокласичному аналізу. Інновації, нововведення, підприємництво у теорії Й. Шумпетера відіграють таку ж провідну роль, як ціна або вільна конкуренція в економічній теорії А. Маршалла. Учений вважає, що пояснення економічного розвитку можливе шляхом вивчення законів динаміки товарно-капіталістичного господарства, тому використання неокласичного мікроекономічного аналітичного апарату є недостатнім. Разом з тим спостерігається певна ідейна спорідненість з поглядами представника американської школи маржиналізму Дж. Б. Кларка щодо статичності і динаміки економічної системи. Розвиваючи ідеї Дж. Б. Кларка, Й. Шумпетер наповнює їх новим змістом – чітко розрізняє статичну рівновагу системи та її динамічний розвиток, що трансформує економічну структуру, взаємозв'язки між «новим» і «старим» виробництвом. Дослідник відчув необхідність поєднати статичну теорію рівноваги з теорією економічного зростання та представити їх на новому еволюційно-динамічному рівні.

У книзі «Теорія економічного розвитку» (1912) Й. Шумпетер висунув свою динамічну концепцію і в загальному плані визначив її зміст так: *джерело, яке викликає порушення рівноваги, перебуває всередині економічної системи*, тому повинна бути створена виключно економічна теорія господарського розвитку, яка описує рух економічної системи від одного стану рівноваги до іншого та спирається на дію ендогенних, а не лише екзогенних чинників [475, с. 82–121]. Економічна динаміка, в свою чергу, ґрунтується на поширенні нововведень у різних формах. Результатом

подібних нововведень (інновацій) є вплив на економічні процеси або безпосередньо на продукцію.

Функцію економічного новаторства реалізують підприємці, господарюючі суб'єкти, які безпосередньо здійснюють нові комбінації й виступають активними елементами цього процесу [131, підрозділ 12.1.2]. Економічна функція підприємця є перервною, дискретною, тобто виконується доти, поки нова комбінація не перетвориться на рутину; вона не закріплена навечно за визначеним носієм. Відтак підприємництво не складає професію чи стійкий суспільний стан або клас, відповідні якості та навички можуть бути втрачені в будь-який момент одними особами й набуті іншими. Й. Шумпетер чітко відокремлює своєрідний новаторський хист підприємця від інших функцій, які виконують капіталісти-власники, винахідники, управлінці. *Підприємницька функція вимагає творчості, передбачає відхилення від звичного «руху за течією», а тому тісно пов'язана з особливостями особистості підприємця* [131, с. 315; 131; 255].

Австрійський економіст намагався виявити і систематизувати особливості характеру та поведінки підприємця, які розрізнено вивчалися значною кількістю економістів, психологів, соціологів. Учений визначив специфічну мотивацію підприємця, яка вимагає не стільки якнайшвидшого задоволення потреб, скільки активної діяльності на основі здатності до передбачення, сильної волі, розвинутої інтуїції та потужного бажання діяти. Непереборне прагнення до нововведень, віра у себе, прихильність до ризику, відчуття самостійності й особистої відповідальності – це ті якості та здібності, які характеризують підприємця і жодним чином не залежать від його соціальної й класової приналежності.

Ринкова економічна система (капіталізм) здатна, на думку науковця, постійно видаляти застарілі елементи й оновлювати економічні структури через так зване творче руйнування [92; 225; 287; 475], яке раніше вивчалось лише дослідниками економічного циклу. Джерелом розвитку, як зазначалося, є внутрішні процеси, нові комбінації виробничих ресурсів, що призводять до

впровадження інновацій. Останні реалізуються підприємцями, тому рівновага порушується діями підприємця-новатора. Нагромадження, в свою чергу, не є стійким і безперервним процесом – навпаки, процес зростання відбувається дискретно та стрибкоподібно.

Оскільки тільки нові комбінації дозволяють знижувати виробничі витрати, то прибуток, за Й. Шумпетером, належить до категорій, які з'являються і зникають, а для його одержання визначальною є конкуренція нових продуктів, нових технологій, нових джерел забезпечення, нових організаційних форм. Застосування відкриттів, винаходів, новинок віддаляє економічну систему від рівноважного стану, щоб в подальшому знову прямувати до рівноваги, але вже на іншому рівні техніко-технологічної бази. Старі продукти та попередні форми організації витісняються, провокуючи процес творчого руйнування. Таким чином формується новий стан економічної системи, до якого пристосовуються фірми, а розвиток економіки загалом, як і власне нововведень, набуває циклічного характеру.

Звідси й ідейна парадоксальність підходів та висновків Й. Шумпетера – адже все те, що попередники вважали дестабілізуючими факторами, зокрема монопольну владу, економічну циклічність, жорстку конкурентну боротьбу, учений репрезентує як фактори прискорення прогресу. Він вважає, що руйнівна конкуренція, боротьба за сфери впливу, обмежувальна ділова практика компаній, які призводять до надмірного витрачання коштів (витрати на рекламу, придбання патентів, створення надлишкових виробничих потужностей) не гальмують, а, навпаки, стимулюють довгостроковий процес економічного розширення. Отже, соціально-економічне вчення Й. Шумпетера є неортодоксальним передусім тому, що учений свідомо й обґрунтовано відмовляється від неокласичної порівняльної статистики та ідеальної моделі досконалої конкуренції, що призводять до встановлення рівноваги та знищують прибуток, на користь динамічного підходу в економіці [131; 136; 255; 256].

Визначальним внеском австрійського дослідника в економічну теорію є визнання підприємця, діяльність якого детермінується одержанням прибутку, новатором, який революціонує виробничу відсталість. Тоді як у вальрасівській теорії загальної ринкової рівноваги уявлення про підприємництво не мають особливого значення, шумпетерівська теорія презентує ключового гравця ринкової системи – підприємця, який власними зусиллями створює умови для одержання прибутку, творчо реалізує нові комбінації у своїй діяльності. Й. Шумпетер був першим, хто увів поняття «нововведення», «інновації» та пов'язав їх із темпами економічного розвитку [115]. Він наголосив, що інновації уможливають прибуткову діяльність і реалізуються проведенням стратегій активної участі підприємця в інноваційному процесі на мікрорівні, а на макрорівні процес розгортання нововведень детермінує економічного зростання в економіці, реалізуючи кумулятивний ефект і лежить в основі пояснення економічних коливань.

Ключові напрями економічних досліджень Й. Шумпетера узагальнені відповідно до його основних наукових праць на рис. 1.1. Формування економічних поглядів та, у більш широкому сенсі, світоглядних принципів окремого науковця викликає неабиякий інтерес, особливо, коли це стосується непересічної особистості, відомої неординарними ідеями і підходами, що випередили час й на століття наперед окреслили шляхи пізнання економічної реальності – Й. Шумпетера. Питання про те, якою мірою становлення ідей та поглядів окремих учених детермінується оточуючим інтелектуальним середовищем, поточними науковими дискусіями та впливом потужних осередків економіко-теоретичної думки, або ж являє собою ізольований творчий процес наукового пізнання або евристики в усі часи залишається відкритим і актуальним. Визначення й окреслення прямих і опосередкованих впливів, «точок дотику» з провідними школами економічної науки актуалізується у випадку творчості Й. Шумпетера, яка виходить за межі відомих економіко-теоретичних систем, що не дозволяє класифікувати його учення звичайним чином.



Рис. 1.1. Основні напрями економічних досліджень Й. Шумпетера.

Так, наприклад, доводячи тезу про нестабільність й історичну обмеженість капіталістичної економічної системи, Й. Шумпетер суперечить ідейним настановам неокласики. Разом з тим він є прихильником забезпечення свободи вибору в усіх її проявах, захищає конкурентну організацію економіки, збагачує економічну теорію розумінням динамічних процесів, досліджує сутність підприємництва й унікальне значення нововведень, що дозволяє розглядати його вчення як органічне доповнення неокласичних ідей, що межує, однак, з викликом ортодоксальній неокласиці.

Й. Шумпетер належним чином вшановував доробок класичної та неокласичної шкіл, зокрема, захоплювався логічністю викладу економічних ідей в «Елементах чистої політичної економії» Л. Вальраса і вважав цю книгу єдиною серед праць економістів-теоретиків, що заслуговує на порівняння з досягненнями теоретичної фізики. Він прихильно ставився до застосування математичних методів в економічній науці, а серед досягнень чистої економічної теорії саме концепція загальної економічної рівноваги, на його думку, поєднувала у собі революційну креативність та класичний аналіз.

Незважаючи на позитивну оцінку творчості Л. Вальраса, особливим об'єктом критики Й. Шумпетера стала обмеженість більшості праць економістів неокласичного напрямку статичним підходом до досліджуваних процесів і явищ. Так, Й. Шумпетер писав: «Під статичним аналізом ми розуміємо *метод* пояснення економічних явищ, що встановлює співвідношення між елементами економічної системи – цінами і кількостями товарів, які (усі без винятку) мають один і той самий часовий індекс, іншими словами – належать до одного і того ж моменту часу. ... Але очевидно, що елементи економічної системи, що взаємодіють у даний момент часу, є результатом попередніх ситуацій... Таким чином, ми усвідомлюємо необхідність враховувати попередні та (очікувані) майбутні значення наших змінних, лаги, часові послідовності, швидкості змін, накопичені величини, очікування і т.п. *Методи*, націлені на це, складають економічну динаміку» [470, Т. 3, с. 1269]. Це засвідчує, що учений вважав статичний і динамічний підходи елементами інструментарію економічного аналізу, а не станами самої економічної системи. На думку Й. Шумпетера, статична теорія є суттєво наближеною до чистої логіки економічних величин і тому передбачає значно вищий рівень абстракції, тоді як динамічна більш наближена до економічної реальності.

Означені два підходи застосовуються, на думку ученого, до різних економічних ситуацій: стаціонарного стану та еволюційного стану. Стаціонарний стан означає незмінність (сталість) розвитку економічного

процесу, тоді як еволюційний включає всі впливи, що руйнують стаціонарність. Еволюційний стан можна аналізувати через статичні зв'язки, що існували до того, як в системі відбулися відхилення, і після того, як вона «поглинула» їх, тому еволюційний стан можна описати послідовністю статичних моделей (так звана порівняльна статика). Стаціонарний стан у будь-який визначений момент залежить від того, що відбувалося з ним у попередні періоди, тому він може бути описаний динамічною моделлю. Й. Шумпетер виходить з того, що стаціонарні та еволюційні стани можуть бути проаналізовані за допомогою як статичного, так і динамічного методів.

Динамічний підхід до аналізу економічної системи, визначення закономірностей соціально-економічної еволюції та прогнозування подальшого розвитку ідейно зближує творчість Й. Шумпетера з інституційним напрямом економічної науки. Проте, на відміну від інституціоналістів, учений поважав абстрактну теорію і виявив джерело розвитку економічної системи всередині неї самої, не захоплюючись при цьому міждисциплінарним підходом. Подібно до характеристики «бездіяльного класу» Т. Вебленом, Й. Шумпетер вбачав загрозу функціонуванню капіталізму в ослабленні соціальної ролі підприємця-новатора, «розмиванні» головного охоронця цього ладу – середнього класу, а також у наступі так званих радикальних інтелектуалів [136; 256].

Видається цікавим, що висновки про історичну обмеженість та приреченість капіталістичного ладу еднають соціально-економічні учення Й. Шумпетера та К. Маркса. Разом з тим австрійський дослідник вважав, що капіталізму загрожує самознищення від власних соціально-економічних досягнень (!), а не загибель від нездоланих внутрішніх протиріч. Й. Шумпетер підкреслює всезагальний, системний характер соціально-економічної теорії К. Маркса, яка не обмежується аналізом одиничних явищ, а розкриває широке коло подій на основі економічної інтерпретації історії. Взаємопроникнення соціологічного й економічного знання, історизм Марксової теорії, синтез абстрактно-теоретичного економічного

аналізу і розгляду конкретних історичних подій – беззаперечні переваги марксистської теорії, розкриті й визнані Й. Шумпетером.

У книзі «Капіталізм, соціалізм і демократія» (1942), яка, за словами автора, є результатом майже сорока років роздумів і міркувань, Й. Шумпетер намагався довести положення про те, що економічних причин, які б перешкождали капіталістичній економічній системі перейти на новий етап розвитку, не існує. Праця Й. Шумпетера є багатогранною: від продовження і посилення критики формалізованої неокласичної теорії загальної рівноваги та визначення ролі нововведень в економічних коливаннях, до дослідження ролі інституційних факторів економічного розвитку та пріоритетного значення підприємницької діяльності. Учений критично аналізує економічне й соціологічне вчення К.Маркса, визнаючи, разом з тим, його теоретичну могутність. Підкреслюючи значущість марксистської концепції класового поділу суспільства, Й. Шумпетер не погоджується з визначенням історичної тенденції розвитку капіталістичної системи – її загибелі від внутрішніх суперечностей [472; 474]. На думку ученого, капіталізму може загрожувати тільки саморуйнування, спричинене високим рівнем досягнутого соціально-економічного розвитку.

Й. Шумпетер поділяв марксистське пояснення економічних коливань кон'юнктури внутрішніми (ендогенними), а не зовнішніми (екзогенними, в традиціях класичної економічної науки), факторами. Внаслідок цього марксистська теорія економічного циклу здобула високу оцінку Й. Шумпетера, адже на відміну від своїх попередників, які орієнтувалися переважно на розгляд кризових явищ економічного розвитку, К. Маркс чи не вперше запровадив розуміння кризи як однієї з фаз циклу, розкриваючи обумовленість циклічного розвитку. Вчений вважав таким, що заслуговує на увагу, механізм взаємного проникнення соціологічного та економічного знання в марксистській теорії та аргументації. Але особливо було підкреслено значення історизму соціально-економічної теорії марксизму, де абстрактно-теоретичний економічний аналіз доповнювався розглядом

конкретних історичних подій. «Війни, революції, всі різновиди законодавства, зміни в структурі урядів – одне слово, всі ті речі, які немарксистська економіка трактує просто як зовнішні дестабілізуючі фактори, знаходять своє місце поруч із, скажімо, інвестиціями у фабричні машини чи переговорами наймачів з робітниками - все це охоплює єдина і все пояснююча схема... Марксів синтез охоплює всі історичні події (такі, як війни, революції, зміни в законодавстві) і всі соціальні інституції (такі, як власність, договірні стосунки, форми державного управління), що їх немарксистські економісти, звиклі трактувати як дестабілізуючі фактори чи дані, мають намір не пояснювати... Такі фактори чи дані, звичайно, необхідні для визначення об'єкту і напряму будь-якої дослідницької програми... Особливість марксистської системи полягає в тому, що вона підпорядковує згадані історичні події та соціальні інституції пояснювальному процесові економічного аналізу...» [472, с. 69–70].

Інституційні особливості капіталізму Й. Шумпетер визначає доволі специфічно та лаконічно: приватна власність на засоби виробництва, приватний контракт як регулятор економічних взаємовідносин, кредитні відносини. Нестабільність капіталістичної системи криється, на його думку, в інституційних, а не економічних чинниках: капіталізм послаблює не зникнення можливостей для інвестицій, а зменшення соціальної ролі підприємця-новатора і зникнення суспільних прошарків, що «охороняють» капіталізм, зокрема «розмивання» середнього класу. Подібне економічне і соціологічне поле досліджень зближує погляди Й. Шумпетера не лише з К. Марксом, а й з американською інституційною традицією (Т. Веблен, В. Мітчелл). Розуміння того, що внаслідок власної еволюції капіталізм зламає або переросте інституції капіталістичного суспільства є глибоким науковим передбаченням.

Таким чином, відповідь на питання, винесене у назву другої частини роботи – «Чи зможе капіталізм вижити?» – негативна: «...*капіталістичній системі притаманна тенденція до саморуйнування, яка на ранніх стадіях*

цілком може утвердитися у формі тенденції до гальмування прогресу... Капіталістичний процес не тільки *руйнує власну інституційну структуру*, а й створює умови для іншої. Зрештою, «руйнування», можливо, й не те слово. Мабуть, я мав би говорити про *трансформацію*» [472, с. 207–208].

Й. Шумпетер аргументує ідею самозаперечення і саморуйнування капіталізму знов таки парадоксально – наявністю тенденцій, що породжені успішним розвитком капіталістичної системи, а саме:

- відмирання функції підприємця-новатора через наступ великого бізнесу, який загрожує самому процесу існування приватної ініціативи, проте є закономірним породженням і стимулом технічного прогресу;

- руйнування соціальних основ капіталізму, а саме – соціальної верстви індивідуальних власників, так званого середнього класу, що значно звузився внаслідок через значного поширення акціонерної організації суспільного виробництва; на його думку, управлінці та акціонери не є справжніми господарями підприємств, а індивідуальна приватна власність мала набагато більш потужну мотивацію, аніж володіння найманими працівниками цінними паперами корпорацій;

- формування атмосфери соціальної ворожості відносно капіталізму, носіями якої є так звані радикальні інтелектуали, які становлять загрозу капіталістичній системі, адже «люди й інститути змінюються в тих умовах, які готують їх до соціалістичних форм» [472, с.143]. Й. Шумпетер у своєму поясненні наголошує, що доступність вищої освіти не відповідає тій кількості робочих місць, які можуть бути адекватними знанням і претензіям високоосвічених молодих людей, тому велика кількість критично налаштованих інтелектуалів почувається відчуженою й реалізує себе у критиці існуючого суспільства та його економічних основ.

Австрійський дослідник переконує у правоті свого підходу так: «Теза, яку я спробую обґрунтувати, полягає в тому, що своєю ефективністю сьогодні та в перспективі капіталістична система зводить нанівець ідею про її

крах під тягарем розвалу економіки, проте успіхи системи підривають соціальні інституції, що її захищають, і «неминуче» створюють умови, в яких вона не виживе і які виразно вказують на соціалізм як її прямого спадкоємця. Отже, мій остаточний висновок не відрізняється (хоч би як відрізнялася моя аргументація) від висновку більшості авторів-соціалістів, зокрема марксистів. Але щоб погодитися з ним, не треба бути соціалістом. Прогноз не означає бажаності передбачуваного розвитку подій. Якщо лікар передрікає, що пацієнт невдовзі помре, то це не означає, що лікар бажає його смерті. Можна ненавидіти соціалізм чи принаймні дивитися на нього непривітно-критичним поглядом і водночас передбачати його прихід. На таких позиціях стояли й стоять чимало консерваторів» [472, с. 89–87].

Ключове питання третьої частини праці «Капіталізм, соціалізм і демократія» винесене у її назву – «Чи життєздатний соціалізм?». Цілком очевидно, що Й. Шумпетер розглядає соціалізм також як певну інституційну систему, де центральна влада повністю контролює засоби виробництва й увесь виробничий процес загалом, а уся економічна діяльність здійснюється переважно у суспільному секторі. Учений підкреслює, що в умовах соціалізму все ж можливо віднайти правило встановлення цін на вироблені товари, можливо використовувати інновації, покращувати техніку, навіть фінансувати інвестиції. Тому логічним висновком його дослідження є висновок про те, що «соціалістична схема організації повинна відповідати вищому ступеню раціональності» [472, с. 146]. Співвідношення соціалізму і демократії, що стало предметом розгляду четвертої частини, доволі суперечливе: демократія за умов соціалізму теоретично може існувати, але вона «не буде синонімом зрослої особистої свободи».

Політичне, ідейне й економічне протистояння капіталістичної та соціалістичної систем господарювання впродовж понад семидесяти років і відносно швидке руйнування системи соціалістичного господарства Радянського Союзу з негативними наслідками для пострадянських країн, довели справедливність двоїстого ставлення Й. Шумпетера до соціалістичної

економіки як до потенційно ефективної, але такої, що не завжди в змозі реалізувати цю ефективність через послаблення стимулів до інноваційної діяльності та ризику в умовах економічної і політичної несвободи та державного тиску. Теза про самознищення капіталізму також пройшла випробовування часом, адже економіка провідних країн світу, яку донедавна іменували капіталістичною, наразі являє собою соціалізований економічний устрій, заснований на компромісних соціально-економічних засадах. Не можна залишити без уваги і розкриття Й. Шумпетером проблеми «войовничого інтелекту», яка у сьогоdnішньому світі перетворилася на значну потенційну загрозу розвитку людства – від поширення крайніх ідейно-ціннісних орієнтацій та проявів антисуспільної поведінки маргінальних верств населення до загроз тероризму у глобальному масштабі.

Уповільнення темпів економічного зростання, переплетіння циклічних, енергетичних, екологічних та інших криз, структурні перебудови 70-80 років ХХ століття посприяли відродженню інтересу до теорії нововведень Й. Шумпетера, концепції динамічного економічного розвитку, а також до виявленої еволюційної складової його вчення. Тоді як монетаристи та кейнсіанці пов'язували існуючі економічні проблеми і труднощі тільки з несумісністю різних типів економічної політики, учення Й. Шумпетера доводило, що ці труднощі є логічним наслідком фази піднесення. Учений вважав, що «великий економічний процес декласування підприємств, утворень, форм життя, культурних цінностей, ідеалів» [474, с. 413] стає закономірним наслідком нового економічного і соціального поштовху, що відбувається у сфері відносин приватної власності, конкуренції, соціально-економічній системі загалом. Регулюючі коригувальні заходи, передусім державні, не в змозі перешкодити такому процесу декласування, оскільки воно може бути подолано тільки радикальними, революційними економічними рішеннями – впровадженням інновацій і нововведень.

Таким чином, Й. Шумпетера не можна беззастережно класифікувати як представника австрійської економічної традиції – він як особистість та його ідеї мають космополітичний характер, універсальний зміст, тяжіють до багатьох напрямів економічної теорії (інституційного, марксистського, неокласичного) і, разом з тим, спростовують значну кількість наукових стереотипів і догм, в полоні яких знаходилася переважна більшість представників наукової економічної спільноти.

Разом з тим проведений нами аналіз засвідчив, що значна частина методологічних підходів і теоретичних поглядів Й. Шумпетера є конгруентними австрійській традиції економічного аналізу, фундатором якої виступив ще К. Менгер у 70-ті роки XIX століття, а ідейними наступниками у XX столітті – засновник австрійської школи неолібералізму Л. фон Мізес та найвидатніший за широтою охоплення соціально-економічної проблематики, довготривалістю й впливовістю його ідей Ф. А. фон Хайєк. Це, зокрема, дослідження взаємодії конкуренції і монополії, виявлення характерних рис та перспектив розвитку економічних систем, розбудова еволюційної моделі економічного розвитку. В першу чергу це стосується динамічної концепції конкуренції, яка створює теоретичні підвалини для виникнення її австрійського (хайєківського) тлумачення як «процедури відкриття».

Як зазначалося, вже в «Теорії економічного розвитку» Й. Шумпетер приділяє увагу трактуванню понять «статика» та «динаміка», які на початку XX століття, в період написання праці, були ще нечітко визначеними. Рух до стану рівноваги або відхилення від неї трактувалися деякими вченими (наприклад, Е. Бароне, А. Пігу) як динамічні зміни, проти чого виступив австрійський дослідник. Зміна траєкторії здійснення кругообороту на відміну від власне кругообороту, зміщення стану рівноваги на противагу рухові у напрямку рівноваги – такими є ключові відмінності динаміки від статичності. Розвиток за Й. Шумпетером ініціюється не будь-якими змінами, зсувами й зміщеннями, а такими, що стихійно

виникають в економіці та є дискретними, оскільки «всі інші зміни і так зрозумілі й не створюють жодних проблем. А наша *теорія* розвитку є ... специфічний ... метод дослідження, є теорія розмежованих таким чином змін траєкторії здійснення кругообороту, теорія переходу народного господарства від заданого на кожен даний момент часу центру тяжіння до іншого («динаміка») на відміну від теорії самого кругообороту, від теорії постійної адаптації економіки до змінюваних центрів рівноваги і *ipso facto* (тим самим) також теорії впливів цих змін («статика»)» [473, с. 131].

Можливість таких змін обумовлюється діями підприємців-новаторів в умовах конкурентного процесу, який є предметом подальших досліджень австрійської школи. Вчений вказує на дискретний характер процесу впровадження кожної конкретної інновації, тоді як загальний процес здійснення змін та інновацій є безперервним, він «вплетений» у всеохоплюючий еволюційний ланцюг.

Австрійський економіст підкреслює підтримку представниками класичної школи і неокласиками тези про те, що в умовах досконалої конкуренції прагнення виробника до одержання прибутку призводить до максимізації обсягу виробництва. На думку Й. Шумпетера, ця теза справедлива лише відносно статичної рівноваги, тоді як реальність ринкової економіки являє собою процес змін. Тому для оцінки діяльності підприємства, що працює у конкурентних умовах, питання щодо максимізації виробництва в умовах статичної рівноваги не має суттєвого значення [15; 255; 475]. Якщо економіка динамічна, орієнтована на одержання прибутку, то в конкурентних галузях не завжди максимізується випуск продукції.

Й. Шумпетер проголосив ринкову систему методом (або формою) економічних змін, а не стаціонарним станом. Джерелом розвитку визнано внутрішні, ендогенні процеси у господарстві. У главі VII «Процес «творчого руйнування» праці «Капіталізм, соціалізм і демократія» учений визначає: «Еволюційний характер капіталістичного процесу пояснюється

не тільки тим, що економічне життя відбувається в соціальному і природному середовищі, яке змінюється й змінює тим самим параметри, за яких здійснюються економічні дії. Цей факт дуже важливий, а ці зміни (війни, революції й таке інше) часто впливають на зміни в економіці, але не є першоджерелами цих змін... Основний імпульс, який приводить капіталістичний механізм до руху й підтримує його на ходу, походить від нових споживчих благ, нових методів виробництва і транспортування товарів, нових ринків і нових форм економічної організації, які створюють капіталістичні підприємства» [474, с. 460–461]. Останнє стає можливим лише в умовах конкурентного процесу, так званого творчого руйнування за Й. Шумпетером. Принагідно зауважимо, що, по-перше, ми використовуємо традиційний переклад словосполучення «созидательное разрушение» (рос.), тоді як більш правильним і доречним, мабуть, був би переклад «створююче, креативне руйнування»; по-друге, під творчим руйнуванням в шумпетерівській теорії розуміється і конкурентний процес, і більш широке поняття розвитку.

Австрійський учений категорично спростовує відоме висловлювання неокласика А. Маршалла, яким останній описував механізми соціально-економічної еволюції – «природа не робить стрибків», адже конструювання товарів, зміна їх якісних характеристик, технології виробництва, ринкових структури й організації ринку є предметом конкурентної боротьби, метою стратегічних дій підприємців. Формалізований неокласичний аналіз визнає рушієм капіталізму вибір споживача з-поміж завчасно відомих продуктів у випадку рівності їх граничних корисностей, тоді як дослідження Й. Шумпетера та послідовників австрійської суб'єктивно-психологічної школи вказують на неможливість обрахування корисностей ще не відомих товарів, продукованих завдяки здійсненню новим комбінаціям. Він переконаний, що нові товари й нові способи виробництва самі по собі не завжди призводять до набуття монопольного становища, навіть якщо їх виробляє

чи застосовує єдина фірма. «Продукт, вироблений новим способом, повинен конкурувати з продуктом, виготовленим старими способами, а новий товар потрібно ще просунути на ринок, тобто створити на нього попит» [474, с. 480]. Тому сутністю ринкової системи, з цієї точки зору, є не ефективність, а інновація [115].

Шумпетерівська конкуренція базується, таким чином, на здатності до підтримання організаційної гнучкості та адаптації конкурентної стратегії фірм до різноманітних дій конкурентів у різні періоди часу. Теорії Й. Шумпетера притаманне співіснування конкуренції й зростання, а не конкуренції й рівноваги, як у мікроекономічній неокласичній теорії. Нетривіальне розуміння коротко- та довгострокових періодів, статичності і динаміки проявилось у такому висновку: «Будь-яка система – не лише економічна, – яка повністю використовує всі свої можливості для одержання найкращого результату в кожен даний момент часу, може в довгостроковому аспекті поступитися системі, яка не робить цього ніколи, оскільки короткострокові переваги можуть перетворитися на довгострокові слабкості» [472, с. 181].

Із цим висновком погоджуються й деякі сучасні економісти. Наприклад, М. Бест у книзі «Нова конкуренція» в унісон Й. Шумпетеру зазначає: «...цінова конкуренція може бути як стимулом до короткострокової аллокативної ефективності, так і перешкодою до довгострокової виробничої ефективності» [32, с. 29]. Дослідник вважає, що межі внутрішньо- та міжгалузевої конкуренції поступово зникають: інтенсивна галузева цінова конкуренція здатна знизити глобальну конкурентоздатність. Це становить особливу загрозу для галузей з високими постійними витратами, узагалі обмежуючи можливість галузі інвестувати у майбутній розвиток. Результатом стане погіршення здатності конкурувати з іншими галузями, що викличе ще більший дефіцит ресурсів для майбутніх інновацій.

Обмеженість неокласичного мікроекономічного аналізу виявляється у тому, що фіксування подій в окремій фірмі чи галузі допомагає з'ясувати лише принципи роботи окремих частин цілого в умовах стаціонарної гіпотези, тоді як основним завданням є виявлення ролі підприємця в постійному процесі «творчого руйнування». Поточні значення економічних величин без врахування минулого і майбутнього дозволяють неокласикам пояснити поведінку фірм в кожний даний момент на основі принципу максимізації. Й. Шумпетер пропонує оцінювати поведінку фірм в контексті загального процесу розвитку, на фоні породженої цим процесом ситуації. Це дозволяє вченому сформулювати більш загальний висновок про предметне поле економічної науки: «... проблему вбачають у тому, як капіталізм функціонує в рамках існуючих структур, тоді як дійсна проблема у даному випадку полягає у тому, як він створює і руйнує ці структури» [472, с. 183]. Дії підприємця підкорені процесу творчого руйнування, промислового пристосування, яке революційно оновлює економічну структуру зсередини, безперервно руйнує старі елементи і створює нові.

Австрійський неолібералізм переважно сприйняв і плідно використав неординарні підходи та творчі ідеї Й. Шумпетера, особливо в царині вивчення конкуренції як економічного феномену. Австрійська теорія конкуренції, хоча й суттєво вирізняється на тлі ортодоксальних підходів, проте має власних попередників, зокрема в особі Й. Шумпетера. Так, вчений констатував, що «...ослабла попередня віра в те, що система досконалої конкуренції найбільш економічно витрачає ресурси й розподіляє їх оптимальним за даного розподілу доходів чином» [474, с. 481]. На його думку, ортодоксальна (стандартна неокласична) концепція конкуренції потребує перегляду, адже «...до цього часу в центрі уваги економістів все ще знаходиться конкуренція, що відбувається за незмінних умов, зокрема незмінних методів виробництва й організаційних форм. Але, всупереч підручникам, в капіталістичній дійсності

переважаюче значення має інша конкуренція, заснована на відкритті нового товару, нової технології, нового джерела сировини, нового типу організації (наприклад, найбільших фірм). Ця конкуренція забезпечує вирішальне скорочення витрат або підвищення якості, вона загрожує існуючим фірмам не незначним скороченням прибутків і випуску, а повним банкрутством. За своїми наслідками така конкуренція співвідноситься з традиційною як бомбардування зі зломом дверей. У цих умовах ступінь розвитку традиційної конкуренції не такий вже й важливий: потужний механізм, що забезпечує приріст виробництва і зниження цін все одно має іншу природу» [474, с. 462].

Динамічна конкуренція відрізняється радикально – вона ставить під сумнів існування підприємств і навіть окремих галузей господарства. Разом з тим постійно діюча цінова конкуренція не знищується, а відбувається в умовах динамічної – посилюється застосування цінових методів як форми відображення якісних переваг підприємницьких структур у нових продуктах, способах виробництва, джерелах сировини тощо. Інновації створюють можливості для зниження витрат і цін в монопольних умовах або без них, приваблюючи в такий спосіб інвестиційні ресурси та знижуючи трансакційні витрати. Така конкуренція здійснює вплив і тоді, коли вона вже існує, і тоді, коли вона є потенційною загрозою, примушуючи концентрувати зусилля до свого настання. Підприємець перебуває в конкурентній ситуації навіть тоді, коли в даний час є повним монополістом у своїй галузі, коли реальна дієва конкуренція між ним та іншими фірмами галузі або суміжних областей відсутня. Ситуація передчуття потенційної конкуренції часто породжує так звану конкурентну поведінку (в термінах моделі досконалої конкуренції).

У наведених Й. Шумпетером прикладах [474, с. 463, 482–483] потужна конкуренція виникає не від появи виробників або продавців схожих за розміром, подібних за організаційною структурою і ринковою

поведінкою, а внаслідок змін, які рано чи пізно призводять до руйнування старої галузевої структури шляхом появи якісно нових організаційних форм – істотного збільшення обсягів виробництва, диверсифікації виробничої чи торгівельної діяльності, якісно нових форм збуту і обслуговування, побудови мережових збутових структур тощо [136; 225].

Цікаво, що панування монополій у теорії Й. Шумпетера не вважається причиною нежиттєздатності ринкової системи (у подальших розділах нами буде доведено, що такі погляди тісно корелюють із хайєківським трактуванням монополій). Принаймні Й. Шумпетер доводить, що обмеження конкуренції у теоретичному й практичному аспектах, за умови її розуміння як статичної моделі досконалої конкуренції, не здатні суттєво загальмувати економічний розвиток (див., наприклад, глави 6-8 книги «Капіталізм, соціалізм і демократія»). Цей висновок ґрунтувався не на визнанні неефективності конкурентних умов, а на переконанні, що значно вагомішим є вплив динамічної конкуренції, детермінованої впровадженням нових комбінацій. Такий тип конкуренції, як не парадоксально, реалізується шляхом формування монопольних утворень та встановлення монопольних бар'єрів – Й. Шумпетер бачить у цих процесах значні переваги великого бізнесу, зокрема створення умов для «творчого руйнування» і досягнення динамічної ефективності. Таким чином, вчений своєрідно ставився до співвідношення ефективності ринкової системи, монополізації виробництва і збуту, панування олігополістичної галузевої структури, впливу монополій та олігополій на стабільність ринкової системи. Оскільки ідеал досконалої конкуренції у США, де вперше була опублікована книга, було перетворено на своєрідний фетиш, а наслідки монополізації довгий час розглядалися лише в негативному світлі як втрати суспільного добробуту, то такі висновки були сприйняті як виклик не лише економічній науці, а й громадській думці.

Лише новітні наукові розвідки (для моменту написання «Капіталізму...» це теоретичні розробки 30-х років ХХ століття) Р. Фріша,

Я. Тінбергена, Дж. Хікса та інших дослідників у галузі динамічної економічної теорії почали враховувати взаємозв'язок між величинами, приналежними до різних моментів часу, тобто попередніми минулими й очікуваними майбутніми значеннями економічних величин, не обмежуючись тільки економічними показниками даного моменту часу, як це робила статична теорія. Висновки цих досліджень підтверджують правоту Й. Шумпетера, принаймні:

- процес встановлення нового стану рівноваги є нелінійним, швидким і найбільш економічним, як доводила теорія досконалої конкуренції, незалежно від того, з яких причин порушено попередню рівновагу;
- намагання встановлення нової рівноваги, нелінійна адаптація в багатьох випадках призводить до ще більш нерівноважного стану системи, особливо тоді, коли порушення рівноваги було значним.

Ідея про те, що рушійною силою ринкового процесу є підприємництво, не є новою для економічної науки, принаймні, з часів класичної політичної економії. Однак так само вірно сказати, що детермінація понять «підприємець», «підприємництво», «підприємницька функція» до початку ХХ ст. перебувала у зародковому стані, обмежуючись окремими науковими пошуками Ж.Б. Сея, Ф. Бастіа та ін. Перше систематизоване дослідження підприємництва було здійснене саме Й. Шумпетером, який сконцентрував увагу на здатності підприємця до реалізації нововведень, до інтуїтивного розуміння та можливих передбачень ринкової ситуації. В сучасних умовах суттєво зростає роль шумпетерівського типу підприємця, адже з його діями безпосередньо пов'язують подальшу динаміку економічного розвитку, можливості інноваційного руху економічної системи, її мобільність і конкурентоздатність [5; 14; 23; 374].

Поширення нововведень у різних формах, результатом яких є вплив на економічні процеси або безпосередньо на продукцію, становить підґрунтя динамічного економічного розвитку. Економічне новаторство є функцією

підприємця – такого економічного суб'єкта, який безпосередньо втілює й реалізує нові комбінації. Як відомо, Й. Шумпетер розрізняв п'ять типів нововведень. Економічна функція підприємця є дискретною і виконується доти, доки нова комбінація не перетвориться на рутину, не пошириться серед інших економічних суб'єктів, не стане загальноживаною, стандартною. Зауважимо, що подібним чином міркують і сучасні прихильники еволюційних теорій [229]. Науковець вважав, що неможливо бути підприємцем впродовж тривалого періоду – функція новатора мінлива, не здатна постійно відтворюватися лише певним носієм, а підприємці не становлять стійкого суспільного класу, не формують стійку професійну спільноту, відповідні вміння і навички можуть бути безповоротно втрачені.

Інноваційну функцію підприємця Й. Шумпетер чітко відокремлює від традиційних функцій капіталіста, банкіра, винахідника, менеджера: підприємець не завжди володіє власністю на майно підприємства; підприємець може не мати потрібних фінансових ресурсів, тому фактично ризикує той, хто позичає йому гроші; підприємець не завжди сам віднаходить нові комбінації, він впроваджує та використовує винаходи інших; функція підприємця суттєво відрізняється від рутинних функцій менеджера. Підприємництво передбачає відхід від звичного, усталеного плину речей, вимагає креативу та творчості. Й. Шумпетер систематизував риси характеру підприємця, які не визначаються класовою або соціальною приналежністю: дар передбачення, тверда воля, розвинута інтуїція, прагнення змін, віра у власні сили, вміння ризикувати, відчуття власної незалежності.

Він виділив специфічну мотивацію підприємця, яка не орієнтована на якнайшвидше задоволення потреб: «... якщо задоволення потреб ... є *ratio* (сміслом) економічної діяльності, то поведінка нашого типу (підприємця – О. Н.) є абсолютно нераціональною або заснованою на абсолютно іншому раціоналізмі» [473, с. 163]. Мотивація шумпетерівського підприємця вимагає активної діяльності задля створення підприємства, перемоги над суперниками, подолання труднощів, досягнення успіху, інколи навіть

процесу заради процесу. Відзначимо також, що підприємець не обтяжений глибоким інтелектом, навпаки, обмеженість кругозору чинить позитивний вплив – не дозволяє йому порівнювати безліч варіантів досягнення цілі й занадто довго сумніватися при ухваленні рішень. Таким чином, підприємець такого типу не є втіленням неокласичної моделі раціональної економічної людини, що скрупульозно підраховує витрати і результати власних дій, ним рухає жадоба діяльності і воля до перемоги. Роль шumpетерівського підприємця у сучасних економічних системах суттєво зростає.

Підприємець, який порушує звичний плин економічного життя, нагадує самого Й. Шumpетера, який ризикнув зруйнувати усталені традиції і стереотипи в економічній теорії. Проте цим подібність обмежується, оскільки ані кар'єра вищого державного чиновника (півроку обіймав посаду міністра фінансів Австрійської республіки), ані кар'єра фінансиста (певний час був президентом збанкрутілого «Бідерман Банку») не вдалися інтелектуалові Й. Шumpетеру. Чи не тому, що глибокий розум і дивовижна енциклопедичність знань викликали прагнення до самовдосконалення, обумовлювали постійні сумніви у правильності ухвалюваних рішень?

Шumpетерівська концепція підприємництва суттєво розширювала межі неокласичної порівняльної статистики, підкреслювала вади моделі досконалої конкуренції, яка призводить до майже автоматичного встановлення рівноваги і знищення прибутку. Підприємець, діяльність якого мотивується одержанням прибутку, є новатором, забезпечує динаміку економічної системи і «... поведінка людей нашого типу на відміну від поведінки «просто господаря» не може бути включена в схему «стану рівноваги» або руху до цього стану» [473, с. 165]. У моделі загальної ринкової рівноваги Л. Вальраса фактично немає місця підприємству, тоді як підприємець Й. Шumpетера власноруч створює умови для одержання підприємницького прибутку, революціонізує виробництво і суспільство.

Підхід Й. Шumpетера до підприємництва, з одного боку, містить істотні розбіжності зі стандартною неокласичною теорією, про що вже йшлося, а з

іншого – суттєво відрізняється від підходу інших австрійських вчених. Представники австрійської традиції, з лона якої вийшов Й. Шумпетер, також реалізовували поняття творчої та інноваційної діяльності індивіда у своїх теоретичних побудовах [150; 564]. Проте австрійські неоліберали підкреслювали значення підприємництва як універсальної категорії творчої людської діяльності, незалежно від того, про яку групу учасників ринкового процесу йдеться: споживачів, виробників чи інших суб'єктів економіки.

Ключова розбіжність полягає в тому, що у працях австрійських неолібералів Л. фон Мізеса і Ф. фон Хайєка та їх послідовників (зокрема, І. Кірцнера [150]) підприємець ініціює процес координації, а у Й. Шумпетера він відіграє дестабілізуючу роль, перманентно користується можливістю порушувати існуючу рівновагу, сприяє розкоординації економічної системи, запускає процес «творчого руйнування». Австрійці стверджують, що місія підприємця обумовлюється креативним пошуком можливостей одержання прибутку, а такі можливості існують тільки у нерівноважних умовах, і це згодом дозволяє спрямовувати рух системи до рівноваги. Ф. фон Хайєк вважав, що підприємство, ініційоване учасниками економічних взаємодій, здатне координувати великий обсяг розпорошеної й мінливої інформації економічних агентів щодо смаків, виробничих потужностей, витрат та ін. І. Кірцнер, надаючи особливого значення творчій діяльності підприємця на ринку і підкреслюючи роль уяви економічних суб'єктів при розгортанні ринкового процесу, все таки вважав діяльність, пов'язану з нововведеннями та відкриттями, одним із елементів процесу встановлення рівноваги. Тому підприємець Й. Шумпетера та австрійський підприємець – дещо відмінні учасники економічного процесу.

В умовах постійних економічних дискусій щодо майбутнього вектору розвитку української економіки та необхідності набуття нею інноваційного характеру, вчення Й. Шумпетера зберігає і посилює свою актуальність. У передмові до першого україномовного ювілейного видання книги «Теорія економічного розвитку» відомий український учений-еволюціоніст,

професор Ю. Бажал підкреслив, що «...Шумпетер ввів нову економічну категорію – «підприємець-інноватор» – як фактор економічного зростання» й обґрунтував, що «для України цей аспект теорії Шумпетера має виняткове значення» [475, с. 12, 13]. Погоджуючись з такою оцінкою, зазначимо, що значний пласт соціально-економічного вчення Й. Шумпетера й дотепер залишається незбагненим як у середовищі професійних економістів-теоретиків, здатних до розбудови стратегії економічних змін, так і в осередку економістів-практиків, покликаних реалізувати поставлені завдання.

Отже, творча спадщина Й. Шумпетера вирізняється значною широтою охоплення соціально-економічних проблем, зокрема тих, на які інші науковці воліли не звертати увагу. Це стосується питань руху, розвитку економіки, економічної динаміки, «творчого руйнування» основ економічної системи, ролі підприємця-новатора у цьому процесі, модифікації конкурентних механізмів господарювання тощо. З іншого боку, науковий доробок цього австрійського економіста заслуговує на розгляд з позицій однієї зі своїх першооснов – австрійської економічної теорії. З метою порівняльного аналізу економічних поглядів нам видається коректним обрати уособленням австрійської традиції, на історичному проміжку, співставному із творчістю Й. Шумпетера, науковий доробок відомого австрійського неоліберала Л. фон Мізеса. Коректність порівняння обумовлюється тим, що Й. Шумпетер та Л. фон Мізес були безпосередніми учнями Ф. фон Візера і О. фон Бем-Баверка, членами наукового семінару останнього і в цьому сенсі носіями ідей австрійської суб'єктивно-психологічної школи, однак ці ідеї по-різному були реалізовані у їх науковому баченні й творчому доробку – від підтримки до часткового чи повного спростування, на чому буде акцентовано далі.

Здійснити компаративістський аналіз основних положень економічних вчень Й. Шумпетера та Л. фон Мізеса видається можливим на основі виявлення спільних рис і розбіжностей економічних поглядів вчених та з'ясування спільного і відмінного в реалізації ними ідейно-теоретичних настанов австрійської суб'єктивно-психологічної школи. Ключовими

категоріями австрійських дослідників у питанні вивчення руху соціально-економічних систем стали поняття економічного розвитку, статичності та динаміки економічної системи.

У цьому контексті відзначимо, що Й. Шумпетер був фактично єдиним економістом у ХХ столітті (окрім М. Кондратьєва і Т. Веблена на початку століття та представників еволюційної економічної теорії у 1980-1990-х роках в особі Дж. Ходжсона, Р. Нельсона, С. Вінтера [229; 456]), який дослідив економічну систему не лише з позицій рівноваги, тобто статичності, але й розвитку, динаміки. Реальний економічний розвиток в розумінні вченого є процесом суперечливого поєднання чинників, які встановлюють та підривають ринкову рівновагу. Внаслідок реалізації інновацій і нововведень система віддаляється від рівноважного стану, щоб надалі знову рухатись до рівноваги у новостворених якісно нових техніко-технологічних умовах. Попередні організаційні форми й продукти зникають назавжди, поступаються місцем новим виробничим комбінаціям, що ілюструє процес «творчого руйнування». Відтак формується новий стан економіки, який генерує подальше пристосування фірм, рух економічної системи набуває циклічного характеру, процес самовідтворюється і самопідтримується.

Такі наукові ідеї Й. Шумпетера значно розширюють межі теоретико-методологічних підходів австрійської школи початку ХХ століття, викликаючи до життя кардинально інші погляди і смисли. З огляду на це, відома дослідниця теорії розвитку економічних систем та економічної синергетики професор Гражевська Н. І. вказує, що концепція саморозвитку економічних систем Й. Шумпетера може вважатися своєрідною «точкою» опори синергетичного підходу в економічних дослідженнях та співзвучна сучасним підходам у трактуванні складної соціально-економічної динаміки, адже заснована на дослідженні механізмів їх «творчого руйнування» [92, с. 14].

Книга «Теорія економічного розвитку» слугувала, за зізнанням самого Й. Шумпетера, концентрованим вираженням його ідей, передусім

оригінальної концепції економічної динаміки та феномену підприємництва. Нерівномірність, переривчастість, дискретність потоку нововведень як процесу виникнення, розвитку і подальшого відмирання нових форм визначає внутрішню логіку капіталістичної економіки. Постановка і розв'язання проблем динамічного розвитку ринкової системи, вивчення факторів, що забезпечують прогрес і зростання економіки, суттєво відрізняють теорію Й. Шумпетера від представників всіх відомих економічних шкіл. Учений вважає, що пояснення економічного розвитку можливе шляхом вивчення законів економічної динаміки, а тому використання тільки неокласичного аналітичного апарату є недостатнім.

Новаторські дії підприємців відіграють вирішальну роль в економічній динаміці. Підприємництво завжди вимагає активної діяльності задля подолання труднощів та перемоги над суперниками. Прагнення втілити інновації, віра у власні сили, бажання і вміння ризикувати, відчуття власної незалежності – це ті якості, що характеризують шумпетерівського підприємця. Відтак, підприємець не є втіленням неокласичної моделі «економічної людини», що ретельно обчислює витрати і вигоди власних дій, він вочевидь має відмінну від інших людей мотивацію та систему стимулів.

Методолог та історик економічної думки В. Автономов у передмові до видання вибраних праць австрійського дослідника так визначив особливості економічного вчення Й. Шумпетера: «Протягом більш ніж чотирьох десятиріч творчої діяльності його бачення... практично не змінилося. Центром уваги вченого була внутрішня логіка капіталістичної економіки, під якою він розумів не смітівсько-вальрасівську логіку гармонійного поєднання особистих інтересів, а діалектичну логіку «творчого руйнування», яке пояснює не статику, а динаміку капіталістичної ринкової системи, сутністю якої є зміна, еволюція, нерівновага [474, с. 24].

На різних рівнях теоретичного аналізу та з відмінною аргументацією, Й. Шумпетер і Л. фон Мізес доводили недосконалість неокласичної концепції економічної рівноваги. Визнаючи, що оптимальна алокація

обмежених ресурсів є важливим завданням стандартної економічної теорії, учені усвідомлювали, що інші завдання економічної науки не менш важливі. Зокрема, перманентний хвилеподібний рух і «зсуви» економічної системи потребують постійного коригування алокації ресурсів, досягнутий рівноважний стан утримується миттєвий момент часу. Це надало можливості Й. Шумпетеру стверджувати, що «...з фактами узгоджується лише та концепція, згідно з якою нові комбінації виникають, як правило, поруч зі старими, а не та, за якою старі комбінації трансформуються й автоматично перетворюються на нові». За другої передумови, підкреслює учений, залишається можливим пояснення деяких економічних явищ, проте «підприємницький дохід, відсоток, кризи, чергування підйомів і спадів... залишаються без пояснення» [135, с. 1080].

Згідно з поглядами Л. фон Мізеса, припущення формалізованої неокласичної теорії про досконалу поінформованість економічних суб'єктів провокує висновок про непотрібність, незатребуваність активних особистостей як таких, що забезпечують координацію віднайдення і акумуляції інформації та знань. Тому в ортодоксальній теорії ринкової рівноваги, на його думку, узагалі немає місця підприємництву як процесу. Підприємництво учений розглядав як економічну творчість, адже тільки породжувана ним інформація уможлиблює здійснення економічного розрахунку та свідомого вибору з наявних альтернатив [493, р. 55].

Спільним об'єктом критики обох учених стала обмеженість ортодоксальної неокласичної теорії статичним підходом до досліджуваних явищ. Л. фон Мізес вказував, що стандартна неокласична мікроекономіка переважно є теорією порівняльної статичності, адже аналізує лише встановлений за певних умов кінцевий рівноважний стан та не враховує при цьому фактор часу. Він наголошував, що неокласична теорія зазвичай фіксує стан ринкової рівноваги, за якої взаємоузгодження інтересів економічних суб'єктів вже відбулося, тоді як дійсне питання, яке потребує розв'язання, стосується

змісту і сутності процесу економічних взаємодій, який породжує таке взаємоузгодження інтересів.

Й. Шумпетер вважав статичний і динамічний аналіз елементами інструментарію економічної теорії, а не станами економічної системи. На його думку, статична теорія перебуває значно ближче до чистої логіки економічних величин і тому опис стану ринкової рівноваги передбачає значно вищий рівень абстракції, тоді як динамічна теорія більш наближена до економічної реальності. Стаціонарні та еволюційні стани можуть бути проаналізовані за допомогою статичного і динамічного методів. Еволюційний стан можна аналізувати через статичні зв'язки, що існували до того, як в системі відбулися відхилення, і після того, як вона «поглинула» їх, тому його можна описати послідовністю статичних моделей (так звана порівняльна статика). Стаціонарний стан у будь-який момент залежить від того, що відбувалося у попередні періоди, тому він може бути описаний динамічною моделлю [473, с. 206–381].

Важливим для подальшого дослідження ми вважаємо з'ясування й аналіз інших провідних методологічних підходів двох видатних австрійських учених до дослідження економічних явищ і процесів, зокрема щодо можливості формалізації економічної теорії, необхідності використання математичних методів, застосування принципу методологічного індивідуалізму, ставлення до соціалізму та прихильності або спростування економічної теорії соціалізму, дискусій щодо майбутнього капіталістичної економічної системи.

Так, перша стаття Й. Шумпетера «Про математичний метод теоретичної економії» (1906) і перша його велика праця «Сутність і основний зміст теоретичної політичної економії» (1908) були присвячені методології економічних досліджень та аналізу маржиналізму – надміру складним, як для молодого науковця, темам. Більш того, вони ознаменували виклик тогочасній австрійській економічній науці, адже їх автор однозначно і трохи зухвало вказав на обмеженість дослідницького інструментарію

представників австрійської суб'єктивно-психологічної школи, своїх учителів. На відміну від них, Й. Шумпетер вважав перспективним застосування математики в економіці, а згодом навіть вдався до популяризації моделі загальної економічної рівноваги Л. Вальраса серед німецьких і австрійських економістів. Він адаптував вальрасівську теорію до умов країн, де беззастережно домінували суб'єктивно-психологічна (Австрія) й історична (Німеччина) традиції, виклавши зміст теорії загальної рівноваги без використання громіздких формул. Таким чином, талановитий учень австрійської школи частково став носієм конкуруючої наукової традиції, а публікація означених праць була сприйнята вороже і науковцями Відня, і представниками німецької нової історичної школи.

Захоплюючись логічністю викладу економічних ідей у праці «Елементи чистої політичної економії», Й. Шумпетер писав: «...найвеличнішим з усіх економістів є Л. Вальрас. Його теорія економічної рівноваги поєднує в собі «революційну» креативність і класичний синтез, це єдина робота з написаних економістами, що заслуговує на порівняння з досягненнями теоретичної фізики» [470, Т. 3, с. 1090]. Незважаючи на вищезазначене, на нашу думку, Й. Шумпетеру притаманне суперечливе й непослідовне ставлення до ортодоксальної неокласичної економічної теорії. Воно проявляється у тому, що частково- і загальнорівноважний аналіз та математичні методи, які становлять панівний методологічний інструментарій неокласичної ортодоксії, хоча й викликають схвальну оцінку вченого, проте жодним чином не були залучені до його власної теорії економічного розвитку та не були використані в інших положеннях економічного вчення.

На думку Л. фон Мізеса як послідовного прихильника суб'єктивного підходу, вальрасівською теорією загальної економічної рівноваги була здійснена неприпустима, проте найбільш очевидна спроба об'єктивізації економічних відносин в межах маржиналізму. Неприпустимість такої об'єктивізації, на думку австрійського неоліберала, обумовлюється тим, що реальне економічне середовище складається із суб'єктивних оцінок та

намірів, тоді як теорія загальної рівноваги є математичною демонстрацією бездоганно скоординованої економічної діяльності, яка не залишає можливостей для одержання прибутку, реалізації підприємницьких функцій і функціонування інституцій, що дозволяють індивідам стихійно пристосовуватися до невизначеності умов [31, с. 87].

Австрійська школа, використовуючи суб'єктивний підхід й активно враховуючи психологічні фактори в економічних дослідженнях, заклала підґрунтя методологічного індивідуалізму. К. Менгер, вперше обґрунтувавши цей методологічний підхід, назвав його «композитивним» (або атомістичним) методом, а безпосереднім автором терміну «методологічний індивідуалізм» став Й. Шумпетер у вже згадуваній праці 1908 року. Останній розумів методологічний індивідуалізм як необхідність будь-яке економічне дослідження розпочинати з вивчення поведінки окремих індивідів.

У творчості Л. фон Мізеса методологічний індивідуалізм набув значно більшої ваги, ставши першоосновою нового відгалуження наукового знання – прaksiології як інтегрованої науки про людську діяльність, про загальну логіку будь-яких раціональних дій. Мізесівська прaksiологія підкорена прагненню реалістично відтворити умови і форми економічної життєдіяльності, підкреслити роль та значення кожної людини як носія унікальної особистісної інформації та цінностей. Окрема людина як об'єкт економіко-теоретичного пізнання становить самодостатню цінність, надаючи можливість повною мірою реалізувати принцип методологічного індивідуалізму. Разом з тим кожна людина реалізує власні суб'єктивні бачення в соціально-економічному житті: по-різному оцінює одні й ті ж самі економічні явища і процеси, по-різному реагує на однакові зміни економічних умов, по-різному виявляє своє ставлення до схожих подій в різні моменти часу тощо. Цілі та засоби економічної діяльності, обрані й застосовувані індивідами, залежать від їх суб'єктивного сприйняття та особистісних рис характеру, які є відбиттям вроджених якостей,

успадкованого досвіду попередніх поколінь, а також набутих ознак, що є наслідком життєвої практики в економічній або інших сферах.

Л. фон Мізес вказував, що науки про людську діяльність використовують різні пізнавальні процедури, зокрема концептуалізацію та розуміння-інтерпретацію. Перша є інструментом прaksiології, оскільки прaksiологічне пізнання формує систему універсальних понять і категорій. Розуміння є специфічним методом історії, адже історичне пізнання концентрується на унікальності кожної події [209, с. 50–56].

Наступним об'єктом для порівняння поглядів австрійських учених є їхнє ставлення до соціалізму. Принагідно зазначимо, що праці Л. фон Мізеса «Господарський розрахунок у соціалістичній економіці» (1920) та «Соціалізм: економічний і соціологічний аналіз» (1922) поклали початок багаторічній міжнародній науковій дискусії про можливість економічного розрахунку за соціалізму та формуванню західними вченими власної економічної теорії соціалізму. Очолювана ним група ліберально налаштованих економістів, прихильників «логічної й практичної нездійсненності соціалізму», розвивала тезу про неможливість раціонального використання ресурсів і ефективного господарювання в умовах соціалізму.

Л. фон Мізес характеризував соціалізм як «систему запланованого хаосу», де знищена економічна раціональність [206]. На його думку, соціалістична система пов'язана з безмежним марнотратством ресурсів через відсутність їх ринкової оцінки, адже централізований розподіл факторів виробництва сприяє довільному формуванню їх вартості. Соціалізм провокує господарську безініціативність внаслідок значної бюрократизації прийняття рішень і звітності. Зворотній вплив споживачів на структуру виробництва в умовах централізованого встановлення цін на споживчі товари відсутній. І, головне, соціалістична система не сприймає технічний прогрес, не володіє механізмами і стимулами для впровадження інновацій, а тому не в змозі забезпечувати довгострокове економічне зростання й підвищення рівня добробуту населення [206; 396].

Показово, що група опонентів Л. фон Мізеса, переважно представлена прихильниками формалізованої неокласичної (!) теорії В. Парето, Е. Бароне, А. Лернером, очолювана польським соціалістом (!) О. Ланге, обстоювала тезу про життєздатність так званого ринкового соціалізму. На їхню думку, навіть в умовах ліквідації приватного управління засобами виробництва, ринкових цін і конкуренції зберігається можливість організації господарювання таким чином, щоб імітувати ринковий процес оцінювання ресурсів і готової продукції й досягати оптимізації [611; 623]. Л. фон Мізес був переконаний, що такий підхід є ілюстрацією методологічних помилок економістів-математиків, які виходять з аналізу рівноважної ситуації й ігнорують процеси ухвалення індивідуальних рішень [396; 567].

З огляду на важливість наукової дискусії про соціалізм у світовій економічній думці, слід зазначити, що найпарадоксальнішим у ній є те, що «побічним продуктом» (а можливо закономірним результатом?) вальрасівської неокласичної (!) моделі загальної економічної рівноваги стала теорія соціалістичної (!) планової економіки [503; 508]. Наша інтерпретація цього факту полягає в наступному: формалізована математична мова економічної ортодоксії здатна представити певну систему рівнянь, які моделюють економічні явища і взаємозв'язки, накласти на неї певну систему обмежень, нарешті, віднайти розв'язок цієї системи, однак вона не здатна врахувати ключові розбіжності в механізмах функціонування і особливостях розвитку соціально-економічних систем, ставлячи, зокрема, знак рівності між ринковоорієнтованим капіталізмом і плановокерованим соціалізмом.

На відміну від Л. фон Мізеса, Й. Шумпетер вважав, що В. Парето і Е. Бароне вирішили проблему економічного розрахунку в умовах соціалізму та визнавав можливим ухвалення раціональних рішень, спрямованих на максимізацію, в соціалістичній економіці. Дослідник австрійської наукової традиції Х. Уерта де Сото, пояснюючи цей факт, спирався на твердження Ф. фон Хайєка про те, що причинами такої впевненості були хибні уявлення Й. Шумпетера про суть дискусії та його надмірна повага до математичного

аналізу [396, с. 239–251], але недостатнє володіння математичними методами. Додамо лише, що Й. Шумпетер самостійно опанував основи математичного аналізу, заохочував економістів до використання математичних методів, був серед засновників Економетричного товариства, але жодного разу не використав математику ані як метод дослідження, ані як ілюстрацію до своїх висновків у власних працях.

Реальний соціалізм у Радянському Союзі Й. Шумпетер оцінював як передчасну і спотворену форму соціалізму, що узагалі то здатна успішно вирішувати економічні завдання, але робить це переважно насильницькими методами. Уважаючи соціалістичну економіку здійсненою та потенційно ефективною, дослідник разом з тим указував на нездатність соціалізму реалізувати свій потенціал ефективності внаслідок придушення економічної свободи, постійного державного диктату і, найголовніше, відсутності стимулів до інновацій і нововведень. Функціонування соціалістичної економічної системи тривалий період часу та відносно швидке її руйнування можуть засвідчити правоту такого ставлення – соціалізм здатний мобілізувати ресурси й вирішувати найнагальніші завдання, проте в умовах послаблення політико-ідеологічної єдності в країні та за несприятливої кон'юнктури світових ринків швидко втрачає свою уявну міць.

З іншого боку, теза Й. Шумпетера про самознищення капіталізму від власних соціально-економічних досягнень пройшла випробовування часом, адже економіка провідних країн світу в теперішній час є соціалізованим економічним устроєм, заснованим на компромісних соціально-економічних засадах. Вчений зазначав, що нестабільність капіталізму криється в інституційних чинниках: капіталізм поступово знищує ослаблення соціальної ролі підприємця-новатора і зникнення суспільних верств, що його охороняють, насамперед середнього класу. Зауважимо, що висновок Й. Шумпетера про історичну обмеженість і приреченість капіталізму суперечить висновкам неоліберальної теорії Л. фон Мізеса.

Ставлення до соціалізму з боку Л. фон Мізеса не зазнало жодних змін – і на початку своєї наукової кар’єри, і наприкінці творчого шляху він був радикальним противником соціалістичної системи. Він розкрив ще одну глибинну проблему соціалізму – формування нового типу економічних суб’єктів, не схильних до підприємництва та ризику, які у власній діяльності керуються виключно директивами і вказівками центральних органів управління. Л. фон Мізес виходив з того, що економічна поведінка повинна ґрунтуватися на індивідуальних економічних розрахунках цін, витрат, доходів. Такі розрахунки можуть бути здійснені тільки в умовах ринку, тому вчений передрікав близьку загибель соціалізму. Його прогноз збувся, що й стало очевидним у 1990 роках.

Й. Шумпетер ще до реального формування соціалістичної альтернативи, у 1911 році також вказував на існування проблеми стимулювання і вмотивованості діяльності підприємців: «...детальне вивчення нескінченного різноманіття реальних мотивів, що діють в економіці, з погляду як їх практичної важливості для поведінки підприємця нашого типу, так і можливостей «консервації» цих моментів за інших обставин, а ймовірно, і за інших стимулів, є фундаментальним питанням «планової економіки» і соціалізму...» [473, с. 167].

Л. фон Мізес неодноразово вказував на несумісність ринкової економіки з соціалістичною, вважав функціонування змішаної системи неможливим, закликаючи зробити вибір між капіталізмом і соціалізмом на користь першого. Проте реальний стан післявоєнної західної економіки у праці «Запланований хаос» (1947) він охарактеризував так: «Хоча капіталізм є економічною базою сучасної Західної цивілізації, політика всіх західних країн спрямовується явно антикапіталістичними ідеями. Мета всіх різновидів інтервенціонізму полягає не у збереженні капіталізму, а в заміщенні його змішаною економікою...» [202, с. 108]. Цей висновок австрійського неоліберала тісно корелює з положеннями останньої статті Й. Шумпетера «Рух до соціалізму» (1950), завершеної у переддень смерті. Вчений зазначав,

що тенденцію до соціалізму можна ототожнити з підпорядкуванням приватної промисловості і торгівлі державі. На його переконання, існуюча економічна система віддалилася від принципів конкурентного капіталізму через використання стабілізаційної й антициклічної політики, політики перерозподілу доходів, регулювання цін, ринку цінних паперів тощо.

Вивчення цілісного економічного вчення Й. Шумпетера та окремих його елементів, зокрема ролі підприємництва в економічному житті, механізмів функціонування ринкової економічної системи та її інституційних особливостей, динамічної концепції ринкового процесу, «антикапіталістичної ментальності» та «войовничого інтелекту», ставлення до історії та історичних досліджень в економіці, питання економічних циклів і криз тощо, створило передумови для його розуміння в контексті австрійської традиції. Це дозволило нам продемонструвати діалектичний взаємозв'язок і потужний взаємовплив інноваційно-еволюційної теорії економічної динаміки Й. Шумпетера та неоліберальної австрійської теорії Л. фон Мізеса, які, в свою чергу, успадкували інтелектуальні напрацювання австрійської суб'єктивно-психологічної школи.

Висновки до першого розділу

1. Ідейно-ціннісний базис австрійської наукової традиції становлять провідні ідеї та концепції економічного лібералізму і сучасного неолібералізму. Ліберальна традиція в економічній науці, започаткована А. Смітом у XVIII столітті, поклала початок економічному лібералізму в його поліморфному змісті та багатоманітних формах. Первинно економічний лібералізм являв собою класичну концепцію «мінімальної» держави та містив вимоги щодо лібералізації зовнішньої торгівлі. Однак означеним економічний лібералізм не обмежувався, адже представникам ліберальної традиції належить першість у вивченні інституційних засад господарювання,

започаткуванні основ міждисциплінарного й еволюційного підходів, теоретичному осмисленні механізмів соціально-економічної еволюції, продукуванні вагомих інтелектуальних новацій в економічній теорії. Доведено, що теоретичні уявлення про свободу сформовані і сформульовані впродовж тривалого періоду представниками багатьох наук – соціальної філософії, політології, права, політичної економії, а уявлення про економічну свободу якнайкраще репрезентують застосування міждисциплінарного підходу в економічній теорії.

Серед економічних пріоритетів класичного лібералізму і неолібералізму вагоме місце посідають: обмеження державного (урядового) втручання у економічне життя суспільства; потужний державний формоутворюючий вплив на соціально-економічну систему суспільства з метою її інституціоналізації; чітка детермінація механізмів і меж урядового втручання у функціонування економічної системи; гармонійний розвиток приватної власності в плюралістичній системі відносин власності; стимулювання розвитку творчої підприємницької діяльності; підтримання вільної контрактної природи взаємовідносин економічних суб'єктів між собою та з державними інституціями; безперешкодний розвиток конкурентних основ господарювання; надання широких економічних прав і свобод місцевим громадам; обмеження форм і методів соціально-економічної політики кейнсіанського зразка; а з 80-х років ХХ століття – активна реалізація приватизаційних процесів, дерегуляція підприємницької діяльності, лібералізація податкового й антимонопольного регулювання та інші заходи.

2. Детерміновано фундаментальні принципи австрійської наукової традиції: суб'єктивний підхід, методологічний індивідуалізм, пріоритет споживання, психолого-економічний принцип граничної корисності, психологізація економічних досліджень, пріоритетність абстрактних методів пізнання. Сучасні реалії економічного життя висувають на перший план питання відображення динамічних економічних процесів у теоретичних дослідженнях, відмови від статичного рівноважного підходу, врахування

невизначеності й фактору часу та інших елементів учення австрійської суб'єктивно-психологічної школи, увага до яких дотепер була недостатньою. Внесок фундаторів австрійської традиції полягає у розробленні теорії ринкового процесу на противагу теорії загальної рівноваги, у визнанні складності та невизначеності соціально-економічного простору, у дослідженні стихійного пристосування і координації діяльності індивідів.

У межах маржиналізму вказано на функціонування трьох конкуруючих (на етапі формування напряму) та взаємодоповнюючих (на етапі розвитку напряму) дослідницьких традицій: австрійської, лозаннської та кембризької. Проведений аналіз дозволив сформулювати парадоксальний висновок про те, що сучасна ортодоксальна формалізована неокласична теорія та австрійська неортодоксальна дослідницька традиція мають спільну першооснову – маржиналістську революцію 1870-х років. Суттєві розбіжності між ними пролягають в аспекті математизації економічної науки, використання статичної моделі економічної рівноваги, суб'єктивізації й індивідуалізації економічної діяльності, врахуванні перманентних змін за невизначених умов та ін. Звідси маржиналізм як напрям економічної науки некоректно ототожнювати з неокласичною економічною теорією; так само сумнівним видається вживання терміну «суб'єктивна школа» відносно усіх напрямів маржиналізму, більш доречним є використання терміну «суб'єктивно-психологічна школа» для означення австрійського маржиналізму.

3. Аргументовано, що австрійський економіст Й. Шумпетер не належить безпосередньо до представників австрійської суб'єктивної школи чи австрійського неолібералізму – його ідеї мають космополітичний характер, універсальний зміст, тяжіють до багатьох напрямів економічної теорії – інституційного, марксистського, неокласичного і, разом з тим, спростовують значну кількість наукових стереотипів і догм. Проблеми економічного розвитку, докорінних структурних перебудов, перманентних світових кризових явищ посприяли відродженню інтересу до інноваційно-еволюційної динамічної теорії

Й. Шумпетера та австрійської дослідницької традиції в цілому, що враховують глобальну невизначеність, психологічні мотиви поведінки, суб'єктивне начало усіх соціально-економічних процесів.

У контексті австрійської традиції проаналізовано елементи економічних учень Й. Шумпетера та Л. фон Мізеса, пов'язані зі з'ясуванням ролі підприємництва в економічному житті, механізмів функціонування ринкової економічної системи, її інституційних особливостей, динамічної концепції ринкового процесу, мізесівської «антикапіталістичної ментальності», шумпетерівського «войовничого інтелекту», ставлення до історії та історичних досліджень в економіці, детального розгляду та критики соціалістичної системи і соціалістичних принципів господарювання, економічних циклів і криз. Їх визнано свідченням і формами прояву діалектичного взаємозв'язку неоліберальної австрійської теорії та інноваційно-еволюційної теорії економічної динаміки Й. Шумпетера.

Доведено ідейну близькість трактувань конкуренції та смислів підприємницької діяльності Й. Шумпетером та Ф. фон Хайєком, зокрема динамічної концепції конкуренції, яка створює теоретичні підвалини для хайєківського трактування конкуренції. Всупереч неокласичним уявленням, австрійськими економістами доведена теза про те, що конкурентний процес не призводить до встановлення рівноважного стану, а постає закономірним і креативним процесом руйнування рівноваги. Перемога у конкуренції можлива шляхом мобілізації виробничих ресурсів та інноваційно-інтелектуального потенціалу підприємця.

Основні наукові результати, отримані в процесі підготовки першого розділу дисертації, опубліковано автором у таких наукових працях: [235; 239; 242; 243; 255; 256; 259; 263; 265; 266; 267; 287].

РОЗДІЛ 2

КОНЦЕПТУАЛЬНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ АВСТРІЙСЬКОЇ НЕОРТОДОКСАЛЬНОЇ ТРАДИЦІЇ ЕКОНОМІЧНОГО АНАЛІЗУ

2.1. Австрійська парадигма економічного аналізу в історико-економічному, методологічному та економіко-теоретичному вимірах

Парадигмальні зрушення в економічній теорії визначають магістральні напрями поточних і подальших наукових досліджень з точки зору їх методологічних основ та інструментарію, являючи собою кумулятивний процес накопичення знань і поступового виокремлення якісно нових теоретичних підходів і пояснень, що перериваються дискретними методологічними впровадженнями та інструментальними новаціями. Сьогодні важко уявити, що кілька десятиріч тому термін «парадигма» взагалі не використовувався в економічній науці, ним послуговувались в інших царинах – переважно у мовознавстві та риторичі. Більш ніж півстоліття тому у праці «Структура наукових революцій» (1962) відомий фахівець з питань методології науки Т. Кун ужив його для позначення визнаних певною науковою спільнотою наукових досягнень, які впродовж певного часу надають модель постановки наукових проблем та їх розв'язання [174]. Проте використання поняття «парадигма» ще значний час залишалося компетенцією вузького кола методологів науки, лінгвістів та філософів.

Парадигма Т. Куна – це цілісний науковий світогляд, у якому виокремлюються щонайменше два основні аспекти. Перший – епістемологічний аспект, відповідно до якого парадигма виступає загально визнаним зразком наукової діяльності, що містить фундаментальні знання та технічні прийоми, цінності та переконання. Другий – соціальний аспект, згідно з яким парадигма детермінує цілісність та визначає межі наукової спільноти, яка її поділяє і застосовує для постановки і розв'язання наукових проблем. Інший важливий елемент кунівської парадигмальної

концепції – наукові революції, що представляють собою дискретні зрушення, епістемологічну зміну парадигми, тоді як ситуація остаточного закріплення і відносно тривалого панування парадигми визначає стан, за термінологією Т. Куна, так званої нормальної науки. При подальшому доопрацюванні свого підходу вчений запропонував поняття «дисциплінарна матриця», що визначається як сукупність знань, переконань, технічного інструментарію та інших елементів, використання яких обумовлює приналежність фахівців до певної наукової спільноти. Цим кроком автор суттєво змінив змістовне наповнення парадигмального підходу, віддаливши парадигму від теоретизування з його творчим пошуком і пов'язавши її з переважно механічною роботою вчених, що здійснюється у межах певних правил. Більш структурованими й визначеними стали також вимоги до теорії, яка претендує на статус парадигми: точність, узгодженість із фактами, внутрішня несуперечливість окремих елементів теорії між собою, зовнішня несуперечливість відносно усталених теорій у близьких галузях знань, широка галузь застосування, націленість на упорядкування явищ, плідність, відкриття теорією нових горизонтів пізнання [174].

Адекватне пояснення процесів розвитку науки надав знаний фахівець у царині методології наукових досліджень І. Лакатос, який не використовував поняття «парадигма», вважаючи, що історія науки в історичній ретроспективі та перспективі є історією співіснування та взаємодії конкуруючих програм наукових досліджень [176]. Він категорично спростовував кунівське розуміння історії науки як «історії зміни періодів нормальних наук», підкреслюючи нелінійність та багатовекторність можливих змін панівних дослідницьких програм. Структура конкуруючих програм наукових досліджень охарактеризована І. Лакатосом як сукупність незмінного, незаперечного «жорсткого ядра» дослідницької програми та змінюваного, рухливого «захисного поясу». Останній містить додатні для заперечення допоміжні гіпотези, що змінюються внаслідок внутрішніх модифікацій програми та «атак» наукових супротивників. Програми наукових досліджень

інтенсивно конкурують між собою, хоча первинно вони можуть бути неспівставними, тобто надавати перевагу різним методам пізнання, охоплювати різні сфери, рівні й аспекти об'єкту дослідження.

Почасти економісти пострадянського простору доволіно вживають терміни «парадигма» і «науково-дослідницька програма», повністю відриваючи їх від первинного смислу тлумачень, наданих Т. Куном та І. Лакатосом. Значна кількість авторів «готові множити «парадигми» до нескінченності, позначаючи «науковою парадигмою» часто всього лише намір» [222, с.133]. Подальший поступ економічної науки неможливий без детального вивчення процесу розвитку та зміни наукових парадигм, науково-дослідницьких програм, їх співіснування і взаємопроникнення, формування економічної ортодоксії і гетеродоксії. Увагу привертає визначення елементів науково-дослідницької програми та змісту наукової парадигми панівної економічної теорії – неокласичної, оскільки вона повинна бути еталонно детермінована як для прихильників неокласики, так і для широкого загалу її критиків, адже будь-яка критика ортодоксальної теорії зобов'язана бути ефективною.

В економічній літературі запроваджуються симбіози використання парадигмального підходу та підходу з точки зору науково-дослідницьких програм – ці підходи одним із перших «схрестив» А. Олейнік [304]. Порівнюючи парадигми неокласичної теорії та неоінституціоналізму, вчений фактично розкрив зміст «жорстких ядер» та «захисних поясів», тобто складових науково-дослідницьких програм. Елементами «жорсткого ядра» ортодоксальної неокласичної теорії були визнані такі непорушні істини: існування ринкової рівноваги та її визначеність відповідно до оптимуму Парето; модель раціонального вибору; стабільність та ендогенність індивідуальних переваг. Зміст «захисного поясу», за А. Олейніком, складається з наступних доказових тверджень: приватна власність на ресурси як абсолютна передумова ринкового обміну; повна інформованість індивідів і відсутність інформаційних витрат; виробничі витрати як єдиний вид витрат.

Автор зазначає, що без таких припущень «не обходиться побудова жодної неокласичної моделі» [304, с. 26] – але чи може таке обґрунтування слугувати вагомим і достатнім аргументом для визначення змістовного наповнення неокласичного мейнстріму?

Провідний дослідник в галузі неоінституціональної економічної теорії Т. Еггертссон також ототожнює поняття «парадигма» та «науково-дослідницька програма», вказуючи, що «...зміна елементів ядра представляє собою перехід до нової дослідницької програми (парадигми). Тверде ядро мікроекономічної парадигми – дослідницькі програми, що панували в економічній науці впродовж всього ХХ ст., – утворено концепціями стійких переваг, раціонального вибору і рівноважних схем взаємодії» [478, с. 19-20]. Здавалося б, визначеність «жорсткого ядра» не викликає сумніву, проте елементи «захисного поясу» дещо заплутують справу (визначаючи їх, Т. Еггертссон використав підхід К. Кнудсена) і зводяться до чіткого визначення: типу ситуаційних обмежень; типу взаємодії, що вивчається; типу інформації, що перебуває у розпорядженні економічного агента.

Складається враження, що дослідники неоінституціоналізму свідомо використали епістемологічні конструкції І. Лакатоса і Т. Куна з метою доведення специфічності й оригінальності неоінституційної парадигми на тлі панівної неокласичної. «Жорстке ядро» і «захисний пояс» неокласики визначено без здійснення належного обґрунтування, а саме: з яких причин те чи інше твердження належить до першого або другого (адже вони виконують різні функції!). Ця думка стає більш обґрунтованою, коли у працях відомих економістів ми знаходимо інші тлумачення елементів неокласичної науково-дослідницької програми.

Так, М. Блауг у праці «Методологія економічної науки» посилається на наукові пошуки С. Лациса як приклад вперше виконаної економістом вдалої імплементації концепції науково-дослідницьких програм І. Лакатоса до економічної теорії. Підхід С. Лациса ґрунтується на твердженні, що всі теорії досконалої, недосконалої і монополістичної конкуренції в їх сукупності

розглядаються складовою неокласичної науково-дослідницької програми зі спільними «жорстким ядром», «захисним поясом» та «позитивною евристикою». «Жорстке ядро» становлять такі положення: максимізація прибутку; досконала інформація; незалежне прийняття рішень; наявність досконалих ринків. Методологічний статус елементів «жорсткого ядра» полягає у тлумаченні їх як метафізичних тверджень, що не можуть бути піддані запереченню емпіричним шляхом. До «захисного поясу» належать наступні допоміжні передумови: однорідність продукту; значна кількість ринкових суб'єктів; вільний доступ на ринок та вихід з нього [38, с. 247-249].

У нарисі К. Арнспергера і Я. Варофакіса [489] зміст неокласичної економічної теорії розкривається через три найважливіші аксіоми, які в сукупності, на думку авторів, становлять засновок усіх неокласичних теоретичних побудов: методологічний індивідуалізм, методологічний інструменталізм та методологічна рівновага. Автори переконані, що домінуюча неокласична економічна теорія, незважаючи на її безперервні метаморфози, чітко визначена в термінах означених мета-аксіом, і це методологічне ядро лежить в основі усієї неокласичної будівлі – від теорії попиту-пропозиції та загальної ринкової рівноваги до сучасних модифікацій теорії ігор або теорії суспільного вибору. Методологічний індивідуалізм означає, що економіка загалом досліджується як похідна від поведінки окремих економічних суб'єктів. Розгляд будь-якого соціально-економічного явища відбувається на основі аналізу поведінки окремих осіб, що вплинули на це явище, і лише за цілковитого розуміння логіки їх дій відбувається синтез знань, одержаних на індивідуальному рівні, для пояснення складних соціальних явищ. Це підтверджує, на думку авторів, що індивідуалістичні засади багатьох соціальних наук реалізовані також і в неокласичній теорії, де центром досліджень і пояснень залишається індивід [489]. Разом з тим «людина економічна» набуває реалістичніших ознак – економісти мейнстріму дедалі частіше визнають тісне переплетіння соціальних структур

та інтересів індивіда, виявляють соціальний контекст дій індивіда, розуміють економічні структури як кристалізацію попередніх індивідуальних дій.

Зміст методологічного інструменталізму полягає у тому, що економічні суб'єкти діють відповідно до повністю визначеної системи переваг з метою досягнення бажаної мети. Автори стверджують, що всі види поведінки обумовлюються механізмами надання переваг як способами максимізації «переваги-задоволення». Неокласики відкидають припущення, що справжні переваги є фіксованими й екзогенними, визнаючи їх ендогенними і повністю визначеними. Останні два десятиріччя ознаменувалися спробами врахування в економічних моделях здатності до адаптації переваг економічного суб'єкта у відповідь на попередні результати. Третьою особливістю неокласичної теорії визнано аксіоматичне запровадження рівноваги, що використовується в якості епістемологічної відправної точки, але не забезпечує автоматичного врівноваження системи. Дослідники констатують, що питання про механізм досягнення рівноваги ніколи не було центральним для неокласичної теорії – зусилля теоретиків зосереджувалися на з'ясуванні того, на яку поведінку можна очікувати у стані рівноваги. Неокласична теорія не може довести, що рівновага стане закономірним наслідком раціонального вибору індивідів (на чому ще багаторазово наголосять австрійці різних поколінь), а тому зміщує дискусію в площину проблеми стійкості рівноваги.

Учені наголошують, що ці мета-аксіоми, з одного боку, забезпечують успіх неокласики порівняно зі спробами альтернативних економічних обґрунтувань, а з іншого – провокують труднощі узгодження індивідуалізованої неокласичної теорії з реальними соціально-економічними подіями. Мета-аксіоми К. Арнспергера і Я. Варофакіса не підлягають перевірці дослідним шляхом – вони формують (так само, як і елементи «жорсткого ядра» у І. Лакатоса – О.Н.) передумови для одержання знань, а не об'єкт пізнання. Однак надзвичайно важко уявити собі протилежну аналітичну картину, тобто ситуацію, коли економічна теорія відкидає ці аксіоми і не враховує індивідуальну поведінку, не використовує рівновагу як

відправну точку, а окремий індивід не діє відповідно до певної системи переваг. Подібно до того, як демократію вважають поганою системою влади, але найкращою з можливих, так само неокласика «розвинулася у кращий економічний аналіз, що узгоджується з ліберальним станом особи» [489].

Отже, відомі економісти і дослідники економічної думки надають дещо відмінного тлумачення змісту домінуючої неокласичної ортодоксії – здавалося б, визначення основоположних підходів мейнстріму заслуговують на сталість, однозначність і несуперечливість формулювань. Проте питання ідентифікації «жорсткого ядра» неокласики, як бачимо, все ж виникають. У цілому тріада неокласичного «ядра» – методологічний індивідуалізм, повна раціональність, економічна рівновага – має значну варіативність інтерпретацій, кілька пояснень і розумінь навіть в межах самої неокласичної ортодоксії. Так, наприклад, повна раціональність передбачає дещо механістичний розгляд економічного суб'єкта як впорядкованого набору стабільних переваг і є найбільш «атакованим» елементом «жорсткого ядра». Разом з тим існує низка теорій, що класифікуються в сучасній економічній теорії як неокласичні, але при цьому активно використовують передумову обмеженої раціональності (наприклад, еволюційна теорія ігор), інтерпретуючи цю передумову довільно, залежно від ситуації – або як антитезу повній раціональності, що засвідчує так би мовити пряме посягання на «ядро», або ж як певний частковий випадок повної раціональності, демонструючи дояльне ставлення до визначеного неокласичного «ядра».

Підсумовуючи, зазначимо, що первинний зміст парадигмального підходу Т. Куна та підходу на основі науково-дослідницьких програм І. Лакатоса поступово «розмиваються», до наукового вжитку активно долучаються їх симбіози, відбувається їх взаємопроникнення.

Неокласична парадигма економічної науки останніми десятиріччями вважається близькою до вичерпання свого дослідницького потенціалу, з різних боків лунають постійні, більшою чи меншою мірою обгрунтовані заяви про її кризу [170; 330], проте з різних причин дієвої, адекватної і

всеохоплюючої заміни неокласичній «матриці», і це необхідно визнати, наразі не існує. Ймовірно через це ми спостерігаємо незначні, але постійні модифікації неокласичної дослідницької програми (парадигми) під впливом низки гетеродоксальних теорій, зокрема й австрійської традиції економічного аналізу.

Отож, детермінація «жорсткого ядра» неокласичної парадигми загалом є відносно сталою, хоча й досьгодні мають місце окремі відмінності його тлумачення, тоді як елементи «захисного поясу» піддаються постійній критиці і модифікації. Останнє відповідає логіці науково-дослідницької програми і сприяє залученню до «орбіти» неокласичної ортодоксії значної кількості новітніх теоретичних розвідок, які, не зазіхаючи на постулати «жорсткого ядра», експериментують із твердженнями «захисного поясу». На сучасному етапі розвитку економіко-теоретичного знань існує нагальна необхідність ретельної розробки та презентації елементів науково-дослідницьких програм усіх теорій, що претендують на звання наукової парадигми з метою їх систематизації, класифікації та формування чіткішого уявлення про перманентно діючі процеси внутрішньопарадигмальних змін та міжпарадигмальних взаємодій.

Ми виходимо з того, що важливим питанням ідентифікації та самоідентифікації будь-якого напрямку економічної науки було і залишається його позиціонування як внутрішньо цілісної, завершеної, несуперечливої, зрілої наукової парадигми (дослідницької програми). З іншого боку, суттєву роль в сучасній економічній науці відіграє готовність і здатність представників окремої течії до компромісного використання напрацьованих методологічних та теоретичних положень спільно з іншими напрямами і школами, аж до взаємодії та інтеграції з ортодоксальною неокласичною парадигмою з метою підвищення рівня реалістичності та якості наукових досліджень.

Однією з непересічних за змістовним наповненням та значенням течією економіко-теоретичного знання є австрійська школа економічної науки, яка

сформувала специфічну австрійську традицію економічного аналізу. В основі цієї наукової економічної традиції, що веде відлік від австрійської суб'єктивно-психологічної школи останньої третини XIX століття, а в сучасній економічній науці репрезентована австрійською неоліберальною теорією, лежить оригінальна, альтернативна до пануючої, наукова парадигма (науково-дослідницька програма). Наразі вона належить до економічної гетеродоксії, класифікується як потужний гетеродоксальний науковий напрям, проте первинно виникла і набула поширення в осередку маржиналістської революції, започаткувала основи неокласичного напрямку, в межах якого була сформована сукупність сучасних ортодоксальних теорій.

Предметом нашого вивчення став внесок австрійської дослідницької традиції, яка залишається об'єктом неоднозначних тверджень і суджень щодо того, чи становить сукупність її ідей самодостатню і завершену наукову парадигму, у розвиток світової економічної науки та економічної методології. Найбільш відомі спроби комплексного дослідження австрійської традиції економічного аналізу були реалізовані Р. Ебелінгом, Н. Беррі, Х. Уерта де Сото, Р. Кубедду, Б. Калдвеллом та іншими ученими [31; 394; 396; 477; 590; 657], розкриємо деякі з них.

Відомий дослідник творчого доробку Л. фон Мізеса та австрійської школи неолібералізму загалом Р. Ебелінг [477; 590] визнавав пріоритет австрійської традиції у спробах побудови реалістичної теорії ринкових явищ і процесів, розуміння їх динамічних змін, трактуванні соціального порядку та взаємодій. Фундаментальні складові австрійської дослідницької парадигми (традиції), за Р. Ебелінгом, такі:

- осмислення індивіда в якості творця умов ринкової економіки;
- вивчення логіки дії, а не логіки вибору;
- визнання провідної ролі ринкового процесу, підприємництва та цін;
- макроекономічна теорія, збудована на мікроекономічних засновках;
- визнання ролі часу та процесів міжчасового обміну;
- дослідження ролі та значення ненавмисно створених інституцій;

- визначення доцільності та меж економічної політики.

Фахівець у галузі історії економічних учень, дослідник австрійського вчення Норман П. Беррі [31; 657] зумів довести, що характерні особливості австрійської школи (традиції) дозволяють розглядати її як альтернативну до неокласичної ортодоксії парадигму. Ідейно-теоретична значущість досліджень представників австрійської традиції, на його думку, визначається низкою взаємопов'язаних вагомих здобутків, обумовлених основними напрямками творчих пошуків:

- істотною модифікацією методології економічної науки з урахуванням актуальних досягнень філософії;
- подальшим розвитком і застосуванням принципу суб'єктивізму до усіх без винятку аспектів ринкового процесу;
- актуалізацією ролі і значення ринкового підприємництва.

Учений зазначає, що ключовим об'єктом економічного дослідження австрійських економістів є діяльність (дія) індивіда в умовах невизначеності. Уявлення представників австрійської традиції про суб'єктивний і непередбачуваний характер вибору індивіда ставлять під сумнів попередні класичні та поточні неокласичні уявлення про об'єктивний характер економічного знання та можливість чіткої кількісної визначеності економічних явищ. Вони також підривали наміри тотальної формалізації й математизації економічної науки, руйнували віру в можливість точного передбачення й прогнозування економічних процесів.

Відомий іспанський учений і сучасний представник австрійської дослідницької традиції Х. Уерта де Сото [394; 396] переконливо обґрунтовує існування в економічній теорії специфічної австрійської парадигми, сутність та інтегральну цілісність якої він визначає непримиренним протистоянням із парадигмою неокласичною. Тому розкриття сутності австрійської парадигми здійснюється вченим на основі контрпозиціонування ключових розбіжностей неокласичного та австрійського підходів. Австрійській парадигмі, на його

думку, притаманні такі ознаки (ми свідомо уникаємо тут постійних порівнянь з неокласикою, до яких вдається дослідник):

- послідовний суб'єктивізм;
- трактування економічної теорії як прaksiології;
- проголошення творчого підприємця головним суб'єктом суспільних процесів;
- концепція ринкового процесу, який тяжіє до взаємоузгодженості;
- виявлення взаємообумовленості мікро- і макроекономічних процесів;
- розуміння конкуренції як динамічного процесу суперництва;
- використання апріорно-дедуктивних тверджень та словесної форми викладу ідей;
- концепція розпорошеної інформації та суб'єктивного, практичного знання;
- визнання можливості існування помилок при ухваленні та реалізації економічних рішень;
- концепція суб'єктивних витрат;
- критичне сприйняття можливостей передбачення і прогнозування.

Комплексний аналіз уже існуючих наукових підходів та ретельне опрацювання оригінальних першоджерел представників австрійської традиції дозволив нам запропонувати авторське тлумачення змісту австрійської парадигми економічної теорії, на якій базується австрійська традиція економічного аналізу.

Не претендуючи на вичерпність й абсолютну повноту викладу через множинність і багатовимірність ідей представників австрійської традиції, що заслуговують на більш детальний розгляд і будуть представлені у наступних розділах роботи, основний ідейно-філософський та теоретико-методологічний «каркас» австрійської парадигми, що обумовлює можливість виокремлення в історії економічного аналізу специфічної австрійської дослідницької традиції, ми репрезентували в табл. 2.1.

Таблиця 2.1

Структура австрійської традиції економічного аналізу

<i>Філософська метаоснова</i>	Розбудова якісно нових, праксиологічних засад економічної теорії та суспільних наук загалом (так званої логіки дії), що базуються на розумінні людини як діяльній, активній, творчій особи. Панівна неокласична парадигма побудована на логіці вибору як реакції пристосування індивідів до обставин, що склалися, де людина пасивно реагує на зміну умов функціонування економічної системи. Логіка дії, на думку австрійців, первинна відносно логіки вибору, адже тільки дія, діяльність здатна породжувати вибір
<i>Основи методології досліджень</i>	Посилення традицій індивідуалізму і суб'єктивізму, запровадження людиноцентризму в економічній теорії, визнання людини дієвою, креативною особистістю, яка не є об'єктом маніпуляцій «соціальних інженерів», не лише пасивно реагує на існуючі обмеження. Людина перетворюється на центр соціально-економічної системи і діє відповідно до своєї системи надання переваг або у відповідь на зміну існуючих і потенційних обмежень. Послідовна і категорична відмова від сцієнтизму, тобто від запозичення методології природничих наук для вивчення суспільних явищ і процесів. Критика сцієнтизму ґрунтується на визнанні людини і об'єктом, і суб'єктом дії, яка усвідомлює власні цілі та цілі інших людей, опановує нові знання, здійснює вибір між альтернативами, модифікує власну систему цінностей
<i>Механізм суспільної координації</i>	Теорія спонтанного (розширеного) порядку, що ґрунтується на ідеї самоорганізації та розкриває механізм становлення соціальних інституцій, які відіграють ключову роль у забезпеченні функціонування соціально-економічної системи. Суспільна координація передбачає спонтанність виникнення соціальних інституцій у ході ринкових і соціальних взаємодій
<i>Концепція ринкового процесу</i>	Австрійська концепція динамічного ринкового процесу, що підкреслює першочергову інформаційну роль ринкових цін та конкурентних засад функціонування економіки на протигагу неокласичній концепції ринкових станів. Теорія підприємництва, що є результатом творчого опанування підприємцями ринкових обставин, що постійно змінюються

<i>Теорія конкуренції</i>	Альтернативна до неокласичної австрійська теорія конкуренції, що базується на розумінні пошукового, інноваційного характеру конкуренції («процедури відкриття») у непередбачуваному процесі перманентних змін ринкового середовища
<i>Ставлення до соціалізму</i>	Визнання неможливості здійснення економічного розрахунку за соціалізму, критичний аналіз соціалістичного планування та інших проявів «соціальної інженерії» (соціального конструктивізму). Критика соціалізму аргументувалась тим, що соціалістичний плановий орган не в змозі одержати належний обсяг розпорошеної інформації та практичних знань, яким здатні володіти лише усі індивіди у сукупності
<i>Теорія економічних коливань</i>	Специфічна австрійська теорія економічного циклу, що пов'язує зміни грошової пропозиції через ринок позичкового капіталу з обсягами інвестування та структурою цін за посередництва міжчасових зв'язків
<i>Грошова теорія</i>	Теорія грошей, яка задовго до монетаризму виявила негативний вплив на економіку різких коливань грошової пропозиції, які порушують структуру ринкових цін. Це призводить до викривлення уявлень споживачів та підприємців про реальні ринкові умови і викликає помилковий розподіл виробничих ресурсів між сферами та галузями господарства
<i>Врахування фактору часу</i>	Реалізація ідеї про те, що будь-який вибір містить в собі елемент надання переваг у часі, адже цілі діяльності реалізуються в майбутньому, тоді як засоби їх досягнення використовуються в теперішньому періоді. Це означає, що складна система міжчасових співвідношень пронизує «вертикальну» структуру виробництва, визначає його етапність, та «горизонтальну» структуру виробництва, детермінуючи внутрішньо- і міжгалузеві взаємозв'язки
<i>Ставлення до кейнсіанства</i>	Критичний аналіз державного регулювання та кейнсіанського макроекономічного підходу, що базується на доведенні беззмістовності макроекономічних показників, які не визнають аналітичної дихотомії між реальним та грошовим секторами економіки

Джерело: власна розробка автора

Отже, австрійська парадигма як основа австрійської традиції економічного аналізу характеризується ідейно-теоретичною і методологічною цілісністю, а австрійський неолібералізм наразі виступає безпосереднім її носієм (починаючи з 30-х років ХХ століття) та ідейним наступником австрійської суб'єктивно-психологічної школи. Синергетична взаємодія і взаємовплив структурних елементів австрійської традиції економічного аналізу дозволяє представникам відповідної наукової спільноти плідно реалізовувати австрійський парадигмальний підхід в сучасній економічній теорії та безпомилково класифікувати його використання в історії економічної науки.

Щодо використання досягнень неоавстрійської школи (австрійської школи неолібералізму) звучать різні думки, серед яких можна виділити кілька позицій. Радикальністю вирізняється перша, що проголошує австрійський підхід єдино вірним, визнає його самодостатню роль як повноцінного претендента на заміну наразі панівної неокласичної парадигми. З іншого боку звучить заклик до максимально повного використання австрійського підходу скрізь, де це можливо, або на правах рівнозначної з панівною ортодоксією наукової парадигми, або допускаючи взаємопроникнення та взаємодоповнення із неокласичною економічною теорією. Друга позиція, на нашу думку, є більш виваженою і далекоглядною. Зауважимо також, що австрійську теорію нерідко й небезпідставно іменують «теорією здорового глузду», який, як відомо, поступово перемагає, зрідка повністю витісняючи попередні, схематичні і нереалістичні уявлення про перебіг та наслідки економічних дій, рішень та процесів, а найчастіше – шляхом інтеграції до панівної системи економічних поглядів в якості її невід'ємного елемента. Останніми роками формується й третя наукова позиція – її сутність полягає у тому, що ренесанс австрійської економічної теорії, здобутки якої по праву становлять одну із «цеглин» пануючої неокласичної ортодоксії, проникнення й поширення її наукових поглядів до лона ортодоксальної неокласики, класифікується як повернення до

першооснов неокласичного напрямку економічної науки, відновлення історичної справедливості відносно місця і ролі австрійської традиції економічного аналізу [505; 507].

Як зазначалося, один із представників і дослідників австрійської традиції Х. Уерта де Сото виявляв сутність австрійської парадигми винятково шляхом контрпозиціонування ключових розбіжностей панівної неокласичної та австрійської парадигм, що узагальнено та систематизовано у табл. 2.2.

На нашу думку, вчений виклав ключові позиції протистояння австрійської традиції економічного аналізу та панівної неокласичної ортодоксії, проте належним чином не прояснив питання ідентифікації підходу австрійських учених як цілісної австрійської парадигми. Ортодоксальний неокласичний підхід не визнає складності та невизначеності соціально-економічного простору, натомість підхід представників австрійської традиції досліджує стихійне пристосування і координацію діяльності індивідів. Неокласичне пояснення економічних спадів, криз, коливань переважно неправильною алокацією ресурсів також не спрацьовує, адже не може бути проаналізованим із застосуванням того ж стандартного неокласичного інструментарію (графічно або у формі математичної моделі), не вписується у статичну неокласичну модель ринку, потребує динамічного підходу.

Основний постулат прихильників австрійської традиції економічного аналізу в галузі теорії добробуту ґрунтується на такому епістемологічному принципі: жодного центрального спостерігача, який найкраще знає, що саме потрібно для досягнення найефективнішого результату, не існує. Ринкова організація економічної системи визнана кращою не тому, що вона найефективніша в технічному сенсі, а тому, що вона більш передбачувано координує людські дії.

Таблиця 2.2

Основні відмінності неокласичної та австрійської парадигм

Основні ознаки	Неокласична парадигма	Австрійська парадигма
<i>Ключовий методологічний підхід</i>	Методологічний індивідуалізм, трансформований і формалізований в об'єктивізм	Суб'єктивізм та істинний методологічний індивідуалізм
<i>Предмет економічної теорії</i>	Економічна теорія як теорія ухвалення рішень щодо максимізації результату за умов наявної системи обмежень	Економічна теорія як праксиологія – теорія людської діяльності
<i>Провідний суб'єкт суспільних процесів</i>	<i>Ното оесопотісис</i>	Творчий підприємець
<i>Концепція інформації</i>	Передумова про повноту, достатність та об'єктивність інформації, що має достовірний чи ймовірнісний характер	Суб'єктивний характер інформації, розпорошеної серед економічних суб'єктів і постійно змінюваної, а її акумуляція досягається завдяки творчій діяльності підприємців
<i>Концепція наукових знань</i>	Наукові знання ототожнюються з практичними, набутими в процесі підприємницької діяльності	Наукові знання об'єктивні, але протиставляються суб'єктивним практичним знанням, набутих підприємцями
<i>Ставлення до помилок при ухваленні рішень</i>	Існування помилок заперечується і не вивчається відповідно до концепції раціональності економічних суб'єктів	Наявність помилок економічних суб'єктів обумовлена недостатньою інформованістю і обізнаністю при ухваленні рішень
<i>Природа підприємницького прибутку</i>	Підприємницький прибуток розглядається як рента, генерована фактором виробництва	Підприємницький прибуток одержується тільки внаслідок креативної діяльності підприємця та/або інновацій
<i>Концепція конкуренції</i>	Стан або модель досконалої конкуренції та інших ринкових ситуацій	Процес динамічного суперництва між підприємцями
<i>Вихідна методологічна конструкція</i>	Модель загальної або часткової рівноваги	Ринковий процес, що тяжіє до взаємоузгодженості
<i>Взаємоузгодженість рівнів економічного аналізу</i>	Розмежування методологічних засад мікро- та макроекономічного рівнів	Вивчення економічних проблем через взаємозв'язок процесів мікро- та макроекономічного рівнів
<i>Форма викладу ідей</i>	Формалізований опис – математична мова символів для аналізу позачасових і незмінних явищ	Вербальна, словесна форма, що підкоряється абстрактній та формальній логіці, враховує час та людську творчість

<i>Проблема емпіричного підтвердження</i>	Необхідність емпіричного підтвердження гіпотез	Апріорно-дедуктивні твердження, одночасне узгодження теорії (науки) та історії (мистецтва)
<i>Концепція витрат</i>	Витрати є об'єктивними, наперед, завчасно відомими учасникам виробничого процесу і третім особам	Витрати суб'єктивні, швидко змінюються, залежать від підприємницької кмітливості, від знаходження нових, альтернативних можливостей
<i>Можливість передбачення</i>	Передбачення – це одна з функцій економічної теорії, у більш жорсткому варіанті – свідомо переслідувана мета економічної теорії	Передбачення неможливі, адже майбутні події залежать від підприємницького знання, яке ще не створене. Можливими визнаються тільки якісні теоретичні структурні передбачення
<i>Суб'єкт, що реалізує передбачення</i>	Економічний аналітик (так званий соціальний інженер)	Підприємець
<i>Поточний стан парадигми</i>	Стан кризи і швидких суттєвих змін	Відродження в останні 40-45 років, обумовлене кризою кейнсіанства та крахом соціалізму
<i>Новітні наукові досягнення в рамках парадигми</i>	Теорія суспільного вибору Економічний аналіз сім'ї Економічний аналіз права Економічна теорія інформації	Еволюційна теорія інституцій Теорія підприємництва Критичний аналіз соціалізму та інтервенціонізму Теорія вільної банківської справи Теорія економічних коливань Критичний аналіз соціальної справедливості
<i>Чисельність прихильників</i>	Більшість сучасних науковців, організована й інституціоналізована, з тенденцією до залучення представників альтернативних концепцій	Меншість сучасних науковців, доволі розпорошена, проте зростаюча та інституціоналізована
<i>«Інтелектуальний тип» прихильників</i>	Фахівці з економічної теорії та економічної політики, які по-різному ставляться до проблеми забезпечення економічної свободи	Прихильники ліберальних та неоліберальних ідей, міждисциплінарні теоретики, філософи, лібертаріанці
<i>Впливові представники</i>	М. Фрідмен, Г. Беккер, П. Самуельсон, Дж. Стігліц	Л. фон Мізес, М. Ротбард, Ф. фон Хайек, І. Кірцнер

Джерело: складено автором самостійно на основі [394].

На початку третього тисячоліття спостерігається значне посилення інтересу до фундаментальних основ наукового пізнання, зокрема в галузі економічної науки. Епоха надспеціалізації і масштабної диференціації економічного знання та поступового його прирощення в межах неокласичного мейнстріму, звичайно, не пройшла безслідно й дотепер не завершилася, проте філософським, епістемологічним і методологічним проблемам економічної науки приділяється дедалі більше уваги. Натомість впродовж ХХ ст. тільки окремі наукові школи та деякі науковці розкривали питання філософських засад економічних досліджень, серед яких чільне місце посідає австрійська школа неолібералізму та її представники.

Л. фон Мізес, патріарх австрійського неолібералізму, запропонував концепцію праксиології у якості філософської й методологічної основи економічної науки. Практиологія через вивчення цілеспрямованої дії, засобів і методів людської діяльності, формує очищену від ціннісних суджень, універсальну теорію, в основу якої покладено аксіому дії. Дія ініціюється людиною, націленою у майбутнє; діяти – означає здійснювати зміни; зміни, відбуваючись у часі, природно породжують невизначеність. В цьому сенсі загальна наука про людську діяльність суб'єктивна.

Праксиологія відкрила тісну взаємозалежність явищ, зокрема явищ ринку. Суб'єктивістська австрійська економічна теорія забезпечила розвиток загальної теорії вибору і надання переваг, згідно з якою в основі всіх людських рішень лежить вибір. Співвідношення пізнання і діяльності належить до компетенції праксиології, яка розуміється як «загальна теорія людської діяльності» або «загальна теорія вибору і надання переваг». Практиологія не визначає конкретних цілей, а виходить з підтвердженого факту, що «людська діяльність є цілеспрямованою поведінкою», обраною з декількох варіантів на підставі використання наявного знання.

Про універсальність методологічного підходу австрійської школи зазначає відомий дослідник її творчого доробку Р. Кубедду: «теорію людської діяльності Мізеса можна вважати першою спробою застосування

принципів суб'єктивістської економіки до теоретичних соціальних наук» [172, с. 152]. Л. фон Мізес вбачав необхідність створити систему апріорних понять, які б дозволили опановувати причинно-наслідкові зв'язки з метою досягнення «загальнозначущого знання про соціальні явища». Зазначимо, що вченому дійсно вдалося привернути увагу до маржиналістської революції в економічній науці та аргументовано довести її значення для усієї сукупності соціальних наук. На думку Л. фон Мізеса, теоретичні соціальні науки, подібно до економічної теорії, не залежать від будь-яких психологічних та/або моральних чинників і обставин [589].

За переконанням Л. фон Мізеса, методологія природничих і суспільних наук повинна бути відмінною – цей підхід одержав назву методологічного дуалізму. Як зазначав згодом послідовник австрійської традиції М. Ротбард, «...спосіб і методологія вивчення й аналізу людей повинні радикально відрізнитися від аналізу каменів, планет, атомів і молекул» [336, с. 12], оскільки сутністю людини є наявність намірів, цілей і спроб їхнього досягнення. Природні об'єкти не формують систем переваг, не усвідомлюють цілей, не вибирають, є виключно об'єктами дослідження, подальший рух яких можна передбачити. Люди ж час від часу переглядають попередні і формують нові цілі, змінюють наміри, модифікують системи цінностей, тому сформулювати передбачення щодо подальшого перебігу людської діяльності практично неможливо. Людина є і об'єктом, і суб'єктом дії, вона вчиться, опановує нові знання і постійно здійснює вибір між альтернативами.

Логічно обумовленою, таким чином, стала ідейна боротьба австрійських неолібералів проти філософії позитивізму, яка єдиним джерелом істинного знання проголошувала емпіричний досвід, заперечуючи пізнавальну цінність філософських знань і теоретичного мислення. Позитивізм своєрідно поєднував логічний і емпіричний методи: єдиний для усіх наук метод, що забезпечує достовірне знання, на першій стадії повинен бути виключно емпіричним (так зване дослідне пізнання, засноване на безпосередніх даних),

а на другій стадії можливе залучення логічного аналізу. Об'єктом критики Л. фон Мізеса став пропонований позитивістами сцієнтизм, згідно з яким «зразковими» науками є фізика і математика, тому усі інші повинні бути побудовані за їхнім прикладом [209]. Позитивістська концепція «єдиної науки» стверджувала, що всі науки повинні мати спільні закони, спільну методологію і спільну мову викладу ідей. Спільність законів передбачала, що вони дедуктивно виводяться з певного набору фундаментальних законів, під яким розумілися закони фізики. Спільність методу доводила схожість процедур висунення, перевірки і підтвердження основних положень різних наук, подібно до процедур теоретичної фізики. Спільна мова викладу ідей визначала можливість зведення термінології і аргументації усіх наук до сукупності базових тверджень (переважно фізичних), що відбивають безпосередній досвід або сприйняття.

Прихильники «фізичного» підходу в теорії пізнання, уособленням якого у ХХ ст. став нео- та постпозитивізм, наполягали, що економічна наука повинна відволіктися від розуму людини і просто описувати події, уникаючи таких концепцій, як наміри, цілі і навчання. Немає потреби розглядати людей як унікальних діючих істот, обговорювати зміну їх намірів, достатньо просто стверджувати, що ресурси та індивіди однорідні, а дії останніх є передбачуваними. Позитивістами рухала приваблива мета – одержання об'єктивного знання, тому його послідовниками ставала дедалі більша кількість учених з різних галузей знань, що суттєво вплинуло на методологію суспільних наук з другої половини ХІХ ст. і до нашого часу. Саме загроза прирівнювання економічної теорії до природничих наук спонукала австрійських неолібералів до потужного ідейного спротиву.

Повертаючись до засновків австрійської парадигми, потрібно визнати, що теорія суб'єктивної цінності є передусім теорією пізнання (епістемологією), яка належить до усієї сукупності теоретичних соціальних наук. В її основу покладено теорію людської діяльності, яка, в свою чергу, спирається на теорію людського знання. Австрійська епістемологія бере за

основу викладені в менгерівських працях погляди на роль невизначеності (непевності) в економіці: чим більшою є кількість елементів, які нам не відомі, або відомі, але ми не можемо «їх мати у своєму розпорядженні, які беруть участь в причинному процесі..., тим більшою є невпевненість щодо якості і кількості результатів всього причинного процесу; і саме ця невпевненість є найсуттєвішим моментом економічної невпевненості людей і... господарства» [199, с. 84].

Ми вважаємо, що суб'єктивізм як характерна ознака австрійської парадигми зазнав суттєвих змін у працях Ф. фон Хайєка та Л. фон Мізеса – вчені акцентували на суб'єктивному, однак обумовленому впливом культури (в найширшому розумінні) характері індивідуальних актів вибору та їх можливих наслідків. Так, поширення Ф. фон Хайєком австрійського суб'єктивістського підходу з теорії цінності на сферу соціальних об'єктів не стало відходом від поглядів його учителів, представників австрійської суб'єктивно-психологічної школи, перш за все К. Менгера. При цьому деякі дослідники австрійської традиції справедливо вказували на те, що «є одна фундаментальна область, в якій погляди Хайєка відрізняються від позицій австрійської школи, особливо в особі Мізеса. Мізес наполегливо повторював, що економічні закони можна вивести з декількох аксіом людської діяльності ... Хайєк ніколи не запозичував цього аподиктично дедуктивного або, як назвав його Мізес, праксиологічного уявлення про економічну теорію» [568, р. 17]. Згодом, починаючи з періоду публікації праці «Сенсорний порядок» (*The Sensory Order*, 1952) підхід Ф. фон Хайєка трансформувався в еволюціонізм, проте еволюційний процес продовжував залишатися в його наукових поглядах передусім культурним процесом, існуючим в рамках концепції природи соціальних інституцій.

Ф. фон Хайєк, підтримуючи ідею універсальності суб'єктивного підходу до пізнання (започаткування схожих поглядів ми визначали в українського дослідника Р. Орженцького), був прихильником переходу до суб'єктивізму в усіх соціальних науках і писав, що «... в економічній науці ... термін

«суб'єктивний» вже давно використовується саме в тому сенсі, в якому ми застосовуємо його тут ... що знання і переконання різних людей, хоча і мають загальну структуру, що дозволяє їм спілкуватися, у багатьох відношеннях неоднакові, а часто і протилежні...» [437, с. 47].

Так звані «факти», якими послуговуються індивіди при ухваленні економічних рішень, не можуть бути «об'єктивними», адже ніколи не сприймаються усіма індивідами однаково. Такі розбіжності у сприйнятті не здатні сформувати змістовних набір «даних», які служать відправним пунктом формалізованого неокласичного аналізу, адже факти нерідко залежать від особливостей сприйняття і переконання, які вже існують у знаннях людини. Тому так звані факти не можуть бути об'єктивними в строгому сенсі. В той же час нові дані, одержані індивідами, спонукають людей змінювати свої плани, руйнують рівновагу, що склалася до цього між їх попередніми діями і тими наступними діями, що відбуваються після зміни у їх знаннях [441, с. 53–54].

Як і всі значущі ідеї, концепція методологічного індивідуалізму наразі живе самостійним життям, іноді набуваючи значень доволі далеких від початкових уявлень. Первинне значення методологічного індивідуалізму ґрунтується на уявленні про окремих людей як про завершені соціальні одиниці й розглядає інституції ненавмисним результатом дій людей, що постійно прагнуть вирішувати свої проблеми в умовах обмеженості знання. Звідси постулюється наступний висновок – люди не планують створення соціальних інституцій свідомо, а механізми передбачення результатів соціально-економічних процесів, ймовірно, перетворюються на ще більш складне завдання.

На наше переконання, економічна теорія як наука формує не тільки поняття про економічну поведінку, вибір споживача, функціонування економічної системи на макрорівні, а й основи економічного світогляду, сприйняття і розуміння економічної реальності, певні ціннісні установки і переконання, виконуючи потужну ідеологічну роль. Крім того, окремі

економічні теорії і напрями продукують власні ідеологічні настанови, завдяки яким, у кінцевому підсумку, і набувають форми переконливих, впливових, домінуючих економічних доктрин. Серед останніх – австрійський неолібералізм, ідейно-теоретичні й практичні положення якого яскраво відображають ідеологію економічного неолібералізму.

Л. фон Мізес, розвиваючи ліберальну традицію, основою раціональної економічної діяльності проголошував приватну власність як необхідну умову цивілізації і матеріального добробуту, що породжує індивідуалістичні стимули, забезпечує незалежність вибору споживачів та сприяє найоптимальнішому використанню ресурсів. На думку вченого, ринкова економіка (капіталізм) є єдиною системою економічної організації суспільства, що гарантує свободу особи в економічному і політичному плані. Ця система заснована на суверенітеті споживача, який, здійснюючи економічний вибір на користь тих чи інших благ, визначає відносні ціни і структуру виробництва. Підприємці, здійснюючи економічну діяльність, прагнуть якнайкраще задовольнити потреби споживачів, але не з безкорисливих альтруїстичних міркувань, а з метою одержання прибутку. Ринок демонструє подібний до демократії механізм, коли кожна витрачена грошова одиниця використовується споживачем для того, щоб визначити свою систему переваг та направити певним чином економічну діяльність виробників (це відбувається аналогічно до політичної виборчої процедури).

Австрійський дослідник вважає, що втручання в економіку є невинуватим, оскільки уряд починає в такий спосіб ухвалювати рішення за індивідів. Він критикує будь-які форми інтвенціонізму та державного втручання: від більш м'яких кейнсіанських рецептів державного регулювання до жорстких директив державного управління у практиці соціалістичних економік. Проте навіть Л. фон Мізес, у творчості якого лібералізм набуває крайніх форм, зазначає: «Під поняття втручання не підпадають дії влади, які використовують засоби ринку, тобто такі дії, що намагаються впливати на попит чи пропозицію через зміни ринкових чинників... *Втручання* — це

ізолюваний наказ, що походить від якоїсь громадської влади й примушує власників засобів виробництва та підприємців застосовувати засоби виробництва інакше, ніж вони це робили б за інших обставин» [447, с. 173].

Серед економічних ідеологій, детально проаналізованих Л. фон Мізесом, ми знаходимо лібералізм та етатизм. Власні ідеали і переконання ученого не заважають виявленню такої загальної тенденції: «Найважливішою подією в історії останнього сторіччя було витіснення лібералізму етатизмом. Етатизм постає відразу в двох іпостасях: соціалізму та інтервенціонізму. Вони переслідували спільну мету – безумовне підпорядкування індивіда державі, суспільному апарату стримування і примусу. (...) Етатизм покладає на державу завдання керівництва громадянами й турботи про них. Він націлений на обмеження особистої свободи дій. Він прагне визначати долю індивідуума, наділивши всією повнотою ініціативи виключно державу. (...) Етатизм... неминуче призводить до конфліктів, воєн і тоталітарного пригнічення великих груп населення» [203, с. 63-64, 132].

Австрійська парадигма своєрідно вивчає аспекти самоорганізації економічних систем і проблеми походження фундаментальних соціальних інституцій, сучасну цивілізацію вважає складним переплетінням багатоманітних правил і норм – явних і неявних, усвідомлених і спонтанних. Соціально-економічна еволюція виявляється у формі конкуренції між різними традиціями, звичаями та інституціями, результатом чого є конкурентний відбір найбільш життєздатних інституційних норм та правил. Перевагу у наслідуванні одержують не генетично успадковані ознаки, а вміння, навички і характеристики, набуті шляхом запозичення, наслідування і навчання. Основною ознакою самоорганізованих систем, прикладом якої в соціально-економічному житті є, зокрема, спонтанний порядок, виступає процес впорядкування, що досягається регулярністю взаємодій між складовими елементами структури. Виникнення та еволюція спонтанного порядку є результатом взаємодії індивідів, природного

процесу суспільного розвитку й не може бути продуктом попереднього раціонально-конструктивістського задуму. Таке розуміння соціального порядку ускладнює теоретичну можливість здійснення свідомого контролю над господарським життям і реалізацію економічної політики, спрямованої на одержання завчасно визначених результатів. Свідомі дії з поліпшення і вдосконалення інституцій можливі, але вкрай небезпечними є глобальні перебудови, що змінюють всю інституційну матрицю.

Антитезою спонтанного порядку виступає порядок, утворений екзогенною силою, що впорядковує елементи системи за певним принципом, надаючи їм структурної визначеності, а також спрямовує рух системи. У ХХ столітті саме реформування, а не спонтанний порядок, стало ключовим способом інституційного розвитку. Будь-який процес проведення реформ є скерованою дією, засновується на первинному задумі та передбачає цілепокладання; процес планування реформ є вкрай недосконалим через обмеженість людського знання та об'єктивну неможливість концентрації інформації в єдиному центрі. Тому кінцева мета реформування може бути досягнута тільки поступовим, обґрунтованим, послідовним вдосконаленням деяких інституційних норм та запозиченням найбільш вдалих зразків, а не одночасним зламом і перебудовою усіх існуючих інституцій.

Ф. фон Хайєк довів зв'язок процесу пригнічення особи, політичної несвободи та втрати нею економічної самостійності, викликаного відходом від ринку як універсального механізму вільного узгодження інтересів. У праці «Дорога до рабства» учений застерігає він оманливого сприйняття соціалістичного ідеалу як ідеалу свободи: «Обіцянка свободи стала, безперечно, одним з найпотужніших знарядь соціалістичної пропаганди, посіявши у людей впевненість, що соціалізм принесе звільнення. Тим жорстокішою буде трагедія, якщо з'ясується, що обіцяний нам Шлях до Свободи є у дійсності Великою Дорогою до Рабства» [422, с. 27–28].

Насамкінець представимо на рис. 2.1. концентрований вираз австрійського парадигмального підходу.



Рис. 2.1. Ключові елементи австрійського парадигмального підходу

Джерело: власна розробка автора

2.2. Суб'єктивно-праксиологічний підхід Л. фон Мізеса як універсальний метод теоретичного дослідження соціально-економічної дійсності

Сучасна економічна теорія більшістю економістів трактується як наука про вибір, який є наслідком обмеженості (рідкості) ресурсів, товарів, послуг. Суб'єкти економіки розглядаються як раціональні агенти, що максимізують корисність. Максимізація ж досягається в умовах, коли зрівнюється співвідношення граничних корисностей до цін за всіма товарами, що становлять споживчий набір. Декларуються нереалістичні умови, за яких відбувається максимізація корисності з погляду неокласичної теорії, ядра сучасного мейнстріму. Неокласичні уявлення про вибір й власне теорія корисності ґрунтуються на визнанні індивідів атомами, агентами, що пасивно реагують на зовнішні подразники. Вони не здатні до активної цілераціональної поведінки, а пристосовуються до існуючих обставин, враховуючи задані засоби, цілі та обмеження.

Австрійські теоретики, передусім Л. фон Мізес та його прихильники в сучасній економічній науці пропонують вивчати цілеспрямовану, осмислену (*purposeful, meaningful*) дію, адже людина здатна самотійно обирати цілі та засоби їх досягнення. Сутністю людини є її дія (діяльність, вчинки) з використанням обмежених засобів задля досягнення обраних власних цілей. Зусилля, дії індивідів мають первинне значення як для самої людини, так і для науки про людину та її діяльність.

Походження терміну «праксиологія» та його зміст по-різному інтерпретується дослідниками, однак загальноприйнятним можна вважати таке визначення: праксиологія – (від грец. *πράξις* – справа, діяння і *logos* – наука, вчення) – термін, яким іноді позначають галузь наукових досліджень, що вивчає загальні умови й методи правильної, ефективною та раціональною людської діяльності. Праксиологія, як розуміють її основні розробники цієї концепції – Т. Котарбінський [167], А. Файоль, Є. Слуцький [350], О. Богданов [42] – це теорія свідомої й умисної діяльності людини з погляду

її цілераціональної організації та результативності. Осмислюючи предмет прaksiології як науки про практичну діяльність, теоретики вирізняють загальну, відсторонену діяльність від діяльності конкретної. У діяльності загального характеру людина намагається якомога швидше й точніше реалізувати поставлене завдання, досягти мети з найменшими витратами, не опікуючись етичними чи будь-якими іншими міркуваннями. Прaksiологію як теорію вдосконалення практичних дій, за визнанням наукової спільноти, створив польський учений Тадеуш Котарбінський. Запропонована ним версія прaksiології безпосередньо стосується виробничої діяльності, її мотивів, стимулів, мети, наслідків, міркувань щодо черговості операцій, планування, реалізації непрямих цілей, шляхів набуття найвигіднішої позиції тощо. Не намагаючись на початку охопити безліч питань, пов'язаних з особливостями трактування прaksiології як науки Є. Слущким, О. Ланге, О. Богдановим, Т. Котарбінським (цей аналіз буде надано далі), сконцентруємо увагу на визначенні та комплексному аналізі прaksiології у трактуванні австрійської школи неолібералізму, зокрема її засновника – Л. фон Мізеса [209; 589; 593].

Особливої уваги потребує визначення сутності прaksiології як науки, прaksiологічних основ діяльності, співвідношення прaksiології й економіки в трактовці австрійського неолібералізму. На нашу думку, методологічний індивідуалізм та суб'єктивізм досліджень австрійської школи рельєфно відображено в австрійській прaksiології. Оскільки кінцевою метою діяльності завжди є задоволення певних бажань і потреб діючої людини, ніхто не в змозі замінити свої власні суб'єктивні оцінки суб'єктивними оцінками інших людей, і тому беззмістовно поширювати свої судження на їхні цілі й бажання. Намагання «ощасливити» інших (або усіх) своїм баченням і розумінням зазвичай реалізується у незграбних формах: «якби я був на Вашому місці, то вчинив би так...» або намаганнями розпоряджатися бажаннями інших людей із затятою самовпевненістю.

Шукаючи відповідь на питання про каталізатори людської діяльності, Л. фон Мізес визнавав рушійними силами діяльнісної поведінки

невдоволеність існуючим становищем, очікування більш прийняттого статусу або одержання певних вигод від діяльнійшої поведінки. Наразі у багатьох економічних дослідженнях термін «суб'єкт» поступається місцем категорії «актор», що виражає об'єктивну тенденцію до вивчення «людини діючої» замість «людини реагуючої». Міркування Л. фон Мізеса набирають характеру глибоких філософських роздумів: «...для самої людини діяльність абсолютно реальна. Діяльність – суть її природи й існування, засіб збереження життя й підняття над рівнем вегетативного й тваринного життя. Наскільки б мізерними не вважалися людські зусилля, для самої людини й для науки тільки вони мають значення» [209, с. 21]. Дія складається із цілеспрямованого використання обмежених ресурсів та спроби покращити існуючі умови згідно з уявленнями самого діючого індивіда. Людина діюча (актор) передбачає, очікує, що обрані нею засоби призведуть за законами причинно-наслідкових залежностей до поставленої нею ж мети. Вкрай важлива, на нашу думку, реалістичність підходу ученого, визнання того, що ці передбачення й очікування можуть бути як правильними, так і невірними – подібні припущення також не допускалися неокласичною ортодоксією. Наприклад: «студент А вивчає економічну теорію для одержання позитивної оцінки на екзамені», тоді як «студент В вивчає економічну теорію з метою набуття фундаментальних теоретичних знань» – різні індивіди вибудовують різні причинно-наслідкові зв'язки, але тільки практичне втілення задуманого демонструє, чи правильними були такі причинно-наслідкові побудови.

Зауважимо, що з позицій мізесівського підходу дія завжди ініціюється активною людиною, націленою в майбутнє. Діяти – означає здійснювати зміни, замінювати один стан іншим. Зміни, відбуваючись у часі, природно породжують невизначеність. У кожній дії вмонтовано те, що називається суб'єктивним очікуванням причинно-наслідкових зв'язків, а раціональність засобів-цілей передбачає, що актор уявляє майбутнє, відмінне від теперішнього. Порівняйте, до прикладу, твердження: «вивчивши економічну теорію я покращу (не погіршу) середній бал диплому» або «вивчивши

економічну теорію я буду знати і розуміти фундаментальні економічні залежності». Обидві цілі передбачають набуття знань, обидві передбачають логічні міркування на основі очікувань подальшого розвитку ситуації, але так само вони чітко демонструють суб'єктивізм цілей індивідів.

Ігнорування невизначеності призводить до нереалістичної передумови про повне, ідеальне знання діючої людини, а це сприяє перетворенню людини на індивіда, що реагує у запрограмований спосіб. Невизначеність, в умовах якої функціонують індивіди, відмінна від неокласичного розуміння ризику, що піддається оцінці й вимірюванню (згадаймо про принципове розмежування ризику і невизначеності навіть у Ф. Найта [224]). Тому рельєфнішою постає інша ознака австрійської дослідницької традиції – індивід суб'єктивно і логічно діє у часі, здійснюючи міжчасові, інтемпоральні перебудови свого сприйняття, а не лише пасивно реагує на зміну зовнішніх обставин, як в неокласичній дослідницькій програмі.

«Праксиологія починає свої дослідження не просто з дій індивіда, а з окремої дії. Вона не звертається в незрозумілих термінах до людської дії взагалі, а має справу з конкретною дією, яку певна людина здійснила певного дня в конкретному місці. ... вона не стосується випадкових і зовнішніх характеристик цієї дії та її відмінностей від усіх інших дій, а вивчає тільки те, що необхідне і всезагальне у своєму здійсненні» [209, с. 45]. Вивчаючи дії та вчинки виключно окремих людей, праксиологія сприяє, як не парадоксально, формуванню і накопиченню знань про людське співробітництво, що й дозволяє Л. фон Мізесу трактувати соціальну діяльність як особливий випадок загальної категорії людської діяльності.

Аксіома дії (людської діяльності) очевидна, істинна й безспірна для всіх представників австрійської традиції. Проте й серед них немає абсолютної єдності. Наступник та ідейний продовжувач австрійської теорії М. Ротбард, опонуючи Л. фон Мізесу, вказує на інший спосіб усвідомлення людської діяльності. Усвідомлення, на його думку, відбувається виключно з досвіду, тому виявлені аксіоми є «емпіричними». Інший представник австрійської

традиції, І. Кірцнер, вважає людську діяльність істинною тільки в інтроспекції, тобто в процесі самоспостереження та самоаналізу. Така неоднозначність та дискусійність суджень свідчить про значний потенціал використання і подальшого поглибленого розвитку ідей фундатора австрійської прaksiології і австрійської школи неолібералізму Л. фон Мізеса.

Ми вважаємо, що суб'єктивний підхід до визначення змісту людської діяльності виявився і в детермінації цілей та засобів, обраних і застосовуваних індивідами, їхніми особистими якостями. Окремі люди, будучи абсолютно самодостатніми у здійсненні вибору, залишаються продуктами біологічної еволюції, виступають носіями спадкових характеристик та відбитку досвіду попередніх поколінь. Вроджені, успадковані біологічні якості, а також набуті ознаки, що є наслідком життєвої «огранки», формують людину як даність. Її воля і бажання визначаються походженням та всіма видами впливів, яких зазнає вона особисто та під дію яких підпадали її пращури. Це накладає відбиток на людську поведінку, зокрема в економічній сфері, адже людина діє не у світі взагалі, а у конкретно визначеному соціально-економічному середовищі. Таким чином, успадковане від попередніх поколінь та сьогочасне навколишнє середовище спільно визначають дії людини, пропонуючи їй як цілі, так і засоби для їх досягнення. Роль соціального цілого (у цьому контексті – оточуючого середовища, трансформованого в систему цінностей, норм, правил) не ігнорується, швидше навпаки, людина «... живе не просто як людина *in abstracto*; вона живе як син своєї сім'ї, раси, народу, покоління; як громадянин своєї країни; як член певної соціальної групи; як робітник певної професії; як послідовник певних релігійних, метафізичних, філософських і політичних ідей; як учасник багаточисельних міжусобиць і спорів. Вона не сама створила свої ідеї і стандарти цінностей, а запозичила їх у інших людей. Її ідеологія – це те, що їй приписує оточення. Тільки незначна кількість людей володіють даром продукувати нові й оригінальні ідеї і вносити зміни у традиційні переконання й теорії» [209, с. 47]. Ця частина прaksiологічної

концепції Л. фон Мізеса тісно корелює з теорією соціально-економічної еволюції Ф. фон Хайєка, що буде розкрита у наступному підрозділі.

Разом з тим повторення стандартних дій у випадках, коли вони призводять до невдалих наслідків, є недоречним, і людина обирає нові способи вирішення нагальних проблем, відшуковуючи нові засоби досягнення цілей. При цьому відбувається процес пристосування і навчання, відмова від невдалих рішень, що забезпечує індивіда від повторення негативного досвіду у майбутньому. Окрім того, австрійський дослідник розмежовує абстрактний зміст людської дії і діяльності взагалі та конкретно-історичний аспект людської діяльності: «Той факт, що дія за звичного перебігу подій відбувається спонтанно, ще не означає, що це можливо не завдяки свідомому вольовому акту та обдуманому вибору. Слідування шаблонам, які можуть бути змінені, є діяльністю. Праксиологія займається не змінюваним змістом дії, а її чистою формою і категоріальною структурою. Вивчення випадкових і характерних рис людської діяльності є завданням історії» [209, с. 48].

Людську діяльність у одноіменній книзі (на наш погляд, доречнішим був би переклад «людський вчинок», «людська дія», які точніше відображають думку автора) Л. фон Мізес розглядає як кінцеву даність: «Людська діяльність – один із засобів здійснення змін. Вона – елемент космічної активності і становлення. Тому вона є законним об'єктом наукового дослідження. Оскільки її неможливо ... звести до своїх причин, вона повинна розглядатися як кінцева даність і вивчатися як така» [209, с. 21]. Розкриємо, як аргументує вчений цей сміливий, але неоднозначний висновок. Підкреслюючи одвічне устремління людства з'ясувати першоджерело всього існуючого, вихідну субстанцію, з якої все розпочалося, яка є «причиною самої себе», австрійський економіст вказує на відмінності наукових пояснень з поглядів монізму, дуалізму і плюралізму. Вказуючи на безкінечність метафізичних дискусій щодо однієї, двох або багатьох первинних субстанцій, автор визнає неможливість надання кваліфікованої відповіді в умовах існуючого стану наукового знання. Сама наука, вказує Л. фон Мізес,

усвідомлює обмеженість людського розуму і дослідницьких здібностей людини, адже стикається із явищами (кінцевими даностями), які не можуть бути зведені до інших явищ. Навіть зважаючи на прогрес науки, на те, що окремі явища, які раніше вважалися кінцевими даностями, можна розкрити через їх складові елементи (наприклад, ядро, атом, мікрон тощо), завжди залишається частина явищ, які не можуть бути зведені до інших. Тому дослідницький пошук має нездоланну перешкоду – певну кількість кінцевих даностей, явищ, які неможливо проаналізувати і розкласти на складові, до яких, на думку вченого, належить і людська діяльність.

На думку Л. фон Мізеса, в економічному дослідженні вихідні мотиви, причини, цілі людської діяльності є заданими. Праксиологія вивчає методи і засоби, обрані для досягнення первинних цілей, а не самі цілі. В цьому сенсі загальна наука про людську діяльність суб'єктивна. Первинні цілі діючої людини стають вихідними засновками науки, не підлягають критичному дослідженню, наука залишається нейтральною відносно них, займаючись співставленням обраних засобів досягнення цілей [204]. Наслідком подібного суб'єктивізму є звільнення праксиології від оцінок й упереджених думок, аполітичність, відсутність догматизму і відверто етичних суджень.

Як бачимо, поняття праксиології розкривається вченим в тому числі і в категоріях «цілі-засоби». Дія (діяльність) передбачає вибір з-поміж різних цілей, свідоме надання переваги досягненню тих цілей, які індивід цінує найвище. Обираючи засоби, які, на його думку, найкраще забезпечують досягнення обраної цілі, суб'єкт максимізує очікувану корисність. Однак максимізація не означає проведення розрахунків корисності в ютилях (utils) або інших одиницях, подібно до логіки неокласичної мікроекономічної теорії, адже обрахунок корисності жодною мірою не визначає людську дію. Яким було б методологічне значення теорії граничної корисності, якби вона застосовувалась лише відносно ситуацій, коли людина у своїй діяльності суворо керується розрахунками корисності?

Прагнення добробуту, достатку й вищого ступеня задоволення потреб так само раціональне, природне й виправдане, як і задоволення первинних життєвих потреб. Невідкладні, нагальні потреби, обумовлені інстинктами виживання й самозбереження, об'єднують людину з навколишнім тваринним світом. Однак люди здатні оволодівати, контролювати, управляти своїми інстинктами, й, окрім первинних, мають специфічні бажання і потреби, які можна вважати вищими. Підкорення інстинктам, особливо в процесі соціальної еволюції, не залишається визначальним у людській поведінці. Не можна вважати природним і раціональним задоволення лише фізіологічних потреб, а усіх інших – штучним і тому ірраціональним.

Діяльність, спрямовану на досягнення ідеального, вищого задоволення всупереч матеріальним вигодам, зазвичай іменують «ірраціональною». Жертви в ім'я «вищих цінностей» – релігійних, філософських, політичних переконань, служіння процвітанню своєї Батьківщини, захисту Вітчизни тощо – як правило, виводять з ірраціональних міркувань. На думку австрійців, бажання досягти означених вищих цілей не більш і не менш раціональне, аніж прагнення досягти будь-яких інших цілей.

Зовнішній спостерігач, а не безпосередньо діючий агент може схвалювати чи не схвалювати обраний засіб з точки зору його відповідності декларованій цілі. Але в цьому криється небезпека – суб'єктивні враження спостерігача мають шанс «перерости» індивідуальні межі, втілитися в кращому разі в систему зауважень і побажань, в гіршому – директив і наказів. Таким є зворотній бік крайнього суб'єктивізму.

Стосовно засобів, обраних для досягнення цілей, поняття раціонального й ірраціонального передбачають оцінку доцільності й адекватності застосовуваних прийомів і методів. Людський розум може помилятися в обранні засобів – це також раціональна дія, але коли вона не наближує до досягнення мети, не виправдовує сподівань, вона є результатом помилкового осмислення шляхів досягнення цілі. Антитеза діяльності (дії) – це не ірраціональна поведінка, а інстинктивна, яка не контролюється людським

розумом [204]. Один і той самий подразник може викликати як інстинктивну реакцію, так і діяльнісну. Людська поведінка не вичерпується інстинктами, імпульсами та емоціями, людина, як правило, контролює власну поведінку. Діюча людина завжди вибирає, розподіляючи свої бажання та наміри у певній послідовності, узгоджуючи і впорядковуючи свою поведінку.

«Раціоналізм, праксиологія та економічна наука не розглядають вихідні спонукальні причини та цілі діяльності, а вивчають засоби, що застосовуються для досягнення поставлених цілей. Незважаючи на непізнаваність глибини, з якої з'являються спонуки та інстинкти, засоби, що обирає людина для їхнього задоволення, визначаються раціональним розглядом витрат та успіху» і далі: «...людина ... здатна дати раціональне пояснення своїй поведінці» [209, с. 19]. Таким чином раціональність розуміється Л. фон Мізесом та його прихильниками як ознака будь-якої людської діяльності – подібне тлумачення істотно відрізняється від застосовуваних сучасною економічною наукою понять раціональної, обмежено раціональної та нераціональної поведінки, що використовуються при побудові економічних моделей [589, р. 52]. Отже, ми маємо справу з абсолютно відмінними від ортодоксальних неокласичних засновками економічної теорії, якими будь-які економічні дії визнаються раціональними. Це, з одного боку, суперечить економічній ортодоксії, ставлячи під сумнів її вихідні передумови, так звані мета-аксіоми або елементи «жорсткого ядра», а з іншого – відкриває простір для майбутнього розвитку економіко-теоретичних досліджень у напрямку суттєвого «пом'якшення», «розмивання» «жорсткого ядра» неокласики, бо (як не парадоксально) нераціональна й ірраціональна поведінка також є, згідно з поглядами австрійського неоліберала, проявом праксиології, тобто раціональної людської діяльності. Відзначимо, що виникнення таких ідей у Л. фон Мізеса відбулось у середині ХХ століття, а значне поширення та актуалізація економічних досліджень такої тематики в галузі поведінкової та експериментальної економічної теорії

припадає лише на останні десятиріччя. У цьому сенсі австрійська традиція середини ХХ століття стала носієм піонерних економіко-теоретичних ідей.

Спроба спростувати аксіому людської дії означає прийняття певного аргументу (засобу) для демонстрації передбачуваного невірною твердження (цілі). Це означає, що людина здійснює дію лише для того, щоб спростувати сам факт її існування. За умови додержання законів логіки будь-який висновок, що виводиться із безспірних аксіоматичних тверджень, є істинним. Тому праксиологія через вивчення людської діяльності встановлює очищену від ціннісних суджень універсальну теорію, в основі якої аксіома дії.

Значну увагу Л. фон Мізес приділив дослідженню взаємозв'язків праксиології з іншими науками про людську діяльність (поведінку): «...науки про людську діяльність радикально відрізняються від природничих наук. Усі автори, що прагнуть побудувати епістемологічну систему наук про людську діяльність відповідно до моделі природничих наук, помиляються... Досвід людської діяльності відрізняється від досвіду, що стосується природних явищ, тим, що потребує й передбачає праксиологічне знання. Ось чому методи природничих наук не відповідають праксиологічним, економічним та історичним дослідженням» [209, с. 39-41]. Практиологія, психологія й етика розглядають суб'єктивні рішення людей і тому багато хто вирішив, що ці науки подібні. Відмінність праксиології від психології й етики полягає в тому, що праксиологія не цікавиться змістом цілей, які ставлять перед собою люди, а констатує факт, що цілі визначено й використовуються різні засоби для їх досягнення. Психологія й етика навпаки, вивчають зміст цілей і переймаються питаннями: «Досягнення яких цілей більш важливе й цінне для людини?» або «Якими повинні бути цілі людини?», тобто намагаються не констатувати, а пояснити процес вибору цілей, мети діяльності. У цьому полягає спільність об'єктної сфери означених наук, які не випадково класифікуються в єдину групу – «соціальні та поведінкові науки» [204].

Історія ж констатує, якими були і є цілі людей, які засоби і як вони використовували задля їх досягнення, тобто пропонує опис та аналіз подій

ex post, після того, як вони відбулися, або, інколи, *on-line*, сьогодні на сьогодні. «Історія не може надати нам ніякого загального правила, принципу, закону. Не існує способів вивести апостеріорі з історичного досвіду які-небудь теорії або теореми відносно людської поведінки й установок. Історичні дані залишалися б просто хаотичною колекцією не пов'язаних одна з одною подій, якби не висвітлювалися, впорядковувалися, інтерпретувалися систематичним праксиологічним знанням» [209, с. 42].

Значну увагу Л. фон Мізес приділив епістемологічним проблемам науки й людського знання. Він зазначає, що «завдання наук про людську діяльність полягає у розумінні змісту й значущості людської діяльності. Вони застосовують з цією метою дві відмінні пізнавальні процедури: концептуалізація (*conception*) та розуміння-інтерпретація (*understanding*). Концептуалізація – розумовий інструмент праксиології; розуміння – специфічний засіб історії. Практиологічне пізнання є понятійним. Практиологія звертається до необхідних сторін людської діяльності. Це пізнання універсалій і категорій. Історичне пізнання апелює до того, що є унікального та індивідуального у кожній події або класі подій» [209, с.52].

Праксиологія формально визнає факт, що люди використовують засоби для досягнення обраних ними цілей. «Область нашої науки – людська діяльність, а не психологічні події, які реалізуються у діяльності. Саме це відрізняє загальну теорію людської діяльності, праксиологію, від психології. Предмет психології – внутрішні події, які призводять чи можуть призвести до певної діяльності. Предмет праксиології – діяльність як така» [209, с. 14-15].

У питаннях співвідношення праксиології та економіки австрійці однозначні – вони визначають економіку частиною праксиології. Економіка, за Л. фон Мізесом, вивчає дії ізольованого індивіда (так звану робінзонаду) та міжособовий обмін (каталлактику). Оскільки людська діяльність є істинною *a priori*, аксіоматично, так само *a priori* будь-який людський вчинок є раціональним, а будь-який раціональний вчинок є економічним. Під власне

економічною сферою Л. фон Мізес розуміє сферу, в якій можливі розрахунки у грошових одиницях та аргументація у монетарних термінах.

Економіка, як і прaksiологія, не вивчає зміст цілей діяльності людини; економічна теорія описує співвідношення між засобами й цілями, а не досліджує конкретний зміст обраних цілей. Цілі можуть бути егоїстичними, благородними, альтруїстичними та ін., самих індивідів можуть цікавити як виключно матеріальні досягнення, так і самовдосконалення, духовність, аскетизм. Економіка є наукою, що стосується не тільки дій, спрямованих на одержання матеріальної користі. Незалежно від наявності мотиву максимізації прибутку, всі дії мають однакову структуру, відображену категоріями «ціль-засоби». Концепція дії (діяльності) передбачає використання обмежених ресурсів (засобів) задля задоволення нагальних потреб, реалізації визначених планів, досягнення поставлених цілей.

Цікавим симбіозом підходів стандартної неокласичної та австрійської традицій є уявлення Л. фон Мізеса про предмет економічної науки: «Необхідно визнати, що економічна наука – наука теоретична й у цій якості утримується від будь-яких ціннісних суджень. До її завдань не входить визначати людям цілі, до яких їм потрібно прагнути. Це наука про засоби, які будуть використані для досягнення обраних цілей, але, безумовно, не наука про вибір цілей. Остаточні рішення, оцінки й цілепокладання знаходяться поза межами будь-якої науки. Наука ніколи не скаже людині як їй потрібно чинити; вона просто демонструє, як людина повинна діяти, щоб досягти конкретних результатів» [209, с. 13]. Вчергове вкажемо на ідейну спорідненість представників австрійської дослідницької традиції в межах австрійської школи неолібералізму – хайеківська концепція спонтанного порядку, заснована, з-поміж іншого, на дотриманні абстрактних правил, зміст якої буде розкрито у наступному підрозділі, також «демонструє, як людина повинна діяти, щоб досягти конкретних результатів» [435, с. 98].

Представники ортодоксальної неокласичної економічної теорії, незважаючи на деякі збіги теоретичних підходів з прихильниками

австрійської дослідницької традиції, нерідко звинувачували останніх в ідеалізмі, однак не намагалися глибоко проникнути у сутність їхньої системи поглядів. Тому нагальним залишається дослідження суті та змісту економічної діяльності, яка, на переконання австрійських учених, є тільки частиною загальної людської діяльності. Так, наука прaksiологія, згідно з поглядами Л. фон Мізеса, є загальною наукою, яка вивчає власне концепцію дії. В свою чергу, знання та розуміння законів прaksiології дозволяє розкрити закономірності економічних дій (економічної діяльності) людини.

Таким чином, Л. фон Мізес пропонує фундаментальне розуміння економічної теорії, яка виступає частиною загальної теорії людської діяльності – прaksiології. Сучасний продовжувач австрійської традиції, американський економіст М. Ротбард надає прaksiології ще ширших повноважень, вважаючи її первинною методологією не тільки економічної, а й усіх соціальних наук, адже вона заснована на філософії дії, тобто практиці.

Наш розгляд прaksiології не міг би претендувати на повноту розкриття змісту, якби ми свідомо уникали критичних висловлювань на адресу неоавстрійської школи, зокрема її відгалуження, очолюваного Л. фон Мізесом. Тому заради об'єктивного висвітлення здобутків австрійського неолібералізму та доказів (або спростувань) виваженості її оцінок наведемо декілька напрямів критики її основних філософсько-методологічних засад. Економісти мейнстріму доволі часто звинувачують прaksiологію в тому, що вона логічно розділяє засоби та цілі, які в реальній економіці неподільні й переплетені. У відповідь на це М. Ротбард зазначає, що людина діє задля досягнення певної цілі і, незалежно від конкретного обраного шляху її досягнення, вона буде використовувати засоби для її досягнення через сам факт визначення (формулювання) цілі [337]. Тому поділ засобів і цілей є необхідною логічною операцією, обумовленою природою людини. Інколи шляхи або способи досягнення однієї цілі стають засобами для досягнення іншої цілі або набувають рис самодостатньої цілі. Такі випадки не відкидаються, а пояснюються прaksiологією: індивіди

займаються певною діяльністю не лише заради матеріальної винагороди, а внаслідок того, що ця матеріальна винагорода надає можливість одержати вигоду від інших форм задоволення потреб, одержати засоби для досягнення інших цілей. Опоненти праксиології, на думку М. Ротбарда, нелогічно змішують необхідний внутрішній поділ засобів та цілей як теоретичних категорій з їх неспівпадінням у конкретних випадках економічної діяльності.

Критики австрійської праксиології також вважають, що оскільки праксиологія є ланцюгом логічних висновків, заснованих на універсальних припущеннях, то для того, щоб стати справжньою наукою, вона повинна бути виражена математичними символами. Праксиологія залишається в уявленні деяких дослідників філософською абстракцією, яку потрібно «збагатити» математичними викладками та формулами. М. Ротбард пов'язує ці закиди з нерозумінням ролі математичної логіки та розвінчує подібні твердження: кожне слово має своє значення, тоді як алгебраїчні символи самі по собі такого значення не мають [337]. Праксиологія висуває засадничу аксіому дії, з якої дедуктивно виводяться всі основні положення економіки. Кожне з них, словесно виражене, має смисл, зміст та структуру, тоді як привнесення математичних символів ускладнює їхнє розуміння: вербальні висловлювання перекладаються мовою математичних символів, а потім, з метою демонстрації висновків, здійснюється зворотна заміна на слова.

Використання вербальної логіки, на думку австрійських дослідників, не є гіршою методикою порівняно із математичною логікою неокласичних досліджень (математичні методи ортодоксальної неокласичної теорії, згідно з влучним висловлюванням М. Ротбарда, одержали назву «логістики»). Математична логіка є допоміжним інструментом вербальної логіки, символічною системою, яка використовує вербальну логіку в якості свого фундаменту, а не навпаки. Тому неприйняття математичних формул для пояснення багатогранності явищ і умов реального світу не є вадою австрійської дослідницької традиції. Зауважимо, що маршаллівська традиція, змістовне наповнення якої наразі є суттєво викривленим, також виходила з

того, що графічні та математичні конструкції мають бути «демонтовані» перед остаточною демонстрацією теоретичних висновків. Неприйняття математизації економічних досліджень набуло у Л. фон Мізеса доволі різких форм: «Економісти, які бажають замінити «кількісною економічною теорією» те, що вони називають «якісною економічною теорією», вкрай помиляються. У галузі економічної науки немає постійних залежностей і, як наслідок, не можливі будь-які вимірювання» [209, с. 55]. Подібні твердження ідуть в розріз з ортодоксальними неокласичними постулатами та домінуючими сучасними уявленнями спільноти учених-економістів.

Висловлювання Л. фон Мізеса щодо того, що «будь-яка людська дія – раціональна» також наражалося на низку критичних зауважень, але поняття раціональності у даному контексті не має нічого спільного із неокласичною раціональністю, повною і абсолютною. Підхід австрійців, що ґрунтується на реалістичному відтворенні умов економічної діяльності, підкреслює, що кожна людина є унікальною інформаційно-ціннісною системою, яка по-різному оцінює на перший погляд однакові оточуючі явища, по-різному реагує на одні й ті ж самі подразники навколишнього світу, по-різному розуміє одні й ті ж самі явища у різні періоди часу, навіть по-різному сприймає значення деяких абстрактних понять. Вальрасівська ж модель загальної економічної рівноваги ґрунтується на атомістичному розумінні взаємодій в економіці в умовах, коли індивіди володіють повною і абсолютною інформацією та мають повну визначеність майбутнього.

Австрійська праксиологія виявляє й пояснює тенденцію до загальної рівноваги на основі індивідуальних дій економічних суб'єктів, тоді як власне рівновага є лише теоретичним інструментом економічного дослідження. Праксиологи критикують представників ортодоксії за надмірну кількість нереалістичних, операційних припущень, за використання економіко-математичних моделей, які описують умовні стани *as if* (так, якби) [410]. Неокласика формулює передбачення, ґрунтуючись на передбачуваності економічних процесів, на кшталт тестування економічних теорій на практиці.

Праксиологічна логіка передбачає виведення прaksiологічних законів з прaksiологічної аксіоми, аксіоми дії. До прaksiологічних законів Л. фон Мізес відносить закон спадної граничної корисності, закони попиту та пропозиції. Ці закони не потребують тестування економетричними моделями чи інструментами вищої математики [209]. Припускається, що інші допоміжні аксіоми виводяться з історичного досвіду. Таким чином, всі прaksiологічні закони не містять ціннісних суджень. Тому неоавстрійці критикують позитивістську методологію неокласики, вказуючи, що прaksiологія необхідна для розуміння історії, адже дозволяє історикам пояснити й систематизовано інтерпретувати емпіричну реальність.

Емпіричний досвід, щоденні спостереження за функціонуванням різних систем – фізичних, біологічних, економічних, соціальних – відіграють надзвичайно важливу роль, проте не можуть замінити формулювання, вивчення та наукового обґрунтування основних закономірностей функціонування цих систем. Від емпіричного спостереження до теоретичного узагальнення, від конкретного до абстрактного – це просте відображення шляху здобуття і продукування нових знань, розвитку науки загалом. Вагомим є і зворотній вплив – застосування методологічних прийомів і теоретичних конструкцій для аналізу якісно нових явищ та процесів. Співвідношення емпіричного та абстрактного, історичного та логічного було об'єктом багатьох наукових пошуків, предметом кількох наукових дискусій – між класичною політичною економією та німецькою історичною школою, між лідером австрійського маржиналізму К. Менгером та очільником нової історичної школи Г. Шмоллером, між представниками американської школи маржиналізму й інституціоналістами та ін.

Спроби ж формалізувати наукові знання вглиб, вийти за межі окремого предметного поля були і залишаються рідкісними й поодинокими. Однією із таких спроб став пошук у 20-ті роки ХХ століття узагальнених, формальних, уніфікованих засад нової науки – прaksiології, з'явлені майже одночасно видатним українським економістом і математиком Є. Слуцьким та польським

вченим Т. Котарбінським [167; 350]. Ідея універсалізації знань також перебувала у руслі дослідницьких пошуків О. Богданова, «батька» тектології як всезагальної організаційної науки. Вивчення праксиологічних проблем характерне також для філософії утилітаризму й прагматизму, теорії організації (Г. Форд, А. Файоль), загальної теорії діяльності (Т. Парсонс). В подальшому найпалкішим прихильником праксиології як науки про раціональну діяльність став австрійський економіст Л. фон Мізес.

Поодинокі згадки про праксиологію у сучасних вітчизняних наукових публікаціях стали винятковою подією і носять епізодичний характер. Водночас нечисленні економісти усвідомили, що поведінка та діяльність індивіда повинні стати предметом спеціального вивчення, відмінного від вивчення психологією. Це усвідомлення, зокрема, і стало передумовою закладення основ окремої науки – праксиології [280]. Маржинальна революція, формування суб'єктивно-психологічного напрямку економічної теорії посилили інтерес до вивчення суб'єктивних оцінок і уподобань споживачів та психологічних мотивів індивідуальної поведінки. Саме тому проблеми раціональної діяльності індивідів раніше за все одержали свідоме відображення в межах економічної теорії. Проте коло проблем раціональної діяльності індивідів є значно ширшим, аніж сфера економічних досліджень, що й призвело до потреби формулювання принципів нової науки про раціональну діяльність. Ця сфера знань у 1890 році з легкої руки французького соціолога Альфреда Еспінаса була названа «праксиологією». Наступним кроком нашого дослідження стане виявлення й осмислення принципів підходів українського ученого зі світовим ім'ям Є. Слуцького та австрійського неоліберала Л. фон Мізеса щодо фундаментальних засад праксиології як науки, спільних та відмінних ознак у поглядах учених на її сутність та межі застосування в економічних дослідженнях [280].

Необхідно визнати, що сучасний погляд на праксиологію майже не враховує ані підходів нашого співвітчизника, ані поглядів видатного австрійця. Так, термін «праксиологія» пов'язують із грецьким *praktikos* –

діяльний, діяльнісний, а її заснування, як зазначалося, із польським ученим Т. Котарбінським. Проблематику праксиології найчастіше розкривають так: дослідження і характеристика різних трудових навичок і прийомів, виявлення їхніх елементів і формулювання на цій основі різних рекомендацій практичного характеру; конкретні дослідження праці колективів, аналіз форм організації праці, її спеціалізації, суб'єктивних (значно рідше й об'єктивних) факторів зміни організації і ступеня ефективності праці; вивчення взаємодії індивідів, а також індивіда і колективу в процесі виробництва тощо [280]. Отже, праксиологію, «завдячуючи» підходам Т. Котарбінського, фактично зведено до методичних і практичних вказівок щодо організації виробничого процесу (звідси інша назва – наука про організацію праці). На його думку, праксиологія – це синтезуюча і прагматична наука, орієнтована на формулювання практичних порад з організації та здійснення діяльності.

Праксиологія у широкому розумінні є «логікою раціональної діяльності», що обґрунтовує принципи людської поведінки, які знаходять застосування у багатьох сферах діяльності. Підхід Т. Котарбінського окреслює праксиологію у більш вузькому значенні – як синтетичну дисципліну, що використовує напрацювання багатьох наук, які належать до організації праці. У праці Т. Котарбінського «Трактат про гарну роботу» [167] використано не тільки матеріали організаційної науки, науки про виробництво, а й гри в шахи та військової стратегії. На його думку, праксиологія синтезує дані різних наук з точки зору певного майбутнього цільового використання, поєднує всі наукові надбання щодо організації праці. Висновки праксиології мають загальний характер, застосовуються у будь-яких сферах діяльності, більш чітко формуючи орієнтири тих наук, дані яких використовувались. Рухаючись від конкретних прикладів до загальних висновків праксиологія забезпечує зворотній процес – використання абстрактних понять, правил, алгоритмів у багатьох сферах діяльності, на перший погляд суттєво відмінних одна від одної. Незважаючи на розбіжності у трактуванні суті праксиології, у праці Т. Котарбінського віддано належну

повагу нашому співвітчизнику: «Тут не можна не згадати про твір, в якому знайшла свій найяскравіший вираз залежність праксиологічних проблем від проблем із області загальної теорії комплексів та подій. Ми маємо на увазі опубліковану в 20-х роках у Києві українською та німецькою мовами працю Є. Слуцького, що трактує поняття праксиології» [167].

Ми прагнемо відновити розгляд праксиології у широкому розумінні як «логіки раціональної діяльності» на засадах підходів Л. фон Мізеса та Є. Слуцького. Обидва вчені використовували термін «праксиологія» практично в одному значенні – як науки про людську діяльність, людську поведінку, проте їхні підходи, окремі аспекти значень, категоріальний апарат, що розроблявся для побудови та обґрунтування основ цієї науки та сфери застосування висновків їх теорій були відмінними. Саме Л. фон Мізес, вперше простеживши історію походження назви, вказав на першість А. Еспінаса [209, с. 7]. Можливо, першість тлумачення суті праксиології як науки належить Т. Котарбінському, який на науковій конференції у 1923 році, що відбувалася у Львові (її матеріали були опубліковані тільки у 1927 році), запропонував цей термін незалежно від А. Еспінаса. Зауважимо, що свою працю з формально-праксиологічних основ діяльності Є. Слуцький опублікував на рік раніше. Чи знав Є. Слуцький на момент публікації про поняття, введене А. Еспінасом, чи був ознайомлений із доповіддю Т. Котарбінського 1923 року – залишається невідомим, адже згадок про цих вчених український науковець не надає. Натомість у передмові до своєї статті він згадує двох видатних філософів – Едмунда Гусерля та Бертрана Рассела, дякуючи їм за «найцінніше навчання» з означеної проблематики. Можемо припустити, що це подяка за концепцію «практичної логіки», розроблену Е. Гуссерлем та спробу Б. Рассела з філософської точки зору обґрунтувати ідею математичної економіки. Цікаво, що філософ, подібно до В. С. Джевонса, уявляв економічну діяльність як баланс насолод і страждань, баланс задоволення від одержаних благ чи грошей та невдоволення від обтяжливого процесу праці, як плюс і мінус в арифметичній інтерпретації.

Ідея формально-праксиологічних засад людської діяльності взагалі та економіки зокрема вочевидь визріла у Є. Слуцького завдячуючи його любові до математики і намаганню застосувати окремі підходи цієї точної науки до інших сфер, зокрема економічної. Це проявилось у математизованому викладі ним теорії споживчої поведінки, ефектів доходу, заміщення та багатьох інших економічних феноменів [280]. «Етюд до проблеми будування формально-праксиологічних засад економіки» (1926) Є. Слуцького має аналітичне, узагальнююче значення щодо уніфікованого, абстрактного відображення реальної економічної дійсності. Зміст статті, на нашу думку, ширший за її назву – автор намагається аргументувати висновок (особливо у двох останніх розділах), сформульований наприкінці «Етюду...» про те, що «формальна економіка це не самостійна наука, а окрема дисципліна в межах формальної праксиології» [350, с. 175]. Формальна праксиологія, в свою чергу, придатна для відображення різних сторін емпіричної дійсності. Причинні зв'язки і підпорядкованість рівнів за Є. Слуцьким, такі: теорія подій є найзагальнішою, проміжне становище належить праксиології, що розробляє принципи раціональної поведінки індивідів за різних комбінацій умов, а економічні дослідження займають найнижчий (конкретний) рівень.

Вчений зазначає: «Залежно від того, яку систему аксіом прийнято, ми прийдемо або до положень механіки, або до положень економіки. Виходить, що різні аналогії, котрі існують між цими царинами, що їх вже не раз зазначали, треба розуміти не так, приміром, начебто економіка це царина, де вживають механіку, але так, що ці обидві науки мають відповідні загальні корені в якійсь формально-онтологічній царині, що становить предмет формального вчення про те, що взагалі відбувається в часі. Може для цього вчення не була б цілком непідхожа назва *формальна фізика*. Розділ її, що, так мовити, щоб подати попереднє зорієнтування, структурою своїх понять та аксіом пристосований до вживання для системи дій свідомих творень, ми звемо *формальна праксиологія*; обмежуючи цю ж царину, можна говорити й про *формальну економіку*» [350, с. 167-168].

Вживання механістичного підходу було характерним для окремих досліджень раннього періоду становлення політичної економії як науки й пов'язане зі спробами імплементації досягнень природничих наук, зокрема одного з розділів фізики – механіки, до вивчення економічних проблем. В межах маржиналізму подібний підхід був реалізований лідером американської школи Дж. Б. Кларком, що вирізняв статику та динаміку економічної системи. Якісна відмінність розробок українського дослідника – це пошук спільних формальних та аналітичних ознак як мінімум двох сфер, фізичної та економічної, всупереч стандартному на той час вживанню фізичних аналогій в економіці. Так само механістичний підхід неодноразово і жорстко був критикований представниками австрійської традиції економічного аналізу як на етапі її розвитку в межах австрійської суб'єктивно-психологічної школи, так і в процесі становлення й еволюції поглядів прихильників австрійського неоліберального напрямку [280].

Основною прагматичною формою у Є. Слуцького визначено систему, із певними компонентами та параметрами, здатну набувати визначених станів. Стан системи надає їй «часової» та «моментальної» визначеності, змінюється під впливом ендогенних чинників та екзогенних впливів (так званих пасивних змін) [350, с. 166-168]. Крім безпосереднього стану системи визначено поняття перспективи як структурно-впорядкованої багатобразності, сукупності станів, можливих у майбутньому. Ситуація системи становить єдність стану системи та відкритої для неї перспективи.

Перехід до оптимального стану залежить не тільки від теперішніх координат системи, а й від попередньої історії розвитку системи й навіть від її перспектив, належних різним точкам, й не може однозначно визначатися одним з цих чинників. Такою є запропонована формальна схема каузальних, цільових за своєю природою процесів, що можуть бути однозначно визначеними або ускладнюватися під дією випадкових сил. Це дозволяє виявити використання українським ученим динамічного та стохастичного підходів до досліджуваних явищ (систем). Незважаючи на формально-

онтологічну природу вжитих понять та категорій, подібна схема розгляду дозволяє пояснювати процеси матеріального світу та дії окремих суб'єктів.

«Етюд...» Є. Слуцького являє собою приклад однієї з визначних спроб формалізації економічних закономірностей у світовій економічній думці. Американський дослідник Джон С. Чіпман у статті «Праксиологія Слуцького та його критика Бем-Баверка» (з подякою зауважимо, що він – один з небагатьох, хто ґрунтовно вивчає творчий доробок українського економіста-математика), підкреслюючи значення у праксиологічній концепції Є. Слуцького емпіричного досвіду, особливо експерименту в теоретичній економіці, писав, що український дослідник «наблизився до більш чіткого розуміння взаємозв'язку між емпіричними та апіорними елементами нашого знання» [517, р. 349]. Даючи загальну оцінку статті, Дж. Чіпман визначив її як «коротке формулювання теорії людської діяльності («праксиології»), що лежить в основі економічної теорії...» [517, р. 345]. Американський вчений вказав на складність статті Є. Слуцького, на те, що «її високий рівень абстракції, поєднаної з невизначеним, нематематичним методом опису, вводитиме в оману більшість читачів-економістів» [517, р. 347]. Мабуть таке застереження зрозуміле для західної традиції сучасних економічних досліджень, де мова математики чи не єдина загальноприйнятна, а інший стиль викладу ідей проголошується «невизначеним».

Український дослідник застерігав читачів від схематичного, однобічного сприйняття вибудованої ним системи формально-онтологічних понять, вочевидь припускаючи, як і вчені австрійської традиції, алогічність, ірраціональність людської діяльності: «...зовсім не треба вважати наше будування відповідних понять за спробу визначити суть господарчих утворень *more geometrico*. Суть, що має матеріальний зміст, не дозволяє складати себе тільки з логічних матеріалів; людську діяльність аж ніяк не можна геть чисто розкласти на кількісні взаємини точних елементів якоїсь квази-механічної системи» [350, с. 165]. Визначені й проаналізовані Є. Слуцьким формально-онтологічні утворення з використанням здобутків

теорії систем, комплексів і подій, сформульовані у вигляді абстрактних категорій, відображають багатоманітні матеріально-змістові сутності реальної дійсності, передусім економічної. На нашу думку, український вчений здійснив спробу віднайти універсальну аналітичну матрицю («рештування», за його визначенням), яка може використовуватись щодо «різних матеріально-змістовних предметностей», накладатися на вирішення будь-яких практичних проблем. Припускаючи можливість алогічної, ірраціональної людської поведінки, Є. Слуцький визнавав, що різнобічну людську діяльність не можна адекватно зобразити тільки через кількісно визначену взаємодію окремих елементів соціально-економічної системи на основі принципів руху, закладених класичною механікою.

Розглянемо праксиологічне вчення Л. фон Мізеса в контексті ідей українського дослідника з метою порівняння підходів двох видатних вчених. Вагоме слово австрійського економіста про праксиологічну науку, її зміст, шляхи та межі застосування представлене у книзі «Людська діяльність: трактат з економічної теорії» (1949). Г. Сеннхольц, учень Л. фон Мізеса, писав про книгу так: «монументальна праця, найпомітніший з часів першої світової війни узагальнюючий трактат з економіки. Книга подібна чудовій будівлі, спорудженій на міцній основі дедуктивної аргументації, – це теоретичний аналіз форм людської діяльності. Поза усіляким сумнівом, ця книга – одне з найпотужніших творінь людського розуму нашої епохи» [209, с. 10; 635]. Л. фон Мізес вважає «праксиологію» загальною дисципліною, що вивчає людські дії (вчинки), а «каталлактикою» називає вузлу сферу, що досліджує економіку та обмін. Остання виступає елементом більш загальної праксиології (згадаймо, зокрема, про рівні, визначені Є. Слуцьким).

Австрійський економіст підкреслює відмінності праксиології від історії та психології, які також вивчають людські вчинки та їх наслідки. Історію цікавить конкретний зміст людських вчинків, вона намагається дати їм інтерпретацію; психологія вивчає мотиваційний механізм дій та вчинків, передумови діяльності, зокрема економічної. Предметом праксиології

визначено вчинок як такий (дію безпосередньо), через співвідношення засобів та цілей діяльності [580]. Розуміння дії (вчинку) двояке: по-перше, це діяльність, спрямована на краще і разом з тим завжди невизначене майбутнє; по-друге, це завжди процес вибору проміжних засобів, що дозволяють (роблять можливим) досягнення цілі. Отже, австрійська праксиологія – це наука, що досліджує засоби, придатні для досягнення визначеної цілі.

При цьому праксиологія не претендує на визначення цілей діяльності та рушійних мотивів вчинків. Практиологія та економічна наука не вивчають вихідні спонуки та мету діяльності, але вивчають засоби, що використовуються для досягнення обраних цілей. Вибір засобів для досягнення поставлених цілей і задоволення потреб визначається раціональним розглядом витрат та успіху, що суб'єктивно здійснюється кожним індивідом [280]. Людська поведінка не вичерпується інстинктами, імпульсами та емоціями, людина повинна і вміє, на переконання Л. фон Мізеса, раціонально регулювати власну поведінку. Діюча людина завжди вибирає, розподіляючи свої бажання та наміри у певній послідовності, узгоджуючи і впорядковуючи свою поведінку.

Кожен діючий індивід використовує такі засоби, які він вважає найбільш прийнятними для досягнення бажаної (визначеної) цілі. Саме з цієї причини будь-який людський вчинок, будь-яка людська дія є раціональною. На думку дослідника, сфера раціональної діяльності та сфера економічної діяльності співпадають, адже людські вчинки є раціональними, а значить, економічними у тому сенсі, що вони є спробами досягти поставлених цілей за допомогою визначених людьми, придатних до вирішення даної проблеми, засобів. Таким чином, праксиологія вивчає людину діючу.

Сама ж дія (вчинок) розглядається в традиціях суб'єктивізму австрійської школи, породжується почуттям невдоволеності існуючим станом речей, намаганням і потребою щось змінити і покращити. Аксиомами праксиології є такі: по-перше, людська діяльність (дія, вчинок) завжди раціональна, вона є свідомою та відповідальною, адже людина здійснює

вибір і вибудовує певну систему пріоритетів; по-друге, діючий індивід повинен встановити і відібрати засоби, які, на його думку, найкраще відповідають досягненню обраних цілей. З'ясування означених засобів, потрібних для здійснення своїх задумів, неможливе без виявлення і встановлення каузального зв'язку між певними подіями, явищами, категоріями тощо. Додержуючись менгерівського правила застосування причинно-наслідкового аналізу до економічних явищ і процесів, Л. фон Мізес вживає так звані парні категорії «засоби – цілі» та «причина – наслідок», причому існування першої пари передбачає існування другої. Вивчення оточуючого неможливе без виявлення причинно-наслідкових зв'язків: «Ми не здатні осмислювати навколишнє (світ) без каузальності та телеології, без причинних зв'язків світ став би абсолютно незрозумілою містерією... У світі без причинної впорядкованості феноменів не було б місця для роздумів та активної діяльності. У хаотичному й невпорядкованому світі людина ніколи не змогла б віднайти орієнтири для дії» [209, с. 25].

Праксиологія у вченні австрійського економіста невіддільна від іншої системоутворюючої методологічної засади неоліберального напрямку – методологічного індивідуалізму [635]. Дія (діяльність) завжди особистісна, індивідуальна, з чого випливає категоричне несприйняття автором принципу методологічного холізму. Будь-які колективні сутності позбавлені іншого діяльнісного начала, окрім дій індивідів, які їх утворюють. Лише індивіди мислять, лише індивіди приймають рішення, лише індивіди діють – таким є лейтмотив книги «Людська діяльність...» Л. фон Мізеса. Зауважимо, що ці апріорні твердження австрійського неоліберала збігаються з наведеними вище міркуваннями українського економіста про визначальну роль здійснюваного індивідом вибору в процесі змін, що відбуваються у системах.

Люди із їх світосприйняттям, ідеями та вчинками визначають діяльність і функціонування суспільства, держави, політичних партій, професійних спілок, громадських організацій тощо. З методологічної точки зору закономірності руху і розвитку інституцій як колективних утворень можуть

бути пізнані виключно шляхом аналізу індивідуальних дій, тобто будь-які сукупності не можуть мати характеристик, відмінних від характеристик їх складових елементів. Відправною точкою дослідження, на думку Л. фон Мізеса, повинен стати індивід та його дії (вчинки), адже тільки про них економіст може одержувати прямі свідчення [580]. Критикуючи приписування колективним сутностям самостійного значення, підкреслена недоречність наділення колективних явищ рисами автономної реальності, уречевлення і конкретизації абстрактних колективних понять.

Реалістичне теоретизування з приводу ринкових явищ та їх розуміння (предмет економічної науки, «каталлактики»), на думку Л. фон Мізеса, невіддільні від теорії людської діяльності (праксиології). Саме тому логіка економічного вибору не може мати іншого підґрунтя, окрім логіки людської діяльності, яка й породжує вибір.

Доводиться констатувати, що одні з найбільш цікавих та оригінальних наукових розвідок свого часу – спроби побудови уніфікованої теорії формальної економіки Є. Слуцьким та створення універсальної теорії людської діяльності Л. фон Мізесом не знайшли свого продовження і не зайняли чільного місця в економічній науці ХХ – початку ХХІ століть. Пояснення такого стану, на наш погляд, криється наразі у переважанні вузькоспеціалізованих економічних досліджень, відсутності повноцінних традицій інтегрованого, комплексного розгляду проблем економіки та інших галузей знань, а також у нематематизованій формі викладу ідей прaksiології Є. Слуцьким та Л. фон Мізесом, яка не сприймається більшістю ортодоксальної наукової спільноти сучасних економістів.

Праксиологія як теорія усвідомленої, умисної практичної діяльності людини вивчає загальну, відсторонену діяльність, безвідносно до сфери застосування зусиль, у якій індивід намагається якомога швидше й точніше реалізувати поставлене завдання, досягти мети визначеними засобами, а не конкретну діяльність [635]. У підході Є. Слуцького виявляється певний схематизм, намагання «втиснути» економічну діяльність у формальні рамки,

характерне для економістів-математиків. У позиції «практичного реаліста» Л. фон Мізеса превалюють роздуми про людину діючу, механізми здійснення нею вибору, відмінності її поведінки від інстинктивної поведінки, аналіз обмежень, що накладаються на людську поведінку соціумом та інше.

Неприпустимим є звужене трактування пракиології як сукупності методичних і практичних вказівок щодо організації виробничого процесу та раціоналізації діяльності (за Т. Котарбінським), як проблем суто організації виробничого процесу, що утвердилося в сучасній науці, зокрема у менеджменті. Сутнісний зміст пракиології не вичерпується принципами наукової організації праці; ця наука повинна реалізувати загальне уявлення суспільствознавців, економістів, представників точних наук щодо розуміння раціональної діяльності (дій, вчинків, поведінки) людини, механізмів її здійснення та явних і прихованих закономірностей. Пракиологія має стати галуззю наукових досліджень, що вивчає загальні умови й методи раціональної людської діяльності, реалізувати свій метатеоретичний, міждисциплінарний і методологічний потенціал, який не суперечить, а використовує наукові доробки українського та австрійського економістів.

2.3. Закономірності соціально-економічної еволюції в теорії спонтанного порядку Ф. фон Хайєка

Теорія соціально-економічного порядку та еволюції соціальних інституцій Ф. фон Хайєка отримала поширення в сучасній економічній і суспільно-політичній думці, проте остаточного визнання наразі не одержала. Порушені у ній проблеми не тільки не втратили своєї актуальності, а й стали ще більш значущими через специфіку соціально-економічної ситуації й інституційного середовища пострадянського простору. У найбільш розгорнутій формі ця теорія була викладена у трилогії «Право, законодавство і свобода» (1973, 1976, 1979) [428; 446; 447; 448], однак її започаткування

відбулося у більш ранніх працях австрійського економіста і соціального мислителя. Засадничий принцип хайєківського підходу – суспільні інституції, будучи продуктами людської діяльності, не є результатом людського задуму. Теорія соціально-економічного порядку Ф. фон Хайєка, на нашу думку, це спроба дати відповідь на питання про те, яким чином уживаються разом егоїстичні та альтруїстичні, раціональні та ірраціональні, обдумані та імпульсивні вчинки і думки окремих людей в єдиному співтоваристві. Це рух у напрямку з'ясування: яким законам підпорядковане і чи підпорядковане взагалі соціально-економічне життя суспільства?

Уже у передмові до книги Ф. фон Хайєк, розкриваючи теоретичний задум трилогії, окреслює три найважливіші групи проблем, які потребують вирішення: «По-перше, існує відмінність між організацією і самоутвореним, або стихійним, порядком, і ця відмінність визначається переважанням різних видів правил або законів. По-друге, те, що сьогодні розглядається як «соціальна», або розподільна, справедливість, має сенс тільки в рамках першого роду порядку – в організації, і позбавлене жодного сенсу, не сумісне зі стихійним порядком... По-третє, те, що панівна модель ліберально-демократичних інституцій, коли одне й те ж саме представницьке зібрання встановлює правила справедливої поведінки і спрямовує діяльність уряду, з необхідністю призводить до поступової трансформації стихійного порядку вільного суспільства в тоталітарну систему, підпорядковану інтересам якихось коаліцій організованих інтересів» [428, с. 21]. Зауважимо, що вирішення другого і третього завдання передбачає вихід за межі предмету дослідження цього підрозділу, а почасти й економічного аналізу взагалі, тому зосередимося на спробі розв'язання першої групи проблем.

Відносна стійкість соціально-економічного порядку, регулярність і повторюваність взаємодій усередині нього ставить перед нами мету теоретичного осмислення його походження і шляхів виникнення, ролі в цих процесах поглядів конструктивістського та еволюційного раціоналізму, а

також оцінки рівня практичного застосування окремих висновків вчення Ф. фон Хайєка про соціально-економічний порядок.

Вочевидь проблема досконалого і прийняттого суспільного устрою є предметом вивчення усіх без винятку суспільних наук – її намагаються осмислити і дослідити відповідними методами юристи, політологи, економісти, соціологи та ін. Пошук досконалого устрою суспільства становить нормативний аспект проблеми, а віднайдення такого устрою, який би відповідав певним конкретно-історичним умовам – її позитивний аспект.

Складноорганізоване суспільство та його інституції неможливо «спланувати» без обмеження можливості набуття й використання усього запасу розрізнених, фрагментарних, особистісних знань [546, р. 128-136]. Існуючі інституції не є творінням якогось вищого розуму чи продуктом попереднього задуму. В основу життєздатності суспільних інституцій покладено еволюційний процес [542; 578], що призвів до їх створення.

Ф. фон Хайєк заявив про необхідність реалізації міждисциплінарного підходу при вивченні суспільного порядку, виходячи з протиріччя: «правила справедливої поведінки, що вивчаються юристом, служать підставою певного порядку, характерні властивості якого залишаються юристу невідомими; а вивченням цього порядку займається економіст, який... мало що знає про характерні особливості правил поведінки, на яких ґрунтується досліджуваний ним порядок» [428, с. 22]. Об'єктом критики в соціально-економічному вченні Ф. фон Хайєка стала картезіанська філософія, біля витоків якої стояв Декарт, яка породила конструктивізм. Учений застосував усі свої інтелектуальні зусилля для доведення хибності вихідних передумов конструктивістського раціоналізму і неспроможності поглядів усіх шкіл соціально-економічної та політичної думки, що взяли його за основу.

Твердження про те, що своїми досягненнями людина зобов'язана передусім і виключно своєму розуму, відповідає ціннісним установкам картезіанського конструктивізму, який не визнає ролі традицій, звичаїв, історії взагалі. Однак воно є справедливим лише частково, нівелюючи роль

соціально-економічного середовища, яке породжує розум і забезпечує його еволюцію, а також значення різного роду соціальних обмежень та умовностей. Більш того, уявлення про те, що людина здатна конструювати будь-які суспільні структури, суспільний устрій та суспільство загалом за допомогою виключно свого розуму загрожує трагічними наслідками. Наміри «створити заново», «перебудувати» автоматично передбачають «зруйнувати вщент» існуюче і несуть загрозу цивілізаційним засадам людства – приклади гітлеризму і сталінізму у зв'язку з цим продовжують бути актуальними. Подібні наміри розривають спадкоємність поколінь і традицій у будь-яких царинах, в тому числі й економічній, окреслюючи цим перспективу опинитися поза цивілізаційним процесом надовго [426]. Приховану загрозу містять також необдумані спроби «перебудувати» і «радикально реформувати» існуюче, оскільки вони нерідко здійснюються без урахування інституційного середовища, у повному інституційному «вакуумі».

XX століття було століттям соціально-економічного конструктивізму, протягом якого змінилося раніше шанобливе ставлення до традицій, норм моралі, укорінених інституцій та звичаїв на зневажливе [140], неодноразово виявлялась готовність конструювати і переробляти суспільний лад. Випадки нераціональності та ірраціональності стали розглядатися як патології, яких, як передбачалося, можна уникнути, діючи свідомо та обдуманно. Довге і насичене інтелектуальне життя дозволило Ф. фон Хайєку протягом більш ніж півстоліття протистояти і приборкувати ці агресивні прагнення та починання.

Учений підкреслював, що індивіди не тільки переслідують певні цілі, але й діють в рамках визначених правил. Норми і правила є відображенням досвіду попередніх поколінь, вони сформувалися і розвинулися в результаті відбору. Вони є природними обмежувачами людської поведінки. Спонтанний економічний порядок розвивається, коли індивіди дотримуються певних правил і адаптуються до існуючих умов. Деякі дослідники вважають, що індивідуальні настроювання (адаптація) у вченні Ф. фон Хайєка відіграють другорядну роль: «Щоразу, коли Ф. фон Хайек говорить про механізми, які

сприяють спонтанному порядку, він приділяє індивідуальним корегуванням набагато меншого значення, ніж дотриманню правил, іншому елементу цього механізму... результат індивідуальної адаптації до конкретних умов і конкретної ситуації є побічним продуктом, і зазвичай згадується тільки у зв'язку з твердженням, якому Ф. фон Хайек послідовно надавав набагато більшого значення. Це центральне для його захисту ринку твердження про те, що стихійний порядок більш придатний для використання знань, аніж ієрархічна структура організації» [568, р. 49]. Тільки спонтанний порядок може використовувати знання, необхідні для ефективної економічної діяльності, але розсіяні в суспільстві, і, більш того, тільки він здатний генерувати факти і інформацію, необхідні для такої діяльності.

Дії людей, спрямовані на досягнення поставлених цілей, підпорядковані суспільним нормам і правилам, звичаям і умовностям тією мірою, якою люди розуміють та усвідомлюють ці правила та навколишню дійсність. Людям властиві певні риси характеру, що сформувалися під впливом соціальних умов [657], а також ті, що є генетично обумовленими. Всі вони постають в якості обмежень людської поведінки. Людина (індивід) у Ф. фон Хайека еволюціонує разом з навколишнім середовищем, підпадає під його мінливий непередбачуваний вплив. Однак людина також схильна прагнути до досягнення власних цілей та дотримуватися правил. Цей процес не залежить від того, чи здатний індивід сформулювати ці правила вербально, чи сприймає їх як данність, чи знає взагалі, для чого йому потрібно дотримуватися правил. При цьому самі правила і норми поступово, шляхом відбору, еволюціонували у суспільстві та становлять продукт досвіду багатьох попередніх поколінь. Внаслідок дотримання правил і норм людина досягає успіху і намічених цілей швидше, аніж за інших умов [573].

Взаємодія індивідів та інституцій багатогранна, і, по Ф. фон Хайеку, має ряд характерних ознак, а іноді навіть має явно ірраціональний характер:

- індивіди не завжди усвідомлюють, як функціонують інституції;

- індивіди часто не розуміють, чому повинні підкорятися тим чи іншим правилам, проте в більшості випадків дотримуються їх;
- індивіди не знають причин виникнення інституцій, принципи їхнього функціонування також залишаються до кінця не з'ясованими;
- індивіди можуть бути не здатні вербально висловити правила;
- індивіди вважають дотримання інституційних норм в більшості випадків необхідним, оскільки це сприяє досягненню успіху.

Найбільш ймовірно (а для Ф. фон Хайєка – безумовно), що для встановлення інституцій було не потрібно здійснення усвідомлених зусиль людей. Це, на його думку, засвідчує, що доцільність інституцій не означає цілепокладання при формуванні норм, правил, кодексів поведінки, встановленні правових практик (принагідно зазначимо, що «формування» адекватніше іменувати «виникненням», «походженням», тобто термінами, які не передбачають наявності суб'єктивного начала). Ф. фон Хайєк зазначає: «Є два підходи до розуміння стійких схем людської діяльності, які призводять до радикально різних висновків як щодо їх пояснення, так і щодо можливостей їх усвідомленої зміни» [428, с. 27]. Аналіз цих підходів – конструктивістського і еволюційного раціоналізму – наведено у табл. 2.3.

Результатом еволюційного раціоналізму є космос (*kosmos*), тобто ендеогенний, самопороджуваний, стихійний порядок (*spontaneous order*). Він виникає завдяки тому, що його елементи підкоряються певним правилам поведінки. Вчений приділяв значну увагу протиставленню двох видів порядку: «утвореного, влаштованого» (*made*), або таксису (*taxis*) і «самоутвореного, виникаючого» (*grown*), або космосу (*kosmos*). Стихійний порядок створюється людьми та організаціями, проте створюється він ненавмисно [573]. Характерними рисами спонтанного порядку є абстрактність, складність, відносна стабільність, доцільність, відсутність узгодженої ієрархії цілей, інформаційна та координаційна достатність, адаптаційна можливість, регулярність взаємодій.

Порівняльний аналіз
конструктивістського та еволюційного раціоналізму

	Конструктивістський раціоналізм	Еволюційний Раціоналізм
<i>Глибинна першооснова</i>	Антропоморфізм – наділення людськими якостями сил природи, тварин, машин тощо, прагнення пояснювати природні явища аналогічно до дій та вчинків людини	Ідея поступального еволюційного розвитку, що поширила свій вплив на всі суспільні науки
<i>Базове твердження</i>	Суспільний порядок можливий лише як результат попереднього задуму	Упорядкованість суспільства не є породженням попереднього задуму або інституцій, створених спеціально для цієї мети
<i>Філософська основа</i>	Картезіанська раціоналістична філософія як панівна концепція епохи Просвітництва, згідно з якою регулярність і періодичність соціально-економічних явищ є результатом задуму мислячої істоти	Еволюційне вчення, що виникло у XVIII столітті, яке протистоїть антропоморфізму і раціоналістичній філософії. При цьому деякі ідеї еволюційного вчення ігноруються – неминучості прогресу, генетичної зумовленості, успадкування лише вроджених ознак тощо
<i>Механізм виникнення і закріплення інституцій</i>	Задум (проект) є первинним щодо виникнення інституцій, зумовлює їх корисність для цілей людини; крайня форма цього твердження – інституції служать людським цілям тільки тоді, коли створені для цього спеціально	Звичаї та правила, що виникли випадково або для особливих цілей, зберігаються і поширюються завдяки механізмам еволюційного відбору, якщо групи, в яких вони закріпилися, є більш успішними
<i>Значення існування інституцій</i>	Факт існування інституції означає, що вона була створена для досягнення заздалегідь визначеної мети	Існування інституції означає закріплення адекватніших і гнучкіших правил і норм, які пройшли процес відбору

Продовження табл. 2.3

<i>Висновки для політики</i>	Передбачається можливість конструювання такого суспільного устрою, де соціальні інституції та індивідуальні дії підпорядковані досягненню заздалегідь визначених цілей	Упорядкованість суспільства та структурування взаємодій всередині нього є наслідком еволюційного процесу, тому передбачають коригування, а не радикальну зміну правил
<i>Осмислення можливостей людини</i>	Підкреслює ілюзію безмежних можливостей людини, а в дійсності призводить до обмеження реалізації творчих можливостей кожного	Визнає обмеженість пізнавальних здібностей і творчих можливостей людини, тим самим дозволяючи використовувати усі її можливості
<i>Оцінка підходу</i>	Надмірно деталізований підхід, що містить велику кількість приписів та безліч конкретних рекомендацій	Абстрактно сформульований підхід, зразок інституційного устрою реально існуючого суспільства
<i>Приклади</i>	Командно-адміністративна соціалістична економіка	Складноорганізована ринкова економіка
<i>Результат реалізації</i>	Свідомо сконструйований суспільний порядок	Стихийний (спонтанний, розширений) суспільний порядок

Джерело: складено автором за [428, с. 27–51].

Економіко-філософська концепція спонтанного порядку передбачає його розуміння в якості:

- продукту еволюції, ненавмисного результату дій індивідів;
- порядку людського співробітництва, який розширює приватні можливості та межі самореалізації індивідів;
- механізму пристосування, адаптації, координації реальності та очікувань, існуючих та передбачуваних економічних подій;
- структури перманентної взаємодії, а не конструкції, підпорядкованої досягненню завчасно визначеної мети;
- механізму акумулювання, поширення та використання розсіяних і розпорошених знань;

- антипода організації, таксису, що підпорядковується досягненню узгоджених цілей [172; 608].

Необхідно особливо відзначити ще один момент, пов'язаний із тим, що багатьох дослідників відлякує сам термін «спонтанний»: спонтанний порядок – це не хаос, не випадковість (нерозуміння виникає тому, що в перекладах найчастіше вживається термін «стихійний» порядок, а «стихія», «стихійне лихо» в слов'янських мовах має відтінок краху, нещастя, крайніх форм розкоординованості). Здавалося б, що після публікації праці І. Пригожина і І. Стенгерс зі звучною назвою «Порядок із хаосу. Новий діалог людини з природою» [315] та багатьох сучасних досліджень в руслі еволюційного та синергетичного підходів, сумніви щодо можливостей самопородження, самовпорядкування та самокоординації вже повинні були б зникнути.

Ми вважаємо, що визначальним є те, що провідні сучасні підходи в теорії систем відображають хайкевіське розуміння соціально-економічного порядку, закладене ще у другій половині ХХ століття. І. Пригожин і І. Стенгерс, наприклад, також розуміють порядок як певний вид структурування та взаємозв'язків елементів системи, наголошуючи при цьому не на конкретному виді елементів системи, а на сукупності їх взаємовідносин та їх взаємообумовленості. Коло розглянутих питань дотичне до нашого предмету дослідження і проблем, піднятих Ф. фон Хайеком – виникнення та розвиток процесів самоорганізації, значення незворотності у цих процесах, а особливо – роль спостерігача, що здатний не лише фіксувати, а й змінювати перебіг і траєкторію явищ на макроскопічному рівні. Очікувано, що проблема вибору та визначення параметрів системи, які управляють її рухом (розвитком), в теорії самоорганізації є однією з найбільш істотних. Варто зазначити, що автори уникають її безпосереднього розгляду, залишаючи питання про виникнення і підтримання можливості оптимального управління вкрай актуальним та дискусійним.

Життя як таке, на думку авторів, вкладається в рамки природного порядку, постає вищим проявом процесів самоорганізації, результатом

спонтанної самоорганізації, що відбувається за сприятливих умов. В економіці одним із виявів «сприятливих умов» є хайкеівський приклад малих груп, які використовують певні норми і правила, набувають при цьому нових, відмінних, удосконалених навичок та вмій, досягають на цій основі кращих результатів порівняно з іншими групами, і далі відбувається поширення цих апробованих норм на всю спільноту. Згодом цей підхід почав активно застосовувати у своїх дослідженнях М. Олсон [305].

Джерелами порядку визнано нерівноважність та незворотність, що виступають основними чинниками породження порядку із хаосу. Цей висновок, сформульований на засадах синергетичного підходу, має значення для усіх наук, від фізики, хімії, біології та інших природничих наук до економіки, соціології, політології та інших соціальних наук. Незворотність є джерелом порядку на усіх рівнях і починає діяти тоді, коли складність еволюціонуючої системи перевищує певні порогові значення [315, с. 252-264]. І. Пригожин і І. Стенгерс зазначають, що вкрай нерівноважна система називається організованою не тому, що в ній реалізується якийсь визначений план розвитку, а з прямо протилежних причин, внаслідок посилення мікроскопічних флуктуацій, що відбуваються в «потрібний момент» і призводять до вибору одного шляху реакції (руху) системи з безлічі однаково потенційно можливих. Отже, можливі різні шляхи самоорганізації, різні «сценарії» виникнення порядку із хаосу, існує багатоваріантність розвитку подій і нових станів. Однак за певних умов роль того чи іншого індивідуального режиму стає вирішальною. У вкрай нерівноважних умовах процеси самоорганізації віднаходять втрачену взаємодію між випадковістю і необхідністю, між флуктуаціями і детерміністськими законами [315, с. 159-161]. Запропонуємо аналогію з економічною теорією, де в якості таких «мікроскопічних флуктуацій» виступають, на нашу думку, інновації та нововведення на мікрорівні, що формують якісно нові індивідуальні режими та процедури, які згодом поширюються на різні сфери економічного життя та різко змінюють траєкторію руху соціально-економічної системи.

Ф. фон Хайек використовує термін «спонтанний» у сенсі ненавмисної координації [557] та невизначеності, незумовленості розвитку та стійкості, що досягається у взаємодії, а не завдяки переслідуванню спільної мети. В умовах ненавмисної координації зумовленість відсутня і основною метою стає забезпечення дотримання однакових, встановлених для усіх без винятку, правил та розробка дієвих механізмів контролю їх дотримання.

У результаті проведеного теоретичного аналізу постають закономірні питання: Яким чином може бути застосована і яким чином була використана практично неоліберальна концепція спонтанного (розширеного) порядку? Які межі її теоретичного і практичного використання в умовах пострадянських, наразі – квазі-ринково-капіталістичних суспільств? На наш погляд, Україна і деякі інші країни пострадянського простору керувались в процесі реформування суспільного порядку не ліберальними чи неоліберальними, а переважно неокласичними принципами формування й механізмами реалізації економічної політики. Безумовно, що внаслідок такої підміни теорія і політика неолібералізму була дискредитована, адже навіть загальновизнаною назвою первинного процесу реформування став термін «лібералізація», який згодом здобув вкрай негативного забарвлення. Нинішній соціально-економічний устрій пострадянських суспільств, зокрема й України, істотно постраждав від масштабного процесу підміни неоліберальних ідей, спрямованих на становлення конституюючих інституційних основ суспільного економічного порядку – неокласичними рекомендаціями, зорієнтованими на здійснення «шокових впливів» [140]. Навіть не зважаючи на інституційне обрамлення такого процесу економічного реформування його наслідки фактично є руйнівними.

Ми вважаємо, що дискредитація багатьох ліберальних ідей, так само як і неолібералізму як напряму економічної науки загалом [356] несприятливо позначилася на подальшому розвитку економічної теорії і розробці практичних заходів реформування економічних систем без їхнього врахування. Фактично ідейним фундаментом пострадянського реформування

стала вдосконалена на вимогу часу ортодоксальна неокласика у формі неоконсервативних економічних теорій, перш за все монетаризму; проте його імплементація в практику господарювання не враховувала ані реальних первинних умов, ані специфічності монетаристських ідей, переважно розрахованих на вже функціонуючу ринкову економіку [286; 294]. Ф. фон Хайєк неодноразово наголошував на небезпеці некритичного запозичення в процесі економічного реформування постсоціалістичних країн західних економічних теорій, традиційно використовуваних західних зразків поведінки та інститутів, так само як і панівних у 1980-і роки соціально-політичних та економічних доктрин [140, с. 523]. Відомий американський економіст, Нобелівський лауреат з економіки Дж. Стігліц узагалі вважає, що при розробці стратегії соціально-економічного реформування постсоціалістичних та пострадянських країн австрійська інтелектуальна традиція, зокрема Ф. фон Хайєка була повністю проігнорована [542, р. 7].

Однак, постфактум ставлячи питання про те, економічні ідеї яких провідних напрямків економічної науки могли б стати об'єктом запозичення соціальних реформаторів на початку 1990-х років, зазначимо наступне. Кейнсїанство з середини 1970-х років втратило лідируючі позиції в теорії та на практиці, і, подібно до соціалістичної економічної системи в той час, так і не запропонувало відповіді на нагальні питання про ресурсну забезпеченість виробництва та підвищення ефективності використання факторів виробництва, тоді як марнотратне бюджетне витрачання коштів призводило до розбалансування грошово-кредитної системи та зростання інвестиційної непривабливості. Інституціоналізм, який бере свій початок від Т. Веблена, переживав у цей період ідейно-теоретичне затишшя. Неоінституціоналізм, формування і структурування активно здійснювалося у цей період, не мав ані певного теоретичного «запасу міцності», ані власних конкретних пропозицій щодо шляхів реформування соціалістичних економік.

В таких умовах цілком закономірно, що об'єктом запозичення стали ідеї домінуючої, найбільш розробленої в теоретичному і практичному аспектах

ортодоксальної неокласичної теорії. Вона активно застосовувалася на практиці з 1980-х років в розвинених ринкових економіках у формі економічного неоконсерватизму, представленого монетаризмом, економікою пропозиції, частково – теорією раціональних очікувань. Крім того, теоретичні положення і висновки неокласичної теорії того періоду (монетаризму, нової неокласики тощо) стали основою так званого Вашингтонського консенсусу; разом з тим існує поширена, проте хибна думка про те, що «батьком» вказаного консенсусу був Ф. фон Хайек (див., наприклад [312]). На жаль, доводиться констатувати, що неоліберальні погляди та теорії, навіть після періоду свого інтелектуального підйому з середини 1970-х років, не послужили ідейно-теоретичним фундаментом соціально-економічного реформування. Окремі елементи неоліберального підходу знайшли реалізацію в інституційній теорії, проте представники неоінституціоналізму неохоче визнають ліберальні і неоліберальні витoki своїх суджень про інституційний устрій соціально-економічної системи.

Еволюційні механізми формування спонтанного порядку є однією з основних тем соціально-економічного вчення Ф. фон Хайєка. Ідеї мінливості та природного відбору, використані вченим переважно на мезо- і макрорівнях економічної системи, а не лише на мікрорівні, заклали основи універсальної теорії культурної, а не біологічної еволюції [573]. Спонтанний порядок складно реалізувати практично, адже здійснення навіть незначних змін вимагає значного часу – тому реальне формування інституційного каркасу суспільства, як правило, пов'язане з іншою формою інституційних змін – процесом імпорту та імплементації інституційних норм. Це не применшує значення інтелектуального пошуку вченого, а наголошує на необхідності формування системи правил і норм на принципах однаковості, що регламентують соціально-економічне життя суспільства, де діють вбудовані механізми, що забезпечують дотримання правил. Ф. фон Хайєком доведено, що раціоналістична філософія, яка лежить в основі конструктивізму, для цих цілей непридатна – вона виконала свою історичну місію – забезпечила

звільнення людського розуму від забобонів, передусім релігійних, але сама уподібнилася релігії з вірою у всемогутнє людське начало усього існуючого.

Конструктивізм (конструктивістський раціоналізм), на думку Ф. фон Хайєка, не здатний відтворити повноцінну картину світу, а створює лише його механічну конструкцію – це слід враховувати реформаторам, схильним до радикалізму, особливо в умовах динамічно змінюваних ситуацій все більш ускладненого і глобалізованого світу, який (світ) залишає значні сфери соціально-економічного життя непізнаними взагалі.

Таким чином, дослідження неоліберального вчення Ф. фон Хайєка в аспекті вивчення процесів виникнення і механізмів функціонування соціально-економічного порядку виявило потужну інституційну складову його вчення, де наголошено на ключовій ролі інституцій у генезисі порядку [573]. В контексті еволюційного підходу австрійським ученим здійснено критичний аналіз конструктивізму (конструктивістського раціоналізму). Невирішеною частиною проблеми залишилось питання визначення ключових ознак самоутворюваного, спонтанного порядку, які потребують детальнішого розгляду. Крім того, потребує доведення гіпотеза про існування дихотомії соціально-економічного порядку у формі спонтанного порядку та організації.

Як зазначалося, центральним системоутворюючим концептом, навколо якого зосереджується соціально-економічне вчення Ф. фон Хайєка, є теорія порядку. Вчений свідомо використовує термін «порядок» замість частіше вживаного в попередніх економічних дослідженнях поняття «система». На його думку, певна регулярність і повторюваність, відносні стійкість і сталість соціально-економічного життя зумовлюють наявність якогось упорядкованого стану (порядку) і, відповідно, необхідність його вивчення. Упорядкованість суспільства, не пов'язана зі свідомим плануванням, є першопричиною появи великої сукупності суспільних наук з різними об'єктами дослідження. Разом з тим існування порядку не виключає, а, швидше, сприяє проявам різноманітності, випадковості, винятковості, а часом і хаотичності суспільних взаємодій [608]. Поширеними є переконання,

що сутність і характеристика стихійного (спонтанного) порядку Ф. фон Хайєка або повністю відповідає ринковій системі господарювання, або є прообразом відродженої крізь століття «невидимої руки» А. Сміта. Такий підхід є певною мірою обгрунтованим, однак, на наш погляд, поверхневим, що не сприяє виявленню глибинних підстав хайєківської концепції спонтанного порядку. Отже, зосередимось на виявленні особливостей стихійного (спонтанного) порядку, його функціонального призначення та взаємодій, що координуються і опосередковані ним, а також на порівняльній характеристиці двох видів порядку в економіці.

Родоначальник німецької класичної філософії Е. Кант, на традицію якого спирався Ф. фон Хайєк, іменував порядком так звану взаємопов'язаність за правилами. Підкреслюючи наявність прогностичної функції порядку, вчений пропонує наступне його визначення: «... такий стан речей, при якому безліч елементів різноманітних типів виявляються в таких взаємовідносинах, що, при ознайомленні з будь-якою тимчасовою або просторовою частиною цілого, ми навчимося будувати правильні припущення про ціле або, принаймні, припущення, які можуть виявитися правильними з високим ступенем ймовірності» [428, с. 53-54].

Більшість австрійських економістів, інтелектуальних нащадків К. Менгера, захищали тезу про дію стихійних ринкових сил, здатних створювати загальний порядок у суспільстві. Ф. фон Хайєк є найвідомішим з них з огляду на постійне акцентування уваги на ролі суспільних інституцій, які позбавлені у цьому процесі цілеспрямованості та цілепокладання. Саме тому лише представники неокласичного напрямку (у тому сенсі, що на етапі формування і розвитку австрійської школи її найчастіше ототожнювали з неокласикою, зародженню якої австрійці посприяли найвагомніше) – представники австрійської дослідницької традиції можуть претендувати на звання спадкоємців ліберальної смітівської політекономічної системи. У відомому висловлюванні А. Сміта про «невидиму руку» описується, як людина прямує до мети, яка жодною мірою не входила в її наміри, тобто

підкреслюється, вірогідно, така ж сама особливість соціально-економічного порядку, наголос на якій робив і Ф. фон Хайек – його ненавмисність [573; 608]. Це ще один доказ того, що австрійський учений є одночасно і представником класичного лібералізму (на чому неодноразово наголошував сам), і засновником однієї із найпотужніших шкіл неолібералізму.

Як відомо, більшість людських потреб можуть бути задоволені тільки шляхом різних форм суспільного співробітництва: можливість досягнення цілей одними людьми залежить від ступеня відповідності дій інших людей, важливих для виконання їх планів, з тим, чого вони від них очікують. Тобто формою прояву порядку в суспільному житті є відповідність намірів і очікувань, що визначає дії взаємопов'язаних індивідів. У своїй останній книзі «Згубна самовпевненість» (1988) Ф. фон Хайек використовує інший термін – «розширений порядок людського співробітництва», відзначаючи, що він «...склався не в результаті втілення свідомого задуму або наміру людини, а спонтанно: він виник з ненавмисного слідування певним традиційним і, головним чином, моральним практикам», які «...досить швидко поширилися завдяки дії еволюційного відбору» [426, с. 15]. Таким чином, основним питанням, яке виникає у зв'язку з дефініцією порядку, є питання про його походження, шляхи і механізми становлення, тобто про генезис порядку.

Однією з поширених, але невірних, на думку Ф. фон Хайека, відповідей є така: порядок є породження розуму, результат обдуманого устрою й упорядкування, він спирається на відносини командування і підпорядкування, передбачає наявність всеохоплюючої ієрархічної структури, може бути створений екзогенними силами. Фактично перед нами постає авторитарна концепція порядку, запропонована прихильниками соціального конструктивізму. Переконаність у можливості свідомого, на розсуд людини, формування засадничих відносин і структур, планування соціально-економічного порядку за певними цільовими критеріями іменується Ф. фон Хайеком «згубною самовпевненістю» щодо перебудови всього і вся, щодо конструювання соціально-економічної реальності [426].

Засаднича ідея конструктивістського раціоналізму полягає в тому, що всі існуючі й істотні факти відомі якомусь розуму заздалегідь, він може їх належним чином використовувати для побудови соціального порядку. Такою конструкцією була, наприклад, соціалістична економіка, яку вчений вважав «логічно і практично нездійсненою». Філософська традиція, яку досліджує і критикує Ф. фон Хайек, стверджувала (огляд висловлювань [428, с. 41-47]):

Якщо хочете мати хороші закони – спаліть існуючі і створіть нові (Вольтер);

Не існує законів, крім тих, яких бажають люди, що живуть нині (Руссо);

Не потрібно визнавати правила поведінки і закони, які не були доведені розумом (Е. Берк);

Вільна людина створює свою власну мораль (О. Герцен);

Вільна людина – та, хто живе тільки приписами розуму (Б. Спіноза);

Ми відкидали усталену мораль, умовності і мудрість традицій, не визнавали необхідності підкорятися моральним зобов'язанням (Дж. М. Кейнс) та ін.

Ф. фон Хайек брав до уваги особливу популярність конструктивізму в сенсі наділення людини надзвичайними здібностями – прозорливістю, раціональністю, бажанням справедливості, за відсутності «обмежувачів», окрім власне розуму. Однак він керувався діаметрально протилежними переконаннями щодо природи соціально-економічних змін і визнавав необхідність існування ендо- та екзогенних «обмежувачів» поведінки окремої людини. Тому його підхід обґрунтовує наближення краху будь-яких соціально-економічних систем, в рамках яких культивуються пропозиції звільнитися від правил та обмежень, обумовлених досвідом і традиціями.

Як було показано, значну увагу австрійський мислитель приділяє розмежуванню «конструктивістського» раціоналізму, що зажадає здійснення суспільно-економічних перетворень і безумовно вірить в силу розуму, й «еволюційного» раціоналізму, який оберігає традиційні канони суспільного життя, визнає його еволюційний характер, проте не відмовляється від здійснення зважених раціональних змін (іноді у схожому значенні використовується термінологія К. Поппера – поділ на «наївний» та

«критичний» раціоналізм) [428, гл. 1]. Віднайдення оптимального балансу між потребою у стабільності та необхідністю змін у суспільно-економічному житті є перманентним процесом, яким переймаються багато поколінь економістів, соціальних мислителів, реформаторів, політиків. Особливо відзначимо, що Ф. фон Хайек шанобливо ставився до наявності раціональних основ людської життєдіяльності, а тому зазначене розходження не набуває у його вченні крайніх форм протиставлення раціоналізму та антираціоналізму. Водночас передумова повної раціональності, активно використовувана неокласичними економістами і в розглянутий період ще не пом'якшена, передбачала вичерпне знання економічними суб'єктами та керуючими органами усіх істотних фактів та усіх вихідних даних. З цим Ф. фон Хайек категорично не погоджувався, ставши одним із перших критиків неправомірних та нереалістичних припущень економічної ортодоксії [608].

На його думку, окрема людина не знає і не може знати великої кількості або усієї сукупності конкретних фактів, адже володіє лише часткою, частиною індивідуалізованого, «розсіяного» знання, яке в сукупності детермінує дії всіх індивідів у суспільстві. З одного боку, існуюче знання є розпорошеним, «розсіяним», розрізненим, а з іншого, як зазначає С. Горвіц, сучасний дослідник творчості Ф. фон Хайека – «... розум є обмеженим, він вбудований в соціальні структури та історію. Межі людського розуму також обмежують можливість свідомо ... управляти економічними процесами і соціальним порядком у ширшому сенсі» [557, р. 37]. Неминуча необізнаність індивідів щодо безлічі фактів, які визначають хід суспільно-економічних процесів та утворюють соціальний порядок, служить джерелом появи центральної його проблеми – проблеми знання. Ситуація перманентної наявності «розсіяного» знання зумовлює, на думку Ф. фон Хайека, так звану інституційну необізнаність у сфері економіки, свого роду невизначеність, яка має фундаментальний характер. Значення цієї непереборної необізнаності людей щодо конкретних фактів життєдіяльності детально досліджене ще в його праці «Конституція свободи» (1960) [545, ch. 2].

Соціально-економічний порядок функціонує шляхом адаптації до безлічі фактів, які в своїй сукупності не відомі нікому. Цей процес є найбільш очевидним в економічному житті, де він і став об'єктом вивчення. Інший видатний австрієць, Й. Шумпетер, відзначав: «...економічне життя несоціалістичного суспільства складається з мільйонів зв'язків або потоків між окремими фірмами і домогосподарствами. Ми можемо вивести теореми, що їх стосуються, але ми ніколи не зможемо спостерігати їх усі» [470, с. 309]. Якщо Й. Шумпетер наголошував на неможливості спостереження, то Ф. фон Хайєк – на неможливості процесу акумулювання та централізованого використання розрізнених знань, якими володіють усі індивіди в сукупності.

Порушуючи проблему співвідношення малих груп і Великого суспільства (свідомо зберігаємо термінологію Ф. фон Хайєка), учений зазначає, що тільки співробітництво всередині малої групи може спиратися на використання приблизно однакової інформації про певний стан процесів і схоже (подібне) їх розуміння усіма членами групи. Інша ситуація складається всередині суспільства, де взаємодіють мільйони людей і де розвинувся поділ праці, детально вивчений економічною теорією як передумова виникнення ринку. Ф. фон Хайєк наполягає на врахуванні не тільки технічного боку поділу праці – розподілу виробничих функцій, але й змістовного – фрагментації знання, тобто об'єктивного процесу «розпилення», «розпорошення», «розсіювання» знань, коли кожен із членів суспільства володіє лише деякою часткою загального (спільного) знання [546; 577; 608; 657]. Відзначимо для читача, що сучасний глобалізований світ доводить практично, а Ф. фон Хайєк довів теоретично, причому більш ніж півстоліття тому, можливість використання величезного, лавиноподібно зростаючого обсягу знань, яким не може розпоряджатися жодна окрема людина. Таке використання відбувається постійно завдяки діям індивідів у межах узгодженої суспільно-економічної структури, засадничі принципи якої, і це принципово, не є результатом свідомого упорядкування.

Ф. фон Хайек, на нашу думку, не тільки аналізує соціально-економічний порядок, а розкриває сутнісний смисл дихотомії, розбіжності між порядком, утвореним на засадах конструктивізму і порядком, що виник еволюційно.

Утворений порядок, або таксис (*taxis*), має такі ознаки:

- створений екзогенно шляхом розташування елементів по своїх місцях та управління їхнім рухом;
- є штучною, обдуманною і примусово впорядкованою конструкцією, в разі керованого соціального порядку – організацією;
- відносно простий та конкретний, ступінь його складності незначна, зважаючи на необхідність забезпечення контролю;
- в ідеалі він служить реалізації задуму та цілей творця порядку.

Прикладами такого порядку в економіці ринкового та змішаного типів є різноманітні структури мікроекономічного рівня, організації. Спроби встановлення порядку складних людських взаємодій стикаються з проблемою підпорядкування усіх існуючих видів діяльності усвідомленому керівництву, що є практично нездійсненним.

Самоутворений порядок, або космос (*kosmos*) – це ендегенний, самопороджуваний, стихійний порядок (учений вважав найбільш придатним термін спонтанний порядок – *spontaneous order*). Глибокий аналіз ідей, викладених у працях Ф. фон Хайека, надає нам можливість виокремити деякі ключові відмінні ознаки спонтанного порядку:

абстрактність – такий порядок неможливо побачити або інтуїтивно сприйняти, його можна лише подумки реконструювати, простеживши відносини, що існують між його елементами, а також усвідомити на основі теорії, яка його пояснює;

складність – порядок цього типу здатний досягати будь-якого ступеня складності, бо він не призначений для контролю окремою людиною (творцем порядку), а «...дуже складні порядки, що містять у собі більше окремих явищ, ніж може охопити свідомістю або маніпуляціями жоден мозок, можуть бути тільки результатом дії сил, що породжують стихійні порядки» [428, с. 57];

стабільність – збереження порядку обумовлене збереженням певної структури відносин між елементами певного виду, тоді як самі елементи і їхня кількість може змінюватися;

доцільність – порядок засновується на доцільних діях його елементів, спрямованих на підтримку, відновлення або вдосконалення порядку, що не завжди передбачає усвідомлення елементами таких цілей;

корисність – порядок не був створений навмисно і в цьому сенсі не має призначення, проте його існування є корисним для індивідів насамперед в інформаційному і координаційному аспектах для досягнення величезної кількості різних індивідуальних цілей;

відсутність узгодженої ієрархії цілей – порядок постає у формі мережевого утворення численних взаємопов'язаних і взаємопереплетених елементів, яке виникло стихійно і не має «єдиної шкали цілей; він служить усьому різноманіттю окремих і непорівнянних цілей усіх своїх членів» [428, с. 276];

інформаційна достатність – здатність долати фрагментацію «розпорошених» у суспільстві знань з мінімальними витратами, спираючись на інформаційну роль цінового механізму;

адаптаційна можливість – порядок завжди є адаптацією до безлічі ізолюваних явищ і подій, повна сукупність яких ніколи не буде відомою, доступною, зрозумілою жодному з індивідів окремо;

координаційна достатність – «...цей спосіб координації людських дій забезпечує високий рівень збігу очікувань та ефективного використання знань і вмінь окремих членів суспільства» [428, с. 275];

регулярність взаємодій – елементи порядку підтримують регулярність поведінки, що сприяє підтриманню порядку, оскільки поведінка певного роду зумовлює (надає) кращі шанси на виживання.

Вивчення спонтанного порядку здійснювали представники багатьох наук: біологи вивчали організм, фізики та хіміки – стихійно організовані природні процеси, економісти і суспільствознавці – природний порядок людської взаємодії; у 1960-х роках виникла кібернетика, що вивчає системи,

які самоорганізуються і самопороджуються. Представники суспільних наук єдині щодо того, що предмет соціальної теорії детермінується існуванням упорядкованих структур, які є результатом дій багатьох людей, але не створені за чиїм-небудь задумом. Парадокс спонтанного порядку описаний Ф. фон Хайєком так: «...складні порядки виникають в результаті дії відомих сил, але не можуть бути відтворені за допомогою обдуманого розташування кожного з елементів на відповідне місце» [428, с. 57-58].

На відміну від прагнення свідомого встановлення порядку, орієнтованого на вирішення визначених завдань (наприклад, реформування), хайєківський спонтанний порядок не підкоряється будь-якій явній, відомій наперед меті, але допомагає індивідам реалізовувати їх особисті устремління [657]. Це не означає, що культурна еволюція рухається оптимальною траєкторією, забезпечуючи виживання тільки найефективніших інституцій. Суспільство, економіка і провідні соціальні інституції належать до структур, що самоорганізуються і є прикладами спонтанного порядку. Ф. фон Хайєк був послідовним опонентом значного числа дослідників, які пропонували варіанти масштабної перебудови сучасного складно організованого суспільства за завчасно розробленими проектами. Вчений критикує історичні приклади та сучасні спроби радикального зламу або глобальної перебудови усіх існуючих інституцій – навіть коли напрямок руху задовільний, він завжди відхиляється від заданих цілей, породжуючи непередбачувані, непрогнозовані побічні ефекти. Разом з тим Ф. фон Хайєк не заперечує необхідність свідомої діяльності щодо поступового, обґрунтованого удосконалення окремих із нині діючих інституцій розширеного порядку.

Правила, що складають основу спонтанного порядку, можуть мати стихійне походження (від початку порядок і правила формувалися стихійно) або бути результатом обдуманого задуму через прагнення людей удосконалювати правила. Спонтанний порядок утворюється людьми і організаціями; сім'я, фірма, корпорація, асоціація, усі публічні та державні інституції є організаціями, які в сукупності становлять всеосяжний стихійний

порядок. Ф. фон Хайек особливо відзначає одну з організацій – уряд, що займає особливе становище, є одночасно елементом спонтанного порядку, організацією, а також механізмом підтримання існуючої структури порядку. Найважливіші відмінності між правилами, які підтримують існування різних типів порядків, так само як і між ознаками стихійного порядку та організації, подані у табл. 2.4.

Таблиця 2.4

Функціональне призначення стихійного порядку та організації

	Стихійний порядок	Організація
<i>Спирається</i>	виключно на правила	на накази, розпорядження, а також на правила
<i>Спрямовує</i>	дії людей за допомогою абстрактних правил, забезпечує можливість найбільш повного використання розсіяного знання, недоступного нікому окремо	дії виконавців у процесі здійснення приписів і наказів згідно з внутрішніми правилами та ієрархією організації
<i>Встановлює</i>	правила, що спрямовують дії людей незалежно від мети, які є однаковими для усіх членів суспільства (або для окремих великих груп), що застосовуються для невизначеного і невідомого числа осіб і ситуацій	функції кожного члена організації, цілі, які повинні бути досягнуті, загальні характеристики використовуваних методів, однак деталізацію способів досягнення цілей може залишати на розсуд виконавців, покладаючись на їх знання та навички
<i>Визначається</i>	усім різноманітним реальним конкретним ситуаціям й усім обсягом доступних практичних знань через взаємодію безлічі індивідів	обмеженим набором фактів, відомих та оброблених керівником організації, як єдиним центром ухвалення рішень і набуття досвіду
<i>Визначає становище людини</i>	відповідно до її власних знань, переконань, намірів, незалежно від будь-яких спільних цілей	відповідно до наказів та залежно від конкретних цілей, поставлених перед нею керівництвом
<i>Ґрунтується на</i>	загальних положеннях права, націлених на створення абстрактного порядку, конкретний зміст якого не може знати ніхто	наказах і почасти правилах, яким підкоряються члени організації, дії яких спрямовані на досягнення конкретних поставлених цілей
<i>Забезпечує</i>	найбільш складний устрій соціально-економічних відносин	порядок і контроль в менш складних структурах
<i>Приклад порядку</i>	найбільший з порядків – всеосяжний порядок суспільства, а також ринковий економічний порядок	найбільша з організацій – держава (уряд), а також корпорації, фірми, установи

Джерело: складено автором за [428, с. 53-72].

Згідно з висновками нашого дослідження, хайківська дихотомія стихійного (спонтанного) порядку та організації набуває загальнонаукового, універсального значення. Принаймні І. Пригожин та І. Стенгерс зазначають: «Хоча в макроскопічному масштабі турбулентний рух здається абсолютно безладним, або хаотичним, в мікроскопічному масштабі він є високоорганізованим» [315, с. 131]. Екстраполюючи це твердження на економічне підгрунтя, беремося стверджувати, що саме так схематично й виглядає механізм функціонування економічної системи: максимум самоорганізації на макроекономічному рівні, що спричиняє тенденцію до рівноваги та переривається кризовими потрясіннями, з одного боку, та значна кількість високоорганізованих структур на мікроекономічному рівні, що підкоряються визначеним цілям свого існування (корпорації, підприємства, організації) – з іншого. Зауважимо, що макроекономічна турбулентність може спричинюватись активними діями зовнішніх сил, передусім державних інституцій та глобалізованих структур.

Відомий сучасний дослідник наукової спадщини австрійської традиції Р. Кубеду особливо підкреслює міждисциплінарне значення обраного вченим підходу до проблеми порядку: «Загалом підхід до проблеми порядку, обраний Хайєком, можна розглядати як інноваційну відповідь на фундаментальне питання... про природу і умови *порядку* ... З новим підходом, який пропонував Хайєк, була пов'язана також необхідність перегляду усієї теоретичної системи соціальних наук і встановлення між різними її сферами (правом, економічною теорією, етикою, політикою та іншими) такого зв'язку, який враховував би той факт, що за відсутності ієрархії цілей жодна з них не може посідати домінуючого становища» [172, с. 171].

Однак в середовищі дослідників наукової спадщини Ф. фон Хайєка немає повної єдності в думках. Німецький економіст, представник сучасної австрійської традиції в економічній теорії Г. Хоппе у статті, присвяченій поглядам Ф. фон Хайєка на соціальну еволюцію, дав критичну оцінку поглядів австрійського неоліберала. Визнаючи Ф. фон Хайєка прихильником

ідей свободи і переконаним антисоціалістом, він вказував, що погляди вченого щодо ролі ринку і держави не суттєво (!) відрізняються від поглядів сучасних соціал-демократів [555, р. 67]. Г. Хоппе не погоджується із ідентифікацією Ф. фон Хайєка як одного з найвидатніших теоретиків ринкової економіки і класичного лібералізму, і вважає, що його дослідження соціально-економічного порядку мають розглядатися як «повний провал». Такі оцінки Г. Хоппе, на нашу думку, обумовлені об'єктивно існуючим розмежуванням всередині сучасної австрійської традиції між послідовниками хайєківського міждисциплінарного бачення соціально-економічних процесів, які наразі меншою мірою згуртовані у «єдиний теоретичний фронт» та прихильниками підходу Л. фон Мізеса, що сформували американське відгалуження австрійської економічної традиції, наразі більш згуртоване й організаційно визначене.

Представником останнього і виступає Г. Хоппе, а вказане розмежування виявляється дедалі частіше. Мають місце також і надкритичні оцінки еволюційної теорії Ф. фон Хайєка. Так, російський дослідник А. Московський вказує, що «...один із найвпливовіших її представників (еволюційної ідеї – О. Н.) Фрідріх Хайєк часто використовував термін «еволюція», говорив про «спонтанність розвитку», про ринок як «розширений порядок». Проте ніякої зрозумілої теорії еволюції він не створив, а його «еволюціонізм» залишився всього лише «інтелектуальним настроєм» або благим наміром» [222, с. 133]. Автор доволі суперечливо обґрунтовує свій висновок (ані з висновком, ані з обґрунтуванням ми категорично не погоджуємось), заснований на переконанні, що Ф. фон Хайєк істинно науковим вважав лише статичний аналіз економічної системи, і саме це постійно перешкоджало експліцитному розвитку його еволюційних ідей. Таке переконання базується, зокрема, і на твердженнях австрійського економіста Ф. Махлупа, на які посилається автор статті.

Ф. фон Хайєк позиціонував себе представником класичного лібералізму, деякі дослідники історії економічних учень також іменували його «останнім з

laissez-faire» [186, гл. 30], однак в історії економічних ідей його погляди зазвичай класифікуються як приналежні до неоліберальних [131; 133; 135]. Останнього підходу притримуємося і ми, з огляду на усталене визначення хронологічних меж класичної політекономії та подальших етапів розвитку економічної науки в посткласичний період. Втім, істотних протиріч між обома підходами немає – як класичний лібералізм, так і неолібералізм заклали той ідейно-філософський та економічний фундамент, який відіграв вирішальну роль у формуванні сучасної європейської і світової цивілізацій.

Діалектика хайківського підходу (усвідомлюючи усю внутрішню суперечливість використання терміну «діалектика» у даному випадку, все ж скористаємося ним), полягає, напевно, у такому висновку: життєздатні економіку і суспільство не можна створити, примушуючи людей діяти у визначений спосіб, проте їх можна створити, примушуючи людей діяти в рамках визначених правил. Підкреслюючи складність соціуму, економіки і власне пізнавального процесу, особливо у соціальних науках, Ф. фон Хайек визнає: «Структура сучасного суспільства досягла нинішнього ступеня складності, що набагато перевершує все, що могло б бути досягнуто в рамках обдуманого керованої організації саме тому, що не залежала від організації, а розвинулася як стихійний порядок» [428, с. 68]. Таким чином, неоліберальні ідеї Ф. фон Хайєка щодо соціально-економічного порядку продовжують інтелектуальну традицію класичної школи економічної науки та австрійської суб'єктивно-психологічної школи, а значить суттєво розширюють і руйнують вже сформовані межі ортодоксальної неокласичної теорії.

Характерно, що на відміну від неокласичної ортодоксії неоліберальна теорія Ф. фон Хайєка не переоцінює раціональність людини, наголошуючи, що раціональність мислення та дій, зокрема щодо свідомої раціоналізації соціально-економічного порядку, має суттєві прорахунки. Соціальні інституції певною мірою дозволяють долати ці прорахунки, забезпечуючи перебіг процесу надання наших, у більшості своїй неявних, знань для використання іншими індивідами. Зокрема, і це стане предметом розгляду у

наступному розділі, Ф. фон Хайек демонструє, як процес ринкової конкуренції у спонтанних економічних структурах через посередництво цін, прибутків, інших сигналів надає інформацію для економічної діяльності шляхом акумуляції неявного, розпорошеного, «розсіяного» знання. У той же час втручання у ринкові процеси, яке здійснюється на підставі акумульованого знання різного роду управлінських структур, суттєво зменшує можливості економічної координації та досягнення добробуту.

Індивіди, що «вмонтовані» в соціальне середовище, здійснюють вибір з огляду на систему обмежень, яка створюється нормами, правилами та іншими інституціями. Тому на думку послідовника австрійського вчення С. Горвіца, яку ми поділяємо, аргументи проти неокласичного атомістичного індивідуалізму не є аргументами проти Ф. фон Хайєка, теорія якого містить значно ширше бачення людини та її ролі в суспільно-економічному житті [557, р. 37-38]. Він зауважує, що ідеї Ф. фон Хайєка можна буде вважати успішно реалізованими лише тоді, коли соціальні науки відмовляться від раціоналістичних і конструктивістських пояснень соціально-економічних явищ на користь більш зважених підходів, які визнають роль неявного і контекстного знання, інституційної еволюції та спонтанного порядку.

Прагнення відновлення історичної справедливості та постійні інтелектуальні нападки опонентів, серед яких були і соціалісти, і кейнсіанці, так само як і «чисті» неокласики (представники неокласичного напрямку, які зосередились на розвитку традицій математичної школи в бік поглибленої формалізації і нехтування вивченням специфіки соціально-економічних відносин) постійно змушували Ф. фон Хайєка в багаточисельних творчих пошуках звертатися до теми становлення та функціонування соціально-економічного порядку. На нашу думку, видатному ліберальному досліднику-суспільствознавцю вдалося аргументовано довести важливість відродження та поширення принципу спонтанного порядку в соціальних і поведінкових науках загалом, а в царині економічної теорії підкреслити непересічне значення становлення та функціонування такого соціально-економічного

порядку, який генерується ненавмисним і неусвідомленим процесом узгодження ізольованих і незалежних індивідуальних рішень і дій господарюючих суб'єктів в ринково-орієнтованій економіці.

Висновки до другого розділу

1. Ключовими елементами науково-дослідницької програми австрійської традиції (австрійської парадигми) є підвищена увага до суб'єктивної складової економічних процесів, домінування індивідуалістичного світогляду та методологічного індивідуалізму, розгляд людської діяльності в умовах невизначеності та непередбачуваності, вивчення людини, суб'єктивний і непрогнозований вибір якої руйнує формальні межі ортодоксальної економічної теорії, динамічна концепція конкуренції та ін.

Австрійська парадигма як основа австрійської традиції економічного аналізу характеризується ідейно-теоретичною і методологічною цілісністю, а австрійський неолібералізм починаючи з 1930-х років стає безпосереднім її носієм та ідейним наступником австрійської суб'єктивно-психологічної школи. Синергетична взаємодія і взаємовплив структурних елементів австрійської традиції, а саме: філософської метаоснови – прaksiології, методологічних основ дослідження, специфічного механізму суспільної координації, концепції ринкового процесу, теорії економічних коливань, теорії конкуренції, грошової теорії, врахування фактору часу, критичного аналізу соціалізму та кейнсіанства дозволяє її представникам плідно реалізовувати австрійський парадигмальний підхід в економічній теорії. Неупереджений аналіз ключових елементів австрійської парадигми засвідчив, що вона базується на власній оригінальній теорії і методології дослідження. У межах австрійської традиції діяльність людини вивчається як процес координації послідовних змін, що відбуваються у часі, учасники якого діють відповідно до власних знань, переконань, очікувань, продукують

нову інформацію, знаходять нові можливості, реалізують творчий потенціал. Австрійські неоліберали Л. фон Мізес та Ф. фон Хайек плідно розвинули підходи засновників австрійської школи, здійснили поглиблені економічні дослідження у напрямку розбудови австрійського варіанту неолібералізму.

2. Комплексно проаналізовано суб'єктивно-праксиологічний підхід Л. фон Мізеса на основі праксиологічної логіки, яка передбачає виведення праксиологічних законів із ключової праксиологічної аксіоми – аксіоми дії. До праксиологічних законів належать закон спадної граничної корисності, закони попиту та пропозиції, які не потребують тестування економетричними моделями, а інші, допоміжні аксіоми виводяться з історичного досвіду. Усі праксиологічні закони не містять ціннісних суджень, що дозволяє пояснити й систематизовано інтерпретувати емпіричну реальність. Л. фон Мізес критикує методологічні підходи представників неокласичного напрямку за надмірну кількість нереалістичних операційних припущень та переважання теоретичного моделювання станів *as if* (так, якби).

Аргументовано, що австрійський суб'єктивно-праксиологічний підхід виявляє й пояснює тенденцію до загальної рівноваги на основі індивідуальних дій економічних суб'єктів. Визначено, що австрійська праксиологія – це теорія усвідомленої, умисної практичної діяльності, яка вивчає загальну, відсторонену діяльність, безвідносно до сфери застосування зусиль, у якій індивід намагається якомога швидше й точніше реалізувати поставлене завдання, досягти мети визначеними засобами. Доведено хибність звуженого трактування праксиології як сукупності методичних і практичних вказівок щодо організації і раціоналізації виробничої діяльності (підхід Т. Котарбінського), що утвердилося в сучасній науці; сутність праксиології не вичерпується принципами наукової організації праці.

3. Виявлено, що інтелектуальний пошук Ф. фон Хайєка на основі використання міждисциплінарного підходу сформував самобутній погляд на суспільство, на основні соціальні інституції – ринок, мову, людську свідомість як на структури, які самоорганізуються і є прикладами

спонтанного порядку. Процес соціальної еволюції суттєво відрізняється від біологічної, адже перевагу у наслідуванні одержують не генетично успадковані ознаки, а вміння, навички та характеристики, набуті шляхом запозичення та навчання. Акцентовано, що еволюційні ідеї мінливості і природного відбору, використані Ф. фон Хайєком не тільки на мікрорівні, а переважно на мезо- і макрорівні економічної системи заклали основи універсальної теорії культурної (соціальної) еволюції.

Встановлено, що Ф. фон Хайєк не лише аналізує спонтанний порядок, а й розкриває смисл дихотомії між ним та іншим типом порядку, утвореним на засадах конструктивізму. Дихотомія порядку в економічній науці представлена у формі спонтанного порядку та організації. На відміну від свідомо встановлюваного порядку, орієнтованого на вирішення визначених завдань, спонтанний порядок не підкорений жодній усвідомленій меті, проте найкраще допомагає індивідам реалізовувати їх приватні наміри. Застосування принципу оптимізації в цій царині вельми обмежене, адже обмеженими є можливості людського розуму. Проблема оптимального набору інституцій є надзвичайно актуальною, так само як і вивчення відхилень існуючого стану від оптимального. Австрійські дослідники доводять можливість втілення неоптимальних траєкторій розвитку, нездатність забезпечувати відбір найефективніших інституцій. Спонтанний, розширений порядок в соціально-економічній системі складно реалізувати практично, тому формування інституційної матриці суспільства, як правило, пов'язане з іншою формою інституційних змін – процесом імпорту та імплементації перевірених часом інституційних норм та правил.

Основні наукові результати, отримані в процесі підготовки другого розділу дисертації, опубліковано автором у таких наукових працях: [20; 230; 232; 234; 238; 239; 241; 246; 250; 268; 269; 270; 271; 274; 280; 281; 288; 292; 295].

РОЗДІЛ 3

ТЕОРЕТИКО-ЕКОНОМІЧНИЙ ЗМІСТ АВСТРІЙСЬКОЇ НЕОРТОДОКСАЛЬНОЇ ТРАДИЦІЇ

3.1. Евристичний потенціал австрійської теорії конкуренції в умовах просторової та темпоральної невизначеності

Австрійська традиція економічного аналізу, реалізована креативною плеядою учених-економістів ґрунтовно та комплексно досліджувала багатоаспектну соціально-економічну реальність в усіх її різноманітних проявах. Доба австрійської суб'єктивно-психологічної школи відійшла у минуле із сукупністю проблем, актуалізованих економічною наукою наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття (питання цінності, граничної корисності, теорії доходів тощо). З 1930-х років вплив нового теоретичного осередку, австрійської школи неолібералізму (або ж неоавстрійської школи, за термінологією окремих дослідників [див., наприклад 128]), яка органічно успадкувала сутнісні ознаки австрійської традиції менгерівського зразка, значно посилюється, передусім на європейському континенті, а згодом поширюється і у США [660]. Представники австрійського неоліберального напрямку не лише теоретично обґрунтовують новітні методологічні й філософські принципи та ціннісні орієнтири економічної та соціальних наук, проаналізовані у попередньому розділі, а й дедалі потужніше висловлюють своє бачення актуальних питань тогочасної економічної теорії та політики. Серед найпотужніших представників австрійської неоліберальної школи цього періоду – традиційно, Л. фон Мізес та Ф. фон Хайек, а серед найактуальніших проблем даного періоду – суттєва модифікація умов конкуренції як першооснови ринкового типу господарювання.

Проблематика конкуренції, форм та методів конкурентної боротьби не є новою в економічній науці, проте зберігає і посилює свою актуальність в умовах зростання взаємозалежності національних економік, невизначеності

загальних закономірностей і тенденцій руху економічної системи у світовому масштабі, нарощування глобалізаційних процесів у кінці XX – на початку XXI століття. Конкуренція як умова й ознака ринкової організації виробництва була об'єктом економічного аналізу представників класичної школи, маржиналізму та неокласики, К. Маркса, Й. Шумпетера, теоретиків недосконалої конкуренції Дж. Робінсон та Е. Чемберліна, сучасних дослідників – Д. Арментано [12], К. Ерроу [481], Дж. Гелбрейта, М. Беста [32], Дж. Стіглера [362] та ін. На тлі багатоманітності теоретичних пошуків щодо визначення суті і змісту конкуренції, якісні відмінності економічних поглядів демонструє австрійський неолібералізм як послідовник австрійської традиції економічного аналізу, непрямим підтвердженням чого є визнання у сучасній економічній теорії розмежування австрійської та неокласичної концепцій конкуренції («Competition: Austrian and Classical Conceptions»).

Детальне вивчення творчої спадщини найяскравішого представника австрійської школи неолібералізму – Ф. фон Хайєка дозволило виявити критичний підхід до пануючої в економічній науці у післявоєнний період кейнсіанської теорії та практики господарювання, а також суттєві відмінності ідей австрійського неолібералізму від ортодоксальної неокласики. Це стосується передусім вихідного розуміння ринкової системи господарювання як розширеного, спонтанного порядку, побудови концепції розпорошеного («розсіяного») знання та нового підходу до дослідження конкуренції як визначального атрибуту ринкової економіки. З'ясування специфіки поглядів представників австрійського неолібералізму щодо теорії конкуренції та ринкового процесу здійснювали, в першу чергу, безпосередні продовжувачі австрійської традиції – І. Кірцнер [150; 564], Л. Лахманн [570; 571], М. Ротбард [336; 337; 618; 621] та окремі дослідники її творчого внеску, зокрема Х. Уерта де Сото, Р. Ебелінг, Р. Куббеду, Т. Емар, Б. Калдвелл.

На нашу думку, потребує належного осмислення австрійська інтерпретація конкуренції як ринкового конкурентного процесу, його принципових підходів, особливостей, цільових настанов згідно з уявленнями

представників австрійського неолібералізму, розкриття еволюції поглядів Ф. фон Хайєка щодо трактування конкуренції, теоретичних розбіжностей австрійського й неокласичного підходів до розгляду конкуренції.

Ще у статті 1946 року «Смисл конкуренції» (наголошуємо на перекладі «смисл», а не «зміст» конкуренції) Ф. фон Хайєк піддає критичному аналізу центральне для неокласичної ортодоксії поняття «досконала конкуренція», яке, на його думку, не відповідає реальності, практично виключає будь-яку конкурентну діяльність і провокує згубні рекомендації у сфері економічної політики. Критикуючи неокласичне формальне уявлення про конкуренцію як про відповідний стан ринку, що спрощує й ідеалізує дійсні конкурентні умови господарювання, лідер австрійського неолібералізму здійснює теоретичну новацію – протиставляє йому поняття ринкового динамічного конкурентного процесу в руслі австрійської традиції [264].

Наукова спільнота представників неокласичного мейнстріму впевнена у тому, що теорія досконалої конкуренції надає прийнятну модель для оцінки конкуренції [530; 564; 566], а у випадках, коли економічні дослідження з'ясовують відхилення реальної ситуації від ідеальної моделі, така недосконала конкуренція визнається небажаною і навіть згубною. Ф. фон Хайєк намагається довести нереалістичність такої теоретичної побудови – «те, про що йдеться в теорії досконалої конкуренції, взагалі має мало прав називатися «конкуренцією»» [122, гл. V]. Ортодоксальна неокласична теорія конкуренції припускається, на його думку, фатальної помилки – вона передбачає вже існуючим такий стан речей, на створення чи наближення до якого спрямований процес конкуренції. Формалізована неокласична теорія зазвичай описує стан конкурентної рівноваги, за якого взаємоузгодження інтересів конкуруючих суб'єктів уже відбулося, позаяк справді надважливе питання, яке потребує розв'язання, безпосередньо стосується змісту та сутності процесу, який породжує таке взаємоузгодження інтересів [237].

Як відомо, модель досконалої конкуренції, не зважаючи на наявність різних інтерпретацій, у загальноновживаному формулюванні передбачає:

велику кількість виробників та споживачів, що не здатні істотно впливати на ціну, повну гомогенність товарів, повну інформованість суб'єктів ринку про ринкові умови, відсутність бар'єрів вступу на ринок, відсутність будь-якої координації рішень та дій між економічними суб'єктами, відсутність цінових обмежень та заборон на рух ресурсів [362; 481]. Формулювання умов моделі досконалої конкуренції викликає низку питань – ось деякі з них. Якщо ніхто не здатний впливати на ціну, то як відбувається конкурентний процес, як реалізується цінова конкуренція? Чи є володіння досконалим знанням про ринкові умови «нормальним, звичним» явищем у функціонуванні ринку? Чи можуть виробникам бути відомі наперед, завчасно, найнижчі витрати виробництва певного товару, які у моделі виступають заданими?

Цінова конкуренція зазвичай передбачає наявність можливості зниження витрат, проте в умовах моделі досконалої конкуренції ціна дорівнює граничним витратам, а останні граничному доходу. Така ситуація фактично унеможлиблює зниження цін – будь-яке зниження є рівноцінним розоренню та подальшому виходу з бізнесу. Ф. фон Хайек ставить під сумнів наявність єдиної ціни на ринку певного товару [434; 436] і, подібно до французького неоліберала М. Алле, вважає існуючу ринкову систему «економікою ринків». Крім того, реальний ринок є ринком диференційованих продуктів, недосконалих замінників, входження на який не може бути вільним. Існують реальні, невідворотні відмінності між майже аналогічними товарами та послугами. Ситуація продукування різними виробниками ідентичних продуктів в однакових умовах є найбільш прийнятною для приведення існуючих знань про товарний ринок у відповідність до умов моделі досконалої конкуренції. Оскільки така ситуація на реальних ринках встановлюється складно, то Ф. фон Хайек пропонує розглядати ідентичність товарів у єдино можливому для розуміння людської діяльності варіанті – як однакове сприйняття одного й того ж товару різними людьми. У цьому рельєфно проявився суб'єктивізм у трактуванні закономірностей прояву ринкових відносин, характерний для австрійської традиції в цілому [264].

Учений вважає недосяжною умовою стандартної неокласичної моделі конкуренції передумову про наявність досконалого знання. Інтелектуальним новаторством Ф. фон Хайєка, за його особистим зізнанням, є концепція розпорошеного («розсіяного», неявного) знання, яка доводить неможливість існування ситуації, коли «усі знають усе». Ключовою відмінністю знання є його особистісний характер, приналежність окремому індивіду або групі осіб [235]. Знання не може бути зібраним і переданим без втрат, воно «розсіяне» в економічній системі, що унеможлиблює його концентрацію в єдиному центрі. Тому «усі знають усе» може бути вірним тільки у формулюванні «усі в цілому знають усе в цілому», а не «кожен знає все» [237; 437; 444]. Також Ф. фон Хайєк вказує, що досконале знання й абсолютне передбачення здійснювало б паралізуючий вплив на всю господарську діяльність. Реальна проблема, на думку вченого, полягає у визначенні шляхів досягнення найбільш прийнятної ситуації, за якої буде використовуватися максимально можливий обсяг наявної у суспільстві інформації. Всі підприємці, наприклад, не можуть знати все краще за інших. Разом з тим інституційна побудова конкурентного суспільства повинна забезпечувати велику вірогідність того, що особи, які володіють найпридатнішими для вирішення тієї чи іншої задачі знаннями будуть задіяними саме при розв'язанні цієї, а не іншої задачі.

Принаймні на цьому етапі ми спостерігаємо певну модифікацію австрійської дослідницької традиції – при вивченні процесу конкуренції учений фактично визнав обмеженість принципу методологічного індивідуалізму, зазначаючи, що «тавтологічний метод, придатний і незамінний для аналізу індивідуальних дій, у даному випадку був, вочевидь, незаконно поширений на проблеми, де нам доводиться мати справу з деяким соціальним процесом, коли рішення багатьох індивідів впливають одне на одного й невідворотно слідують одне за одним у часі» [122, гл. V].

Аналіз індивідуальних дій у стандартній неокласичній теорії базується на вихідному припущенні про достатню обізнаність індивідів щодо фактів економічного середовища, про можливість одержання знань та усвідомлення

усіх фактів, що визначає в подальшому ухвалення єдино можливого, правильного рішення. Такі міркування справедливі для процесу одержання висновків окремим індивідом, які є наслідками заданих передумов, подібно до математичної задачі. Коли ж аналізується ситуація багатьох суб'єктів, що розробляють плани своїх дій, дослідник не може вважати інформаційні дані однаковими для всіх, адже має справу не тільки з масивами інформації окремих осіб, а з процесом, який включає безперервні зміни даних (фактів) у різних індивідів. Це викликає необхідність пристосування суб'єктивних планів індивідів до об'єктивних змін їх оточення, що зумовлені, в свою чергу, суб'єктивними діями інших учасників ринку [237].

Нарешті, умови формалізованої неокласичної моделі досконалої конкуренції репрезентують факти, які можуть бути з'ясовані тільки безпосередньо у конкурентному процесі, тобто вихідними засновками моделі неправомірно вважаються її висновки, похідні рішення. З цього випливає, що неокласична теорія здатна відповісти на питання про результат конкуренції, але залишила поза увагою процес досягнення цього результату та частково знехтувала миттєвим характером, мінливістю стану рівноваги.

Напрацьовані у післявоєнний період підходи були розвинуті Ф. фон Хайєком у програмній статті «Конкуренція як процедура відкриття» (1968), де конкуренція розглядається як спосіб породження нових знань, своєрідний метод відкриття нових, неусвідомлюваних раніше форм і методів діяльності [437, с. 8–10]. У процесі конкуренції споживачі одержують нові способи задоволення своїх потреб, виробники відкривають для себе нові потреби споживачів та намагаються активніше шукати можливості їх задоволення. Це означає, що економічні суб'єкти завдяки конкуренції пізнають самих себе, дізнаються про свої нові можливості, оцінюють свої здібності порівняно з іншими учасниками ринкового процесу, а в економічній системі в цілому пришвидшується циркулювання інформації та досягається реальний приріст доступних суспільству знань.

Конкурентний процес, «відповідальний» за поширення і консолідацію «розпорошеного» знання, невіддільний від ринкової організації виробництва. Відтак тільки остання через конкурентний механізм, що інформує господарюючих суб'єктів про найприбутковіші напрямки економічної діяльності, здатна найкраще використовувати «розпорошене» знання. Конкуренція – це економічний феномен, що відкриває можливості прориву у майбутнє, тому, як правило, має непередбачувані результати, відмінні від тих, які хто-небудь міг запланувати [237]. Тільки як процес одержання та передачі інформації конкуренція призводить до повноцінного використання здібностей та знань усіх учасників ринкових відносин. Будь-яке обмеження конкуренції, в свою чергу, реально і суттєво скорочує обсяг знань, потенційно доступних суспільству. Скорочення, а точніше – ненабуття, неодержання певного обсягу знань та інформації виявляється у втратах окремих індивідів (виробників, споживачів) та суспільства в цілому.

Як вказує Ф. фон Хайєк, конкуренція цінна своєю непередбачуваністю – нікому, зокрема й самим учасникам конкурентного процесу заздалегідь невідомо, з якими економічними обставинами та змінами вони будуть мати справу, як будуть діяти під тиском конкурентів. Така непередбачуваність не вписується у стандартну неокласичну модель конкуренції, відкидаючи як поведінкову, так і структурну концепції конкуренції. Розгляд конкуренції як динамічного й непрогнозованого за своїми результатами процесу єднає методологічний підхід Ф. фон Хайєка з поглядами іншого видатного австрійця, фундатора еволюційно-інноваційної концепції економічного розвитку Й. Шумпетера [475; 498] та продовжувача австрійської традиції в теорії конкуренції та підприємництва І. Кірцнера [150; 564]. У філософсько-методологічному та економіко-теоретичному контексті їхній підхід до виявлення сутності конкуренції класифікується як функціональний [7, с. 3]. У фундаментальній монографії Інституту економіки та прогнозування НАН України «Стратегічні виклики XXI століття суспільству та економіці України» вказується: «...підходи до суті конкуренції можна узагальнити

через дві характеристики – «конкуренція як результат» і «конкуренція як процес». Другий варіант тлумачення конкуренції має принципово важливе значення для розуміння конкурентної політики в сучасних умовах» [367, с. 23]. Проведений нами аналіз дозволяє стверджувати, що це тлумачення запропоновано і теоретично обґрунтовано представниками австрійського неолібералізму, передусім Ф. фон Хайєком.

Конкуренція має динамічний, подекуди навіть руйнівний характер, невіддільна від ризику, адже спрямована на виявлення не відомого раніше знання. Таке розуміння конкуренції призвело до відмови Ф. фон Хайєка від використання схематичних, механістичних термінів «конкурентний стан», «модель конкуренції», характерних для стандартної economics 1970-х років та сучасності. Конкуренцію неправомірно розглядати тільки умовою ринкового саморегулювання та засобом встановлення економічної рівноваги, це вкрай обмежений погляд. Призначення конкуренції ширше: по-перше, віднаходити, виявляти, ініціювати нове, раніше незвідане знання; по-друге, надати нові способи досягнення раніше виявлених проблем економічного розвитку [260; 434]. Ці значення не рівноцінно розкриті австрійським неолібералом – перевага віддана першому.

Шлях у невідоме, своєрідна «розвідка» майбутнього в процесі конкуренції виявляє кращі можливості задоволення потреб найвищої суспільної цінності – людини. На думку вченого, усі невирішені економічні проблеми потребують наявності конкурентного процесу для свого розв'язання. Ці проблеми є породженням непередбачуваних змін і, в свою чергу, викликають необхідність адаптації, пристосування до нових умов. Усвідомлення того, що зміни вже відбулися, що пристосування вже здійснене і надалі не потрібно нічого змінювати, чинить згубний вплив, адже свідчить про розуміння ринкового процесу як такого, що має дискретний характер. Насправді ж і процес змін, і процес пристосування до них носить безперервний характер. На наш погляд, Ф. фон Хайєк підкреслює двоїстість практичного існування та теоретичного обґрунтування конкуренції. Вчений

вважає, що цінність конкуренції полягає у її здатності в практичній господарській діяльності забезпечувати адаптацію до безперервних змін, тоді як в неокласичній теорії конкуренції, яка залишається у полоні ілюзій і догм стандартної моделі, відбувається лише імітація адаптації [394; 434; 436].

Інший аспект хайєківського тлумачення конкуренції – теза про те, що захист конкуренції та конкурентного порядку неприпустимо зводити тільки до практичного впровадження ідей вільного підприємництва та державного невтручання. Саме у такому начебто логічному зведенні, на думку Ф. фон Хайєка, полягала принципова помилка лібералів ХІХ століття, що стала основною причиною їхніх поразок – замість вироблення власних рекомендацій для вирішення проблем сучасного світу вони обмежувались декларацією вже відомого гасла *laissez faire*.

У завершальній частині трилогії «Право, законодавство та свобода», що побачила світ у 1979 році, у главі XV «Державна політика та ринок» [448], Ф. фон Хайєк розвиває основні положення щодо динамічного змісту конкуренції та неспроможностей стандартної неокласичної моделі, закладені у попередніх працях. Особливу увагу він приділяє обґрунтуванню непотрібності та безглуздості спроб і намагань штучного формування ринкових умов, «схожих», подібних до досконалої конкуренції, адже конкурентна діяльність цінна і самодостатня сама по собі. Вчений викриває недолугість дій антимонопольних органів, які вдаються до примушення виробників в окремих галузях діяти так, начебто досконала конкуренція існує. Новим у розкритті змісту конкуренції є розгляд співвідношення раціональної та конкурентної діяльності, єдності та взаємозв'язку конкуренції і монополії в економіці, виявлення інституційних засад реалізації конкурентної (антимонопольної) політики.

Австрійський економіст неодноразово вказує на неправомірність вимог щодо імітації конкурентних умов – неможливо й неправильно вимагати від індивідів або фірм за відсутності досконалої конкуренції діяти так, немовби вона реально існує або повинна бути «досконалішою», ніж насправді.

Цінність конкуренції вимірюється не її «досконалістю», а тими перевагами, передусім її пошуковим характером, які вона надає учасникам та суспільству. Такий підхід єднає Ф. фон Хайєка з сучасними неоінституціоналістами [464, с. 47–48; 528], які також виходять з того, що витрати будь-якої діяльності або витрати прийняття рішень потрібно порівнювати не з ідеальною ситуацією досконалої конкуренції, що вважається зразковою в мікроекономіці, а з реальними альтернативами, які існують в економічній практиці.

Традиційний для австрійців суб'єктивізм та методологічний індивідуалізм Ф. фон Хайєка проявився у критиці формалізованих неокласичних засновків сучасної мікроекономіки, зокрема щодо трактування кривих байдужості індивіда як об'єктивного факту, який можна перевірити емпірично. Учений упевнений, що ці криві не можуть бути побудовані на основі об'єктивних фактів, вони можуть бути визначені лише на підставі знань та суджень людей, які істотно різняться залежно від умов їхньої діяльності. Так, наприклад, знання, виявлені в умовах висококонкурентного ринку закономірно будуть відмінними від знань, одержаних індивідом у принципово інших умовах олігопольної чи монопольної структури ринку.

Прогнозна здатність процесу виробництва, на думку Ф. фон Хайєка, вельми обмежена – майбутні витрати виробництва, зокрема граничні витрати виробників, є суб'єктивною величиною, яка не підлягає об'єктивному виявленню певною сукупністю виробників галузі або регулюючим органом. Останній, як зовнішній спостерігач, не здатний об'єктивно встановити причини перевищення ціни над граничними витратами, так само як й істотного значення (кількісної оцінки) цього перевищення. Це зумовлюється, зокрема, аморфністю поняття «достатній прибуток» за умови, наприклад, суттєвих технічних та організаційних удосконалень, усвідомлюваних виробниками галузі, але не з'ясованих зовнішнім органом. Тому достатній прибуток – це такий прибуток, очікування якого виправдовує ризик, пов'язаний із певним видом діяльності. У стандартних неокласичних конструкціях витрати становлять екзогенну, наперед задану величину, тоді як

насправді вони є конкретною інформацією, виявлення якої здійснюється безпосередньо в процесі виробництва. З'ясування способів виробництва з найнижчими витратами, інколи не усвідомлюване навіть самими виробниками і є основним призначенням конкуренції [653, Vol.1, p. 127–179].

У зв'язку із дослідженням конкуренції нового звучання набуває «призабута» в сучасній економічній теорії проблема цінності, що розкривається Ф. фон Хайєком в межах австрійської традиції. Як і О. фон Бем-Баверк, він вважає, що цінність продукту в розвиненому виробництві великою мірою залежить від суб'єктивного оцінювання, думки виробника щодо ймовірного розвитку подій у майбутньому і не є об'єктивно встановленим фактом. Чи можна визнати раціональною поведінку фірми, яка здійснила значні капіталовкладення, щодо максимального розширення виробництва до тієї межі, коли ціна продукції зрівняється з новими граничними витратами? Очевидно, це суперечить принципу раціональності – у конкурентних умовах технічні вдосконалення зініційовані прагненням здобуття тимчасових переваг зі свого лідерства у формі монопольних прибутків. Австрійський учений зазначає: «Будівництво нового заводу виправдане лише тоді, коли очікується, що ціни, за якими можна продати певну продукцію, перевищуватимуть граничні витрати такою мірою, аби забезпечити не лише амортизацію вкладеного у цей завод капіталу, а й компенсувати ризик, пов'язаний із його створенням» [448, с. 92].

Необхідно визнати, що ціноутворення на основі граничних витрат, характерне для умов досконалої конкуренції, навряд чи може бути відтворене в інших умовах. Ринковим агентам буде вигідно реалізовувати свою продукцію за вищими, ніж граничні витрати, цінами, хоча одержання задовільних прибутків можливе й за нижчих цін. Власні своєкорисливі інтереси виробників, що виявляються у конкурентному процесі, йдуть врозріз із гаслами прихильників політики по примушенню ринкових суб'єктів діяти так, немовби досконала конкуренція існує. Виникає суперечність між намірами захистити інтереси споживача та нівелюванням

стимулів пошуку найефективніших методів продукування благ окремими виробниками. Якщо останні відшуковують способи вдосконалення діяльності, якими з тих чи інших причин (не докладаючи зусиль, не витрачаючи коштів, намагаючись лише наслідувати чужі дії) не володіють інші виробники, то чому кількість товару на ринку та його ціна повинні встановлюватись всупереч їх інтересам, на угоду «досконалим» теоретичним конструкціям?

Наукові ідеї Ф. фон Хайєка дуже повільно торували собі шлях, адже їх адекватне осмислення і поширення означало б перегляд та поступове витіснення формальних неокласичних постулатів економічної науки. Так, лише у 1980-х роках відомий авторитет у галузі історії та методології економічної науки Марк Блауг, який тривалий час жорстко критикував методологічні позиції австрійської школи, визнав правоту і оцінив аргументацію австрійського вченого: «традиційна мікроекономіка в переважній своїй частині, якщо не повністю, є теорією порівняльної статички, де фактор часу не враховується; мікроекономічна теорія добре пристосована для аналізу кінцевого рівноважного стану, але безсила пояснити процес, в ході якого ця рівновага встановлюється» [37, с. 174; 501].

Еволюція наукових поглядів Ф. фон Хайєка, що відображає основні положення австрійської теорії конкуренції та її відмінності від стандартної неокласичної моделі, складається з кількох послідовних та взаємопов'язаних етапів. Так, у ранній статті «Смисл конкуренції» здійснено протиставлення панівної неокласичної моделі досконалої конкуренції, кваліфікованої як дослідження наслідків конкуренції, та австрійської теорії конкурентного процесу. У ній підкреслено, що конкуренція за своєю природою є динамічним процесом, а припущення, на яких будується статичний неокласичний аналіз ігнорують і відкидають її сутнісні особливості.

У праці Ф. фон Хайєка «Конкуренція як процедура відкриття» доведена роль конкуренції як інформаційного механізму, єдиного ефективного засобу акумуляції «розпорошеного», «розсіяного» знання, її спрямованість на незвідане, невідоме раніше, непрогнозованість результатів конкуренції.

Основним досягненням конкуренції визнається приріст знань, які стають доступними суспільству внаслідок конкурентного процесу. Значення конкуренції пропонується оцінювати за її здатністю забезпечувати адаптацію окремих індивідів, підприємців та соціально-економічної системи загалом до безперервного процесу змін [237; 260; 436, с. 7–13].

У трилогії «Право, законодавство та свобода» Ф. фон Хайєк надає особливого смислу тлумаченню конкуренції як процесу максимальної концентрації зусиль у будь-якій діяльності, критиці теоретичних висновків і практичних намагань штучного формування умов досконалої конкуренції. Наголошується на тому, що проблеми економічної теорії і політики потрібно змістити з постійного відшукування недосконалостей конкуренції на ринках, де вона все ж існує, у бік забезпечення конкурентних начал у тих галузях, де відсутність конкуренції і монополізація штучно зініційована державою [448].

У той час, коли сучасна економічна наука поступово намагається долати обмеження або розширити рамки формалізованого неокласичного аналізу, деякі російські вчені роблять спробу представити методологічний підхід неокласики як найбільш виважений та універсальний. Так, журнал «Вопросы экономики» надрукував кілька статей зі схожими висновками: «Економічна теорія, що використовує принципи неокласики, – відкрита теорія. Вона може стати фундаментом для дослідження сучасних проблем» [342, с. 34] або «...модель досконалої конкуренції, що найповніше вивчена в теоретичному плані й має перевагу простоти, може бути використана як відправний пункт при аналізі ринків з недосконалою конкуренцією, які переважають у більшості галузей сучасної економіки» [57, с. 61]. Ми ж вкотре наголошуємо на необхідності використання і поширення більш реалістичної австрійської теорії конкуренції. Репрезентована Ф. фон Хайєком, вона набагато краще пристосована до постійно змінюваного сучасного економічного середовища.

Навіть на тлі множинності підходів сучасної економічної теорії до визначення сутності, ролі і механізмів конкуренції (наразі – поведінкового, структурного, функціонального, в яких синтезовано ідейні напрацювання

багатьох шкіл і напрямів економічної науки), австрійський неолібералізм демонструє якісні відмінності, детально аналізуючи інноваційний зміст конкурентного процесу. Під «інноваційним» ми розуміємо пошуковий, дослідницький характер дії конкуренції в умовах сучасної глобальної невизначеності розвитку соціально-економічних систем. У більш вузькому розумінні – це вплив конкуренції на інноваційний потенціал, реальна і потенційна конкуренція інновацій та кінцевих продуктів. Конкуренція як ознака функціонування ринкової економіки не має всезагального характеру, проте посилення інтенсивності конкурентного середовища логічно призводить до набуття успішними конкурентами монопольного становища на загальнонаціональних ринках, що, в свою чергу, викликає підвищення конкурентоспроможності національних виробників на світових ринках.

Конкуренція як економічна категорія визначається термінами «суперництво», «боротьба», «взаємодія» та характеризується з позицій пануючої неокласичної парадигми та альтернативних дослідницьких програм на мікро-, мезо-, макроекономічному та глобальному рівнях. Наразі теорія конкуренції є розробленою в аспекті цілей, форм і методів конкурентної боротьби, побудови моделей досконалої та недосконалої (монополістичної, олігополістичної) конкуренції. Суттєвою прогалиною залишається пояснення внутрішньої сутності та механізмів дії конкуренції, розкриття її новаторського, пошукового змісту. Так, наприклад, К. Маркс у «Капіталі» надав розгорнуту характеристику механізмів внутрішньо- та міжгалузевої конкуренції – характеристику, яка навряд чи може бути перевершеною у поясненні економічної реальності другої половини XIX століття. Сучасні економічні реалії викликають до життя нове теоретичне осмислення конкуренції – через вивчення стратегій поведінки фірм, їх стратегічних взаємодій, шляхом врахування динамічної дії конкуренції, її ролі в умовах невизначеності на основі відмови від усталених стереотипів і догм.

Детальне вивчення творчої спадщини представників австрійської традиції економічного аналізу дозволило виявити суттєві відмінності

австрійської теорії конкуренції від стандартної неокласичної теорії в аспекті трактування конкуренції в умовах просторової та часової (темпоральної) невизначеності [537; 636; 659]. У дослідженнях економістів неоавстрійської школи переважає розкриття інноваційного характеру конкурентного процесу і підприємництва. У цьому відношенні теорія Ф. фон Хайєка дотична до поглядів Й. Шумпетера, проте не тотожна із ними. У неоліберальній теорії продовжувача австрійської традиції І. Кірцнера конкуренція є невіддільною від підприємництва. Вона виконує важливу роль в реальному, незвіданому і нерівноважному економічному процесі: «Націлені на пошук нового, підприємці грають у періодично повторюваних ринкових процесах, ... прагнуть узгодити свої дії у світі, де панує незнання та відсутність рівноваги» [506, р. 70–72; 564, р. 71].

Ф. фон Хайск, як раніше Й. Шумпетер, а згодом і І. Кірцнер, доводили нереалістичність теорії досконалої конкуренції, що вкотре засвідчує спадкоємність ідей австрійських дослідників. На їхню думку, хоча й і з різною авторською аргументацією, суперництво і пошук в теорії досконалої конкуренції відсутні, адже те, про що у ній ідеться, не має права називатися «конкуренцією». Ортодоксальна теорія передбачає вже існуючим такий стан, на наближення до якого і спрямований процес конкуренції [659]. Відтак неокласична теорія досконалої конкуренції описує стан рівноваги, за якої взаємоузгодження інтересів конкуруючих суб'єктів вже відбулося, а питання, яке вимагає розв'язання, стосується іншого – змісту і сутності процесу, який породжує таке взаємоузгодження інтересів. Додамо також, що більш реалістичні неокласичні теорії недосконалої конкуренції також не пояснюють процес встановлення рівноваги, більшою мірою акцентуючи на характеристиках рівноважного стану в різних ринкових ситуаціях.

Конкурентний процес «відповідальний» за поширення й консолідацію наявного в економічній системі розпорошеного знання. Як процес одержання та передачі інформації, конкуренція призводить до більш повного використання здібностей та знань усіх учасників ринкового процесу. Будь-

яке обмеження конкуренції впливає на скорочення обсягу знань, потенційно доступних суспільству. Скорочення, а точніше – ненабуття певного обсягу знань та інформації виявляється у втратах окремих індивідів та суспільства в цілому. Конкуренція – це економічний феномен, що відкриває можливості майбутнього прориву, тому, як правило, має непередбачувані результати, відмінні від тих, які хто-небудь міг запланувати [436; 573].

На думку Ф. фон Хайєка, всі невирішені економічні проблеми потребують наявності конкурентного процесу для свого розв'язання. Ці проблеми є породженням непередбачуваних змін і, в свою чергу, викликають необхідність адаптації до нових умов. Усвідомлення того, що зміни вже відбулися, що пристосування вже здійснене і надалі не потрібно нічого змінювати, чинить згубний вплив. Отже, почасти в руслі шумпетерівської теорії, але переважно з власних наукових позицій, учений розвиває положення про динамічний зміст конкуренції та суттєві неспроможності стандартної неокласичної моделі. Він також визнає неправомірними поширені вимоги щодо імітації конкурентних умов, які нерідко реалізуються антимонопольними органами [12; 448]. Останні можуть вимагати від економічних суб'єктів за відсутності досконалої конкуренції діяти так, немовби вона реально існує або є «досконалішою», ніж насправді. На переконання Ф. фон Хайєка, цінність конкуренції не вимірюється її досконалістю, а випливає з переваг та пошукових можливостей, які вона надає кожному учаснику ринкового процесу та суспільству в цілому.

Наукові погляди Й. Шумпетера, а згодом Ф. фон Хайєка та І. Кірцнера повільно завойовували собі прихильників [506; 526; 528; 530; 532; 564; 566; 570; 571; 573; 590; 653], руйнуючи ортодоксальну неокласику. Конкуренція як результат, як стан ринку не цікавила австрійських дослідників, адже принципово важливе значення для них становила «конкуренція як процес».

Стандартна неокласична теорія конкуренції, з одного боку, та динамічна шумпетерівська теорія конкуренції і пошукова конкуренція Ф. фон Хайєка є, безумовно, конкуруючими науковими підходами до

процесу вивчення конкурентних взаємодій. Динамічний аналіз Й. Шумпетера та представників австрійської школи, на наш погляд, не може бути поєднаним з формалізованою неокласичною статикою без порушення передумов теорії рівноважного ціноутворення. У кожний даний момент, у так званому кон'юнктурному зрізі, вірними можуть бути передумови і висновки неокласичної теорії, тоді як аналіз руху, динамічних змін соціально-економічної системи започатковано на основі інструментарію шумпетерівської та хайєківської теорій конкуренції.

В ортодоксальній неокласичній теорії дослідження конкуренції означає вивчення її ідеальної моделі, а не виявлення реальних умов функціонування конкурентних ринків. Представники мейнстріму економічної науки, які наразі становлять більшість світової наукової економічної спільноти, переконані у прийнятності схеми моделювання конкурентних умов на різних ринках задля оцінки її ефективності у реальному житті.

Стандартний неокласичний підхід до дослідження рівноважного конкурентного стану, за якого взаємоузгодження інтересів конкуруючих суб'єктів уже відбулося, підміняє собою необхідність розв'язання проблеми про сутність процесу, який породжує таке взаємоузгодження інтересів. Статичний характер традиційної мікроекономіки дозволяє розтлумачити характеристики кінцевого рівноважного стану, але не здатний пояснити процес, результатом якого виступає така рівновага. У такому контексті актуалізуються питання співвідношення конкурентних та монопольних тенденцій в економіці, взаємообумовленість і суперечності посилення конкурентної або монопольної організації виробництва, здобуття переваг національної конкурентоспроможності та стратегічної узгодженої поведінки підприємств. Неординарний підхід до розкриття особливостей взаємозв'язку конкурентних та монопольних сил демонструє австрійський неолібералізм як втілення австрійської традиції економічного аналізу, вчергове позиціонує себе в якості альтернативи неокласичному підходу. Значної ваги набуває також аналіз різнобічних наслідків конкурентного процесу, зміни цільової

орієнтації та інституційних засад реалізації сучасної антимонопольної (конкурентної) політики.

Монополізація виробництва і збуту та конкурентна організація економіки досліджувались більшістю провідних шкіл економічної думки – від донаукового меркантилістського етапу та значної кількості представників класичної школи економічної науки, де переважали вербальні форми аргументації ідей, до маржиналізму та неокласичного напрямку, коли форма аргументації стала переважно математизованою. Значну роль відіграли також наукові пошуки теоретиків недосконалої і монополістичної конкуренції Дж. Робінсон та Е. Чемберліна, які істотно доповнили маршаллівські неокласичні побудови. Великого значення з погляду розкриття діалектичного взаємозв'язку конкуренції та монополії набули твори К. Маркса і Й. Шумпетера. Серед сучасних дослідників означеної проблематики – Д. Арментано, М. Бест, Дж. Стіглер, М. Портер та ін. [12; 32; 362].

Якщо в західній економічній теорії відбуваються спроби поставити під сумнів справедливість і всеосяжність висновків ортодоксальної неокласичної теорії, зокрема ініційовані представниками сучасного інституційного напрямку, то на пострадянському науковому економічному просторі критичне сприйняття здобутків мейнстріму не є переважаючим. Так, один із російських дослідників вважає модель досконалої конкуренції найповніше вивченою в теоретичному плані, найбільш зрозумілою, такою, що може стати відправним пунктом аналізу ринків недосконалої конкуренції, що переважають у сучасній економіці. Всупереч навіть поширеним уявленням неокласичної теорії, він пише: «Результати, одержані за допомогою моделі досконалої конкуренції, здатні відобразити основні тенденції поведінки монополізованих ринків. При цьому можна обмежитися аналітичними розрахунками, не застосовуючи дорогих експериментів на практиці», стверджує про «однакову спрямованість динаміки цін в межах монополізованої ринкової структури та за умов конкурентного ціноутворення» [57, с. 67, 57].

На основі використання теорій виявленої максимізації прибутку та виявлених переваг споживача П. Самуельсона російський економіст доходить висновку, що ринкова ціна за умов досконалої конкуренції, так само як і за наявності потужної ринкової влади «монотонно залежить від граничної доходності фактора виробництва», а основи ціноутворення у конкурентних та монопольних умовах ідентичні – це «процеси виробничо-технологічного характеру, що формують рівень витрат виробництва та їх граничні значення» [57, с. 70]. В останньому твердженні спостерігається не просто реабілітація, а апологетика витратної концепції цінності, односторонність якої була подолана ще маржиналістською науковою революцією, зокрема австрійською суб'єктивно-психологічною школою.

У свою чергу, австрійська школа неолібералізму, розглянута як єдине ціле, за умови очевидної спільності підходів її основних представників, була б значно менш цікавим об'єктом дослідження, якби представляла нашій увазі шаблонні, уніфіковані погляди на економічні явища та процеси. На щастя, цього не спостерігається і ми можемо визначити особливості трактувань конкуренції та монополії провідними представниками школи Л. фон Мізесом та Ф. фон Хайєком. Так, Л. фон Мізес, реалізуючи міждисциплінарний підхід в економічних дослідженнях, класифікував три види конкуренції:

- біологічну конкуренцію, що означає непримиренний, антагоністичний конфлікт, суперництво живих організмів щодо засобів та середовища існування, виживання найбільш пристосованих із них;
- соціальну конкуренцію як «прагнення індивідів зайняти найбільш вдале становище в системі суспільного співробітництва»;
- каталлактичну конкуренцію як об'єкт економічного аналізу – різновид соціальної конкуренції в умовах ринкової економіки [209, с. 76–82].

Біологічна, соціальна й економічна (каталлактична) конкуренція мають спільні риси, проте відрізняються ступенем жорсткості – від відкритої конфронтації за життєвий простір до змагальництва й суперництва за щабель

соціальної ієрархії або здобуття економічних переваг. Принцип методологічного індивідуалізму дозволяє Л. фон Мізесу з філософських позицій розкрити взаємозв'язок двох різнонаправлених процесів, що сприяють вдосконаленню дійсності: «... людина, відмінною ознакою якої як людини вважається інтелект, здатна усвідомити великий принцип космічного становлення й еволюції, а саме диференціацію й інтеграцію, й осмислено використовувати цей принцип для покращення умов існування» [208, с. 31–32]. Диференціація й інтеграція, на наш погляд, є прототипами процесів розмежування, набуття відмінних ознак в ході конкуренції та узгодженості дій і концентрації зусиль в процесі монополізації економічного життя.

Суспільне співробітництво, координація зусиль індивідів та підприємців не викликають заперечення у неоліберала Л. фон Мізеса – навпаки, він підкреслює їх першочергове значення в контексті діяльній поведінки: «Лише людина силою свого розуму замінила біологічну конкуренцію суспільним співробітництвом. Зрозуміло, що суспільне співробітництво стало можливим завдяки вищій продуктивності праці, яка досягається використанням принципу поділу праці й спеціалізації завдань. Але необхідно було відкрити цей принцип, зрозуміти його вплив на людські справи й свідомо використовувати в якості засобу в боротьбі за існування» [208, с. 32]. Конкуренція, на його думку, є процесом, що забезпечує найкраще задоволення попиту споживачів, вона існує повсюди, адже будь-який товар на ринку конкурує з усіма іншими. Разом з тим учений вказує на безпідставність пошуку відмов ринку з позицій ортодоксального неокласичного підходу, який виявляється тільки у констатації фактів існування монопольних утворень або недосконалої конкуренції на ринках.

У працях Ф. фон Хайєка, як зазначалось вище, було здійснено протиставлення стандартної неокласичної моделі досконалої конкуренції та австрійської теорії конкурентного процесу. Австрійська конкуренція – це багатоаспектна, ризикова «процедура відкриття» нових потреб та засобів їх задоволення, нових ресурсів і можливостей виробництва, яка динамізує

економічне середовище: «конкуренція цінна саме тому, що становить процедуру відкриття, яка не була б нам потрібна, якби ми могли завбачити її результати. Економічна теорія може роз'яснити дію цієї процедури відкриття, будуючи моделі, які спираються на припущення, що теоретик має в своєму розпорядженні всю інформацію, якою керуються всі ті окремі індивіди, чію взаємодію репрезентує його модель. Ми зацікавлені в такій моделі лише тому, що вона показує нам, як працюватиме система цього типу. Однак ми маємо застосовувати її до реальних ситуацій, в яких у нас немає цієї інформації про частковості» [448, с. 90]. Учений підкреслює роль конкуренції як інформативного механізму, ефективного засобу акумуляції «розпорошеного» знання, її спрямованість у невідоме та непрогнозованість її результатів. Значення конкуренції пропонується оцінювати за її здатністю забезпечувати адаптацію до безперервного процесу змін. Австрійські неоліберали обґрунтовують недоречність намагань штучного формування умов досконалої конкуренції – потрібно змістити акценти з відшукування недосконалостей конкуренції на ринках, де вона все ж існує, до формування конкурентних начал у галузях, де вони свідомо «придушуються» державою.

У своїй останній праці – книзі «Згубна самовпевненість» [426] Ф. фон Хайек в унісон Л. фон Мізесу пише про те, що і біологічна, так і культурна еволюція спираються на спільний принцип відбору – принцип виживання, репродуктивної переваги. Мінливість, пристосування й конкуренція є, по суті, однотипними процесами, хоча механізми їх реалізації суттєво відрізняються: «Справа не тільки у тому, що вся еволюція тримається на конкуренції, безперервна конкуренція необхідна навіть для збереження вже досягнутого» [427, с. 50]. Конкуренція призводить до кращого використання здібностей та знань, виступає посередником в одержанні і поширенні інформації. Ф. фон Хайек вважає, що конкуренція потребує раціональної поведінки економічних суб'єктів як умови перебування на ринку. Економічна теорія повинна взяти на озброєння гіпотезу, що шляхом конкуренції одні учасники ринкового процесу, більш вправні та розумні,

«примушують» інших до наслідування своїх дій і економічного змагання. Якщо раціональна поведінка дійсно надає переваги у здійсненні соціально-економічних процесів, то її й будуть копіювати та наслідувати. На відміну від Л. фон Мізеса, Ф. фон Хайек пише: «Саме тому не раціональність є необхідною передумовою функціонування конкурентного ринку, а сама конкуренція і традиції, що її підтримують, стимулюють раціональність» [427, с. 51]. Конкуренція є особливим методом реалізації господарської діяльності, формування особливого середовища, яке сприяє вирощуванню талантів, вихованню великих винахідників і підприємців, яких без неї не було б створено, виховано, вирощено, сформовано (таке тлумачення має спільні риси з підходом Й. Шумпетера, однак учений не акцентує на креативному і руйнівному, відносно попередніх умов, змісті конкуренції).

Конкуренція є «процедурою відкриття», пізнання нового, вона властива еволюції в усіх її формах і проявах, змушує людину навіть несвідомо «приспособуватись» до нових обставин і ситуацій. Поступове підвищення ефективності здійснюється в процесі зростаючої конкуренції, а не узгодження і солідарності. Одержання прийнятних результатів конкуренції обумовлюється дотриманням усіма учасниками певних загальних, ustalених правил поведінки, що надають розширеному порядку цілісності.

Ф. фон Хайек вказує на недоречне трактування притаманного ринкові принципу впорядкування, про неправомірність використання принципу «співробітництво краще за конкуренцію». На думку автора, співробітництво, подібно до солідарності, передбачає більшу ступінь згоди з приводу цілей та засобів їх досягнення, воно наповнюється змістом у малих групах, члени яких мають схожі звички, знання й уявлення про свої можливості. Проте співробітництво, на думку ученого, позбавлене змісту, коли постає проблема обмеженого у часі, швидкого пристосування до невідомих обставин. Саме пристосування до незвіданого, здійснюване в конкурентному процесі, є основою координації зусиль у межах розширеного (спонтанного) порядку.

Учений наводить визначення конкуренції, яке, на нашу думку, справедливе як відносно економічної конкуренції, так і відносно суперництва в інших сферах діяльності, зокрема конкуренції у політичній сфері: «Конкуренція – процес доведення правоти меншості в умовах, коли більшість вдається до дій, яких спершу не бажала. Вона посилює ефективність, змінює звички, закликає до більшої уважності, що є абсолютно некорисним у неконкурентних умовах» [427, с. 52]. Консервативна більшість намагається протидіяти новому, але вона не в змозі завадити конкуренції. Конкуренти у виробництві, розподілі, обміні заважають спокійному існуванню інших, проте за таким ззовні неприємним сприйняттям ховається непряма вигода усіх, в тому числі й тих, хто спершу не бажав сприймати нове, чинив спротив його наступу. Безпосередні учасники конкурентного процесу часто відчувають руйнівні ефекти конкуренції, тоді як споживачів не турбує, ким/чим зніщюване зниження цін або покращення якості товарів – їх цікавлять наслідки конкурентного процесу. З іншого боку, неприпустима й дискримінація іншого роду, яка виникає тоді, коли ідеальний конкурентний зразок намагаються застосувати до реальних неконкурентних станів – «те, що людина не робить чогось якомога краще, не може розглядатися як провинність у вільному суспільстві, де кожному дозволяється обирати спосіб використання себе самого та своєї власності» [448, с. 92].

Дослідження взаємодії конкуренції і монополії приводить Ф. фон Хайека до специфічного трактування монополії – на відміну від більшості неолібералів він не визнає однозначно негативного впливу на економіку процесу монополізації виробництва. На його думку, економічний індивідуалізм і приватна власність забезпечує конкурентоздатність будь-яким організаційним формам, зокрема й монополіям. Монополізація не тільки не спотворює економічної інформації, а й надає поштовх пошуку нових форм економічної поведінки, прискоренню інноваційного розвитку.

Якщо причиною набуття монопольного становища є особлива здібність чи володіння і найкраще використання певного фактору виробництва, то

несправедливо й безглуздо карати людину за те, що вона щось робить краще за всіх, наполягаючи на тому, щоб вона робила це ще краще: «... конкуренція досягає максимуму можливого, коли на якийсь час призводить до монополії» [448, с. 94]. Неминучим наслідком визнання права приватної власності є встановлення цінових параметрів та якісних характеристик товару, найбільш вигідних власникові рідкісних ресурсів, застосовуваних в його виробництві. Однак якщо ринкова влада використовується задля обмеження небажаної конкуренції та впливу на ринкову поведінку конкурентів, то існують належні підстави для обмеження такої неправомірної влади. Фактично висновки наукових розвідок теоретиків австрійського неолібералізму заклали основу для сучасної переорієнтації рестриктивного антимонопольного регулювання на забезпечення проведення стимулюючої конкурентної політики.

Толерантне ставлення австрійців до монопольних утворень виявляється за умов, коли збереження монопольного становища відбувається завдяки кращому використанню ресурсів, вищій ефективності, якіснішому обслуговуванню клієнтів, не заважаючи спробам тих, хто намагається зробити все це ще краще. Тобто теоретично можна уявити краще використання ресурсів, але практично реалізувати його неможливо. Крім того, Ф. фон Хайєк вважає хибним тлумачення монополії як «привілею», адже об'єктивна можливість, яку внаслідок певних обставин (один чи кілька виробників здатні задовольняти попит за найнижчими цінами) одержують одні учасники ринкового процесу й не одержують інші не є привілеєм у первинному значенні слова – як певного виняткового права, наданого розпорядженням чи указом одному ринковому агенту, якого позбавлені інші.

Цільовою настановою конкуренції не може служити встановлення сталого, незмінного ринкового стану – такий результат є непотрібним і беззмістовним з позиції подальшого розвитку і прогресу ринкового середовища. Умови ринку досконалої конкуренції (велика кількість контрагентів, відсутність бар'єрів вступу, екзогенно задані ціни та ін.) існують тільки в уяві економістів-математиків. Підхід економіста-

суспільствознавця повинен концентруватися на динамічному, нерівноважному характері економічної системи, на вивченні реальної конкурентної поведінки економічних суб'єктів, яка потенційно може і навіть повинна призводити до монополізації.

Поступово й повільно неоліберальні підходи до розуміння конкурентно-монопольних взаємодій торують собі шлях. Дієвість антимонопольного регулювання, на думку деяких західних учених [12; 32; 527; 530], які наразі не становлять більшості наукової спільноти, занадто переоцінена, а її ціннісний орієнтир, ідеал досконалої конкуренції, не адекватний реальному стану і потребам розвитку економіки. Всупереч очікуваному відновленню конкуренції шляхом впровадження антимонопольних законів, вони її придушують, адже обмежують поведінку найуспішніших конкурентів й не припускають застосування найефективніших методів конкурентної боротьби.

Стійкість антимонопольних настанов американський учений Д. Арментано у книзі «Антитраст проти конкуренції» пояснює двома неявними передумовами, які прийняті громадськістю та науковими колами: «Однією з цих передумов є віра у те, що прийнята економістами стандартна теорія конкуренції й монополії надає правильний погляд на економічну дійсність й може слугувати теоретичною основою для антимонопольного регулювання. Інша значима передумова полягає у тому, що історія антимонопольного регулювання містить переконливі практичні приклади неефективного використання ресурсів і монополістичних зловживань, передбачених традиційними теоретичними побудовами» [12, с. 20].

Не випадково історія антимонопольної політики у практичній площині є історією поступового пом'якшення практики регулювання, зокрема у питаннях концентрації ринків як наслідку природного зростання компаній; злиття та поглинань задля посилення конкурентних переваг національних компаній на світовому ринку; так званих зв'язаних угод, спрямованих на економію трансакційних витрат; окремих випадків «нехижацької» цінової дискримінації; утворення стратегічних союзів, що посилюють

конкурентоспроможність країн на світових ринках тощо. Навряд чи такі зміни демонструють слабкість антимонопольних органів, швидше вони засвідчують усвідомлення практичної безплідності теоретичних висновків формалізованої неокласичної моделі конкуренції, збудованої на статичних передумовах, яка схематично відображає надто спрощену реальність, а в сучасних умовах ігнорує фундаментальні зміни ринкових структур, генеровані й розпочаті процесом глобалізації та глобальної невизначеності. Окремі науковці (Г. Демсець, Т. ді Лоренцо, Р. Познер та ін.) вказують на суперечність існуючого антимонопольного регулювання, застосування якого призводить не до посилення, а до послаблення конкуренції, наносячи збитків суспільному добробуту [524; 527]. Схожий парадокс формулює і М. Бест [32, с. 202–213]: неокласична теорія і американське антитрестівське законодавство вказують на негативні наслідки недосконалої конкуренції та міжфірмової кооперації, зокрема утворення картелів, у вигляді обмеження випуску, підвищення цін і зниження інноваційної активності, тоді як японська економіка з її картелями, квазікартелями і недосконалою конкуренцією демонструє тип інноваційної економічної системи.

Між конкуренцією і монополюними проявами існує складніший, аніж описується неокласичною теорією, взаємозв'язок навіть на рівні галузі: «Ми розглядаємо галузь як дещо більше, ніж сукупність незалежних фірм, а міжфірмові відносини – як дещо більше, ніж тільки цінова конкуренція. Галузеві інституції ... можуть чинити зворотній вплив на організацію окремих фірм, їх стратегію, їх колективну конкурентоздатність. З цього погляду фірми не лише конкурують, але можуть також кооперуватися для надання спільних послуг, для формування «правил гри на ринку» й для створення взаємодоповнюючих інвестиційних стратегій» [32, с. 29].

Спроба дослідження проблем конкуренції та монополії австрійськими неолібералами на основі пояснення змісту динамічного конкурентного процесу на противагу вивченню статичного конкурентного стану [530; 566; 570], видається нам доволі адекватним і реалістичним кроком в умовах

зростаючої невизначеності подальшого руху соціально-економічних систем і посилення глобальних взаємозалежностей. Тривалий час виявлення сутності, природи і значення конкурентного процесу, що призводить до встановлення конкурентної рівноваги, підмінялося схематичним формулюванням умов моделі досконалої конкуренції та з'ясуванням того, якою мірою реальні ринкові умови відповідають такій ідеальній побудові.

Розуміння конкуренції та монополії в межах австрійської неоліберальної теорії еволюціонує і відкрите до критики; нами виявлені відмінності у трактуванні конкурентно-монопольної взаємодії у Л. фон Мізеса та Ф. фон Хайєка. Обидва вчені визнають, що динамічний нерівноважний характер економічної системи і реальна конкурентна поведінка економічних суб'єктів в темпоральному вимірі потенційно може призводити до монополізації. Трактування монополії представниками австрійської традиції є суперечливим: монополії визнаються конкурентними утвореннями, які не спотворюють економічної інформації, надають поштовх пошуку нових форм економічної поведінки та прискоренню інноваційного розвитку.

Австрійські неоліберали викривають суперечність існуючого антимонопольного регулювання, застосування якого призводить не до посилення, а до послаблення конкуренції. Вони заклали основи переорієнтації обмежувального антимонопольного регулювання, зорієнтованого на досягнення ідеалу досконалої конкуренції, у бік забезпечення реалізації стимулюючої конкурентної політики. Практичне втілення антимонопольної політики є історією поступового пом'якшення регулювання щодо концентрації ринків, утворення стратегічних союзів, злиттів та поглинань задля посилення національної конкурентоспроможності, ліберальнішого ставлення до угод, спрямованих на економію трансакційних витрат та ін. [12; 32].

Отже, в межах австрійської традиції економічного аналізу основні положення теорії конкуренції та її відмінності від стандартної неокласичної моделі переважно представлені у неоліберальному вченні Ф. фон Хайєка та,

меншою мірою, у працях інших представників австрійської неоліберальної економічної теорії. Було встановлено, що еволюція поглядів Ф. фон Хайєка на конкуренцію складається з кількох взаємопов'язаних етапів:

➤ етап принципового протиставлення ідеальної неокласичної моделі досконалої конкуренції з її нереалістичними припущеннями, кваліфікованої як дослідження наслідків конкуренції та австрійської теорії конкурентного процесу, що має динамічний характер;

➤ етап доведення ролі конкуренції як інформаційного механізму, ефективного засобу акумуляції «розпорошеного» знання, наслідком якого є приріст знань, які стають доступними суспільству. Вказано, що саме непрогнозованість результатів конкурентного процесу забезпечує адаптацію до безперервного процесу змін;

➤ етап критики теорії і практики штучного посилення конкурентних умов господарювання на ринках з недосконалою або недостатньо інтенсивною конкуренцією, вимога забезпечення конкурентних начал у галузях, де відсутність конкуренції найчастіше ініційована державою.

3.2. Теоретичне осмислення взаємозв'язку грошового і реального секторів економіки австрійською теорією економічних коливань

Коливання ділової активності становили інтерес для економістів впродовж значного історичного періоду, як мінімум від встановлення певної періодичності, повторюваності кризових явищ на початку ХІХ століття. Відображення цієї тенденції здійснено ще у дослідженнях класичних економістів означеного періоду – Д. Рікардо, Т. Мальтуса, Дж.С. Мілля та представників рікардіанської школи. Об'єктивною основою періодично повторюваних економічних коливань було завершення промислового перевороту та його довгострокові наслідки у формі перебудови структури економіки, чільне місце у якій посіли галузі важкої промисловості з високою

капіталоозброєністю. В подальших дослідженнях, зокрема К. Жюглара та К. Маркса, коливання ділової активності представлені як такі, що мають циклічний характер, розгортаються шляхом проходження кількох взаємообумовлених фаз, спричинюються масовим оновленням основного капіталу. Особливу цікавість для економістів впродовж двох століть становило дослідження фази кризи – причин падінь, потрясінь, банкрутств, різкого скорочення обсягів виробництва промислової продукції, що супроводжувалося зниженням або підвищенням загального рівня цін. Криза представлялася найбільш неоднозначною фазою циклу, що безперечно здійснює згубний вплив, але разом з тим є креативним періодом, що забезпечує «творче руйнування» (К. Маркс, Й. Шумпетер), готує передумови для наступного економічного підйому [243; 401; 475; 500].

Дослідження економічних коливань становить чи не найбільшу «чорну діру» економічного аналізу, незважаючи на більш ніж двохсотрічну історію вивчення цієї проблеми. Загальновизнаними стали лише багатовекторність підходів до пояснення причин циклічних коливань та розмежування циклів за тривалістю, проте навіть у цих аспектах дискусії точаться й донині. Причини такого становища криються у надзвичайній складності взаємозв'язку екзогенних проявів циклічності, особливо руйнівних спадів та довготривалих депресій та ендогенної, об'єктивної природи циклічних коливань економічної активності. Від перших пояснень виникнення криз (недоспоживанням у С. де Сісмонді, недостатнім обсягом сукупного попиту у Т. Р. Мальтуса, оновленням основного капіталу у К. Маркса, циклами сонячної активності («плямами на сонці») у В.С. Джевонса) до новітніх (рівноважний циклічний процес теоретиків раціональних очікувань, стохастичні пояснення економічних коливань, праці Нобелівських лауреатів 2004 року Ф. Кідланда та Е. Прескотта з вивчення узгодженості у часі економічної політики та ділових циклів) пройшло чимало часу, проте теорія економічного циклу не набула суворої академічної визначеності, демонструючи максимальну плюралістичність підходів і висновків.

Спроби глибокого й детального вивчення проблем економічної циклічності закономірно припадають на 20-30-ті роки ХХ століття. Це пояснюється, з одного боку, довготривалою епохою *prosperity* 1920-1929 років у Сполучених Штатах Америки (неухильного зростання американської економіки впродовж майже десятиріччя на тлі позитивних наслідків І світової війни для цієї країни, а саме: відсутності військових дій на власній території, відсутності значних матеріальних та людських втрат, акумулювання більш ніж половини золотовалютних запасів світу, активної реалізації товарних запасів до європейських країн згідно з планами післявоєнного відродження Європи та ін.), коли з економічних досліджень циклічних коливань фактично зникла фаза кризи, замінена на більш м'які формулювання «реcesія», «депресія» (наприклад у В. Мітчелла, С. Кузнеця та інших учених). З приводу підміни понять та маніпулювання термінами значно пізніше, у 1969 році, продовжувач австрійської традиції економічного аналізу Мюррей Н. Ротбард писав: «Ми живемо в епоху евфемізмів... В минулі часи ми страждали від майже періодичних економічних криз, раптовий початок яких називався «панікою», а затяжний період після паніки називався «депресією»... Після катастрофи 1929 року економісти й політики вирішили, що це більше ніколи не повинно повторитися. Щоб успішно й без зайвих клопотів вирішити це завдання, знадобилося всього лише виключити із вжитку саме слово «депресія». З того моменту Америці більше не довелося страждати від депресій. Адже коли у 1937-1938 роках настала чергова жорстока депресія, економісти просто відмовились використовувати цю назву й ввели нове благозвучніше поняття – «реcesія». З тих пір ми пережили вже чимало реcesій, але при цьому жодної депресії. Доволі швидко слово «реcesія» також виявилось різким для витончених почуттів американської публіки. Судячи з усього, остання реcesія була у нас у 1957-1958 роках. З того часу у нас відбувалися «спади», або навіть краще «уповільнення», а то й «відхилення». Тому не потрібно печалитися, благо депресії і навіть реcesії

оголошені семантичним указом економістів поза законом; віднині найгірше, що може з нами відбутися, це «уповільнення» [340, с. 149-150].

З іншого боку, обвал фондового ринку кінця 1929, руйнівна криза 1930 та затяжна депресія 1931-1934 років, що охопили світову економічну систему – американську економіку і господарства європейських країн – спричинили перегляд оптимістичної, навіть ейфоричної теорії циклу у напрямку більш реалістичного сприйняття фактів економічної дійсності та підвищення рівня обґрунтованості теоретичних висновків. Г. Хаберлер, який намагався уніфікувати австрійський підхід, зазначав: «...якщо ми бажаємо глибше зрозуміти той внутрішній механізм капіталістичної системи, який призводить до циклічних коливань, то ми повинні спробувати пояснити фундаментальне явище, відволікаючись від випадкових подій» [420, с. 118]. Для розуміння економічного циклу, на його думку, важливо розрізнити первинні, фундаментальні коливання від вторинних, випадкових. Початково увага економістів була прикута до яскравих зовнішніх проявів циклічності – фінансових панік і крахів, пояснення яких зводилося до окремих прорахунків, помилок, спекуляцій, хибних думок керівників підприємств і банкірів, які провокували кризу власними неправильними діями і невірними суб'єктивними оцінками. Фундаментальним проявом економічного циклу є хвилеподібні коливання економічної активності, періодичні підйоми і спади обсягів виробництва, які унеможливають стійкий і безперервний підвищувальний тренд, перериваючи його зовнішніми факторами (війни, катастрофи та ін.) і демонструючи, що найголовніше, внутрішньо притаманну дискретність, внаслідок якої періоди швидкого розширення і піднесення змінюються періодами занепаду і стагнації.

Руйнівна криза та довготривала депресія стали потужним поштовхом до формування системи економічних поглядів представників австрійської неоліберальної теорії, які активно розпочали перегляд теорії економічних коливань у бік побудови реалістичнішої теорії економічного циклу. Теорія економічних коливань австрійського неолібералізму, вагоме місце в якій

належить також вивченню ролі банківської системи, викладена у працях безпосередніх фундаторів школи та їх ідейних наступників – Ф. фон Хайєка [431; 433; 440], Л. фон Мізеса [201; 207; 209], Г. Хаберлера [420; 421], М. Ротбарда [337; 338; 340; 619], Р. Гаррісона [82; 535; 536], Дж. Салерно [628], Х. Уерта де Сото [395], В. Блока [502]. Проблематика економічних коливань та бізнес-циклу в трактуванні австрійських неолібералів викликає зацікавленість низки зарубіжних дослідників, зокрема Н. П. Беррі [31], П. Багуса [496], Р. Ебелінга [477; 490], М. Монтгомері [594], Р. Маллігана [596; 597]. Разом із тим дослідження австрійської теорії економічних коливань мають фрагментарний характер, вони розпорошені в зарубіжній історико-економічній літературі, не здобули належного рівня узагальнення та систематизації, не представлені у розробках вітчизняних учених.

Значний інтерес становить вивчення взаємовпливу грошового і реального секторів економіки, опосередкованого діяльністю банківської системи як елемент наукового доробку австрійської традиції та з'ясування необхідності й потенційних можливостей використання австрійської теорії економічних коливань для пояснення сучасних тенденцій руху економіки.

Представники австрійської школи маржиналізму, засновники суб'єктивно-психологічного напрямку в економічній науці К. Менгер, Ф. фон Візер, О. фон Бем-Баверк не виділяли проблеми монетарного регулювання та економічних коливань у самостійний предмет дослідження, концентруючи увагу на дослідженні інших, не менш важливих проблем економічної теорії. З цього приводу Л. фон Мізес писав: «Засновники австрійської школи економіки... не цікавились проблемою економічного циклу. Аналіз цієї проблеми повинен був стати завданням другого покоління австрійських економістів» [201, с. 105]. Так власне й відбулося, а ідейну спадкоємність підходів демонструє те, що фундаментом їх розробок стала теорія цінності австрійського маржиналізму, на якій вибудовано теорії капіталу і процента, де статична рівновага поступається місцем динамічній.

Аналіз монетарної та інших теорій економічних коливань та взаємозв'язків реального і грошового секторів економіки дійсно зайняв чільне місце у наукових розробках другого покоління австрійських економістів – Л. фон Мізеса, Г. Хаберлера, Ф. фон Хайєка. Сутність підходу австрійців полягає у тому, що вільна ринкова система, в якій відносні ціни врівноважують попит та пропозицію на усіх ринках одночасно, досягає повного використання ресурсів, але не в кожний даний момент, а в довгостроковій перспективі. Згодом означена проблематика економічних коливань стала поширеною і серед праць наступників австрійської традиції другої половини ХХ – початку ХХІ століття – Р. Гаррісона, М. Ротбарда, Ф. Шостака, Дж. Салерно, Х. Уерта де Сото, В. Блока та інших вчених.

Підхід австрійської неоліберальної теорії може бути класифікований як монетарне, грошове тлумачення економічного циклу. Пояснення механізму економічних коливань, запропоноване Л. фон Мізесом у стислому формулюванні сучасного дослідника Р. Гаррісона таке: «Штучний бум характеризується ... помилковими інвестиціями та надлишковим споживанням. Помилкові інвестиції [*malinvestments*] означають інвестиції, націлені у дуже віддалене майбутнє, надлишкове споживання [*overconsumption*] означає збільшення споживання за рахунок зниження норми заощаджень, викликаного штучно низькою процентною ставкою» [82, с. 53]. Таким чином, передумови майбутнього спаду закладені вже у циклічній фазі піднесення, яке носить штучний характер, оскільки спровоковане грошовою емісією або проведенням політики «дешевих грошей». Українська ситуація на кредитному ринку у 2006-2008 роках не була пов'язана із дією останнього чинника, адже рівень процентних ставок залишався високим, проте характер подій на ньому свідчив про провокування інфляційних очікувань населення та споживацького марнотратства.

Усі представники австрійської традиції економічного аналізу роблять наголос на необхідності врахування взаємозв'язку грошового та реального секторів економіки з метою подолання так званої класичної дихотомії.

Сутність цієї дихотомії полягає у визнанні класичною та неокласичною школами впливу змін грошової маси тільки на «ціннісну оболонку» господарства, тобто на рівень цін, без його відображення у сфері реального виробництва. Так, наприклад, Л. фон Мізес у фундаментальній праці «Людська діяльність...» зазначав: «...додаткові інвестиції можливі лише тією мірою, якою існує додаткова пропозиція капітальних благ. Оскільки, не враховуючи вимушених заощаджень, сам по собі бум призводить не до обмеження, а швидше до збільшення споживання, він не здатний забезпечити додаткових капітальних благ для нових інвестицій» [209, с. 521].

Економічний розвиток неможливий без належного рівня заощаджень, яке створює підґрунтя для достатнього рівня інвестування. На відміну від теорії М. Фрідмена [411], Ф. фон Хайек не нехтує дослідженням ролі процента, а навпаки, розуміє його як ціну, що координує рішення про здійснення заощадження та інвестування, ускладнені врахуванням міжчасових переваг індивідів. Якщо монетаристи вважають ставку процента суто кейнсіанським інструментом і в теорії, і у практиці державного регулювання, то австрійці з повагою ставляться до цього інструмента, демонструючи спадкоємність економічних ідей зі своїми попередниками, передусім О. фон Бем-Баверком [28; 30].

Ф. фон Хайек у праці «Ціни і виробництво» (1931) намагається з'ясувати сутність економічних коливань через інтеграцію монетарної та реальної сфер економіки у теорію ділових циклів: «...хоча грошові фактори викликають економічний цикл, реальні фактори створюють основу для нього» [433, с. 42]. Зміна кількості грошей впливає на відносну вартість товарів, тому стабільність функціонування економічної системи здійсненна за умови забезпечення центральним банком постійного (сталого) рівня пропозиції грошей на одиницю виробництва й запобігання інфляції. Цей висновок в цілому випереджає формулювання відомого «грошового правила» монетаризму [409; 411] як мінімум на три десятиріччя, проте є глибшим за змістом: мова йде не про беззастережне сприйняття тези про нейтральність

грошей, а про розуміння ролі грошей у забезпеченні діяльності у виробництві. Гроші є інтегруючим елементом часового виміру виробництва, вони пов'язують теперішнє й майбутнє. Грошова теорія виявляє співвідношення між змінами структури цін, обумовленими змінами структури капіталу, виробництва та споживання, з одного боку, та змінами маси грошей в обігу – з іншого. Критикуючи дихотомію кількісної теорії, вчений аналізує вплив грошових змінних на реальні величини через «довжину» виробничого ланцюга в умовах постійних порушень рівноваги, наслідки змін грошової маси, що виявляються не тільки в абсолютних, а й у відносних цінах, вказує на необхідність врахування часу, потрібного для відновлення рівноважного стану [431; 502; 596, р. 13-22].

Причиною економічних криз, у тому числі Великої депресії, було визнано перевищення інвестицій над заощадженнями, політика дешевого кредиту, так званих «легких грошей» за термінологією Ф. фон Хайєка. Отже, невинуватиме розширення кредитування австрійські неоліберали вважають основною причиною порушення стабільності відносних цін, інфляційних процесів та кризового стану економіки. Вони вбачають загрозу з боку вимог прихильників кейнсіанської теорії стабілізувати рівень цін за допомогою державної політики доходів, адже навіть стабільний рівень цін може приховувати інфляційні процеси, якщо в умовах ринкового механізму ціни мають тенденцію до зниження. Згідно з поглядами австрійців, дилема монетарної політики центральних банків виглядає так: забезпечення стабільного рівня цін або підтримання попиту на реальний капітал в межах обсягу пропозиції заощаджень. На їхню думку, маніпулювання грошима не здатне збільшити запасу матеріальних благ, що знаходяться в розпорядженні економічних суб'єктів. Інфляційні методи кейнсіанської теорії та політики австрійці вважають свідченням помилкового розуміння природи грошей.

Первинне призначення грошей полягає не у створенні умов і підтриманні темпів економічного зростання, а у забезпеченні здійснення обміну. Стабільність грошового обігу необхідна, проте гроші не здатні

замінити собою продуктивність факторів виробництва, не здатні сприяти структурним зрушенням в реальному секторі. Накачування економіки грошима в сучасному господарстві кінця XX – початку XXI ст. навіть призвело до появи специфічного терміну – економіка «мильної бульбашки» – як відображення штучно підтримуваного й стимульованого розвитку фінансової сфери, що значно перевищує потреби виробництва, реальну кількість доступних матеріальних ресурсів і створюваних матеріальних благ.

Сучасна інтерпретація висновків австрійських економістів дозволяє пояснити, наприклад, стан грошово-кредитного регулювання та реальних ринків в Україні та світі на початку та під час світової економічної кризи 2008-2009 років. Відзначимо, що значний обсяг інвестування у придбання нерухомості та дорогавартісних споживчих товарів, яке фінансувалося переважно за рахунок кредитних ресурсів створив передумови для настання кризи. З іншого боку, істотне розбалансування фондових ринків у сукупності з іншими негативними факторами довгий час становили потенційну «бомбу вповільненої дії», про існування якої неодноразово попереджали представники неоавстрійської теорії циклу. Показово, що австрійські неоліберали, фактично єдині із лона сучасних економістів, передбачали настання світової економічної кризи. Накопичення означених негативних тенденцій підірвало ситуацію і всі загрози справдилися: стався фінансовий (іпотечний) крах та подальший економічний спад, який у зарубіжній літературі найчастіше іменується «Великою рецесією».

Окремого висвітлення потребує з'ясування специфіки підходу представників австрійського неолібералізму щодо пояснення причин, проявів та механізмів економічних коливань, методів запобігання економічним кризам, а також виявлення ідейної спорідненості та методологічних відмінностей австрійського підходу та інших, альтернативних теоретичних пояснень економічних коливань. Австрійські економісти (Ф. фон Хайек, Г. Хаберлер, Л. фон Мізес, М. Ротбард, Дж. Салерно, Р. Гаррісон та ін.) одноставно пов'язують пояснення економічного циклу з вирішальним

впливом грошового чинника, детально розкриваючи роль грошей у широкому значенні (включно із кредитними грошима) у механізмі циклічних коливань [519, р. 68-70; 628, р. 16-31]. У цьому сенсі їх теорію циклу можна класифікувати як «монетарну», проте не позбавлену своєрідних ознак.

Визнаючи традиційні статистичні індикатори фаз циклу, зокрема зростання цін і обсягів виробництва в періоди піднесення та їх падіння у фазах спадів, австрійські дослідники вказують також на суттєве збільшення кількості угод не тільки на товарних ринках, а й у інших сферах, зокрема на фондових біржах, що викликає загальне зростання обсягів платежів під час підйомів та їх істотне скорочення під час депресій. Зростання обсягів платіжного обороту неможливе без збільшення засобів платежу в широкому розумінні, тобто шляхом розширення законних платіжних засобів, банкнот, банківських депозитів і кредитів, обігу чеків, векселів та інших засобів платежу, що здатні замінити звичайні гроші, а також пришвидшення обігу одного, кількох чи всіх засобів платежу. Незалежно від способу розширення, очевидно є потреба збільшення засобів платежу в період підйому й відповідного скорочення в період спаду. Зазначимо на спорідненості (але не тотожності) запропонованого підходу з кейнсіанською теорією циклу, адже формально визнається необхідність маніпулювання обсягом платіжних засобів залежно від фази економічного циклу.

Щодо подальших розробок монетарної теорії сучасною неокласичною ортодоксією, зокрема монетаристами на чолі з М. Фрідменом, вважаємо за необхідне вказати на суттєву відмінність – «грошова конституція» монетаризму передбачає сталий, стабільний темп зростання грошової маси в обігу, що забезпечує врівноваження не тільки грошово-кредитної, а й інших сфер економіки, незалежно від фази економічного циклу. Монетарна теорія австрійського неолібералізму є більш реалістичною, враховує стан як грошового, так і реального секторів економіки, чим підкреслює переваги австрійської науково-дослідної програми.

Жодне пояснення економічних коливань, на думку Г. Хаберлера, «не може дозволити собі не помічати, ігнорувати або заперечувати цей факт (необхідність розширення кількості засобів платежу – О. Н.)» [420, с. 120]. Щодо розбіжностей у поясненнях економічних коливань, то вони виникають або відносно конкретного способу розширення, або через інше розуміння причинної послідовності: (1) дії банків чи грошової влади щодо розширення кількості платіжних засобів визнаються первинними або (2) збільшення платіжних засобів підлаштовується, адаптується до змін обсягів виробництва, залежного, від змін попиту на деякі товари, зрушень в структурі виробництва, оптимістичних чи песимістичних очікувань та ін.

Теорії, що додержуються причинної послідовності (1), по праву іменуються грошовими, або монетарними теоріями економічного циклу. Вони представлені розробками англійської монетарної школи середини ХІХ століття, австрійської школи неолібералізму [496; 502; 519; 523; 535; 594; 597; 609; 628] та сучасного монетаризму [408; 409; 411]. Причинна послідовність (2) не ігнорує грошової природи циклічних коливань, адже визнає, що збільшення потоку товарів викликає необхідність більшого потоку грошей. Проте вона дещо ідеалізує можливості грошово-кредитної політики, яка представляється «панацеєю», здатною подолати будь-яке серйозне відхилення, породжене змінами у виробництві та виявлене на товарних ринках. Ці теорії циклу називаються інвестиційними, кредитними, або навіть кредитно-грошовими, їх додержуються і розвивають переважно представники кейнсіанського напрямку економічної науки.

Визнаючи первинність змін у кількості платіжних засобів, вказується на прихований характер дії грошових чинників, які не знаходять відповідного відображення у змінах рівня цін, особливо під час підвищувальної фази циклу [420, с. 124]. Цей висновок підтверджується у Г. Хаберлера прикладом епохи *prosperity*, протягом якої безпрецедентне зростання обсягів виробництва поєднувалося зі стабільністю товарних цін. Зрозуміло, що події такого роду є «відносною інфляцією», адже розширення платіжних засобів

відбувалося значними темпами, проте воно не вплинуло на підвищення рівня цін. Учений наполягає на необхідності аналізу довгострокових наслідків подібної політики, що впливають на реальний сектор економіки та змінюють горизонтальну та вертикальну (більшою мірою) структуру виробництва. В основі змін – розширення пропозиції кредиту для виробничих цілей. Горизонтальний зріз представлено галузями, диференційованими за вироблюваними ними споживчими товарами та продукцією виробничого призначення. Диспропорційність горизонтальної структури виробництва виявляється у порушенні пропорцій розподілу факторів виробництва між галузями, недосконалої алокації ресурсів, як наприклад невиправданих додаткових інвестиціях в певну галузь, що не відповідають рівню відносного попиту на її продукцію порівняно з іншими галузями економіки.

Вертикальна структура виробництва – це сукупність послідовних стадій виробництва продукції кінцевого споживання, включаючи підготовку й налагодження виробничого процесу, залучення факторів виробництва на різних стадіях і множину проміжних етапів. Безперервність виробництва споживчих благ залежить від налагодженості виробничого процесу в цілому й належної оснащеності кожної із його стадій. Якщо в процесі економічного розвитку нагромаджується й інвестується капітал, це означає подовження процесу виробництва, появу нових його стадій, за термінологією О. фон Бем-Баверка – підвищення «окольності» (непрямого характеру) процесу виробництва [28; 30]. Подібно до горизонтальної структурної визначеності, існує вертикальна – певне співвідношення виробничих ресурсів, розподілених між ближчими й віддаленими стадіями виробництва. Якщо значна кількість одного з факторів витрачається на подовження процесу виробництва, вивільняється з поточного споживання, то це призводить до диспропорцій вертикального ланцюга. Що ж є глибинною причиною порушення пропорційності вертикальної структури виробництва?

На думку представників австрійської неоліберальної теорії, трансформація вертикальної структури виробництва відбувається під дією

грошових факторів, викликаючи подовження або стиснення виробничих процесів, що спричиняє економічні коливання. Кредитна експансія з боку банківської системи знижує ставку відсотка нижче рівня, який існував би, якби пропозиція на ринку капіталу мала своїм джерелом тільки добровільні заощадження населення з поточного доходу. Штучне зниження ставки відсотку викликає розширення інвестування у довгострокові проекти, які за попередніх умов залишились би нереалізованими, тобто спричиняє надмірне подовження процесу виробництва. Це призводить до так званого надмірного інвестування, адже капітал залишається інвестованим, «зв'язаним» у більш віддалених стадіях виробництва, а внаслідок специфічності активів може взагалі не підлягати переміщенню [29; 30]. В періоди кризових падінь з'ясовується, що розпочаті виробничі процеси є занадто «довгими», від їх реалізації починають масово відмовлятися, а ресурси переміщуються до старих, «коротших» методів виробництва. Оскільки довгостроково інвестована частина капіталу практично «зависла», ще не перетворилась на виробничі потужності й не почала працювати, то невідворотною реакцією є підвищення ставки відсотку до природного рівня й вище.

Отже, передумовами трансформації вертикальної структури виробництва, на думку австрійських неолібералів, стають добровільні заощадження населення та розширення банківського кредитування. Перший шлях визнається природно притаманним ринковій системі господарювання, призводить до зміни співвідношення грошових потоків, спрямованих на придбання споживчих товарів і товарів виробничого призначення; він забезпечує економічній системі здатність самовідновлюватись у короткостроковому періоді. Альтернативний шлях – розширення платіжних засобів через кредитну експансію – призводить до інвестування ресурсів у ті проекти, які за інших умов були б визнані неприбутковими і не були б реалізованими; в довгостроковій перспективі він стимулює зростання відсоткової ставки та «втягування» економіки у кризову фазу циклу.

Цікавою є імплементація пояснення причин економічних коливань в ринкових системах до виявлення змісту процесів, що відбувались в соціалістичній економіці СРСР. Так, Г. Хаберлер вказує, що Радянський Союз, здійснюючи спробу п'ятирічного планування, скорочує до мінімально можливого рівня виробництво споживчих товарів й потужно збільшує «окольність» виробництва. Державна політика здійснення індустріалізації пришвидшеними темпами (розбудова металургійної, енергетичної, транспортної, машинобудівної галузі) відволікає ресурси від продукування споживчих благ, повноцінне одержання яких відкладається на віддалену перспективу. Вочевидь сподіваючись на гуманізм «будівників комунізму», австрійський вчений пропонує шляхи розв'язання проблеми: зміну політики шляхом голосування або внаслідок усвідомлення урядом злиденного стану більшості населення та відмову від здійснених інвестицій, повернення на попередній технологічний рівень із нижчою капіталоозброєністю і «коротшими» виробничими процесами задля виробництва продовольства, одягу, житла [421]. Звичайно, це означало б серйозну втрату капіталу, вкладеного у недобудовані підприємства, поразку економічної доктрини індустріалізації та ідеологічної «лінії партії» (вирішальне значення останнього чинника неолібералами не враховувалось) [51].

Можна погодитись, що подовження вертикального ланцюга виробництва – суть процесу індустріалізації, що відбувався у Радянському Союзі наприкінці 20-х – у 30-х роках ХХ ст. Втім, як показав історичний досвід, сталінсько-більшовицький режим не планував зупинитися на півдорозі – мабуть відчуття можливих втрат капіталу утримувало від гуманних рішень. Щоб не втрачати інвестований капітал, здійснювалась свідомо політика здешевлення праці (використання праці в'язнів, низька заробітна плата у промисловості, «трудодні» у сільському господарстві тощо) та інтенсифікації праці робітників (численні мобілізації на будівництво індустріальних об'єктів, жорсткий режим праці та ін.). Усвідомлення соціалістичним урядом загрози «зв'язування» капіталу у віддалених стадіях

виробництва призвело до завершення процесу індустріалізації у будь-який спосіб, зокрема ціною сотень тисяч людей, чиїми життями було «закладено фундамент» індустріального розвитку соціалістичної економіки.

Своєрідність пояснення механізму економічних коливань, запропонованого Л. фон Мізесом, полягає у тлумаченні ознак циклічної фази піднесення. На його думку, штучне піднесення (бум), спровоковане грошовою емісією або проведенням політики «дешевих грошей», характеризується надлишковим споживанням і так званими «помилковими» інвестиціями [82, с. 53]. Надлишкове споживання (*overconsumption*) виявляється у зростанні обсягу споживання, спровокованого штучно низькою процентною ставкою за рахунок зниження норми заощаджень. У праці «Людська діяльність...» вчений пише: «Зазвичай бум описується як надлишкове інвестування. Однак додаткові інвестиції можливі лише тією мірою, якою існує додаткова пропозиція капітальних благ. Оскільки, не враховуючи вимушених заощаджень, сам по собі бум призводить не до обмеження, а швидше до збільшення споживання, він не здатний забезпечити додаткових капітальних благ для нових інвестицій. Сутність буму, викликаного кредитною експансією, не в надлишковому інвестуванні, а в тому, що вкладення спрямовуються невірно, тобто в помилкових інвестиціях» [209, с. 521]. Помилкові інвестиції (*malinvestments*) – це незбалансовані інвестиції, здійснені в період буму, націлені у дуже віддалене майбутнє, яких не було б за умов відсутності кредитної експансії [128, с. 187]. «Поглинання» таких інвестицій становить зміст періоду депресії, яка відбувається менш болісно й більш швидко в умовах, коли система відносних цін змінюється більш вільно, а ресурси є мобільними в процесі їх розподілу за ринками, регіонами та видами діяльності.

Ф. фон Хайек вважав одним із найважливіших чинників економічного розвитку високий рівень заощаджень, завдяки якому здійснюється належне інвестування капіталу. Капітал розглядається як складне утворення, що формується із неоднорідних індивідуальних капіталів. Механізм адаптації в

межах цього утворення здійснюється через ставку відсотку – ціну, яка координує рішення щодо заощадження та інвестування відповідно до міжчасових переваг індивідів [127, с. 612]. Для пояснення економічних коливань Ф. фон Хайек інтегрував «монетарну» та «реальну» теорії ділових циклів, ввів до своєї моделі гроші, що впливають на відносну вартість товарів [433]. Гроші пов'язують в єдиний процес теперішнє й майбутнє, а теорія грошей покликана пояснити співвідношення між змінами структури цін, що відображають зміни в структурі капіталу, виробництва і споживання, з одного боку, та змінами маси грошей в обігу – з іншого. Вчений критикує класичну дихотомію кількісної теорії грошей, наголошує на істотному впливі грошових змінних на реальні величини через «довжину» виробничого ланцюга в умовах постійних порушень рівноваги, вказує на необхідність врахування періоду часу, потрібного для відновлення рівноважного стану та наголошує на необхідності аналізу наслідків змін грошової маси, що виявляються не тільки в абсолютних, але й у відносних цінах [594, р. 33].

Економічна система буде тяжіти до стабільного функціонування лише за умови забезпечення центральним банком постійного рівня пропозиції грошей та запобігання інфляції. Цей висновок більш ніж на три десятиліття випередив монетаристські ідеї М. Фрідмена: «Безпосередня причина інфляції завжди і всюди одна й та ж сама: непомірно швидке зростання кількості грошей відносно обсягів виробництва» [408, с. 542]. Ключовою причиною Великої депресії, так само як і інших економічних криз, була проголошена політика дешевих грошей, яку проводила Федеральна резервна система США в означений період. Дешевий кредит, так звані «легкі гроші», за термінологією Ф. фон Хайєка, забезпечили перевищення інвестицій над заощадженнями. Таким чином, спроби розширення кредитування під час циклічних спадів австрійці вважають основним чинником спотворення системи відносних цін, що сприяє дезінформації учасників ринку про ефективні способи використання капіталу, а також можливості посилення інфляційних процесів та кризового стану економіки в цілому.

Закономірний висновок – маніпулювання грошима не здатне збільшити запасу матеріальних благ, що перебувають у розпорядженні економічних суб'єктів. Більш того, безпідставне й необґрунтоване «накачування» економіки грошима призводить до штучно підтримуваного розвитку і поступової дезорганізації фінансової сфери. Водночас представники австрійської неоліберальної теорії, так само як і монетаристи, переконані, що гроші є одним із основних феноменів економічного життя суспільства, який сприяє встановленню тісної економічної комунікації між суб'єктами господарювання в реальному секторі. Через гроші та їхні функції кожен індивід активно реалізує власні потреби та забезпечує реалізацію потреб іншими людьми. Грошовий ринок є найбільш чутливим і вразливим елементом системи економічних відносин, що в свою чергу означає можливість його використання для впливу та регулювання окремих макроекономічних показників та економіки в цілому [393, с. 17].

Розроблена монетаристами версія грошової теорії суттєво відрізнялася як від її традиційного варіанту, так і від австрійського. Основоположник монетаристської версії теорії грошей М. Фрідмен розумів, що необхідно змінити загальний підхід та методологію, надати теорії більшої гнучкості. Монетаристська версія грошової теорії економічних коливань базується на модифікованому варіанті кількісної теорії грошей [132; 135, с. 476; 409]. Так, М. Фрідмен вважав, що попит на гроші з боку окремого індивіда обмежений розмірами багатства, намаганням одержати вигоду від використання альтернативних видів активів. Віддаючи перевагу грошам як найбільш ліквідній формі багатства, індивід жертвує часткою доходу, яку міг би отримати, обираючи альтернативні форми. Величина попиту на гроші є результатом оптимізації співвідношення доходності різних альтернативних форм багатства, їх ризиковості, залежить від існуючих або очікуваних відносних цін різних активів. Попит на гроші монетаристи вважають відносно стабільним, на нього впливають доходи, рівень цін та величина процентних ставок. Останній чинник показує доходність альтернативних

способів вкладення активів й відображає витрати збереження грошей. Однак остаточного примирення з кейнсіанцями не відбулося, тому що на відміну від кейнсіанців, М. Фрідмен вважав вплив відсотка на грошовий попит незначним і нехтував ним внаслідок його «статистично малої значимості» [409]. Це означає, що зміна процентної ставки не здатна істотно вплинути на процес заміщення грошей негрошовими активами. Єдиним істотним впливовим фактором, який пояснює більшість коливань попиту на гроші визнається реальний, скоригований на динаміку цін дохід.

Якщо гроші є вирішальним фактором розвитку виробництва, то державне регулювання грошово-кредитної сфери може як послаблювати вплив кризових явищ, так і провокувати економічну кризу. Політику регулювання ставки процента монетаристи вважають помилковою і внутрішньо суперечливою. Тому головним об'єктом регулювання з боку центральних банків повинна бути не ставка процента, а темпи зростання пропозиції грошей. Потрібно забезпечувати темпи приросту грошової маси відповідно до рівня зростання національного доходу (3–5 %). Характерно, що такі темпи рекомендуються монетаристами незалежно від поточного стану економічної кон'юнктури, оскільки, на їхню думку, існує значний часовий лаг від ухвалення рішення регулюючим органом до періоду впливу цього рішення на динаміку економічних показників. Внаслідок подібних запізнень, лагів, значно викривлюється первинна мета ухвалених рішень [393; 408; 409].

Основним об'єктом грошово-кредитного регулювання монетаристи визнають грошову пропозицію, оскільки її зміна безпосередньо відбивається на рівні виробництва і зайнятості в короткостроковому періоді, а в довгостроковому викликає зміну цін. Представники монетаризму упевнені, що економіка є стійкою, стабільною системою, причому для неї характерним є стан відносно рівномірного зростання. Виникнення криз за таких умов не заперечується, але повністю детермінується коливаннями грошової маси, що можуть мати хаотичний характер і виникати унаслідок реалізації урядових заходів, передусім кейнсіанських, у галузі стимулювання сукупного попиту.

Таким чином, джерелом економічної нестабільності визнається сфера грошово-кредитних відносин. Згідно із стабільним характером функції грошового попиту будь-які зміни пропозиції грошей порушують «портфельний баланс», викликають перебудову структури активів і зобов'язань, породжують циклічні коливання господарської активності.

Грошово-кредитна політика монетаризму, так звана грошова конституція покликана запевненити економічних суб'єктів у стабільності економічної політики, сформувати позитивні інфляційні очікування. Вона альтернативна до грошово-кредитної політики кейнсіанського зразка, адже ліквідує постійний політичний тиск з метою короткострокового бюджетного стимулювання економіки і зменшує невпевненість інвесторів, яку пов'язують із непередбачуваними результатами дискреційної грошової політики. Особливо монетаристи виступали проти державного контролю за цінами, попереджаючи про загрозу прихованої інфляції. «Така придушена інфляція значно болючіша й для економічної діяльності; і чим більш ефективно придушення, тим більше економічний збиток. Українцям бажано запобігти інфляції, але якщо з якихось причин це неможливо, то значно краще мати відкриту інфляцію, ніж придушену» [409, с. 56]. М. Фрідмен вважав інфляцію грошовим феноменом, який не є неминучим в період розвитку, а також заперечував існування постійного взаємозв'язку між рівнем інфляції та безробіття. Він зазначав, що ключова роль банків полягає у створенні пропозиції грошей, а не у формуванні попиту на гроші. Центральні банки проводять політику звуження доступних коштів комерційних банків в часи значного підвищення попиту на кредит, унеможливаючи в такий спосіб зростання процентних ставок, і навпаки [107, с. 247-248].

Усі прибічники австрійської традиції економічного аналізу, незалежно від того, до якого періоду належить їх творчість, категорично не сприймали кейнсіанські рецепти відновлення економічного зростання інфляційними методами шляхом «накачування» господарства грошима (цікавий аналіз теорій ділових циклів Ф. фон Хайєка та Дж. М. Кейнса представлено у [347,

с. 51-58]). Практичне використання таких методів критикують усі представники австрійської неоліберальної теорії – від Ф. фон Хайєка і Л. фон Мізеса до М. Ротбарда і Ф. Шостака, вважаючи свідченням глибоко помилкового розуміння природи грошей. На їхнє переконання, первинне призначення грошей полягає у забезпеченні здійснення трансакцій, обмінних операцій, а не у реалізації грошового впливу для підтримання/відновлення економічного зростання. Стимулюючий вплив грошей не здатний замінити собою продуктивність і ефективне використання факторів виробництва, але стабільність грошового обігу є необхідною й обов'язковою умовою, яка забезпечує продуктивність та ефективність факторів [640, р. 69]. Якою б не була могутність і незалежність центрального банку, тільки його діями не можна відродити економіку, яка переживає наслідки падіння, зумовленого попередньою кредитною експансією.

Економічні погляди Л. фон Мізеса, спільно з уявленнями Ф. фон Хайєка, Г. Хаберлера, М. Ротбарда та інших дослідників, які мають своїм методологічним підґрунтям теорію капіталу О. фон Бем-Баверка, набувають завершеності й формують австрійську теорію економічних коливань. Визначальне положення теорії – зміна кількості грошей внаслідок кредитної експансії призводить до трансформації вертикальної структури виробництва, провокуючи подовження виробничих процесів, що й спричиняє циклічні коливання. Спробуємо узагальнити творчий доробок австрійського неолібералізму щодо теорії економічного циклу [236; 249; 290; 294]:

- у фазі підвищення збільшується кількість угод на товарних та фондових ринках, що викликає загальне зростання обсягів платежів;
- зростають обсяги платіжного обороту шляхом збільшення засобів платежу в широкому розумінні та підвищення швидкості їх обігу;
- кредитна експансія банківської системи знижує ставку відсотка нижче рівня, який існував би, якби пропозиція на ринку капіталу мала своїм джерелом тільки добровільні заощадження населення з поточного доходу;

- штучне зниження ставки відсотку викликає розширення інвестування у довгострокові проекти (у галузі, що знаходяться на перших етапах виробничого ланцюга, продукція яких не призначена для безпосереднього споживання), які за інших умов були б визнані неприбутковими і залишились би нереалізованими, тобто спричиняє надмірне «подовження» процесу виробництва;
- переважаюче інвестування довгострокових проектів призводить до надлишкового інвестування в економічній системі в цілому (так званих *malinvestments* – помилкових інвестицій), адже капітал залишається інвестованим, «зв'язаним» на більш віддалених стадіях виробництва, а враховуючи високу специфічність активів може взагалі не підлягати переміщенню;
- періоди кризових падінь демонструють те, що розпочаті виробничі процеси є занадто «подовженими», від їх реалізації відмовляються або «заморожують» (інколи тимчасово);
- наслідком є переміщення ресурсів до «коротших» методів виробництва, які можуть бути як старими, так і новими, тобто розпочатий процес технологічної переорієнтації не завершено;
- довгостроково інвестована частина капіталу ще не перетворилася у виробничі потужності, не почала працювати, тому спостерігається підвищення рівня безробіття у галузях, що є першими (нижчими) у виробничому ланцюгу;
- останній небажаний наслідок – підвищення ставки процента вище природного рівня, що породжує скорочення інвестування не лише у віддалені ланки виробничого процесу, а й у цілому по економіці завдяки від'ємному мультиплікаційному ефекту, причому незалежно від коротко- чи довгострокового періоду інвестування виробництва.

Потрібно зазначити, що з'ясування причин виникнення економічних криз і сутності економічних коливань, характерне для XIX – початку XX століття в економічній теорії другої половини минулого століття та

сучасності трансформовано у дослідження економічного зростання, траєкторій руху економічних систем та їх довгострокових трендів, економічної динаміки, економічного розвитку, стохастичних економічних коливань та ін., що свідчить про об'єктивне ускладнення економічних відносин та посилює усвідомлення необхідності забезпечення вищого ступеню реалістичності їх теоретичного відображення. Хвилеподібні коливання ділової активності унеможливають стійкий підвищувальний тренд, демонструючи внутрішню притаманну дискретність економічної системи, в основі якої, на думку австрійців, лежать об'єктивно обумовлені або привнесені екзогенно, суб'єктивними рішеннями центральних банків, зміни обсягу платіжних засобів. Визнаючи первинність змін у кількості грошей задля забезпечення зростаючого обсягу платіжного обороту, представники австрійського неолібералізму вказують на прихований характер дії грошових чинників, які не знаходять миттєвого відображення у зміні рівня цін, особливо під час підвищувальної фази циклу [82; 207; 560].

У межах теоретичних досліджень економічної політики вагомим значення набуває вивчення впливу грошово-кредитного регулювання на процеси у реальному секторі економіки, у виробничій діяльності, зокрема вплив на інвестиційні та інноваційні процеси, а також обґрунтування механізмів запобігання і протидії економічним коливанням шляхом реалізації державної антициклічної політики. Хоча остання стала пріоритетним предметом розгляду кейнсіанської економічної теорії, проте слід відзначити і внесок австрійської теорії у пояснення взаємозв'язку грошового та реального секторів економіки, який, як було доведено, є доволі значущим.

Монетарні теорії економічних коливань в австрійській і монетаристській інтерпретації мають більший зв'язок з реальністю, аніж традиційна кількісна теорія і, ймовірно, мають переваги над кейнсіанськими варіантами кредитно-грошового регулювання. Теоретичні уявлення представників австрійської дослідницької традиції, уособлені австрійським неолібералізмом, про фундаментальну невизначеність ринкових процесів, зокрема у грошово-

кредитній і банківській сфері, лежать в основі висновків про діалектичну єдність механізмів регулювання та саморегулювання цих елементів економічної системи. Саме вони виявляють дослідницькі можливості австрійської традиції щодо пояснення сучасних тенденцій розвитку теорії та практики економічних коливань. Вищевикладене дозволяє представити власне бачення «австрійського» механізму економічних коливань (рис. 3.1).

Розвиток соціально-економічних систем передбачає виникнення певної впорядкованості та структурної визначеності. Набуваючи форми типових подій та усталених інституційних практик, ця впорядкованість сприяє формуванню й реалізації очікувань [522; 596]. Так відбувається й у грошово-кредитному секторі економіки. Водночас поява нових, унікальних явищ економічного життя (зауважимо, що кризи австрійські неоліберали вважають саме такими унікальними явищами) постійно ставить під сумнів взаємоузгодження індивідуальних планів економічних суб'єктів й істотним чином переорієнтовує їх діяльність. Співіснування порядку та хаосу, рівноваги та нерівноважних станів становить основну характеристику сучасної соціально-економічної системи в цілому та грошово-кредитної і банківської систем як її складових.

Динамізм сучасного економічного розвитку та посилення процесів глобалізації стають основою перманентної трансформації економічної системи та її структурних елементів, що породжує нові хаотичні біфуркаційні стани та накреслює, з одного боку, тенденції до самовідновлення, самовдосконалення економічної системи, а з іншого – не виключає наявності потенційно можливої тенденції до саморуйнування. Остання тенденція час від часу реалізується, на жаль, у вигляді надзвичайно руйнівних кризових потрясінь, що традиційно мають своїми першорядними проявами кризові явища грошово-кредитної і банківської сфер [487; 522; 572]. Тому проблематика економічних коливань та пошук нових й удосконалених теоретичних пояснень їх походження, основних чинників, форм прояву та методів протидії залишиться актуальною й надалі.



Рис. 3.1. Механізм австрійської теорії економічних коливань

Джерело: власна розробка автора

Представники австрійської дослідницької традиції в економічній науці розробили монетарну теорію економічного циклу, в якій чільне місце посідає розкриття взаємозв'язку між грошовим та реальним секторами економіки. Економічні процеси у сфері грошово-кредитних відносин визнано такими, що мають внутрішню притаманну дискретність, проте невважена державна грошово-кредитна політика, на думку розробників австрійської неоліберальної теорії, здатна суттєво посилювати флуктуації.

3.3. Австрійська неоліберальна концепція соціальної справедливості

Тематика соціальної справедливості посідає чільне місце в системі наук про суспільство, однак у сфері економічної теорії її розгляд містить серйозні прогалини. Декларуючи одним із найважливіших дискурсів економічної науки проблему співвідношення економічної ефективності та соціальної справедливості, економісти найчастіше розглядають останню як категорію, пов'язану виключно із перерозподільчими процесами. Водночас існує й інше ставлення до означеної проблеми, зокрема намір перенести тематику соціальної справедливості виключно в морально-етичну площину, вивести її за межі власне економічних досліджень. Разом із тим питання соціальної та економічної нерівності, дискримінації, несправедливості в різних сферах життєдіяльності набувають глобального характеру та активного подальшого розгляду. Так, у макроекономічній теорії переважає звернення до теми забезпечення соціальної справедливості у зв'язку із обґрунтуванням принципів проведення соціальної політики держави та визначенням її пріоритетів. Особливо це стосується представників кейнсіанського напрямку, які прихильно ставляться до інтервенціоністської політики держави. Ліберальні та неоліберальні течії традиційно пов'язують досягнення економічної ефективності з реалізацією комплексу власних теоретико-методологічних настанов, однак оминають увагою те, яким чином така

реалізація посприяє встановленню соціальної справедливості. З іншого боку, дослідники ліберальної традиції приділяють недостатню увагу вивченню та поширенню специфічного ліберального концепту соціальної справедливості.

Нагальна потреба у висвітленні концептуально-теоретичних підходів до проблеми справедливості соціально-економічного устрою визначила необхідність розкриття особливостей критичного аналізу панівної концепції соціальної справедливості ідейним лідером австрійського неолібералізму Ф. фон Хайєком та виявлення можливостей творчого використання його поглядів в контексті подальшого поширення неоліберальних настанов.

Сучасне значення терміну «соціальна справедливість», на думку Ф. фон Хайєка [428, гл.7; 447], майже повсюдно ототожнюється з неоднозначно визначеним в економічній теорії (від Дж. С. Мілля, соціалістів-рікардіанців, К. Маркса до А. Пігу та прихильників економічної теорії добробуту) і реалізованим практикою соціалістичного господарювання, поняттям розподільної, або дистрибутивної, справедливості. Така соціальна справедливість породжує низку проблем економічного і політичного характеру, що впливають із бажання і можливостей влади координувати і контролювати зусилля індивідів. Зокрема, Ф. фон Хайєк переконаний, що досі нікому не вдалося сформулювати єдине загальне правило, за яким в кожному окремому випадку можна було б визначати, що є «соціально справедливим». Метою таких дій було забезпечення досягнення бажаної структури розподілу в суспільстві [297; 414], яка б вважалася справедливою у певний час, на певній території, відповідно до загальноприйнятих уявлень.

Представники ліберальної традиції впевнені, що дистрибутивна справедливість несумісна з індивідуальною свободою – найвищою ліберальною цінністю, адже правила розподільної справедливості є правилами підпорядкування, відносин між керівниками і підлеглими [638, р. 132-136]. Тип соціального порядку, де індивід підпорядкований єдиній системі цілей і командам влади, є організацією (на противагу стихійному порядку ринку). Таким чином, розподільна справедливість реалізується

виключно шляхом підпорядкування індивідів конкретним вимогам, не обмежуючись дотриманням певного набору загальних правил і принципів для всіх [428, с. 254]. Індивіди будуть змушені діяти відповідно до інформації та знань, наданих керуючим органом і досягати цілей, поставлених владою.

Австрійські неоліберали, зокрема Ф. фон Хайєк, непохитні в переконанні, що механізм ринкового розподілу є більш прийнятним для суспільства завдяки його нейтральності [637]. Ринковий розподіл не може бути справедливим чи несправедливим, адже ніхто умисно не призначає окремим суб'єктам право на одержання тієї чи іншої частки доходу. Тому, на думку австрійця, вимога «справедливого» ринкового розподілу на практиці означає виокремлення у суспільстві осіб чи груп, які одержують право на привласнення особливої винагороди, безпосередньо не пов'язаної з їхньою економічною діяльністю, і тому є несправедливою [428, с. 231-234].

Справжній лібералізм, до якого належить австрійський, сформував своє ставлення до питання соціальної справедливості, покладаючись на ідеали і цінності, які не співпадають з уявленнями прихильників соціально-орієнтованих моделей суспільства [334; 361]. Так, реалізація будь-яких особливих моделей розподілу в умовах ринкової системи визнана неможливою через відсутність акумульованого в єдиному центрі широкого масиву конкретної інформації (так звана інформаційна проблема ринку, проблема розпорошеного знання за Ф. фон Хайєком). Виробникам і споживачам потрібно враховувати безліч обставин, які вони не в змозі охопити: про корисність або шкідливість їх дій для оточуючих, про одержану вигоду індивідів, фактично або потенційно охоплених їх операціями, про контакти контрагентів і визначення винагороди останніх тощо. Реальна економічна діяльність здійснюється в умовах неповної інформації, а тому збирання, акумулювання і використання інформації центральним органом несе загрозу її суттєвого викривлення, ігнорування потреб і прагнень економічних суб'єктів. Окрім того, неоліберали визнають і підтримують багатоманітність особистих цілей індивідів і множинність центрів прийняття

рішень та рішуче відкидають модель суспільства, яка нав'язує індивідам ієрархію обов'язкових цілей [171; 568].

Ф. фон Хайек надзвичайно скрупульозно підійшов до з'ясування етимології поняття «соціальна справедливість» [428, гл. 7]. Він довів, що термін «соціальна справедливість» узагалі є беззмістовним в контексті каталлактики. Стихійний ринковий порядок не націлений і об'єктивно не може бути націлений на розподіл згідно з критерієм матеріальної рівності [184], який найчастіше асоціюється зі «справедливим». Якщо уряд намагається запровадити такий розподіл, він обов'язково буде реалізовувати додаткові владні повноваження з метою визначення часток, які належать окремим індивідам або їх групам (окрім того, процес визначення часток зазвичай не убезпечений від корупційної складової). У межах свого економіко-філософського підходу вчений висловив переконання про несумісність соціальної справедливості та стихійного ринкового процесу. Поняття справедливості за умов ринкового порядку несумісне з моделлю винагороди, яка заснована на оцінці заслуг або потреб різних осіб чи груп органом влади, який володіє повноваженнями реалізовувати цю модель за допомогою примусу [638, ch. 4]. Таким чином, Ф. фон Хайек наголосив, що термін «соціальна справедливість» має сенс тільки в контексті командної економіки, яка передбачає несвободу, наказові і примусові механізми, де індивіди не в змозі обирати напрямки використання своєї праці, капіталу, інтелектуальних здібностей [428, с. 237-239].

Показовим є те, що проблема справедливості у Ф. фон Хайєка і Дж. Ролза мала доволі подібне вирішення. Незважаючи на те, що Дж. Ролз активно послуговувався терміном «соціальна справедливість», а Ф. фон Хайек піддавав його критиці, ми вважаємо, що принципових розбіжностей між ученими не було – Дж. Ролз також відкинув необхідність вибору особливих систем справедливого розподілу «як принципово помилкову» [334]. Він вказував, що принципи справедливості визначають ключові обмеження, яким повинні задовольняти інституції та організація

спільної діяльності, для того, щоб в учасників не виникало невдоволення ними. Якщо ці обмеження (правила) дотримані, то розподіл, що виник в результаті, яким би він не був, може вважатися справедливим. Тому, незважаючи на апелювання Ф. фон Хайєка до ролівської «Теорії справедливості», викладені в ній погляди відрізнялися від його ліберальної позиції швидше термінологічно, ніж за змістом [171, с. 297].

Основна теза Ф. фон Хайєка в теорії розподілу сформульована в контексті відродження ціннісних орієнтирів ліберальної традиції: функція винагороди не ставить на меті віддячити індивідам за їх завзятість і зусилля, або по заслугах, або відповідно до їхніх індивідуальних потреб. Винагорода має інше функціональне призначення, спрямоване у майбутнє – вона вказує індивідам на те, що необхідно здійснити в подальшому задля задоволення особистих і суспільних інтересів [428, с. 240-241]. Так, важко не погодитись, що цінність наданих споживачеві благ і послуг зазвичай не має жодного стосунку до системи індивідуальних переваг і визначених потреб виробника, який створив ці блага і послуги. Таким чином, Ф. фон Хайєк здійснив критичний огляд представленої суперечливими твердженнями і значеннями панівної концепції соціальної справедливості, узагальнений нами на рис. 3.2.

Напрями критики Ф. фон Хайєком концепції дистрибутивної справедливості
неправомірне перенесення інституційних обмежень, що накладаються на особисту поведінку індивідів, на безособові ринкові процеси
перетворення прагнення до соціальної справедливості на вимогу перерозподілу частки суспільного продукту на користь окремих осіб чи їхніх груп
умовність і невизначеність критеріїв справедливої структури розподілу
загроза утвердження у найближчій перспективі структури розподілу, подібної до соціалістичної
активне використання концепції соціальної справедливості політиками для підтримання реалізації рентоорієнтованої поведінки окремих груп або самих політиків

Рис. 3.2. Напрями критики концепції дистрибутивної справедливості

Джерело: власна розробка автора

Австрійський дослідник суттєво розширив межі традиційних політекономічних підходів до поняття соціальної справедливості, адже його дослідження базувалося на міждисциплінарному підході, акумулюючи здобутки економічної теорії, філософії, політології, права та інших суспільних наук. Зауважимо, що пізні праці Ф. фон Хайєка [426; 428] припадають на часи неоконсервативної переорієнтації в країнах з розвиненими ринковими системами та поступового руйнування соціалістичної економічної системи, що й визначило надшироку соціально-економічну проблематику трилогії «Право, законодавство і свобода» (1973, 1976, 1979) та праці «Згубна самовпевненість» (1988). У другому томі трилогії з промовистою назвою «Міраж соціальної справедливості» (1976) [447], автор обстоював забутий ліберальний концепт справедливості та доводив хибність загальноживаного тлумачення соціальної справедливості як дистрибутивної. Ключовою ідеєю обох книг стало відродження справжньої ліберальної традиції в соціальних науках, передусім економічній та політичній. Вчений прагнув підвищити статус ліберальної традиції, перетворити її із ретроспективи економічної науки на повноцінну сучасну політико-економічну концепцію. Актуальність завдання відродження й оновлення принципів лібералізму впливала з необхідності розмежування справжніх і уявних ліберальних поглядів [184], адже носії останніх найголосніше заявляли про себе як про спадкоємців ліберальних принципів і ліберальної традиції в цілому.

Захист лібералізму від замахів псевдоліберальних, соціалістичних, конструктивістських раціоналістів, що активно претендували на використання наукової спадщини лібералізму, став для Ф. фон Хайєка справою честі. Об'єктом хайєківської критики став новий різновид колективістської ментальності» [172, с. 33], що становить, на його думку, ще більшу загрозу для економіки та суспільства. Австрійський теоретик усвідомлював, що небезпечне поєднання марксистських, радикальних та конструктивістських поглядів в якості ідеологічного фундаменту, поширене

у тогочасному суспільстві та помножене, починаючи з 1970-х років, на наявні кризові явища енергетичного, структурного, екологічного характеру може призвести до непрогнозованих соціальних наслідків. Учений своєчасно зрозумів, що «колективістська ідеологія перестала виражатися марксистською мовою» і, на жаль, почала послуговуватись «більш витонченою мовою ліберальної ідеології» [172, с. 249]. Це спричинило ситуацію в економічній теорії і політиці, яка існує й донині, коли під виглядом ліберальних просуваються протилежні за змістом ідеї та погляди. Внаслідок такої підміни виникає дедалі більше проблем щодо ідентифікації та критики псевдоліберальних настанов, зокрема і соціальної справедливості.

Ф. фон Хайек переконливо довів, що панівна концепція дистрибутивної справедливості не є складовою ліберальної традиції – вона належить до спадщини інших світоглядних концепцій, також із багатовіковою історією, а саме конструктивізму, етатизму, патерналізму та ін. Кожна з них окремо та всі вони в сукупності протистоять лібералізму, пропагуючи егалітаристський принцип розподільної справедливості. Фактично у хайківському аналізі знайшло відображення уявлення про прихований або явний конфлікт державних і суспільних інтересів, який значною мірою знівельовала економічна теорія добробуту. Ще в класичній ліберальній традиції було доведено помилковість твердження про збіг колективних та групових, державних та суспільних (як загальних інтересів соціуму) інтересів [80; 354; 356]. Ф. фон Хайек доповнив ліберальні погляди аргументацією положень про те, що держава не здатна оцінити, наскільки колективні інтереси збігаються з інтересами суспільства або сприяють загальному добробуту, адже ці інтереси швидше за все будуть вимірюватись зацікавленістю певної політичної, електоральної, соціальної сили, яка здатна їх відстоювати.

Це закономірно потребувало більш прискіпливого розгляду економічних та політичних процесів. Так, австрійський дослідник підкреслював згубність практики функціонування політичних партій як організацій, метою яких є отримання від держави вигод і привілеїв, фактичне зловживання

використанням урядового апарату для задоволення своїх колективних інтересів від імені груп, які вони представляють [447; 448]. Ф. фон Хайек є автором на перший погляд парадоксального твердження, що демократична форма правління сприяє тенденції до ототожнення з суспільними інтересами усього, що визнала таким більшість, сформована коаліцією організованих інтересів. Якщо ж така більшість виражає, наприклад, інтереси олігархату, то це не означає, що олігархічно-кланові й суспільні інтереси є тотожними. Окрім того, симбіоз політичної сили та економічної залежності від уряду генерує антиліберальні настрої та дії.

Порівняльні переваги ліберальної традиції справедливості [182; 184] та панівної концепції дистрибутивної справедливості [297; 414] потрібно оцінювати, враховуючи як їх засновки, так і наслідки реалізації. Ліберальна традиція набуває вигляду сформованої прозорої «матриці» і обмежується вимогою встановлення й додержання уніфікованих, загальнозживаних, одноманітних, і в цьому сенсі «справедливих», правил гри та здійснення контролю за діяльністю індивідів у межах цих правил, у цілому формуючи життєздатний соціально-економічний порядок. Концепція дистрибутивної справедливості покладає завдання адміністрування і забезпечення соціальної справедливості на владу, натомість за одержання певних благ індивіди делегують державі широкі повноваження щодо свого економічного й політичного життя. В межах сформованого таким чином порядку, що возвеличує здатність влади до пізнання потреб і сподівань індивідів, його життєздатність забезпечується подальшим посиленням примусу.

Зауважимо, що ідеал соціальної справедливості залишається одним із найпоширеніших суспільних ідеалів минулого і сучасності. Цільова спрямованість функціонування економічних систем нерідко пов'язується із забезпеченням соціальної справедливості, проте неокласична і неоліберальна економічна теорія ставить під сумнів, якщо не спростовує, подібний погляд. Класичні ліберальні та неоліберальні підходи, фетишизуючи ринково-конкурентні механізми, не передбачають як першорядну мету досягнення

соціальної справедливості, не спрямовані на викриття вад соціального устрою, які потребують термінового виправлення. В теорії австрійського неолібералізму концепція соціальної справедливості посідає чільне місце, здобувши своєрідне змістовне наповнення. Як зазначалось, Ф. фон Хайєк проаналізував термін «соціальна справедливість», розпочавши з вивчення етимологічних і лінгвістичних значень поняття «соціальний». Зокрема, він вказав, що прикметник «соціальний» викликає найкращі асоціації, а його застосування з іменниками робить значно привабливішими їх смисл [426, гл. 7]. Так, одна з глав останньої праці вченого «Згубна самовпевненість», яка присвячена тлумаченню австрійського підходу до розуміння соціальної справедливості, презентує кілька тлумачень терміну «соціальний»:

- «соціальний» – це той, що має приналежність до суспільства, характеризує структуру суспільства або його діяльність;
- термін «соціальний» використовується для того, щоб відокремити домінуючі уявлення про певні явища від поглядів окремих осіб і груп;
- визначення «соціальний» відносно суспільства або інтересів усіх його членів набуло переважаючого значення морального схвалення.

В економічній науці та державній економічній політиці «соціальне питання» набуло актуальності та гостроти в останній третині XIX століття, і супроводжувалося вимогою визнати відповідальність вищих класів за добробут численних верств найманих працівників і бідняків, інтересами яких постійно нехтували. Саме тоді «соціальна політика» (*Sozialpolitik*), реалізована німецьким катедер-соціалізмом, стала турботою прогресивної громадськості, а згодом і доповненням до традиційних напрямів державного впливу. Наступний сплеск інтересу до соціальних питань – в контексті небаченого зростання безробіття і втрати засобів до існування – припав на 1930-ті роки з відомих історичних причин. У післявоєнний період почастишали спроби ширше аргументувати концепцію соціальної справедливості, акцентувавши увагу на егалітарних міркуваннях. Характерне

для цього періоду постійне розширення політики добробуту призвело до «атрофії» стимулів ринкової системи і вичерпання ресурсної бази, поширення серед населення тенденцій до утриманства і соціальної апатії.

У розкритті соціального світогляду австрійського неолібералізму чільне місце посідає з'ясування змісту, аргументації і ключових відмінностей неоліберального тлумачення соціальної справедливості, а також залучення одержаних висновків до розбудови концептуальних засад трансформації соціально-економічного порядку. Проблеми соціальної справедливості не набули першорядного значення в австрійському неолібералізмі, хоча й видаються нам доволі значущими, а коло їх дослідників і дотепер залишається вузьким: це, зокрема Т. Емар, Р. Капелюшніков, Р. Кубедду, Р. Нозік, Дж. Ролз, Е. Шенд. Дослідження спадщини австрійської неоліберальної теорії в контексті проблем соціальної справедливості є нечисельними, а австрійська неоліберальна критика загальноживаного розуміння соціальної справедливості викликала одночасно і найбільший інтерес, і найбільшу кількість негативних відгуків колег-економістів.

Австрійські неоліберали трактують суспільство в традиціях методологічного індивідуалізму, як впорядковану структуру індивідуальних дій, що існує завдяки дотриманню його членами певних абстрактних правил, а не як безпосереднього суб'єкта ринкових процесів [497; 504; 630; 647; 657]. При цьому індивіди, переслідуючи власні інтереси і дотримуючись правил, сприяють задоволенню інтересів інших людей, не сподіваючись в цілому на екзогенне коригування виробництва і розподілу. Такий порядок передбачає згоду з результатами і наслідками ринкового розподілу (навіть коли вони видаються несправедливими) та відмову від застосування насильницьких способів задля забезпечення собі або третім особам певного рівня доходу.

Збереження або зростання поточного рівня доходу залежить від безперервної адаптації всієї соціально-економічної структури до нових і непередбачуваних обставин, які змінюють, збільшуючи або зменшуючи, внесок окремих груп у задоволення потреб усіх інших. Тому намагання

закріпити право на отримання рівних часток окремих груп у зростанні доходів, або вимоги збереження абсолютного чи відносного матеріального рівня, встановлення «еквівалентного доходу» тощо варто визнати несправедливими [557]. Висувати такі вимоги, на думку австрійських неолібералів, мають можливість тільки впливові, добре організовані групи, фактично унеможливаючи покращення становища іншими, менш чисельними, менш організованими, менш впливовими групами. Заходи, здійснювані під проводом соціальної справедливості, нерідко стають антисоціальними, антисуспільними за змістом, адже воліють поставити групові інтереси над загальними (суспільними). Тому зазвичай «соціальними проблемами» в сучасному світі стають масові вимоги організованих груп щодо захисту свого звичного становища, глибоко вкорінених інтересів, які, як правило, суперечать суспільним інтересам.

Австрійські неоліберали небезпідставно вважають, що загальноприйнятого визначення соціальної справедливості не існує, хоча окремими дослідниками здійснено спробу ґрунтовного аналізу проблеми [334; 356]. Справедливість як поняття втратило індивідуалістичний зміст, почало характеризувати не індивіда та його дії, а певний спосіб організації суспільного життя, не переймаючись засобами, що ведуть до такого стану речей [116]. Загальне переконання про зрозумілий зміст соціальної справедливості не доводить його обґрунтованості та осмисленості. Окрім того, через це поняття розкривається проблема еволюційної або ж нееволюційної природи окремих «соціальних» категорій: «...«соціальна справедливість» в сучасному вжитку не є «соціальною» в тому ж сенсі, що й «соціальні норми», тобто щось, що розвинулося з практики індивідуальних дій в ході соціальної еволюції; вона не є продуктом суспільства або суспільного процесу, а являє собою концепцію, що нав'язувалась суспільству» [429, с. 247]. Підкреслюючи екзогенний (відносно ринку) характер домагань справедливості, наголошується на неприпустимості

ототожнення «соціальної» справедливості з істинними соціальними категоріями, що мають еволюційну природу.

Концепція справедливості завжди і всюди віддзеркалює дилему забезпечення «рівності можливостей» або «рівності результатів». Ліберали є поборниками рівності людей перед законом, тоді як соціалісти й інтервенціоністи – декларують рівність у споживанні (доходах). Неоліберальна теорія ґрунтується на прагненні наблизити економічну систему до забезпечення індивідам рівних, однакових початкових умов – вимога рівності можливостей була і залишається одним із центральних пунктів класичного лібералізму [637]. Що ж до реальної політики, то неоліберали вказують, що вона неспроможна забезпечити навіть дійсну рівність можливостей для осіб, що володіють однаковими здібностями, не говорячи вже про індивідів із різними здібностями і навичками.

Безперечно, ринковий механізм розподілу може видаватися несправедливим, проте він не є наперед задуманим і спланованим, а ринкові інституції існують завдяки тому, що перманентно дозволяють покращувати перспективи задоволення життєвих потреб всіма учасниками ринку. За визначенням Л. фон Мізеса, «кінцевим критерієм справедливості є сприяння збереженню суспільного співробітництва» [208, с. 46] – а не перерозподіл і рівність, як вказують інтервенціоністи. Вимоги справедливості найчастіше пов'язані з прагненням одержати відшкодування за втрату звичного становища або неприємну роботу. До найбільшого втручання у ринковий порядок зазвичай призвели судження про «соціальну несправедливість», що базувалися на ідеї захисту людей від «незаслуженої» втрати звичного матеріального становища. Так, вважається вкрай несправедливим обманювати законні сподівання на набуття багатства або переконання в тому, що матеріальному становищу індивідів не буде завдано несподіваних втрат. Невиправдані очікування або винагорода, що не відповідає затраченим зусиллям, розглядаються як несправедливість [429, с. 260-263].

Неоліберальний підхід відкидає таке тлумачення несправедливості, вказуючи, що «...часте повторення таких незаслужених ударів долі, що зачіпають інтереси окремих груп, є невіддільним елементом ринкового механізму...: саме так діє кібернетичний принцип негативного зворотного зв'язку задля підтримання ринкового порядку» [429, с. 262]. Еволюційний процес безперервної адаптації до мінливих обставин і безмежного числа різноманітних фактів, що забезпечує збереження досягнутого суспільством рівня добробуту, неминуче і жорстко вказує окремим індивідам на невірність сфери застосування їх зусиль. Таке «очищення» від невірних рішень і дій забезпечує подальший економічний і соціальний поступ суспільства.

Поняття справедливості невіддільне від поняття рівності – вимога матеріальної рівності зазвичай ґрунтується на переконанні, що існуюча нерівність є результатом чийогось свідомого рішення. Це переконання є помилковим щодо ідеального ринкового порядку [568], але урядові заходи, спрямовані на досягнення соціальної справедливості у «змішаних» економіках, існуючих сьогодні в більшості країн, дедалі більше провокують нерівність. З чого випливає таке твердження?

Для того, щоб гарантувати однакове матеріальне становище і компенсувати всі форми нерівності індивідам, які суттєво відрізняються один від одного вміннями, знаннями, інтелектуальним і творчим потенціалом, уряду доведеться поводитися з ними по-різному (!). І навпаки, суворі рівність у наданні урядом благ неминуче призведе до нерівності матеріального становища. І знову виникає дилема щодо того, що повинно стати критерієм такої політики – рівність обсягу наданих послуг чи рівність результату, тобто «нового» рівня матеріального становища? [429, с. 248-253]. Категоричніше висловлюється Л. фон Мізес: нерівність доходів і багатства притаманна ринковій економіці, а «люди, що вимагають рівності, завжди зажадали зростання своєї власної купівельної спроможності» [209, с. 788].

Зазначимо, що маніпулювання ідеєю соціальної справедливості відбувалося від часів її виникнення. Ідея соціальної справедливості стрімко

завойовувала право бути реалізованою – для кожного, хто вважав себе обділеним та знедоленим, вона вибудовувала можливість втілення омріяного бажання – одержати більше, ніж докласти зусиль. Прагнення перерозподілу на свою користь тяжіло передусім не над окремими індивідами, а над їх групами. «Попит» на соціальну справедливість задовольняє діяльність уряду, яка реалізує зобов'язання щодо забезпечення певних колективних потреб. Вона не обмежується дотриманням визначених принципів згідно з єдиними правилами. В сучасних умовах всі без винятку уряди забезпечують надання колективних благ, проте деякі з них обмежуються контролем за виконанням встановлених правил, тоді як інші інтенсивно намагаються забезпечити індивідам менш нерівне матеріальне становище.

Припустимо, що сфера розподілу підпорядкована принципам справедливості і рівності (так, як їх суб'єктивно трактують можновладці). Але у сфері виробництва урядовим органам все ж доведеться керуватися міркуваннями доцільності та ефективності. Реалізація виробничих завдань на основі безальтернативних рішень влади витіснить вільну взаємодію індивідів в безособовому ринковому процесі. Тому найтяжчий наслідок культивування єдиних правил у сфері розподілу – те, що винагорода втратить свою спрямовуючу функцію, яку мала в ринковому порядку. Винагорода індивіда перестає бути вказівкою на те, куди потрібно спрямувати зусилля, де вони найбільше потрібні, оскільки величина винагороди відповідає не цінності послуг, наданих індивідом, а його моральній гідності або заслугам, як їх визначають і оцінюють зовнішні спостерігачі. Ф. фон Хайек зазначав: «...для ринкового порядку роль окремих цін або заробітної плати, а, отже, і доходів окремих груп і індивідуумів полягає, передусім, не у впливі цін на тих, хто їх отримує, а у їх впливі на тих, для кого вони служать сигналом про зміну напряму їх зусиль. Їх функція не стільки винагородити людей за те, що вони вже зробили, скільки повідомити їм, що слід зробити в подальшому в своїх власних і в загальних інтересах» [429, с. 240].

Панівна концепція соціальної справедливості критикується неолібералами, зокрема в контексті перенесення законів взаємодії індивідів на закони суспільної взаємодії: «...концепції справедливості, розвинені у зв'язку з поведінкою індивідів по відношенню один до одного, люди одразу ж застосували до сукупних наслідків дій багатьох людей і навіть до наслідків ненавмисних і непередбачуваних. «Соціальна» справедливість перетворилася на обов'язкову характеристику «вчинків» суспільства або «поводження» суспільства з окремими особами та групами» [429, с. 231-232].

Сучасний зміст терміну «соціальна справедливість» відповідає змісту поняття «розподільна справедливість», використання якого поширилося ще від часів публікації праць Дж.С. Мілля. Англійський класик навіть вказував на необхідності спрямування діяльності громадян та функціонування інституцій до «вищого абстрактного принципу соціальної і розподільної справедливості», який полягав у тому, що суспільство повинно однаково чинити з усіма, чиї заслуги перед суспільством однакові [213, с. 187-188]. Відтоді соціальна справедливість асоціюється з тим, як суспільство винагороджує окремих осіб або групи відповідно до їхніх «заслуг».

Апелювання Ф. фон Хайєка до такого підходу охоплює кілька взаємопов'язаних аспектів. По-перше, такого роду розуміння соціальної справедливості є безпосереднім наслідком неправомірного перенесення моральних установок (починаючи від біблійних заповідей до сучасних неписаних кодексів і правил поведінки), створених людьми для обмеження особистих вчинків, на безособові, самовпорядковувані, зокрема ринкові процеси. По-друге, вимога соціальної справедливості звернена не до окремого індивіда, а до суспільства, яке не здатне діяти цілеспрямовано (на відміну, наприклад, від чиновницького апарату управління). Тому на практиці прагнення соціальної справедливості перетворилося на вимогу до індивідів організуватися так, щоб стало можливим перерозподіляти певну частку суспільного продукту на користь окремих осіб чи груп. По-третє, ким, коли, за яких умов і на яких принципах встановлюється певна, що вважається

справедливою структура розподілу, чи є вона незмінною впродовж тривалих періодів, чи потребує постійного перегляду і корекції, ким і на користь кого? І, наостанок, така концепція відволікає від усвідомлення ідеї справедливості, призводячи до справжнього соціалізму. Різниця лише в тому, що радянський соціалізм ґрунтувався на усупільненні (фактично одержавленні) засобів виробництва як передумові справедливого розподілу, а соціалізація країн Заходу досягається за допомогою оподаткування і фінансування надання широкого кола урядових послуг, хоча має місце й одержавлення певних сфер.

Концепція соціальної справедливості використовується економістами і політиками для набуття значного кола прихильників і підтримки особливих заходів. Вимоги окремих груп щодо покращення власного становища зазвичай набувають форми вимог щодо додержання соціальної справедливості: «...концепція «соціального» поступово трансформувалася у твердження, що «суспільство» повинно взяти на себе відповідальність за матеріальне становище всіх своїх членів і гарантувати кожному отримання «належного». Вона передбачала, що суспільні процеси слід обдуманно направляти до досягнення конкретних результатів і, персоніфікувавши суспільство, представила його як суб'єкта, наділеного самосвідомістю, здатного керуватися у своїх діях моральними принципами» [429, с. 247-248]. Чи здатні ці вимоги зробити суспільство більш справедливим, чи зменшили вони рівень соціального невдоволення – питання залишається відкритим.

Австрійська концепція справедливості базується на правилі «усім стане краще, якщо...», розуміючи під цим створення умов для реалізації вищих шансів для кожного індивіда, а не гарантоване забезпечення кожному індивіду кращого результату. Відповідно несправедливістю можна вважати будь-які спроби гарантування окремим особам або їх групам кращих початкових умов діяльності або кращих результатів функціонування.

Таким чином, поняття справедливості використовується неолібералами та інтервенціоністами відносно різних речей: інтервенціоністи перекладають відповідальність за встановлення справедливості на владу, яка розширює свої

повноваження щодо керування справами індивідів [414]. Натомість австрійський неолібералізм прагне встановлення суспільного порядку, що спрямовувався б принципами справедливої особистої поведінки [568]. Заміна індивідуальної, або комутативної, справедливості на справедливість «соціальну», або розподільну, означає руйнування особистої свободи.

Як зазначалося, сучасне значення терміну «соціальна справедливість», на думку Ф. фон Хайєка, майже повсюдно ототожнюється з неоднозначно трактованим в економічній теорії (від Дж.С. Мілля, соціалістів-рікардіанців, К. Маркса до А. Пігу і прихильників економічної теорії добробуту) і реалізованим практикою соціалістичного господарювання, поняттям «розподільна справедливість». Така соціальна справедливість розподільчого штибу породжує низку проблем економічного і політичного характеру, що випливають з бажання і можливостей влади координувати і контролювати зусилля індивідів. Метою таких дій є забезпечення досягнення певної структури розподілу доходів у суспільстві, яка б вважалася справедливою, соціально прийнятною (у певний час, на певній території, відповідно до загальноприйнятих уявлень тощо).

Спотворене розуміння справедливості, перетворене на своєрідний «культ» соціальної справедливості, руйнує мотиваційні механізми будь-якого суспільства: «...всезагальна залежність від підтримки інших, створювана проведенням в життя будь-якого виду «соціальної справедливості», неминуче руйнує ... свободу особистого вибору» [429, с. 56], головну ліберальну цінність. Доктрина «соціальної», або розподільної, справедливості протистоїть неоліберальному поняттю індивідуальної, або комутативної, справедливості, якою нехтує сучасна економічна наука.

На думку представників австрійського неолібералізму, ідея об'єднання суспільства, що спирається на спільність цілей, є слабкоздійсненою – хоча саме вона нерідко апріорі сприймається як національна ідея. Об'єднання суспільства було б природнішим і більш сталим на тлі впровадження сукупності абстрактних правил, що врегульовують дії індивідів. Модель

суспільства, що нав'язує індивідам ієрархію обов'язкових цілей, не визнаючи при цьому багатоманітності особистих цілей і множинності центрів прийняття рішень, відкидається неолібералами. Розподільна справедливість несумісна з індивідуальною свободою – найвищою ліберальною цінністю, адже правила розподільної справедливості не можуть бути правилами поведінки між рівними, вони є правилами підпорядкування, правилами взаємин між керівниками та підлеглими.

Додержання універсалізованих правил поведінки робить неможливим формування особливої структури розподілу, тому що для реалізації запланованих результатів необхідна усвідомлена координація усіх видів діяльності відповідно до конкретних обставин місця та часу. Індивіди мають змогу діяти на основі особистих знань і заради власних цілей, що становить сутність свободи, а правила поведінки визначають формальні властивості порядку, що формується спонтанно. Ці правила не здатні забезпечити особливі вигоди, які можуть отримати від їхнього застосування окремі люди або їх групи. Звідси, в межах ринкового порядку немає сил або інституцій, які б визначали відносну величину доходу різних груп.

У більш ранньому дослідженні французького неоліберала Б. де Жувенеля вказувалося, що ««справедливість» вимагає застосування задля розподілу доходу певного структурного порядку. Але побудова відповідного структурного порядку для всіх ресурсів і в усіх відносинах наражається на низку проблем, а саме: люди мають потреби, які треба задовольнити, заслуги, які потрібно винагороджувати, і можливості, що підлягають реалізації. Навіть якщо обмежитися тільки цими аспектами і припустити, що – чого насправді немає – у нас є точні показники, які ми можемо застосовувати до кожного з цих трьох аспектів, нам не вдасться правильно зважити відносно один одного три набори прийнятих показників» [116, с. 62].

З різних боків (соціал-демократів, адептів держави загального добробуту, навіть ідейно близьких консерваторів) лунали звинувачення представників ліберальної традиції у фактичній антисоціальній

спрямованості їх теоретичних положень і вимог. Насправді австрійські неоліберали наголошували на іншому: «У вільному суспільстві ніщо не заважає уряду забезпечити всім захист від суворих поневірянь у формі гарантованого мінімуму доходу... ..така страховка від крайніх страждань вигідна всім, ...вона являє собою моральний обов'язок надавати допомогу в рамках організованої спільноти тим, хто не в змозі допомогти собі сам. Допоки такий однаковий мінімальний дохід буде надаватися поза межами ринку кожному, хто з якихось причин не може самостійно заробляти, це не повинно призводити до обмеження свободи або до конфлікту з принципом верховенства права. ...проблема виникає тоді, коли розмір винагороди за надані послуги встановлює влада, а безособовий механізм ринку, що вказує напрямом індивідуальних зусиль, ігнорується» [429, с. 255-256].

Помилково вважати, що ліберальна теорія і політика в аспекті соціальної справедливості звільняє державу й правлячу політичну та економічну еліту від соціальної відповідальності [335; 361]. Зasadничі принципи неоліберальної економічної теорії та політики зводяться до підтримки особистої ініціативи та відповідальності замість прямої державної підтримки індивідів, яка породжує ті чи інші квазіфеодальні форми «соціальної» справедливості. На противагу патерналізму, функціонування соціально відповідальної держави в довгостроковій перспективі сприяє звуженню кола осіб, які потребують зовнішнього (державного) піклування і зростанню числа індивідів, здатних до особистої відповідальності за наслідки власних дій та особисте матеріальне становище. Доктрина соціального забезпечення повинна поступитися місцем концепції соціальної відповідальності на засадах ліберального тлумачення соціальної справедливості і передбачати знаходження оптимуму між потребами динамічної ефективності, соціальної відповідальності та мінімального соціального забезпечення [275; 276; 283].

Всезагальна віра в можливість реалізації доктрини соціальної справедливості проголошена австрійськими неолібералами

найнебезпечнішою загрозою для цінностей вільної цивілізації, адже вона характеризується нав'язуванням певних типів економічної (підприємницької і споживацької) поведінки. ... Хайєківський критичний аналіз висвітлив комплекс небезпек, що неминуче впливають з теоретичного осмислення і практичної реалізації принципів соціальної справедливості [429, с. 234-236].

Класичний ліберальний підхід репрезентує «загальне благо» як певний набір правил поведінки, які «м'яко», системно впливають на зміст, цілі і наслідки економічної діяльності. «Загальне благо» в контексті соціально-економічного порядку набуває абстрактного характеру, становить форму принципової домовленості, угоди про інституційно-правову «матрицю», в межах якої стає можливим досягнення безлічі приватних цілей. Відповідно, загальний добробут являє собою «абстрактний порядок цілого, який зберігається як засіб сприяння досягненню величезного різноманіття особистих цілей, але не ставить на меті конкретні результати» [447, с. 169-171]. Сучасний дослідник австрійської наукової традиції Р. Кубедду стверджує, що «саме з цим пов'язана перевага рішення, запропонованого класичним лібералізмом» [172, с. 98]. На відміну від одноосібного підприємця, підприємства або організації, для яких переслідування конкретних цілей є закономірним, у межах суспільства таке цілепокладання може тільки нашкодити, призвести до надмірної ієрархізації, обмеження економічної і політичної свобод, волюнтаристського визначення цілей та методів їх досягнення, і, в кінцевому підсумку, до тоталітаризму.

Наведені неоліберальні постулати мають безпосереднє відношення до наявної соціально-економічної ситуації в Україні: реалізація конституційних прав, декларованих як всезагальні (право на безкоштовну освіту та охорону здоров'я, на працю тощо) сьогодні і в найближчому майбутньому абсолютно недосяжні, а формальне проголошення їх правами є проявом кричущої безвідповідальності. Добробут кожного спричиняється не ухваленням законодавчих актів, які наділяють індивідів законним правом на те, що їм слід було б мати (соціальні допомоги, пільги тощо), він залежить від

виконання усіма індивідами уніфікованих правил і норм, що забезпечують фундамент соціально-економічного порядку добровільного співробітництва.

В українських реаліях актуалізується фундаментальне неоліберальне поняття справедливості в контексті запровадження однакових для всіх, уніфікованих правил поведінки, зокрема економічної, проблеми реалізації встановлених правил, їх дотримання усіма учасниками соціально-економічного процесу [79; 80; 84; 85; 185; 313; 360], а також невідворотності покарання за їх невиконання чи ігнорування. Доктрина соціального забезпечення, що реалізується в соціально-орієнтованих моделях розвинених країн, у випадку України є нездійсненою внаслідок дії багатьох чинників, передусім довгострокового тренду значної обмеженості бюджетних ресурсів. Вона повинна поступитися місцем концепції соціальної відповідальності на засадах ліберального тлумачення соціальної справедливості.

Загальновідомо, що соціальна справедливість реалізується переважно шляхом здійснення відповідної політики оподаткування і формування системи соціального забезпечення. На думку Л. фон Мізеса, вони утворені шляхом активного державного втручання в процеси заощадження та інвестування [209, с. 795]. Держава повинна прискіпливо обирати між жорстким оподаткуванням великих статків і втратою інвестиційного потенціалу та можливостей кредитування. Учений наголошує на потребі обґрунтування вибору, який здійснює держава, між поточною допомогою найбіднішим верствам населення і забезпеченням можливостей для інвестування найбагатшим верствам – у нові робочі місця, що дадуть користь багатьом людям у вигляді нових можливостей працевлаштування. Неконкурентний характер бюрократичних урядових організацій та інші фактори не дозволяють державі забезпечувати спрямування інвестицій у ті сфери, де вони потенційно здатні найбільше підвищити продуктивність.

Зазначимо, що в середньо- і довгостроковій перспективі ніщо, окрім підвищення економічної ефективності, не здатне сформувавши надійне фінансове й технологічне підґрунтя для забезпечення вищого рівня

соціальної справедливості. Остання, в свою чергу, є передумовою подальшого стабільного зростання економічної ефективності. Ринкова система господарювання породжує, з одного боку, економічну ефективність, а з іншого – закономірну диференціацію доходів і майнову нерівність. Саме диференціація доходів як наслідок конкурентних відносин на ринках товарів і праці створює достатньо потужні стимули до економічної діяльності.

Проте значна частина суспільства в силу різних обставин (обмеженої працездатності, низького рівня освіти, а нерідко – популярності вимог соціальної справедливості тощо) потребує пом'якшення негативних соціальних наслідків функціонування ринкової системи. Якщо ж існуюча економічна система в Україні переважно монополізована, диференціація доходів спирається на неконкурентні механізми їх отримання, то ступінь соціальної і майнової нерівності збільшується в рази. Це здатне спричинити не лише диференціацію і нерівність, а й відверту бідність і злидні, а в перспективі – потужний соціальний вибух.

Тому нагальним стає розгляд механізму, який, на думку багатьох, забезпечує соціальну справедливість – політики перерозподілу доходів, базованій передусім на податковій політиці. Окреслимо стисло неоліберальний підхід до питання перерозподілу доходів. Ще відомий французький неоліберал Б. де Жувенель вказував, що реалізація перерозподільчих функцій держави «...не призведе до рівності і... ідеал егалітаризму пущений в хід з самими чесними намірами, але для цілей, що відрізняються від первісної ідеї справедливого розподілу» [116, с. 25]. Як діє цей механізм і чому виникає стільки сумнівів у досягненні ним первинного цілепокладання: рівного егалітарного розподілу, розподілу за заслугами чи соціальним рангом, розподілу відповідно до потреб чи будь-якого іншого варіанту пом'якшення соціальної і майнової нерівності?

Вагомою проблемою, яка зберігає свою актуальність, є те, що процес перерозподілу не набуває «вертикального» характеру, у нього немає чітко вираженої спрямованості «зверху вниз», від найбагатших до найбідніших

[116, с. 27]; реальний перерозподіл доходів є, швидше, горизонтальним: кошти і засоби, які перерозподіляються, переважно мають джерелом свого утворення ті ж самі соціальні верстви, до яких здійснюється їх спрямування. Таким чином, сутністю перерозподілу є не стільки перерозподіл доходів від багатих до бідних, скільки перерозподіл влади від індивідів до держави, що призводить до посилення централізації і державного впливу, до зростання залежності індивідів, що суперечить неоліберальним принципам. Компромісне досягнення цілей ефективного господарювання і соціальної справедливості шляхом перерозподілу доходів є нагальним завданням економічної політики, проте значні вказані вади і недоліки потребують суттєвого вдосконалення існуючих механізмів оподаткування.

Отже, було здійснено розкриття особливостей критичного аналізу пануючої концепції соціальної справедливості ідейним лідером австрійського неолібералізму Ф. фон Хайєком та окреслено можливості імплементації отриманих теоретичних положень у практику економічного реформування в аспекті аргументації цільової спрямованості і завдань соціальної політики.

Актуальним стає питання здійснення концептуальної переорієнтації соціальної політики держави з «обіцянок неможливого» на забезпечення адекватного або мінімально можливого рівня. Питання про «ціну держави» залишається вкрай актуальним, адже негативну роль відіграє ілюзорне враження «безкоштовності» послуг, які надає держава окремому індивіду. Є суттєва відмінність між твердженнями: «уряд здійснює фінансування соціальних програм» і «гроші платників податків спрямовуються урядом на фінансування соціальних програм». З іншого боку, сам перелік можливих наданих послуг може бути занадто обмеженим, що не забезпечує гідний людини рівень життя. Забезпечення соціальної справедливості повинне базуватися на існуванні суспільної угоди, консенсусу щодо надання того чи іншого обсягу соціальних послуг, який визначається рівнем економічного розвитку країни, а також ментальними, соціокультурними та ін. чинниками. Мета забезпечення доступності та адресності благ і послуг, що надаються

нужденним – або ж намагання реалізувати максимальну широту охоплення якомога більшої кількості людей – також одна з дилем соціальної справедливості та соціальної політики. Максимальне охоплення зазвичай породжує толерантне ставлення до низької якості наданих соціальних послуг (освіти, медицини та ін.) в обмін на безкоштовне (як і раніше) їх одержання.

Неоліберальна модель передбачає соціальну відповідальність, передусім відповідальність держави і бізнесу перед найманими працівниками і споживачами, а не реалізацію ілюзорної ідеї дистрибутивної справедливості. Примарне прагнення її досягти нещадно експлуатується політиками для забезпечення електоральних переваг під час чергових виборчих кампаній.

На шляху до вирішення суперечності між економічною ефективністю та соціальною справедливістю в тих чи інших формах відбувається так звана соціалізація лібералізму, незважаючи на всі намагання її уникнення з боку істинних лібералів. Факт домінування в розвинених країнах ліберальної ідеології не є безсумнівним, адже синтез лібералізму і соціалізації (незалежно від того, як цей синтез трактується самими лібералами) все ж відбувся.

Австрійський варіант неоліберальної концепції соціальної справедливості спрямований на упередження негативних наслідків тотального домінування ідеології держави суцільного добробуту, що особливо проявилось за часів стійкого переважання кейнсіанських підходів в теорії та політиці розвинених країн [275; 276]. Представники австрійської традиції здійснили критичний огляд панівної теорії соціальної справедливості, визнавши її хибною. Дослідники дійшли висновку, що глибинна підміна понять відбулась тоді, коли тема соціальної справедливості була привласнена, а згодом монополізована так званими псевдоліберальними течіями, переважно соціал-демократичного спрямування, у розумінні яких соціальна справедливість перетворилася на своєрідний фетиш і остаточно була «звільнена» від свого істинного значення, наданого ліберальною теорією. Хайківське дослідження проблеми соціальної справедливості базувалося на міждисциплінарному підході, охоплювало взаємозв'язок

економічної теорії, філософії, політології та інших наук, реалізувало намагання досягнути взаємовплив та оцінити спроби розробки моделі «справедливого» соціального устрою [283].

Подальшу рефлексію досліджуваної проблеми, на нашу думку, доцільно здійснювати не в площині «справедливо /несправедливо», а в термінах «за правилами /не за правилами» за умови чіткого встановлення останніх і побудови жорсткої системи примусу до їх виконання, так званого інфорсменту з визначеною системою відповідальності за їх порушення. Нами визнано необхідним започаткування розробки концепції здійснення поступового переходу від домінування ідеології соціальної справедливості та соціальної орієнтованості економічної політики, яка в сучасних умовах балансує на межі соціального популізму, до більш виваженої економічної риторики на кшталт соціальної відповідальності держави та економічних суб'єктів і соціального партнерства. Ситуація подальшого збереження риторики соціальної справедливості також вимагає її переорієнтації від реалізації результативних принципів політики перерозподілу доходів до уніфікації «правил гри» в економічному та соціальному просторі.

Висновки до третього розділу

1. Встановлено, що основні положення австрійської теорії конкуренції, її відмінності від стандартної неокласичної моделі найповніше висвітлені у хайківському вченні та, меншою мірою, у працях інших представників австрійського неолібералізму. Еволюція поглядів Ф. фон Хайека на конкуренцію відбувалась у кілька етапів: 1) протиставлення неокласичної моделі досконалої конкуренції з її нереалістичними припущеннями, кваліфікованої як «дослідження наслідків конкуренції» та австрійської теорії конкурентного процесу, що має динамічний характер; 2) доведення ролі конкуренції як інформаційного механізму, ефективного засобу акумуляції

розпорошеного, індивідуалізованого, фрагментарного знання, наслідком чого є приріст загальної суми знань, доступних суспільству; в свою чергу, непрогнозованість результатів конкуренції забезпечує адаптацію соціально-економічної системи до безперервного процесу змін; 3) критичний аналіз теорії і практики штучного посилення конкурентних умов на ринках з недосконалою або недостатньо інтенсивною конкуренцією та вимог забезпечення конкурентних засад у галузях, де відсутність конкуренції ініційована державою.

Динамічний і нерівноважний характер економічної системи та реальна конкурентна поведінка економічних суб'єктів потенційно може призводити до монополізації окремих ринків та економіки загалом. Показово, що представниками австрійської традиції монополії розглядаються як конкурентні організаційні утворення, які не спотворюють економічної інформації, а надають поштовх пошуку нових форм економічної поведінки і прискоренню інноваційного розвитку.

2. Доведено, що представники австрійської школи неолібералізму були прихильниками грошової (монетарної) теорії економічного циклу, чільне місце в якій посідає розкриття взаємозв'язку грошового та реального секторів економіки. У контексті класичної традиції австрійські неоліберали вважають найважливішим чинником економічного розвитку високий рівень заощаджень, здатний забезпечити належне інвестування. Провідною причиною економічних криз було визнано перевищення інвестицій над заощадженнями внаслідок проведення політики дешевого кредиту. Необґрунтоване розширення кредитування австрійські неоліберали вважають основним чинником порушення стабільності відносних цін, провокатором інфляційних процесів та подальшого кризового стану економіки. Систематизовано погляди представників австрійської традиції щодо дилеми монетарної політики – забезпечення стабільного рівня цін або підтримання попиту на реальний капітал в межах обсягу пропозиції заощаджень.

Зокрема, передумовами трансформації вертикальної структури виробництва виступають добровільні заощадження населення та розширення банківського кредитування. Перший шлях є притаманним ринковій системі, він змінює співвідношення грошових потоків та забезпечує економічній системі здатність самовідновлюватись у короткостроковому періоді. Інший шлях, розширення платіжних засобів за посередництва кредитної експансії, у довгостроковій перспективі стимулює зростання процентної ставки і поступовий рух економіки до чергового кризового стану.

3. Виявлено, що хайєківське дослідження соціальної справедливості базувалося на міждисциплінарному підході, охоплювало інструментарій економічної теорії, філософії, політології та інших наук, реалізувало намагання досягнути взаємозв'язок і оцінити спроби розробки моделі справедливого соціального порядку, з'ясувати економічні інтерпретації термінів «справедливий» і «соціальна справедливість». Віра у можливість реалізації доктрини розподільної справедливості визнана найнебезпечнішою загрозою для загальноцивілізаційних цінностей, адже вона характеризується нав'язуванням певних типів підприємницької і споживацької економічної поведінки, які обмежують економічну свободу та вільний вибір.

Визнано необхідним здійснення поступового переходу від домінування ідеології соціальної справедливості та соціальної орієнтованості економічної політики, що наразі балансує на межі соціального популізму, до більш виваженої економічної риторики на кшталт соціальної відповідальності держави і економічних суб'єктів та соціального партнерства. Ситуація подальшого збереження риторики дистрибутивної соціальної справедливості також вимагає її поступової переорієнтації від реалізації так званих результативних принципів справедливості до уніфікації правил гри.

Основні наукові результати, отримані в процесі підготовки третього розділу дисертації, опубліковано автором у таких наукових працях: [236; 237; 239; 249; 260; 264; 275; 276; 283; 290; 294].

РОЗДІЛ 4

ВЗАЄМОДІЯ АВСТРІЙСЬКОЇ НЕОРТОДОКСАЛЬНОЇ ТРАДИЦІЇ З ПРОВІДНИМИ ТЕЧІЯМИ СУЧАСНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ

4.1. Теоретико-концептуальна цілісність та проблемно-структурна неоднорідність неоліберального напрямку економічної теорії

Австрійська школа економічного неолібералізму, яка є сучасним втіленням австрійської неортодоксальної традиції економічної науки, продовжила творчий розвиток ліберальних економічних ідей класичної економічної науки, генетично успадкувала суб'єктивно-психологічну спрямованість економічних досліджень австрійської школи маржиналізму та вибірково скористалася окремими положеннями неокласичного мікроекономічного аналізу. Це поєднання надало школі надзвичайної своєрідності, де поряд із дослідженням переваг приватноконкурентної організації господарства, уявленнями про економічну свободу і роль держави в економічній системі значна увага надається вивченню психологічних передумов економічної поведінки, суб'єктивних оцінок індивідів, суб'єктивізації сучасного соціально-економічного розвитку.

Разом з тим австрійська неоліберальна школа формувалась та розвивалась не ізольовано, у теоретичному «вакуумі», а, навпаки, її становлення та розвиток відбувались у певному ідейно-теоретичному оточенні та інтелектуальному середовищі, насамперед пов'язаному з виникненням та еволюцією інших неоліберальних інтелектуальних осередків (шкіл) на європейському континенті та у США [446; 449]. Такий характер розвитку втілюється у взаємовпливі, взаємопроникненні та взаємообумовленості неоліберальних ідей та підходів представників окремих шкіл неолібералізму, спільному ідейно-філософському підґрунті окремих учень європейських неолібералів, спорідненості їх методологічних прийомів та аргументації висновків. Окрім того, спільність думок і дій європейських

представників неоліберального напрямку та певна інституційна оформленість (проведення так званого колоквиуму Ліппмана, утворення товариства Мон-Пелерін, інші узгоджені заходи й утворені організації) посприяли значному поширенню неоліберальних ідей та їх практичному втіленню у різних формах.

Зміст неоліберальних концептів ринкової організації господарства у 1930-х роках нерідко визначалася за допомогою терміну «ліберальний інтервенціонізм». Останній означав певне коригування розвитку соціально-економічної системи державою, здійснене не всупереч саморегульовальному потенціалу ринку, не задля досягнення кардинально іншого стану системи, а задля пришвидшення природного процесу розвитку. У той же час державне втручання у господарську діяльність економічних суб'єктів, у тому числі навіть монопольних об'єднань, категорично не допускалося. Отже, повноцінна лібералізація економічних відносин, сприяння використанню принципів вільного ціноутворення, провідна роль приватної власності, пріоритетність реалізації приватних інтересів та стимулювання розвитку недержавних структур – такими є основоположні засади економічного неолібералізму.

Сутність економічного лібералізму та неолібералізму в концентрованій формі висловив впливовий тогочасний американський журналіст та публіцист Волтер Ліппман: «У вільному суспільстві держава не управляє справами людей. Вона забезпечує справедливість між людьми, які керують власними справами» [579, р. 267].

Ім'я В. Ліппмана, який узагалі-то не був економістом, назавжди вписане в історію неоліберального напрямку, адже міжнародна конференція, яка відбулася в Парижі у серпні 1938 р. ввійшла в історію під назвою «колоквиум Ліппмана». Ідея такого масштабного колоквиуму полягала у зібранні широких верств ліберальної інтелігенції з метою обговорення ідей, висунутих В. Ліппманом у праці «Дослідження принципів хорошого суспільства» (*An Inquiry into the Principles of a Good Society, 1937*) [579].

Ухвалені на конференції спільні теоретичні підходи та практичні принципи неолібералізму засвідчували намагання розробити та задекларувати узгоджену науково-теоретичну та практичну платформу представників неоліберального напрямку в економіці та інших науках в кінці 30-х років ХХ століття.

Принципи економічного неолібералізму, які отримали схвалення на конференції, спрямовувались на пропагування обмеженого державного регулювання економічних процесів, широке сприяння вільному і стабільному функціонуванню підприємництва та утвердження необхідності підтримання правил конкурентних відносин та їх додержання усіма господарюючими суб'єктами. Учасниками колоквиуму було зазначено, що пріоритет приватної власності, свобода господарських угод і ринків можуть бути переглянуті державою лише в екстремальних випадках, зокрема у разі війни, потужних стихійних лих або масштабних катастроф. Зауважимо, що гуртування представників неоліберального напрямку у вказаний історичний період мало ще одну надважливу мету – протистояти зростаючому впливу кейнсіанської теорії і практики активного державного регулювання економіки.

Зародження основних шкіл неолібералізму в економічній науці було завершено переважно до 30-х років минулого століття, а їх становлення активно відбувалося в до- і особливо післявоєнний період. Ці школи та їх представники в означений історичний період за впливовістю та популярністю безумовно поступалися прихильникам кейнсіанської теорії, проте переконливо й активно розвивали ліберальну традицію, заклавши фундаментальні основи сучасного неоліберального мислення. Вчені-економісти неоліберального напрямку були одностайні в розумінні ролі ринку і загроз для нього, прихованих в монополізації економіки та державному інтервенціонізмі. У 30-і роки ХХ ст. з метою протидії засиллю кейнсіанських ідей регулювання економіки в деяких країнах були створені неоліберальні центри, функціями яких стала розробка альтернативних методів державного регулювання економіки, що срияли б відродженню та практичному

застосуванню ідей економічного лібералізму. Неолібералізм загалом визнає можливість часткового, обмеженого впливу держави на економіку на відміну від кейнсіанського активного державного втручання. Це свідчило про пристосування ідей лібералізму до нової історико-економічної реальності, про початок нового етапу його розвитку.

Як зазначалося у попередніх розділах, ідейно-філософські корені економічного лібералізму сягають часів Адама Сміта, зокрема його «невидимої руки» як механізму взаємоузгодження інтересів, що відбувається без зовнішнього втручання та має ендогенну природу. Неолібералізм став новим етапом еволюції ліберальної традиції в економічній науці, ідейно-теоретичною заміною класичному економічному лібералізму, причиною краху якого значною мірою стала економічна криза 1929-1933 років.

Традиційний (класичний) лібералізм та сучасний неолібералізм як напрями економічної науки пропагують принципи економічної свободи, саморегульованості економічної системи та вільної конкуренції. Ринок виступає ефективною системою, яка сприяє економічному зростанню і забезпечує пріоритетні права суб'єктів економічної діяльності на засадах конкурентного економічного устрою. Неолібералізм увібрав у себе й плідно розвиває такі основні ознаки класичного економічного лібералізму:

- захист принципів природного порядку та природних прав;
- заперечення будь-якого розширення державного втручання;
- захист конкурентних основ господарювання;
- обстоювання ідеї індивідуальної свободи на основі захисту і заохочення приватної власності;
- розвиток децентралізованих основ економічної структури суспільства, зокрема місцевого самоврядування та добровільних організацій на противагу зростанню впливу центральних органів влади;
- підтримання принципів вільного обміну у внутрішній економічній політиці та у сфері зовнішньої торгівлі.

Водночас неоліберали суттєво модифікують методологічні основи неокласичної економічної теорії, окремі ознаки цього багатовимірного процесу відображені у табл. 4.1.

Таблиця 4.1

Модифікація економічним неолібералізмом
методологічних основ неокласики

<i>Методологія неокласичної економічної теорії</i>	<i>Методологія економічного неолібералізму</i>
Переважає мікроекономічний рівень аналізу, вкрай рідко процеси господарського життя оцінюються з макроекономічних позицій	Виражена макроекономічна спрямованість, яка пояснюється тим, що самостійна система поглядів неолібералізму виникла майже одночасно з кейнсіанством, синтезувавши ідеї традиційного класичного лібералізму та неокласичної економічної теорії зі здобутками історико-соціального (що особливо характерно для німецького неолібералізму) та інституційного напрямів
Аналіз кількісних залежностей процесу суспільного відтворення, зокрема в межах неокласичних теорій економічного зростання	Вивчення перебігу та якісних змін відтворювальних процесів та інституційних умов економічного життя, що вважалося достатньою умовою для автоматичного встановлення фундаментальних кількісних пропорцій суспільного відтворення
Використання граничного аналізу як ключового методологічного інструмента	Для представників усіх шкіл неолібералізму використання граничних величин не було провідним методологічним інструментом, а для окремих шкіл (наприклад, німецької), узагалі не мало самостійного значення, а лише визнавалося поширеним методологічним прийомом ортодоксальної неокласики
Традиційний класичний лібералізм не визнає можливості коригування державою механізмів ринкового саморегулювання	Неолібералізм визнає можливості коригування державою ринкового ладу і навіть активного формоутворюючого впливу держави на економіку. Разом з тим, на протигагу кейнсіанській моделі державного регулювання, об'єктом цього впливу визнається не сам процес відтворення, а передусім інституційні основи конкурентного механізму.

Джерело: складено автором на основі [43; 131;135; 308; 384]

Представники неоліберального руху шляхом міжнародної взаємодії ще у 30-х роках ХХ ст., коли кейнсіанська теорія і практика тільки-но набирали обертів, намагалися виробити єдину науково обґрунтовану і практично орієнтовану програму. Засадничі принципи такої програми були представлені на міжнародній конференції, що відбулася у Парижі у 1938 році. Сутність ухвалених принципів неолібералізму дещо модифікувала класичні ліберальні підходи в частині визнання правомірності обмеженого державного втручання в економічні процеси, але в цілому зводилась до усталених ліберальних підходів – широкого сприяння вільному і стабільному функціонуванню підприємництва та необхідності підтримання правил вільної конкуренції. Було зазначено, що засадничі принципи пріоритетності приватної власності, свободи угод і вільних ринків можуть бути переглянуті державою лише в екстремальних випадках (війни, стихійні лиха, катастрофи). Основні школи економічного неолібералізму, які розвинули ліберальну традицію й заклали фундаментальні основи сучасного неоліберального економічного мислення, сформовані ще у першій третині ХХ століття, представлені у табл. 4.2.

Англійська (лондонська) школа неолібералізму надала сучасного звучання неокласичному трактуванню цілей і завдань економічної науки, приділивши особливу увагу функціонуванню ринкових механізмів в умовах обмеженості економічних ресурсів. Її очолював Лайонелл Чарлз Роббінс (1898 – 1984), якому належить наразі хрестоматійне визначення предмету економічної теорії: людська поведінка як відношення між заданими цілями й обмеженими ресурсами, що мають альтернативні можливості застосування. Показово, що таке визначення предмету, яке є загальнозживаним і донині, було сформульоване у розпал світової економічної кризи 1929-1933 років, у період серйозних сумнівів більшості економістів в дієздатності класичної і неокласичної теорій та ліберальних ідей узагалі. В есе «Нарис про природу і значення економічної науки» (1932) Л. Роббінс писав: «Економічна наука – це наука, що вивчає людську поведінку з точки зору співвідношення між цілями і обмеженими засобами, які можуть мати різне вживання» [327, с. 18].

Проблематика основних шкіл економічного неолібералізму

Провідні школи	Проблематика досліджень та основні наукові здобутки	Лідер/и школи
<i>Англійська (лондонська) школа неолібералізму</i>	Неокласичне визначення предмету економічної теорії Запровадження в економічний аналіз методологічного принципу апіоризму Наукові розвідки у царині історії економічних ідей	Л. Ч. Роббінс
<i>Французька (паризька) школа неолібералізму</i>	Запровадження поняття «економіка ринків» Проблеми економічної ефективності та справедливості Розробка методології наукових досліджень Інституційний та структуралістський підхід	М. Алле
<i>Австрійська (віденська) школа неолібералізму</i>	Ідеологія сучасного економічного лібералізму Заперечення соціалізму й інтервенціонізму Концепція спонтанного (розширеного) порядку Принцип розпорошеного, неявного знання Структурний аналіз економічних проблем Критика кейнсіанської теорії та політики	Л. фон Мізес Ф. фон Хайек
<i>Німецька (фрайбурзька) школа неолібералізму</i>	Концепція ідеальних типів господарства Теорія конкурентного порядку Політика порядку та політика процесу Теорія трансформації тоталітарного ладу Теорія соціального ринкового господарства Захист політики «соціальної компенсації»	В. Ойкен
<i>Чиказька школа неолібералізму</i>	Розробка принципів неолібералізму Захист принципів політичної та економічної свободи Модифікація кількісної теорії грошей Монетарні теорії циклу та інфляції Дослідження споживчої функції та поведінки споживача Гіпотеза природного рівня безробіття Економічна політика «грошового правила»	М. Фрідмен

Джерело: власна розробка автора

За свідченням багатьох науковців, цей нарис став визначною подією в царині методології економічної науки з часів публікації книги «Предмет і метод політичної економії» (1891) австрорства Джона Невіла Кейнса, батька засновника кейнсіанської теорії.

Проведений аналіз зміцнив наше переконання, що на формування економічних поглядів і навіть на спосіб викладу ідей Л. Роббінса значний вплив чинила саме австрійська дослідницька традиція, до якої він був ідейно близький, на відміну від англійської традиції А. Маршалла та його послідовників, по суті своїй неокласичної, яка домінувала на той час у Лондонській школі економіки, де працював Л. Роббінс. Традиції кембризької школи маржиналізму на чолі з А. Маршаллом відповідає певна об'єктивізація економічних знань, втілена, зокрема, у концепції ринкового ціноутворення та започаткуванні мікроекономічного рівня дослідження. До прикладу наведемо маршаллівське визначення предмету економічної теорії: «Економічна наука досліджує нормальну життєдіяльність людського суспільства; вона вивчає ту сферу індивідуальних і суспільних дій, яка тісно пов'язана зі створенням і використанням матеріальних основ добробуту» [193, с. 56]. Таке визначення, так само як і більш раннє формулювання предмету економічної науки економістами класичної школи, основи якого закладені А. Смітом, Л. Роббінс називає не інакше як «матеріалістичним», що концентрує увагу економістів виключно на вивченні матеріального багатства. Вчений вважає, що у науковому дослідженні, на відміну від звичайного спілкування, терміни «економічний» та «матеріальний» не можуть бути синонімами, а тому описувати економічну науку лише як дослідження причин матеріального добробуту, вкрай невірно [616]. Незгода з таким «матеріалістичним» визначенням посприяла тому, що Л. Роббінс розвинув суб'єктивістське трактування предмета економічної науки на основі рідкісності як ключового елементу цінності. Економічна теорія розглядалась ученим в дусі австрійської традиції, подібно до поглядів Л. фон Мізеса, як частина загальної науки про раціональну діяльність.

Він наголошував, що розуміння мети економічної поведінки (економічної діяльності) як максимізації корисності (задоволення) має не лише матеріальне наповнення і матеріальний вимір, а й значний спектр нематеріального. Окрім того, подібне цілепокладання виходить далеко за межі економічної науки, будучи «вотчиною» психології та інших соціальних та поведінкових наук. Для економічної науки вчений визнавав важливим наступне: якщо засоби для досягнення цілей обмежені, то всі цілі не можуть бути досягнуті: від деяких із них, з огляду на порівняльну важливість самих цілей та ступінь рідкості засобів їх досягнення, доведеться відмовитися. Економічна теорія, таким чином, вивчає способи розпорядження рідкісними ресурсами та принципи формування ціннісних співвідношень між благами внаслідок різного ступеня їх рідкості.

Особливий науковий інтерес, за Л. Роббінсом, викликає вплив зміни ступеня рідкості благ на ціннісні співвідношення, зумовлений зміною цілей або засобів, тобто попиту або пропозиції. Учений зазначав: «З точки зору економіста, умови людського існування характеризуються такими чотирма фундаментальними положеннями: людина прагне до різних цілей; час і засоби, що знаходяться у її розпорядженні, обмежені; вони можуть бути спрямовані на досягнення альтернативних цілей; в кожний момент часу різні цілі мають різну важливість... Рідкісність засобів, призначених для задоволення цілей різної значущості, – це майже універсальна властивість середовища, в якому відбувається людська діяльність» [327, с. 16, 18].

Таким чином, проведений аналіз утвердив нас у переконанні, що формулювання предмета економічної теорії англійським неолібералом Л. Роббінсом відбувалося в руслі австрійської дослідницької традиції, але згідно з усталеними уявленнями про нього продовжує іменуватись неокласичним. На нашу думку, це ще один доказ перетворення методологічного підходу австрійської дослідницької традиції, уособленої австрійською суб'єктивно-психологічною школою та австрійським неолібералізмом, на загальноновизнаний теоретичний стандарт, який руйнує

деякі усталені уявлення про співвідношення економічної ортодоксії та гетеродоксії, вкотре доводить піонерний характер наукових розвідок австрійської школи, її значення як генератора ідей в гетеро- та ортодоксальному економічному просторі.

Наукові інтереси Л. Роббінса в післявоєнний період сконцентрувались переважно в царині історії економічної думки – публікація книги «Теорія економічної політики в англійській класичній політичній економії» (1952) тому підтвердження. Він дійшов висновку, що класики не були беззаперечними прихильниками політики *laissez faire*, виявив у класичній політичній економії глибоке соціальне бачення світу й чітке розуміння диференціації функцій держави та ринкових суб'єктів. Класичний ліберал, вказував Л. Роббінс, «пропонує, так би мовити, поділ праці: держава повинна приписувати, чого індивідууми не повинні робити, щоб не заважати один одному, а громадяни повинні отримувати свободу робити все, що не заборонено. Державі належить завдання встановлення формальних правил, а всім іншим – відповідальність за зміст конкретних дій» [617, р. 193].

Якщо у 30-х роках ХХ ст. Л. Роббінс виступав з ліберальних позицій проти кейнсіанської програми посилення державного втручання, то у післявоєнний період він визнав доцільність певного державного впливу на економіку з метою підтримання дії ринкового механізму, проте функції основного регулятора господарської діяльності, на його переконання, повинні зберігатися за ринком. Він здійснив перегляд власних поглядів щодо економічних циклів і криз, переоцінку ролі кейнсіанства, що викликало різку критику на його адресу з боку прихильників економічного неолібералізму, особливо колишніх австрійських одностумців.

Методологічна концепція Л. Роббінса одержала назву апріоризму, її також підтримували авторитетні вчені-неоліберали Л. фон Мізес, Ф. Найт та частково – Ф. фон Хайек. Ця концепція виходить з того, що будь-яка наука свої кінцеві теоретичні висновки формулює дедуктивним шляхом, користуючись обмеженим набором фундаментальних положень. Разом з тим

підкреслюється, що процес виявлення цих положень в природничих та суспільних науках суттєво відрізняється. Представникам природничих наук необхідно розробити інструменти спостереження за досліджуваним об'єктом, методику експериментів, провести необхідні дослідження, обробити отримані результати, що дозволить сформулювати базові положення для подальших теоретичних висновків. В економічній науці, на відміну від природничих наук, процедура визначення базових положень абсолютно інша. Відмінності полягають у тому, що, з одного боку, масштабний контрольований експеримент в економіці, а тим більше його часте повторення, є мало ймовірним, а з іншого – індуктивне узагальнення історичних фактів не завжди призводить до формулювання теорії, оскільки збіг у часі окремих подій, як правило, вказує на наявність певної проблеми, проте не передбачає обов'язкових причинно-наслідкових зв'язків (на це звертали увагу як Л. Роббінс, так і представники австрійського неолібералізму, передусім Л. фон Мізес).

Визначивши процедуру формування основних положень в економічній науці, Л. Роббінс сформулював основи доктрини апіоризму: «Твердження економічної теорії, як і будь-якої іншої наукової теорії, природним чином дедуктивно виводяться з набору постулатів. А головними постулатами є всі передумови, що містять у собі прості й беззаперечні дослідні факти, що стосуються того, як рідкісність благ, яка є предметом нашої науки, насправді проявляє себе у реальному світі. Основним постулатом теорії вартості є факт, згідно з яким індивіди можуть ранжувати свої переваги у певному порядку, і насправді так і чинять. Основний постулат теорії виробництва полягає у тому, що факторів виробництва існує більше ніж один. Головним постулатом теорії динаміки є той факт, що ми не знаємо напевно, які блага стануть рідкісними у майбутньому... Нам не потрібен контрольований експеримент для встановлення їх обґрунтованості: вони настільки вкорінилися у нашому повсякденному досвіді, що достатньо їх просто сформулювати, щоб визнати очевидними» [616, р. 78–79].

Отже, доктрина апіоризму передбачає використання положень, узятих «на віру», побудову теорій на основі базисних аксіом, отриманих в результаті інтроспективного аналізу, які не потребують емпіричної перевірки. Крім цього, прихильники апіоризму відхиляли ідею емпіричної перевірки отриманих висновків і теорії загалом. Апіоризм не став домінуючою методологічною концепцією ані в період свого виникнення, ані пізніше, у 60-70-х роках ХХ ст., ані сьогодні. Критичне ставлення до апіоризму висловив П. Самуельсон, який мав багато претензій до нього і був стурбованим репутацією економічної теорії в контексті абсолютизації апіорних міркувань і надмірних, на його думку, можливостей дедукції.

Виникнення французької (паризької) школи неолібералізму нерозривно пов'язане з ім'ям Жака-Леона Рюєффа (1906–1978), який розробляв проблеми економічного розвитку, грошового обігу, кредиту та міжнародних фінансів в контексті класичного лібералізму. Заходи з лібералізації французької економіки та пропагування ліберальних цінностей забезпечили Ж.-Л. Рюєффу значний вплив на економічну політику при трьох республіках. Основна праця вченого – книга «Суспільний порядок» (1945), де він захищав об'єктивно зумовлений соціальний порядок, ринкову цивілізацію, яка виявляється у потенційній здатності ринку до саморегулювання, зумовлений процесом врівноваження цін та стабільності грошового обігу в умовах вільної конкуренції. Ж.-Л. Рюєфф критикував як прихильників соціалізму і марксизму, так і Дж.М. Кейнса, ідеї якого щодо державного регулювання економіки суперечили власним уявленням вченого та стали, на його думку, джерелом багатьох подальших помилкових економічних рішень. Віддаючи належне Дж.М. Кейнсу, Ж.-Л. Рюєфф називає його «чарівником із Кембриджу» за надзвичайну силу переконання і велику кількість учнів та прихильників [627].

Наслідки втручання французької держави в економіку, так званого економічного дирижизму, передусім у формах націоналізації та планування призвели до відродження неоліберальних поглядів у Франції на початку 60-х

років XX ст. Теоретичним імпульсом до цього стала доповідь «Про перешкоди економічній експансії» (1960), яка доводила необхідність створення і стимулювання державою заходів ринкової саморегуляції, підготовлений групою економічних експертів на чолі з Ж.-Л. Рюеффом. Критикуючи французьку політику державного регулювання 1950-60-х років, у доповіді стверджувалося, що інфляція є результатом застосування кейнсіанських рецептів стимулювання попиту [627, р. 353], а безробіття – наслідком монополізації ринку праці профспілками і порушення механізму узгодження попиту та пропозиції. Було покладено початок формуванню французького осередку неолібералізму, головною постаттю якого став майбутній Нобелівський лауреат Моріс Алле (1911 – 2010).

Протягом усієї наукової діяльності М. Алле прагнув зрозуміти фундаментальну структуру економіки, виявити сутнісні фактори економічної системи і механізми її функціонування, займаючись дослідженнями у п'яти взаємопов'язаних областях. Це, за його визнанням, такі напрямки: теорія максимальної ефективності економіки й основ економічного розрахунку; теорія міжчасових процесів і максимальної ефективності інвестицій; теорія невизначеності; теорія грошей, кредиту і грошової динаміки; теорія випадкового й екзогенних фізичних впливів [8]. Творчість М. Алле багатогранна, вона включає в себе праці не тільки з теоретичної та практичної економіки, а й праці в галузі фізики, соціології, історії цивілізації.

Однією з основних проблем досліджень ученого був пошук шляхів досягнення і поєднання економічної ефективності та соціальної справедливості. На думку М. Алле, економічна ефективність є вихідною й обов'язковою умовою вирішення усіх соціальних завдань. Умови досягнення ефективності: достатня інформація, децентралізація рішень і самостійність економічних агентів, зацікавленість у реалізації найприбутковіших рішень, конкуренція. На відміну від ефективності, справедливість у розподілі доходів є поняттям етичного порядку, тобто суб'єктивним. Розподіл доходів має забезпечувати як достатнє стимулювання ефективності, так і відповідати

критерію соціальної прийнятності. М. Алле вважав, що економісти помиляються, розглядаючи критерієм економічного прогресу зростання реального валового національного продукту – необхідно використовувати чистий споживчий реальний дохід на душу населення як єдиний прийнятний критерій, адже основна мета економічної діяльності – задоволення людських потреб [132].

На думку французького дослідника, ринкова економіка неокласичними економістами трактувалася як єдиний глобальний ринок, де економічна інформація є доступною для всіх. Запропонована ним модель – це система багатьох ринків для багатьох товарів, причому один і той самий товар може продаватися і купуватися на різних ринках, а тому не існує жодного спільного набору цін, а сам ринковий обмін здійснюється не одномоментно, а відбувається безперервно. Модель вченого наближає до розуміння основ функціонування реальної сучасної західної економіки. З 1966 р. М. Алле повністю відмовився від вальрасівської моделі загальної ринкової рівноваги, згідно з якою в кожний даний момент часу ринок характеризується єдиною системою цін, однаковою для всіх економічних агентів. На думку М. Алле, ця гіпотеза абсолютно нереалістична, не відображає реальної економічної динаміки, а тому він відмовився від використання поняття «ринкова економіка» на користь терміну «економіка ринків», що передбачає множинність ринків і множинність систем цін [131].

В традиціях економічного лібералізму, використовуючи методи економіко-теоретичного та порівняльно-історичного аналізу, М. Алле доводить, що тільки ринкова конкурентна організація господарства може бути економічно ефективною, лише вона здатна забезпечити потужний соціальний прогрес. Потрібен пошук соціального компромісу, спрямованого на підтримку стабільних умов життя суспільства, який забезпечується існуванням політичної системи: «Це міф, ніби економіка ринків може бути результатом стихійної гри економічних сил і політики *laissez-faire*.

Реальність полягає у тому, що економіка ринків невіддільна від інституційних рамок, в яких вона працює» [8, с. 19].

Забезпечення соціально й політично прийняттого компромісу є головним завданням уряду, тоді як завдання економістів полягає в тому, щоб вивчати і пропонувати такі способи коригування розподілу доходів у політично бажаному напрямку, які б не завдавали шкоди функціонуванню економіки ринків, оскільки лише остання забезпечує належну ефективність. На думку М. Алле, соціальний компроміс визначає і реалізує державна влада, а у сфері економіки він передбачає: задоволення колективних потреб та їх фінансування, визначення інституційних меж «економіки ринків» (через антимонопольне законодавство, законодавство про корпорації, патентне законодавство, закони про соціальне забезпечення, трудове законодавство тощо), реалізацію грошово-кредитної та фіскальної політики, організацію перерозподілу доходів у бажаному напрямку [131; 132; 134].

Організація економічного життя має поєднувати вільну й самостійну діяльність економічних агентів у рамках економіки ринків та усвідомлене планування інституційних рамок економіки, яке забезпечить справедливий розподіл, стабільність та безпеку. М. Алле писав: «Децентралізована і конкурентна організація економіки не тільки не протистоїть свідомому втручання суспільства відповідно до плану, а, навпаки, потребує його... Основні переваги економіки ринків і переваги свідомої діяльності суспільства за планом, націленим на досягнення більш ефективної і водночас більш справедливої економіки, можуть сполучатись тільки за такої організації економіки, коли вона, з одного боку, заснована на вільній і самостійній діяльності економічних агентів (індивідів і підприємств) в межах економіки ринків і, з іншого боку, на плануванні інституційних рамок цієї економіки, що забезпечує справедливість у розподілі доходів, соціальне піднесення найбільш здібних, стабільність і безпеку» [8, с. 22].

Повноцінна економіка ринків повинна одночасно забезпечувати економічну ефективність та справедливість у розподілі доходів,

децентралізацію влади за допомогою приватної власності та конкурентної організації господарювання та нівелювання впливу незароблених доходів через їх колективне присвоєння шляхом оподаткування і подальшого перерозподілу. М. Алле розрізняє питання організації економічної системи (дилема конкурентна або централізована система) та питання власності (дилема приватна або колективістська система). На його думку, економічний аналіз дозволяє виявити, що в умовах централізованого планування не можна досягти стану максимальної ефективності, оскільки воно призводить до значних втрат у виробництві та добробуті. Хоча теоретично можна уявити децентралізовану колективістську економіку, що функціонує як ринкова, проте практично це неможливо: досвід доводить, що тільки наявність приватної власності уможливлює реалізацію політичних свобод [8]. У цьому сенсі теоретичні уявлення французького дослідника повною мірою відповідають науковим поглядам представників австрійського неолібералізму.

Справжні наукові прагнення М. Алле, враховуючи багатоаспектність його творчості, були надзвичайно амбітними – це створення цілісної теорії людської поведінки в суспільних науках та єдиної теорії поля у фізиці. В економічних дослідженнях він активно застосовував загальнонаукові принципи і методи: принципи відносності і цілісності, структурний підхід, математичні методи, прагнув найбільш повно і точно відобразити реальні процеси, надати цілісну картину суспільних явищ. М. Алле вважав, що провідну роль у науковому пошуку відіграє творча інтуїція, яка на основі вже набутих знань дозволяє здійснити відбір понять, які краще відображають реальність, пізнати взаємозв'язки між ними, сформулювати робочі гіпотези. Шляхом дедуктивних умовиводів із цих гіпотез виводяться наслідки, які, в свою чергу, зіставляються з фактами.

Отже, творча інтуїція, логічна дедукція, зіставлення наслідків гіпотез із даними спостереження – три важливих моменти будь-якого наукового дослідження. Розробка сучасних теорій, зазначав М. Алле, не завжди

відповідає вимогам наукового методу через дві основні причини: логічну неспроможність і нехтування реальних фактів. У першому випадку відсутня логічна строгість аналізу, вживаються непрацюючі поняття, невизначені й нечіткі дефініції, змістовне наповнення яких змінюється у ході міркування, а також емоційні вирази, що забезпечують дешеву популярність. У другому випадку висновки дослідження не узгоджуються із даними спостереження (фактами), проте критерієм істини залишається досвід. М. Алле вважав, що окремі економічні дослідження зловживають математичним формалізмом, оскільки значно більше зусиль витрачають на математичну розробку моделей, аніж на обґрунтування їх структури, гіпотез, зіставлення результатів досліджень із фактами. Математика не є окремим особливим методом, вона – вдосконалена частина, продовження логіки, тому будь-який економіст, який використовує математику, повинен завжди вербально висловлювати природу прийнятих ним гіпотез і значення отриманих результатів. Іноді, пише М. Алле, несуперечливість теорії легше перевірити, якщо вона виражена в математичних термінах, однак логічна суть теорії не змінюється від того, сформульована вона за допомогою математики або без неї [8, с. 109–121].

Загалом праці М. Алле продовжували традиційний для французького неолібералізму структуралістський підхід, плідно поєднуючи його з новітніми інституційними дослідженнями, що в подальшому посприяло формуванню ринково-інституційних досліджень. Творчість М. Алле була і залишається надзвичайно актуальною в науково-теоретичному, методологічному і практичному аспектах через незалежність та самостійність суджень ученого, потужну доказову базу його теоретичних і практичних висновків, застосування широкого міждисциплінарного підходу до соціальних явищ, що має особливе значення в переломні моменти історії, в епоху соціально-економічних трансформацій.

М. Алле завжди була властива неординарність мислення, прагнення дослідити і пояснити фундаментальну структуру економіки, виявити

закономірності функціонування економічної системи. Про його наукову діяльність показово висловився всесвітньо відомий економіст П. Самуельсон, який відзначив, що більшість істин, які вчені відкрили після війни, уже були викладені до них у працях французького теоретика, наприклад знамените «золоте правило» нагромадження капіталу. Визнаючи важливість, новизну і самобутність економічних поглядів М. Алле, П. Самуельсон припускав, що якби ранні роботи французького економіста були написані англійською, то розвиток економічної теорії міг би піти зовсім по іншій траєкторії. Показово, що в одній з останніх своїх праць «Боротьба за Європу» (1994) М. Алле різко виступає проти бюрократизації механізмів наднаціонального регулювання й управління в Європейському Союзі, відстоюючи і захищаючи ліберальні цінності.

У 1988 році М. Алле була присуджена Нобелівська премія з економіки за фундаментальні дослідження в області теорії ринків та ефективного використання ресурсів, тобто фактично за працю 1943 року «У пошуках економічної дисципліни». Він – перший француз, який отримав цю престижну нагороду, причому вперше в історії Нобелівської премії з економіки її присудили за роботи, опубліковані не англійською мовою.

Вищевказане доводить, що в межах європейського неолібералізму панує плюралізм думок і підходів, проте в концентрованій формі спільне та відмінне в європейському неолібералізмі відображене у поглядах представників основних осередків неоліберальної думки в Європі – австрійської та німецької школи. Отже, актуальним стає визначення провідних методологічних засад та теоретичних постулатів німецької школи неолібералізму, а також виявлення спільних ознак та принципових розбіжностей щодо розуміння ринкового порядку, ролі держави в економіці та інших положень, з австрійською школою неолібералізму.

Джерельною базою вивчення та порівняння є самобутні праці засновників австрійського та німецького неолібералізму – Л. фон Мізеса, Ф. фон Хайєка, В. Ойкена, А. Мюллер-Армака. Дослідженням визначальних

характеристик неоліберального напрямку в різні часи займалися вітчизняні та зарубіжні вчені та представники неоліберального напрямку: В. Бодров [43; 44], П. Леоненко [44], А. Колодій [159], І. Кірцнер, Г. Башнянин [360], Л. Лахманн, М. Пеннінгтон [308], М. Ротбард [339; 620], В. Рьопке [626], Д. Стедмен-Джоунз [361], Д. Харві [451] та інші. Розкриваючи багатоаспектну взаємодію неоліберального напрямку з іншими течіями економічної науки, глибоко досліджуючи сутність німецького неолібералізму та теорії соціального ринкового господарства, жодне з цих досліджень (окрім монографії відомого дослідника неоліберальної теорії професора В. Бодрова [43]) не сконцентрувало увагу на порівняльному аналізі провідних шкіл європейського неолібералізму.

Європейські неоліберали були одностайні в розумінні панівної ролі ринку й тих загроз для нього, що випливали з комуністичної або фашистської ідеології, а також з монополізації економіки й державного інтервенціонізму в ринкових системах. На відміну від кейнсіанського активного державного регулювання, неолібералізм визнавав можливість часткового, обмеженого впливу держави на економіку, що свідчить про відхід від радикальних ідей класичного лібералізму [224].

Представники німецького неолібералізму найповніше реалізували ідею створення комплексної теорії трансформації тоталітарного ладу з центрально-керованою економікою в демократичний лад на основі вільного ринкового господарства. Було розроблено прагматичну й ідеологічно привабливу концепцію соціального ринкового господарства з подальшою його орієнтацією на вирішення соціальних завдань. Вона була практично позбавлена недоліків класичної ліберальної моделі, адже мала надійні антимонопольні та соціальні стабілізатори. Методологічною основою і найважливішими елементами німецького неолібералізму стали: теорія і політика ладу, учення про ідеальні типи господарства та принципи економічної політики В. Ойкена та теорія соціального ринкового

господарства, розроблена та реалізована А. Мюллер-Армаком та Л. Ерхардом [223; 227; 358].

Лідер Фрайбурзької школи В. Ойкен і його послідовники в одноіменному університеті з 1948 р. почали випускати щорічник «ORDO», який зіграв роль теоретичної трибуни неолібералізму. «Ордо» – це узагальнююче поняття, що означає «порядок» економічної системи, «природний лад» вільного ринкового господарства – саме від нього німецька школа неолібералізму отримала назву ордолібералізму. Філософія ордолібералізму орієнтована на культурні цінності й моральні ідеали, характерні для так званого середнього класу, а саме: повага до власності, принципи змагальності в суспільному та економічному житті, готовність до ризику, дотримання громадянами моральних і правових норм, чесність, відданість професії, ощадливість, передбачливість, повага до законів і державної влади, тобто усю сукупність загальнолюдських цінностей [43; 44].

Німецька школа неолібералізму плідно реалізувала спроби теоретичного обґрунтування поєднання економічної свободи та невторчання держави в економіку з принципом соціальної справедливості та відповідальності, не обмежуючи при цьому роль держави функцією охорони ринкових відносин, а визнаючи за нею право організатора суспільного життя. За державою закріплюється функція організації конкурентно-ринкових відносин та забезпечення соціальної стабільності.

Інституційна спрямованість німецького неолібералізму пояснюється зокрема тим, що як самостійна система поглядів на проблему державного регулювання економіки він сформувався під впливом ідей, з одного боку, класичного лібералізму, а з іншого – німецької історичної традиції, історико-соціального напрямку в економічній науці, потужного і поширеного на німецьких теренах. Так, німецький неолібералізм відрізняється від класичного лібералізму визнанням можливості коригування державою ринкового устрою і активного формоутворюючого впливу держави на економіку; на відміну від кейнсіанського регулювання, об'єктом цього

впливу визнавався не процес відтворення, а інституційні основи конкурентного механізму; окрім того, німецькі неоліберали вивчали якісні зміни і модифікацію інституційних умов [43; 131, розділ 12.2].

Вихідним пунктом неоліберальної концепції економічного порядку Фрайбурзької школи стало вчення В. Ойкена про два ідеальні типи економічних систем, викладене у праці «Основи національної економії» (1940). Спостерігається ідейна спорідненість теорії «ідеальних типів господарства» В. Ойкена та концепції «ідеальних типів» німецького соціолога і економіста, представника новітньої історичної школи М. Вебера. Ідеальний тип – це своєрідна модель, абстрактна розумова конструкція, яка відображає лише основні закономірності суспільно-економічного розвитку і не описує другорядних явищ.

Німецький неоліберал розмежовує «централізовано-кероване господарство» та «мінове господарство», тобто примусову та ринкову економіку. Основу його вчення становить аналіз елементарних господарських форм – поділу праці, власності, механізму координації домашніх господарств, підприємств, економічних інституцій, держави та ін. В. Ойкен підкреслює [303], що в «історичній реальності елементи обох цих систем в основному переплітаються», в чистому вигляді ідеальні типи не існують. Відзначимо, що В. Ойкен, на відміну від В. Рьопке, Ф. фон Хайєка та інших представників неолібералізму, безпосередньо не пов'язує тип економічної системи, її координаційний механізм з формами власності. У системі «централізовано-керованого господарства» виділяються просте централізовано-кероване господарство (власне натуральне господарство) і централізовано-адміністративне господарство. Ці дві форми реалізуються в трьох варіантах: повністю централізоване господарство, за якого обмін відсутній; централізовано-кероване господарство з вільним обміном предметами споживання; централізовано-кероване господарство з вільним споживчим вибором [135; 303].

Централізовано-кероване господарство характеризується високим рівнем централізації управління, заміщенням усіх горизонтальних економічних зв'язків між економічними суб'єктами адміністративною вертикаллю зв'язків центру і підприємств. Планування передбачає визначення обсягів, асортименту та характеристик виробів з єдиного центру. В. Ойкен вважає, що така форма розподілу суперечить принципу вільного вибору, а тому централізовано-керованому господарству властиві постійна відсутність рівноваги, інфляція та хронічний дефіцит, а сама централізація суперечить природі економіки і поступово руйнує її.

Ринкове (мінове) господарство, засноване на принципах індивідуалізму, свободи вибору, конкуренції та приватної власності є природною основою економічного порядку. Система «мінового господарства» має розгалужену структуру і передбачає, за В. Ойкеном, різні сполучення п'яти базових форм пропозиції і п'яти базових форм попиту (конкуренція, часткова олігополія, олігополія, часткова монополія і монополія), які формують, в свою чергу, 25 різних форм ринків, подібно до того, «як із 30-ти з лишком букв може бути складено величезне число слів різного складу і довжини, так і з обмеженого числа основних чистих господарських форм може утворитися безліч господарських порядків» [303, с. 97].

Критеріями розмежування ідеальних типів економічних систем є механізм координації взаємодії господарських одиниць (ринковий або адміністративний) і процес прийняття економічних рішень (добровільний або примусовий). Ще одним критерієм класифікації є особливості генезису економічного порядку, згідно з яким виділяються «природно зростаючий» і «законодавчо встановлюваний» порядок. Перший утворюється еволюційно, в процесі історичного розвитку без прийняття будь-ким усвідомлених рішень. Другий порядок виникає в результаті формулювання і включення його основних принципів в господарське законодавство на підставі свідомих економіко-політичних рішень. Більшість з відомих історії економічних порядків належать до «природно зростаючих», тоді як більшість сучасних

економічних порядків, і передусім централізовано-кероване господарство, належить до «законодавчо встановлюваних» [244; 303]. Ідеї свідомо створеного конкурентного ринкового порядку В. Ойкена були практично апробовані в умовах зруйнованого господарства і фактичної відсутності будь-якого економічного укладу в післявоєнній Німеччині.

Методологічний дуалізм як наслідок ідейного зростання на основі класичної та історичної традицій у лідера фрайбурзької школи В. Ойкена втілено у такому висловлюванні: «*Незмінність* господарського планування і дій, які в усі часи і в усіх народів здійснюються згідно економічному принципу, робить допустимим і необхідним створення і застосування єдиного теоретичного апарату. Однак *багатоманітність*, яка поруч з цим наочно проявляється у господарській поведінці, потребує часткового розширення цього теоретичного апарату... або ж обережного його застосування... Коли колосальна багатоманітність конкретних економічних форм охоплюється за допомогою морфологічної системи, тоді вдається на науковому рівні зрозуміти багатоманітність поведінки людей... Отже, стає можливим пов'язати історичне розуміння релігійних, духовних, політичних, моральних і психічних змін... з пізнанням впливу таких змін на конкретний економічний процес» [303, с. 281].

Конкурентний порядок – це форма мінового (ринкового) господарства, де рамкові умови конкуренції створюються державою з метою досягнення максимально можливої інтенсивності конкуренції й одночасного обмеження дії факторів, що спотворюють конкурентні умови. Найважливіше завдання держави полягає в запобіганні й обмеженні економічної монопольної влади. Для реалізації конкурентного устрою ринкового господарства необхідні цілеспрямовані зусилля держави у вигляді економічної політики, яка одночасно жорстко регламентує саме державне втручання в економіку.

Неоліберальне вчення В. Ойкена представило три основні принципи побудови системи, що мають нормативне значення й утворюють структурний каркас конкурентного ринкового порядку [303, с. 104–177], а саме:

- принцип індивідуальної свободи: економічний лад має відповідати ідеалам свободи, захисту честі й гідності людини, реалізація яких забезпечується існуванням приватної власності та господарської незалежності економічних суб'єктів;
- принцип сильної держави: держава не повинна втручатися у господарські процеси, а лише створювати необхідні правові умови для їх перебігу. Економічний порядок не є раз і назавжди заданим і визначеним, оскільки це «законодавчо встановлюваний порядок», для виникнення, підтримки і подальшого розвитку якого необхідна сильна держава;
- принцип системності в економічній політиці, яка повинна відповідати концепції економічного розвитку, орієнтуватись на ієрархію політичних цілей, не перетворюватися на «політику експериментів» [303, с. 104–177].

Запропонована В. Ойкеном теорія економічної політики розмежовує економічний порядок, тобто правові та інституційні основи економічної діяльності, та економічний процес – повсякденне господарювання економічних суб'єктів. Через це в ордолібералізмі значну увагу приділено двом типам економічної політики – політиці порядку та політиці процесу [302]. Політика порядку – це комплекс довгострокових заходів, спрямованих на створення рамкових умов функціонування економіки, їх законодавче та правове оформлення, контроль за їх дотриманням та своєчасне внесення коректив з боку держави. Основна мета такої політики – становлення і підтримання конкурентних умов господарювання в усіх сферах економіки [302, с. 86–98]. Політика процесу містить комплекс заходів щодо безпосереднього впливу на господарську діяльність через фінансову стабілізацію, структурні й соціальні зрушення, коригування ринкового розподілу доходів, вирішення проблеми добробуту (що знайшло втілення в подальших розробках теорії соціального ринкового господарства) [131; 132].

В умовах *laissez-faire* держава не формує економічний порядок і не втручається в економічний процес; в централізовано-керованій економіці держава визначає і те, й інше. Конкурентний порядок передбачає, що

держава утримується від прямого втручання в ринковий процес, але реалізує політику порядку (*Ordnungspolitik*), гарантує становлення засадничих принципів ринкової економіки. Через опікування процесом становлення, конституювання порядку для визначення німецького неолібералізму найчастіше вживається спеціальний термін – «ордолібералізм». Засадничі (конституюючі) принципи політики конкурентного порядку такі:

- додержання конкурентних умов;
- недоторканність приватної власності;
- вільний доступ (входження) економічних суб'єктів на ринки;
- стабільність грошового обігу та національної валюти;
- свобода і захист господарських угод (контрактів);
- свобода дій підприємця та його відповідальність;
- стабільність економічної політики [43; 244; 303, с. 104–177].

Регулюючі принципи політики конкурентного порядку регламентують вплив державних інституцій на умови та результати господарських процесів і стимулюють конкуренцію [131; 132; 244] зображені на рис. 4.1.

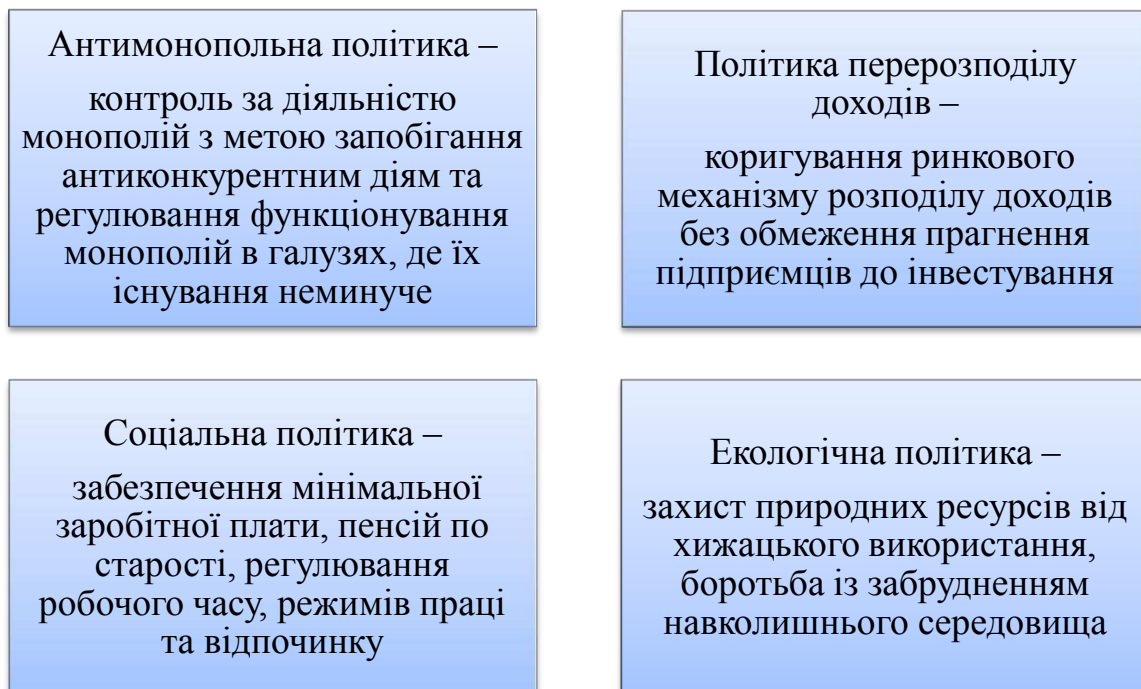


Рис. 4.1. Регулюючі принципи політики конкурентного порядку

Джерело: складено автором за [302; 384].

В. Ойкен неодноразово відзначав, що ордоліберали не винаходять конкурентний порядок, а відшуковують його базові елементи у конкретній економічній дійсності [302; 303; 384]. Процес встановлення порядку здійснюється із врахуванням логіки історико-економічного процесу, адже його принципи формуються на основі врахування наявних тенденцій соціально-економічного розвитку. Уявлення про модифікацію функцій ринку об'єднує німецький ордолібералізм з іншими школами неолібералізму, проте між ними існують суттєві відмінності, що впливають з особливостей становлення ідей неолібералізму. Так, наприклад австрійський неолібералізм не визнає необхідності державного втручання в економіку з метою підтримання конкурентного порядку, а його теорія спонтанного, розширеного порядку не допускає соціального конструктивізму й швидких темпів реформування [430; 434; 449]. Відмінності теоретичних настанов і практичних рекомендацій австрійського та німецького неолібералізму наведені у табл. 4.3.

Власне термін «соціальне ринкове господарство» уперше використав А. Мюллер-Армак, визначивши його сутність у поєднанні вільної ринкової економіки з соціальними цілями і можливостями, тобто принципу свободи ринку з принципом соціального вирівнювання. В. Рьопке назвав соціальне ринкове господарство серединним «третім шляхом», що пролягає між капіталізмом та соціалізмом й однаковою мірою призводить до свободи та соціальної справедливості. У праці вченого «Гуманне суспільство» зазначалося, що соціальне ринкове господарство протиставляє колективізму – індивідуалізм, концентрації влади – свободу, централізму – децентралізацію, а організації – систему, яка виникає стихійно. Значна кількість дослідників, так само як і В. Рьопке, вважають, що сутністю «третього шляху» є синтез вільноринкового та соціально-обов'язкового суспільних порядків [626].

Порівняльний аналіз австрійського та німецького неолібералізму

<i>Критерії порівняння</i>	Австрійський неолібералізм	Німецький неолібералізм
<i>Ідейні джерела</i>	<i>Класична школа політичної економії</i> в аспекті абстрактно-дедуктивного аналізу, пріоритету економічного лібералізму та фрітредераства <i>Австрійський маржиналізм</i> в аспекті домінування суб'єктивно-психологічних характеристик економічної діяльності	<i>Класична школа політичної економії</i> в аспекті концепції природного порядку, пріоритету конкуренції <i>Німецька історична школа та історико-соціальний напрям</i> в аспекті розбудови національної політичної економії, проведення історичних та емпіричних досліджень
<i>Методологічні засади</i>	Методологічний індивідуалізм Суб'єктивізм Апріоризм Каузальний аналіз Дедуктивний підхід Переважно позаісторичний підхід	Синтез методологічного індивідуалізму та методологічного холізму Еволюціонізм Індуктивний підхід Стадіальність економічного розвитку
<i>Об'єкт аналізу</i>	Поведінка економічних суб'єктів, їх адаптація до зміни ринкових умов	Закономірності формування та підтримання конкурентних основ ринкового господарства
<i>Джерело розвитку</i>	Ринкові чинники саморегуляції	Інституційні чинники розвитку ринкової економічної системи
<i>Тлумачення соціально-економічної еволюції</i>	Теорія спонтанного розширеного порядку, яка не допускає соціального конструктивізму й форсованого реформування	Концепція «ідеальних типів» господарства та теорія конкурентного порядку (ладу) як теоретичні підґрунтя економічної трансформації Теорія соціального ринкового господарства як «третій шлях» між капіталізмом та соціалізмом

Продовження табл. 4.3

<i>Ставлення до соціалізму</i>	Заперечення соціалізму через неможливість здійснення економічного розрахунку та інтервенціонізму через порушення фундаментальних ринкових пропорцій	Помірна критика соціалістичної практики у СРСР, тяжіння до соціал-демократичних ідей, практичне здійснення переходу від тоталітарного ладу до соціально-орієнтованої ринкової системи
<i>Роль держави</i>	Мінімальна, обмежена, роль «спостерігача» за дією ринкових сил	Свідоме формування конкурентного ладу на засадах потужної традиції етатизму
<i>Межі державного впливу</i>	Тимчасова реакція на екзогенні впливи – форсмажорні обставини, економічний спад	Постійне, систематичне стимулювання конкурентного порядку
<i>Основні напрями економічної політики</i>	Створення інституційного середовища ринкової економіки, монетарні важелі впливу на економіку	Активна господарська політика відповідно до політики процесу: стабілізаційна, кон'юнктурна, структурна, соціальна
<i>Ставлення до соціального регулювання</i>	Підтримання виключно незахищених та малозабезпечених верств населення	Політика так званих соціальної компенсації та соціального вирівнювання (особливо у теоретиків соціального ринкового господарства)

Джерело: власна розробка автора

Зауважимо, що фундатор ордолібералізму В. Ойкен узагалі не вживав у своїх працях поняття «соціальне ринкове господарство» [302; 303]. Ордоліберальна концепція конкурентного порядку та теорія соціального ринкового господарства мають значну ідейно-теоретичну схожість, передусім в питаннях визнання пріоритету приватної власності, типологізації економічних систем та перманентних намагань відшукати так званий третій шлях соціально-економічного розвитку. Разом з тим теоретики соціального ринкового господарства істотно модифікували засадничі принципи Фрайбурзької школи передусім у питаннях регулювання співвідношення

монополії і конкуренції в господарському розвитку та соціального регулювання [244; 358].

Змістовне наповнення ордоліберального вчення вичерпується тим, що держава обмежується формуванням економічного порядку [384], тоді як перебіг господарського процесу і його регулювання (так звана політика процесу) відбуваються спонтанно. Державний вплив на господарський процес ордоліберали допускали, в традиціях ліберальної думки, тільки у виняткових випадках, пов'язаних із дією екзогенних факторів. Як бачимо, свою назву ордолібералізм виправдовує повністю, адже «ордо» означає «устрій», «порядок», а політика порядку означає передусім використання потужного інституційного регулювання.

Ці погляди зазнають істотних змін в теорії соціального ринкового господарства. Так, А. Мюллер-Армак не вважав регулювання монополії і конкуренції головним засобом стабілізації ринкової системи, тому антимонопольна спрямованість ордолібералізму поступилася місцем питанням реалізації соціального регулювання, впровадження активної соціальної політики «компенсації» («вирівнювання»). Вчений писав: «В умовах соціального ринкового господарства ми повинні схвалювати економічний і технічний прогрес, але також і будь-які необхідні корективи, скажімо, за допомогою субсидій або звільнення від податків – для того, щоб конструктивно сприяти переходу до нової конкурентної ситуації. Хоча було б невірно йти проти тенденцій ринку, проте тут існує широке поле діяльності для тих, хто стурбований економічною політикою, хто має ідеї щодо ослаблення соціальної напруженості в перехідний період, не відмовляючись від концепції загального порядку для всього суспільства, порядку, який ми повинні сприймати як базу» [223, с. 47].

Теоретичні положення соціального ринкового господарства у 50-х роках ХХ ст. були конкретизовані і доповнені тезою «добробут для всіх». Головним завданням соціального ринкового господарства є забезпечення високого рівня добробуту для переважної більшості громадян в умовах економічної

свободи на основі конкурентного порядку. З цієї точки зору концепція соціального ринкового господарства є найбільш науково обґрунтованим і доведеним на практиці синтезом ліберальних основ господарювання й усвідомленого державного регулювання в інтересах соціально-економічного прогресу.

Мета представників теорії соціального ринкового господарства – досягнення синтезу між гарантованою законом свободою в економічній сфері і зобов'язаннями держави по забезпеченню соціальної справедливості і захищеності своїх громадян [223; 358]. Для постсоціалістичних і пострадянських держав, які почали проведення незалежної національної економічної політики на принципах демократії і свободи вибору, надзвичайно важливим є критичне переосмислення теорії і практики німецького ордолібералізму і соціального ринкового господарства [244]. Це обумовлено необхідністю проведення системної та обґрунтованої державної політики, спрямованої на усвідомлену трансформацію соціально-економічного устрою, створення саморегулюючих ринкових структур і активне соціальне вирівнювання.

Німецький неолібералізм, незважаючи на усі розбіжності з австрійським (див. табл. 4.3), залишається потужним осередком неоліберальної думки в Європі, тоді як ідеї його безпосередніх наступників – теоретиків соціального ринкового господарства – мають суттєві розходження із неоліберальними настановами. В термінах, запропонованих самими німецькими ордолібералами, зазначимо, що австрійський неолібералізм повністю сприймає теорію ладу (порядку), але виступає жорстким противником політики процесу.

Усе вищевикладене дозволяє стверджувати, що симбіоз австрійської, німецької, англійської, французької та інших ліберальних традицій в економічній науці, представлений на сучасному етапі потужним поступом економічного неолібералізму з його широким, поліморфним змістом та багатоманітними формами, містить, з одного боку, чітко визначені

національні ознаки, а з іншого має універсальне теоретико-методологічне та практичне наповнення. Отже, проблемно-структурна неоднорідність сучасного неоліберального напрямку економічної теорії визначає його різновекторний вплив на розвиток економічної науки загалом та не виключає його ідейно-теоретичної цілісності.

4.2. Науковий доробок австрійської гетеродоксальної традиції в контексті розвитку сучасних економічних теорій

Австрійський неолібералізм, що принципово відкидав макроекономічну теорію і будь-які форми державного втручання, довгий час вважали ідейним пережитком лібералізму, втіленням забутої ідеології природного порядку. Посилення інтересу до ідей Л. фон Мізеса, Ф. фон Хайєка та австрійської традиції спостерігається з 1970-х років і пояснюється багатьма причинами:

- кризою теорії і практики кейнсіанства у 70-і рр. ХХ століття і державно-соціалістичних моделей розвитку економіки в 90-і рр. ХХ століття;
- розчаруванням в ідеях державного інтервенціонізму і соціального реформізму та усвідомленням значущості ліберальних цінностей;
- посиленням сумнівів у важливості макроекономічної теорії як основи державної політики; усвідомленням того, що цілі такої політики можуть вступати в конфлікт з базовими цінностями демократичного суспільства;
- зростаючим розумінням неадекватності застосування неокласичного рівноважного підходу в умовах динамічної, швидко змінюваної економіки;
- кризовими потрясіннями у відтворювальному процесі, які призвели до розуміння, що проблема незайнятості ресурсів не усуває проблеми їх обмеженості та ефективного використання;
- світовими фінансовими й економічними кризами 1998 і 2008 років та «коронакризою», що актуалізували положення про фундаментальну невизначеність та ймовірність помилок у процесах координації;

- розвитком глобальних інформаційних мереж та якісно нових систем комунікацій, які значно прискорили поширення інформації, проте не зняли, а лише загострили проблему розсіяного, невербалізованого, неявного знання.

У цих умовах вірність соціальній філософії лібералізму, принципам методологічного індивідуалізму і суб'єктивізму, готовність інтегрувати в економічну теорію фактор невизначеності надали економістам австрійської традиції перевагу порівняно з представниками інших течій, передусім кейнсіанської та неокласичної. Необхідним завданням стає з'ясування ролі австрійської традиції в контексті розвитку сучасної економічної науки.

Глибинне ідейно-теоретичне протистояння ринкового лібералізму і неолібералізму, з одного боку, та державного інтервенціонізму – з іншого має тривалу історію. Кейнсіанські методи економічної політики, завоювавши велику кількість прихильників, сприяли утвердженню беззастережної віри державних діячів і громадян у можливість соціально-економічного конструювання та суттєвого вдосконалення існуючих економічних механізмів ринкової системи. Поширення ліберальних і неоліберальних підходів пояснюється одвічною привабливістю ідеї індивідуальної свободи, повагою неолібералів до дій та рішень людей як самодостатніх цінностей.

Потребують з'ясування принципів відмінності теоретичних настанов та практичних рекомендацій провідних течій економічної думки – кейнсіанства та неолібералізму, зокрема австрійського. Окремі аспекти ідейного протистояння сучасних економічних теорій вивчали В. Автономов, Д. Коландер, Б. Селігмен, В. Усоскін та ін. вчені [4; 157; 348; 393].

У 1930-х роках на тлі кризово-депресивного стану ринкової системи виникнення економічної теорії, яка відмовилась від нереалістичних пояснень класичної школи і радикально-марксистських закликів перебудови існуючого ладу було доволі закономірним явищем. Дж.М. Кейнс розширив межі економічного дослідження, розглядаючи національне господарство в цілому, оперуючи агрегованими показниками – загальний рівень витрат, загальний рівень доходів, сукупний попит, сукупна пропозиція, зайнятість, споживання,

нагромадження, заощадження, інвестиції [145; 154; 463]. Аналізуючи сукупні народногосподарські величини, він прагнув встановити причинно-наслідкові зв'язки, залежності та пропорції між агрегованими показниками, що заклало основу макроекономічного рівня економічної науки.

Переконаними опонентами кейнсіанської економічної теорії, макроекономічної політики й ідеології активного державного втручання в економіку виступають прихильники неоліберальних та неоконсервативних економічних теорій. Критикуючи кейнсіанство, вони доводять крайню абстрактність макроекономічного підходу, його невідповідність реальній системі ухвалення економічних рішень.

Зокрема, Ф. фон Хайек обґрунтовує неспроможність кейнсіанського підходу з позицій власної неоліберальної концепції недосконалого знання. На переконання ученого, індивід є відправним пунктом соціально-економічного життя, носієм розпорошених, розсіяних знань про ринкові процеси. Хайєківська концепція знання [429; 435; 441] виходить з того, що кожен з індивідів володіє лише частиною інформації, часткою знань про об'єкт (економічну систему). Поєднати розпорошені, фрагментарні знання їм дозволяє ринок, зокрема ціновий механізм, що виконує потужну інформативну функцію. Для ухвалення макроекономічних рішень, цілком зрозуміло, потрібна повна, перевірена й достовірна інформація, зібрана в єдиному центрі. За Ф. фон Хайєком, такого систематизованого знання не існує, як і можливості його сконцентрувати у визначеному місці. Крім того, значна частина знань узагалі має неявний, інтуїтивний, невербальний характер; більшість практичних вмінь та навичок характеризують групу осіб, а не усю спільноту. Наслідком вищенаведеного є твердження, що дії урядовців та політиків ніколи не засновуються на досконалій і перевірній інформації, не в змозі врахувати конкретні знання економічних суб'єктів [510; 556]. Ці дії засновані на неповних і недосконалих уявленнях про начебто загальні тенденції економічного розвитку, пройняті неувагою до практичних знань господарюючих суб'єктів, які, в кінцевому підсумку, й

визначають перебіг реальних економічних процесів. Крім того, Ф. фон Хайек зазначає, що аналоги макроекономічних величин і залежностей відсутні у реальній дійсності, оскільки всі економічні рішення ухвалюються лише індивідами на основі їх суб'єктивних оцінок і переваг.

Іншим засадничим елементом кейнсіанської теорії є концепція ефективного попиту як такого, що забезпечує макроекономічну рівновагу, тобто відповідає обсягу сукупної пропозиції. Структура сукупного попиту складається зі споживчого та інвестиційного компонентів, а заходи державної політики мають на меті їх активне стимулювання [145]. В умовах депресивного стану економіки скорочується попит на споживчі та на інвестиційні товари, що обумовлено зменшенням доходів та невпевненістю й негативними очікуваннями економічних агентів. Компенсувати загальне зменшення сукупного попиту пропонувалося за рахунок державних соціальних витрат та організації громадських робіт (вплив на споживчу компоненту) та державного інвестування у виробничу сферу й політики «дешевих грошей» (вплив на інвестиційну компоненту).

Критика цієї концепції з неоліберальних позицій, здійснена Ф. фон Хайєком [422; 423; 430], базується на визнанні її теоретичної й практичної неспроможності внаслідок ігнорування проблеми співвідношення внутрішніх структур сукупного попиту і сукупної пропозиції. Навіть стійку рівність обсягів сукупного попиту та сукупної пропозиції не можна вважати станом макроекономічної рівноваги, адже величина цих агрегованих показників у грошовому вимірі нічого не говорить про те, які елементи вони містять. Так, якщо у структурі сукупної пропозиції переважають певні групи інвестиційних товарів, а сукупний попит більшою мірою зорієнтований на придбання споживчих товарів та послуг, то частина виробленої продукції не буде реалізованою, незалежно від загального обсягу сукупного попиту та його відповідності сукупній пропозиції у грошовому вимірі. Тому макроекономічна рівновага повинна розглядатися економістами не тільки як рівність обсягів, а як відповідність

внутрішніх структур сукупного попиту та сукупної пропозиції. Австрійський неоліберал переконував, що значна невідповідність цих структур викликає нерівноважний стан і кризові явища. Структурний підхід представників австрійської традиції визначив критичне ставлення до антикризової кейнсіанської політики (до речі, негативне ставлення до антиінфляційної політики монетаризму обумовлене цією ж причиною), оскільки вона ґрунтується на макроекономічному баченні економічних процесів й ігнорує проблему розміщення (алокції) ресурсів.

Основною причиною криз вважається не недостатній, а надлишковий інвестиційний попит порівняно зі споживчим. Він виникає внаслідок кредитних вливань і призводить до спотворення структури виробництва й структури відносних цін. Ф. фон Хайєк вважав [431; 433], що на ринку капітальних активів рівновага може встановлюватися без будь-якого втручання, а наявність останнього руйнує механізм самонастроювання. У періоди поживлення та піднесення уряди намагаються штучно, шляхом кредитної експансії, забезпечити заощадження підприємцями значних обсягів капіталу. Ці заощадження не є природними потребами підприємців, а зумовлені реакцією на урядову політику, і призводять до збільшення запасів капіталу понад потреби господарства. Таке надмірне нагромадження капіталу поглиблює невідповідність внутрішніх структур сукупного попиту та сукупної пропозиції.

Закономірно, що особливої ваги у кейнсіанській теорії набуває поняття повної зайнятості. Повна зайнятість – категорія, запроваджена Дж.М. Кейнсом для позначення рівня зайнятості за відсутності вимушеного безробіття. Учений вперше використав термін «вимушене безробіття» для форми безробіття, виникнення якої обумовлюється циклічними спадами ринкової економіки. Реалістичний висновок Дж.М. Кейнса полягає у тому, що в умовах ринку механізми гарантування повної зайнятості [145] відсутні, але економічна система може досягати рівноваги й за умов високого

безробіття. Повна зайнятість не забезпечується автоматично, вона є радше випадковістю, аніж закономірністю.

Обсяг зайнятості Дж.М. Кейнс узалежнює від сукупного попиту на споживчі та інвестиційні товари, тобто від рівня національного доходу. Останній має тенденцію до відставання від величини сукупної пропозиції, що робить повну зайнятість явищем винятковим. У практиці господарювання кожен окремий працівник безпосередньо не зацікавлений у працевлаштуванні іншого, проте загальний високий рівень зайнятості є необхідним для суспільства в цілому, для держави, адже забезпечує стабільний економічний розвиток. Працівники не зацікавлені, як зазначав Дж.М. Кейнс, втратити свою заробітну плату заради працевлаштування невідомого безробітного, тому, на його думку, «найрозумніша» політика полягає у підтриманні стабільного загального рівня номінальної зарплати.

Довготривалий депресивний стан у США довів, що економіка не застрахована від довготермінового безробіття та депресії, перебуває у рівновазі не лише за умов повної зайнятості, а й в умовах незайнятості ресурсів. Радники американського президента надавали рекомендації «в контексті» кейнсіанської теорії, пропонуючи позичати гроші та інвестувати капітальні активи з метою компенсації заощаджень інвестиціями. Коли ж Велика депресія стала історією, політика, яку американські кейнсіанці проводили і відстоювали навіть активніше за Дж.М.Кейнса, стала причиною гальмування заощаджень та виправдання значних бюджетних дефіцитів. Діяльність держави ігнорувала потреби сектору домогосподарств та галузей промисловості, не була інноваційно спрямованою. Рівень зайнятості у післявоєнний період стабілізувався, з кінця 1960-х років почав знижуватися, а у середині 1970-х високі рівні безробіття поєдналися з такими ж високими рівнями інфляції, що визначило початок періоду стагфляції.

Відповідальність за економічну кризу та стагфляцію 1973-1975 років неоліберали та неоконсерватори покладають на кейнсіанців, що практично дезорганізували господарську діяльність шляхом фінансування зростаючого

рівня бюджетних витрат випуском незабезпечених грошей. Покладаючи провину на помилкову урядову політику кейнсіанського зразка, неоліберали пов'язували кризовий стан ринкової системи не з проблемою незайнятості ресурсів, а з більш важливою на їхню думку, але в уявленнях кейнсіанців явно другорядною класичною проблемою обмеженості та ефективного використання ресурсів. Неувага до умов і наслідків суспільного відтворення обумовила посилення загальної невпевненості неолібералів, неоконсерваторів та представників інших течій економічної думки в універсальності макроекономічного підходу. Показово, що саме у ці кризові роки Ф. фон Хайек (1974) та М. Фрідмен (1976) одержують Нобелівські премії з економіки [409; 415; 429], які засвідчують визнання їхнього внеску у розвиток грошової теорії й теорії економічних коливань та економічної теорії загалом, а також ліберальну переорієнтацію ціннісних настанов економічної науки.

Ще у роки II світової війни англійський уряд у знаменитій «Білій книзі» визнав однією з найважливіших цілей економічної політики підтримання високого і стабільного рівня зайнятості, уряди інших країн також зробили аналогічні заяви. Стаття 55 Статуту ООН закликала країни, що вступають до цієї організації, забезпечити високий рівень життя, повну зайнятість, створення необхідних умов для соціально-економічного розвитку. Така орієнтація економічної політики у національному та світовому масштабі певною мірою була свідченням перемоги кейнсіанства, але варто вказати на один шокуючий факт – емпіричні дослідження засвідчували, що впродовж першої половини XX ст. стан повної зайнятості досягався лише двічі, причому обидва рази під час війн. Питання про забезпечення повної зайнятості у мирний час залишалося відкритим, стаючи дедалі нагальнішим.

Остаточна орієнтація економічної політики провідних країн на кейнсіанські принципи регулювання під час та після II світової війни залишає відкритим питання і про те, якою мірою небувало високі темпи зростання продуктивності праці, економічного зростання та низькі рівні безробіття впродовж 25 післявоєнних років обумовлені реалізацією кейнсіанських

рекомендацій [513; 534]. Представники конкуруючих шкіл схильні вважати економічне зростання наслідком дії довгострокових структурних зрушень, що виступають елементом моделі класичної довгострокової економічної рівноваги або описуються концепціями економічної динаміки [393]. Кінець епохи високих темпів зростання припав на початок 1970-х років, після чого перманентно повторюваним явищем стали тривалі періоди високих рівнів безробіття. Сьогодні також доводиться констатувати, що проблема повної зайнятості не знайшла остаточного вирішення у практиці державного регулювання розвинених країн, у першу чергу європейських.

Ф. фон Хайєк вважав необґрунтованим кейнсіанське пояснення причин безробіття [543; 627]: на його думку, безробіття виникає не внаслідок недостатнього рівня ефективного попиту, а через високий рівень заробітної плати, зумовлений жорсткими вимогами профспілок. Це призводить до невиправданого скорочення прибутку підприємств і зменшення попиту на працю. Тому немає підстав вважати безробіття макроекономічною проблемою і перекладати відповідальність за нього на уряд, зобов'язуючи його вживати заходів активної політики на ринку праці щодо зменшення безробіття. У поясненні причин безробіття учений обстоює позицію, що безробіття породжується дисбалансом відносних цін, що утворюються внаслідок непередбачених змін грошової пропозиції. Саме «перекуси» відносних цін, зумовлені невірними ціновими сигналами, призводять до незбалансованості попиту і пропозиції робочої сили в межах національних економік. Державне втручання на ринку праці є неефективним, бо призводить до розширення сукупного виробництва тільки у короткостроковому періоді, а довгостроковий вплив цього фактору на відносні ціни лише збільшує безробіття та посилює інфляцію.

Англомовні неолібералізм та неоконсерватизм здійснюють критику кейнсіанської теорії і моделі регулювання на засадах методологічного індивідуалізму, суб'єктивізму та концепції недосконалого знання, засадничих основ австрійської дослідницької традиції. Основними напрямками критики

визначено кейнсіанський макроекономічний підхід, теорія ефективного попиту і макроекономічний аналіз безробіття. Зайнятість як макроекономічна категорія стала наріжним каменем вчення Дж.М. Кейнса і всупереч класичним, неокласичним, ліберальним та неоліберальним уявленням ми визнаємо, що розгляд проблеми зайнятості на макрорівні є необхідним.

Кейнсіанський та неоліберальний підходи принципово відрізняються щодо поглядів на проблеми саморегулювання економіки та здатності ринкового середовища самовідновлюватись, поглинаючи ендогенні перешкоди і долаючи екзогенні впливи. Кейнсіанське розуміння ґрунтується на визначенні повної зайнятості як нетипового, випадкового явища, що встановлюється за умов відсутності вимушеного безробіття. Неокласичний підхід також акцентує увагу на відсутності циклічної форми безробіття за умов повної зайнятості, проте теоретичне обґрунтування суттєво відрізняється щодо форм і причин існування безробіття – наголошується на природнообумовленому, закономірному, а не вимушеному характері фрикційного та структурного безробіття. Поняття природного рівня безробіття не тотожне кейнсіанському поняттю вимушеного безробіття: гіпотеза природного рівня базується на тяжінні економічної системи до рівноважного стану, тоді як рівень вимушеного безробіття безпосередньо визначається величиною недостатнього сукупного попиту. Природний рівень зумовлюється об'єктивними характеристиками функціонування економічної системи, тоді як вимушене безробіття – її недосконаlostями.

Сучасна австрійська неоліберальна теорія меншою мірою концентрується на проблематиці зайнятості, проте особливу увагу приділяє розбіжностям з кейнсіанською теорією у питаннях розуміння ключових економічних проблем, причин економічної нестабільності, механізмів циклічних коливань в економіці, адекватних методів регулювання. Відмінності ідейних витоків, теоретичних поглядів, уявлень про циклічні коливання і практичних настанов австрійського неолібералізму та кейнсіанства представлені у табл. 4.4.

Таблиця 4.4

Порівняльний аналіз австрійського неолібералізму та кейнсіанства

Австрійський неолібералізм		Кейнсіанство
	<i>Передумови виникнення</i>	
Велика депресія, криза неокласичного мікроекономічного підходу		
	<i>Ідейні джерела</i>	
Класичний економічний лібералізм Австрійська суб'єктивно-психологічна школа		Американський інституціоналізм Швецька (стокгольмська) школа
	<i>Спрямованість течії</i>	
Теорія стабільно-зростаючої економіки		Теорія кризової, депресивної економіки
	<i>Погляди на характер економічної системи</i>	
Внутрішня стійкість, стабільність ринкової економіки		Нестійкий, має схильність до порушення рівноваги
	<i>Основна причина нестабільності</i>	
Державне регулювання економіки, помилкова економічна політика		Відсутність державного регулювання, недостатній сукупний попит
	<i>Ключові економічні проблеми</i>	
Хибне державне регулювання, інфляція, безробіття		Безробіття, незайнятість усіх економічних ресурсів
	<i>Характер інвестування</i>	
Приватний характер інвестування		Переважно державні інвестиції
	<i>Об'єкт аналізу</i>	
Реальний сектор економіки у взаємозв'язку з грошовим, вплив грошових змінних на реальні величини		
	<i>Джерело циклічних коливань</i>	
Колівання грошової маси внаслідок помилкової політики		Зміни обсягів інвестиційних ресурсів
	<i>Характер теорії циклу</i>	
Монетарна		Кредитна
	<i>Механізм циклічних коливань</i>	
Зміни грошової маси, «подовження» виробничого ланцюга, трансформація вертикальної структури виробництва		Зміни грошової маси, ставки відсотка, обсягу інвестицій, ВВП
	<i>Методи регулювання</i>	
Монетарне та ліберальне податкове регулювання		Переважно фіскальне регулювання

Джерело: власна розробка автора

Недостатньо вивченим питанням у розвитку австрійської традиції та історії економічної думки в цілому є проблематика так званих дебатів, методологічної суперечки Ф. фон Хайєка та Дж.М. Кейнса, яка розгорнулася між ними на початку 1930-х років. Ця методологічна дискусія знайшла висвітлення в окремих працях дослідників економічної думки [154] та сучасних представників австрійської традиції [301], але у вітчизняній економічній науці залишається недослідженою. Ця дискусія суттєво вплинула на сучасну макроекономіку, а тому доцільно повернутися до епохи зародження макроекономіки і дискусії 1930-х років між видатними економістами. Наразі незадовільне пояснення природи і причин світової кризи мейнстрімом сучасної економічної науки викликало хвилю критики з боку представників економічної гетеродоксії і навіть самого мейнстріму [4].

Традиційне висвітлення наукових доробків Ф. фон Хайєка та Дж.М. Кейнса в історико-економічних дослідженнях спирається на використання методу антитези, контраверсійного протиставлення їх методологічних підходів та економічних поглядів. Відмінності поглядів зазвичай окреслювали за віссю протиставлення мікро- та макроаналізу, пріоритетності дослідження індивідуального чи сукупного попиту, домінування інтересів індивіда або держави, використання методологічного індивідуалізму або холістичного підходу. Об'єктом порівняння також традиційно були підходи учених до теорії економічного циклу, меншою мірою – до значення невизначеності у господарських процесах.

Доводиться констатувати, що сучасне уявлення про зміст дискусії між Ф. фон Хайєком та Дж.М. Кейнсом, які згодом стали уособленням двох провідних течій економічної науки – австрійської школи та кейнсіанства, узагалі зводиться до питання про роль держави в економіці. Звичайно, погляди Дж.М. Кейнса теоретично обґрунтовували посилення державного впливу й проведення активної урядової політики, тоді як ідеї Ф. фон Хайєка небезпідставно трактуються як ліберальні, з вимогою обмежити втручання держави в ринковий процес. Проте значення дискусії недооцінене.

Первинним поштовхом до теоретичного протистояння «Лондон-Кембридж» стала критика Ф. фон Хайєком праці Дж.М. Кейнса «Трактат про гроші» (1930), ідеї якої суперечили уявленням австрійських економістів про монетарну теорію та політику. Вузькоспеціалізована, на перший погляд, дискусія про гроші, монетарну політику, механізми економічної циклічності та їх коригування насправді мала широкий спектр охоплення соціально-економічних проблем. Ще на початку 1931 р. Ф. фон Хайєка було запрошено прочитати лекцію про причини Великої депресії у Кембриджі перед членами товариства імені Альфреда Маршалла. Хайєківське пояснення кризових явищ суттєво відрізнялось від запропонованого Дж.М. Кейнсом, а прихильники останнього оцінили Ф. фон Хайєка як серйозного наукового опонента. Далі відбулось відкрите зіткнення – редакція журналу *Economica* запропонувала Ф. фон Хайєку прорецензувати «Трактат про гроші» і він з притаманною йому прискіпливістю й скрупульозністю це здійснив.

Австрійський вчений у двох частинах великої статті (у серпневому 1931 р. та лютневому 1932 р. номерах журналу) розкритикував використовувані Дж.М. Кейнсом визначення заощаджень та інвестицій; відсутність теорії капіталу, що перетворювало економіку просто в рух потоків грошей; неможливість у довгостроковому періоді зберегти ефективну політику стимулювання, адже власники ресурсів, зокрема профспілки, сприяють зростанню доходів, чим збільшують витрати фірм, що загрожує інфляцією. Стиль огляду був чемним, але змістовно рецензія виглядала як атака. Також було обгрунтоване зауваження, що Дж.М. Кейнс використав лише частину теорії К. Векселя, ігноруючи іншу, а саме теорію капіталу [513]. Дії у відповідь були швидкими – не чекаючи публікації другої частини огляду Дж.М. Кейнс у листопадовому номері опублікував статтю «Чиста теорія грошей: відповідь доктору Хайєку» [145], де заявив про повне нерозуміння Ф. фон Хайєком його теорії. І якщо спроба роз'яснити власну теорію є прийнятним варіантом поведінки, то далі, в порушення усіх етичних норм, він вдався до критики книги «Ціни і виробництво» [434], не стримуючи

себе. Такі висловлювання, ймовірно, були допустимі у Блумсберійському гуртку, до якого належав Дж.М. Кейнс, але не у наукових дискусіях, тому протест Ф. фон Хайєка проти такої поведінки був сповнений обурення.

Ставлення Дж.М. Кейнса до представників тогочасної австрійської школи було висловлене за півтора десятиліття до початку дискусії: «Школа мала колись значний вплив, але нині втрачає свою життєздатність» [145, с. 549]. Стосовно австрійської теорії циклу, то, на нашу думку, Дж.М. Кейнс ставиться до неї досить упереджено. У «Загальній теорії ...», як і у статті 1931 року він критикує поняття «вимушені заощадження», вказуючи на його беззмістовність – зміна кількості грошей веде до перерозподілу доходу і зміни обсягу заощаджень, але цей обсяг може змінитися й з інших причин, а розмежувати вплив різних чинників неможливо. Окрім того, Дж.М. Кейнс дорікає Л. фон Мізесу, Ф. фон Хайєку і Л. Роббінсу в змішуванні понять «гранична ефективність капіталу» і «норма відсотка». Гранична ефективність капіталу є величиною, що вимірюється як відношення ціни пропозиції нових споживчих благ до ціни пропозиції нових капітальних товарів. Насправді від співвідношення цін залежить не гранична ефективність капіталу, а природна ставка відсотка, при цьому вона не тотожна грошовій, а протиставляється їй. Цікаво, що розмежування граничної ефективності капіталу і грошової ставки відсотка у Дж.М. Кейнса є аналогічним. Втім, у листі до Ф. фон Хайєка в тому ж 1932 році він заявив, що «робить крок назад для розвитку центральної позиції теорії» [154, с. 293], що означало завершення першого раунду дебатів з констатацією переконливої позиції Ф. фон Хайєка. Цікаво, що в «Загальній теорії ...» Дж.М. Кейнс відмовився від розкритикованого поняття заощаджень та представив систему безпосереднього впливу інвестиційних витрат на обсяг випуску і зайнятість в рамках концепції ефективного попиту.

Дискусію підхопили інші представники Кембризького університету та Лондонської школи економіки. Так, на боці Дж.М. Кейнса виступили відомі кембризькі вчені – Р. Хоутрі, Р. Харрод, Д. Робертсон і навіть продовжувач маршаллівської традиції А. Пігу. Їх теоретичні розвідки демонстрували

стандартне пояснення депресії, а рекомендації про стабілізацію економіки шляхом збільшення програм громадських робіт стали основою економічної політики урядів розвинених країн. Група економістів Лондонської школи економіки (Л. Роббінс, Т. Грегорі, Т. Скітовскі, Л. Лахманн) поділяла хайєківський підхід до розуміння причин економічних коливань.

Високий академічний рівень та манера ведення дискусії засвідчує, що інтелектуальні мислителі з повагою ставилися один до одного, хоча це не зменшувало її накалу. На відміну від непримиренного конфліктного характеру та жорсткого тону висловлювань *Methodenstreit* XIX століття між К. Менгером та Г. Шмоллером, описаної у попередніх розділах, ця дискусія (дебати) була досить стриманою, а погляди учених на деякі важливі аспекти економіки, що залишалися до останнього часу на периферії уваги теоретиків і політиків, насправді надто схожі. Йдеться про схожість епістемологічних підходів у теорії пізнання, визнання тези про радикальну невизначеність, необхідність формування довіри господарюючих суб'єктів, ключове значення психологічних факторів розвитку, а отже, поширення суб'єктивного сприйняття базових економічних процесів. Ф. фон Хайєк уособлював в дискусії погляд австрійської школи, адже на той час був фактично єдиним потужним її представником в академічному середовищі (вплив Л. фон Мізеса тогочас був незначним, обмежувався малочисельним колом прихильників).

Як відомо, «Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей» виявилася настільки значущою книгою і отримала так багато інтерпретацій, що у науковій літературі розмежовують теоретичні ідеї і практичні погляди Дж.М. Кейнса, його наступників, кейнсіанську економічну політику та ін. Серед послідовників англійського вченого класифікують некейнсіанців, нових кейнсіанців, посткейнсіанців та ін. Посткейнсіанці, як і представники австрійської традиції, перебувають в опозиції до *mainstream*; нові кейнсіанці швидше належать до макроекономічної *mainstream*, не тільки сприйнявши неокласичне методологічне припущення раціональності очікувань, а й розвинувши власні моделі на основі побудов нової класичної школи. Теорії

представників австрійської традиції узагалі були відсутніми у навчальних підручниках з економічної теорії, а про її представників згадували переважно у зв'язку з аналізом проблем генезису соціально-економічного порядку або застосування прагматичного підходу, що звужувало їх сприйняття як економістів. Зауважимо, що розглянута дискусія 1930-х років охоплювала виключно економічні проблеми, передусім теорію економічної циклічності.

Погляд на дебати Дж.М. Кейнса та Ф. фон Хайєка крізь призму подібності виявляє схожість підходів дискусантів в аспектах врахування специфічності знання та інформації, особливостей реалізації довіри в економічній діяльності, врахування психології економічних агентів, розуміння невизначеності майбутнього. У 1930-і рр. теорія бізнес-циклу австрійської школи визнавалася потужною альтернативою кейнсіанській, а деякі автори [534; 543; 627] вважали і вважають Ф. фон Хайєка так само як і Дж.М. Кейнса «батьком макроекономіки». Представлена Ф. фон Хайєком в дебатах теорія циклу спирається на наукові досягнення попередників. Засновник австрійської традиції К. Менгер згенерував ідею, яка нині вважається кейнсіанською, про необхідність інтегрувати грошовий і реальний сектори економіки, подолати класичну дихотомію, а також показав взаємовплив споживчих та інвестиційних благ [199]. О. фон Бем-Баверк у теорії капіталу і відсотка довів значимість структури капіталу для збільшення продуктивності і підкреслив роль фактору часу в економічному розвитку [29; 30]. Теорія грошей і фідучіарних засобів обігу дозволила Л. фон Мізесу відмовитися від розуміння «нейтральності» грошей і показати руйнівну роль незабезпеченого зростання грошової маси у спотворенні ставки відсотка, тобто вплив зростання грошової маси на реальний сектор через зміну структури відносних цін та темпоральної структури виробництва [207].

Ф. фон Хайєк інтегрував важливі методологічні основи попередників – значимість часу, структури виробництва, грошей, помилок координації економічних суб'єктів – і запропонував теорію економічних циклів, в основі якої лежать грошові шоки, що ведуть до нераціонального розподілу ресурсів

і проблем координації [510; 650]. Відповідно до австрійського підходу, основою економіки є споживач з притаманними йому перманентними змінами смаків та уподобань, які виявляються шляхом постійної ринкової взаємодії. Внаслідок цього відбуваються постійні зміни відносних цін на товари і послуги та відповідне пристосування структури виробництва, тобто розгортається підприємницький процес. Характерно, що про настання рівноваги, всупереч неокласичним догматам, не йдеться, адже австрійці в особі Ф. фон Хайєка вказують лише на наявність тенденції руху системи до рівноважного стану, а не фіксують досягнення такого стану. Вони виходять з того, що недоцільно і технічно неможливо лише очікувати того моменту, коли буде досягнутий певний кінцевий (бажаний, рівноважний) стан коригування, спричинений попередніми змінами. Одночасна та різновекторна дія безлічі різних впливових чинників постійно коригує функціонування економічної системи, елімінуючи окремі дискретні зміни та не дозволяючи ізольовано відслідковувати наслідки цих змін. Отож, прийнятний розподіл ресурсів є результатом швидкозмінюваних ринкових рішень і відбувається у режимі реального часу.

У попередніх розділах роботи було наочно продемонстровано потужний евристичний потенціал австрійської методології щодо розбудови нових концептуальних засад вирішення соціально-економічних проблем та здійснення дослідницької діяльності в умовах зростання невизначеності.

Як буде з'ясовано далі, австрійська методологія з часів заснування австрійської школи наперед передбачила, а іноді навіть хронологічно випереджала появу методологічних підходів представників різних поколінь інституційного напрямку. Зокрема, мова йде про традиційний (на етапі зародження – ранній американський) інституціоналізм. Так, сучасний представник традиційного інституціоналізму та еволюційної економічної теорії Дж. Ходжсон сформулював п'ять основних методологічних постулатів інституціоналізму [456; 551], які були достатньо чітко окреслені ще В. Гамільтоном у 1919 р.:

- пріоритетне вивчення інституцій;
- визнання еволюційного характеру економіки та еволюційного підходу в економічних дослідженнях;
- міждисциплінарний підхід до проблем економічного розвитку;
- відмова від моделі людини-максимізатора як нереальної і помилкової концепції;
- практична, прагматична спрямованість теорії.

Представниками традиційного інституціоналізму почасти визнається, що реалізація таких методологічних постулатів рівною мірою характерна і для інституціоналістів, і для представників австрійської традиції. Ми також акцентуємо, що усі ці постулати методологічно єднають прихильників інституційного та австрійського напрямів економічної науки. Водночас їхніми найвагомими методологічними відмінностями є відмова представників австрійської традиції від аналізу так званих колективних дій, невизнання первинності суспільних інтересів, несприйняття ідеї соціального контролю та критичне сприйняття прихильного ставлення інституціоналістів до державного регулювання економіки.

Трактування інституціоналізму як сукупності теорій, що надають позаекономічного пояснення економічним явищам і процесам демонструє ще один аспект відмінності у методології, адже австрійська традиція на різних етапах своєї еволюції комплексно вивчала як економічні, так і позаекономічні пояснення економічного розвитку. Якщо інституційна економічна теорія демонструє тип економічного аналізу, який зосереджено на ролі соціальних, політичних, економічних інституцій в детермінуванні економічних явищ і економічної поведінки, то австрійська традиція дещо ширше вивчала і вивчає економічні явища і процеси.

Наразі Дж. Ходжсон ключовим щодо визначення приналежності до інституційного напрямку визначає визнання дослідниками явища так званого інституціоналізованого індивіда [456; 551]. Ця інституціоналізованість

полягає у впливі інституцій на формування особистості та виявляється у рухливості, динамічному характері переваг і навіть потреб. Економісти ортодоксального мейнстріму й дотепер схильні ігнорувати у своїх дослідженнях роль інституцій та вплив усього комплексу неекономічних факторів на ухвалення індивідуальних рішень.

З сучасними напрямками інституціоналізму, зокрема з новою інституційною економічною теорією ми фіксуємо методологічну подібність австрійської традиції у вихідних пунктах аналізу:

- трактуванні економічної діяльності як обміну за умов визнання існування невизначеності та її непереборного характеру;
- розумінні людини як інституціоналізованого індивіда;
- відмові від претензій на абсолютну точність прогнозів на користь причинного пояснення взаємозв'язків реальної господарської дійсності.

Як засвідчили результати нашого аналізу, суб'єктивна теорія цінності австрійської школи має мало спільного з неокласичною теорією споживчої поведінки, збудованою на раціональному виборі. Згідно із мізесівським визначенням, цінність, яка є результатом дії (діяльності), означає надання переваг і наявність різного роду відхилень; цінність ніколи не буде означати рівності або тим більше байдужості, як вчить неокласична теорія [580]. Зауважимо, що як мізесівське, так і хайєківське пояснення ринкових обмінів та меж їх використання багато в чому передбачило виникнення (а можливо й започаткувало його) теорії трансакційних витрат неоінституціоналістів.

Водночас найсуттєвіша методологічна відмінність австрійської традиції від нової інституційної економічної теорії – у невикористанні формальних методів досліджень. Ці методи, запозичені неоінституціоналістами у ортодоксальній неокласичній економічній теорії неминує спрощують реальну економічну дійсність та викликають критику представників австрійської традиції. Так, нова інституційна економічна теорія, найчастіше іменована неоінституціоналізмом аналізує інституції як

наслідки рішень раціональних максимізуючих економічних суб'єктів, проте визнає взаємозалежність і взаємообумовленість індивідів та інституцій. При цьому в якості методів дослідження все ширше використовуються формальні методи, властиві мейнстрімівським течіям.

Проілюструємо аспекти методологічної схожості та розбіжностей австрійського та інституційного напрямів. Окремі представники австрійської дослідницької традиції генерують ідеї, близькі до інституційної концепції залежності від попереднього розвитку (шляху). Наприклад, з точки зору Ф. фон Хайєка еволюція є процесом безперервного пристосування до випадкових обставин та непередбачених подій, витоки яких мають неабияке значення для прийдешнього розвитку. Еволюційність економічної теорії є характерною особливістю як інституціоналізму, так і австрійської традиції. На підтвердження наведемо висловлювання того ж Ф. фон Хайєка, який зазначав, що економічні проблеми виникають виключно у зв'язку зі змінами і завжди є наслідками змін [427].

Еволюційна теорія здатна показати, яким чином в складно організованих структурах формуються способи і методи коригування, які призводять в подальшому до еволюційних змін. Самі ж еволюційні зміни за своєю природою неминуче залишаються непередбачуваними [426, с. 48]. У цьому криється ще одна причина того, чому еволюційна теорія та австрійська традиція принципово відмовляються від раціонального прогнозування і не визнають можливості будь-якого контролю майбутніх змін. Вони виходять з того, що пояснення якісних змін у розвитку соціально-економічної системи можливо здійснити лише в процесі її (системи) еволюції, використовуючи методологічний апарат еволюційної теорії. Нагадаємо, що починаючи з Т. Веблена і його знаменитого питання про те, чому економіка не є еволюційною наукою [56] еволюційний підхід до аналізу економіки став одним з визначальних елементів інституціоналізму.

Еволюційний підхід до економічного розвитку та його реалізація в економічних дослідженнях привели прихильників австрійської традиції до

реалістичнішого трактування проблеми формування очікувань господарюючими індивідами. В австрійській традиції очікування мають причинний характер, вони є суб'єктивними (а значить, непізнаваними) та не можуть бути зведені, подібно неокласичним постулатам, до пошуку математичної ймовірності настання тієї чи іншої події.

Як зазначалося у попередніх розділах, людська дія (діяльність) в австрійській традиції розглядається в контексті методологічного індивідуалізму, суб'єктивізму та невизначеності. Незважаючи на те, що проблемі невизначеності в ортодоксальній неокласиці приділяється все більше уваги, проте ця увага концентрується на поширеному використанні витончених математичних ймовірнісних або ігрових моделей, а отже підхід до феномену невизначеності радикально відрізняється від австрійського [537; 552; 607; 636; 659].

Наукові дослідження представників усіх поколінь австрійської школи мають переважно міждисциплінарний характер, а найважливіші праці представників школи внесли значний вклад у суміжні галузі знань: право, політологію, етику, соціологію, філософію та методологію науки. Схожий міждисциплінарний підхід становить визначальну ознаку традиційного (вебленівського) інституціоналізму.

Австрійська школа є однією з декількох шкіл економічної думки, які неухильно дотримувалися постулату про реалізм економічних досліджень, протиставляючи свій реалістичний підхід неокласичній об'єктивізації, так званій чистій логіці вибору. Представники сучасної еволюційної й інституційної економічних теорій також привертати увагу до невідповідностей теоретичних уявлень про механізми і результати функціонування ринку та фактів реальної економічної дійсності. Таким чином, ідеї австрійської традиції та еволюційної й інституційної теорій були б здатні не лише репрезентувати альтернативні пояснення економічного розвитку, а й вдало доповнювати і розширювати неокласичні підходи [427], що посприяло б подоланню «провалів» ортодоксального мейнстріму. Окрім

того, використання нових, більш реалістичних теорій для пояснення економічних явищ і процесів потенційно сприяє посиленню конкурентного середовища в економічній науці.

Важливою особливістю австрійської традиції є здійснений нею детальний аналіз еволюції інституцій ринкової економіки (розкритий нами, зокрема, у п. 2.3), які створюють умови для функціонування спонтанного ринкового порядку. У зв'язку з цим окремі дослідники неодноразово наголошують на зв'язку багатьох ідей австрійських представників з сучасним неоінституціоналізмом [70; 153; 464; 524; 528; 610] (хоча термінологічно правильніше – новою інституційною економічною теорією). Представники австрійської школи, починаючи від К. Менгера дотримувалися точки зору про те, що встановлення інституційних правил і норм є результатом множинних дій безлічі індивідів [455; 620]. З іншого боку цілі діяльності індивідів в австрійській традиції перманентно змінюються під впливом функціонування і змін в тому числі й соціальних інституцій.

Порівняльний аналіз методологічних підходів австрійської традиції та інституціоналізму дозволяє виокремити методологічну схожість, причому як з традиційним інституціоналізмом, так і з сучасними його відгалуженнями. По-перше, представники австрійської школи дотримувалися, розвивали і підкреслювали важливість реалізації еволюційного підходу в економічній науці. По-друге, в австрійській традиції використання принципу методологічного індивідуалізму автоматично не призводить до розгляду оптимізаційної поведінки надміру раціональної і почасти асоціальної економічної людини. По-третє, представниками австрійської традиції визнано, що економічна поведінка людей залежить від суспільних інституцій, тоді як самі інституції постійно еволюціонують, узалежнюючись в тому числі й від результатів людської діяльності. По-четверте, австрійська традиція реалізує міждисциплінарний характер економічних досліджень, наполягає на розгляді економічних явищ і процесів у загальному контексті суспільного розвитку та культурної еволюції. По-п'яте, прихильники австрійського

підходу вважають фундаментальну невизначеність (а не просто ризиковість) невід'ємною ознакою здійснення будь-якої економічної діяльності. Пошосте, австрійські дослідники акцентують на невідворотності використання індивідуальних суб'єктивних оцінок у господарській діяльності людей, так само як і на неминучості використання суб'єктивних оцінок дослідників-науковців економічній теорії. Представлений перелік відкритий для доповнення.

Деякі автори [71; 153; 464] переконані, що взаємодія наукових розвідок представників австрійської традиції та інституціоналізму призведе до збагачення теоретико-методологічних поглядів обох напрямів та здатна створити конкуренцію ортодоксальному мейнстріму, надати економічній науці більшої реалістичності та підвищити її пояснювальну здатність.

Таким чином, крім найважливішого теоретико-методологічного протистояння представників австрійської традиції з кейнсіанською теорією, нами також проаналізовано ключові напрями ідейно-теоретичної та методологічної взаємодії австрійської неортодоксальної традиції з іншими течіями сучасної економічної науки (рис. 4.2). Узагальнено науковий доробок австрійської традиції в контексті еволюції економічної науки, передусім ортодоксальної неокласичної теорії (наскрізно по роботі) та інших провідних економічних теорій – кейнсіанської, інституційної та еволюційної.

Визначено австрійський підхід до проблеми культурної еволюції, визнано можливим здійснення свідомих дій із вдосконалення інституцій спонтанного, розширеного порядку. Злам і перебудова усіх існуючих інституцій не є оптимальним шляхом, кращий вибір – це поступове вдосконалення деяких із діючих інституційних норм і правил. Розкриття еволюційних механізмів формування соціально-економічного порядку є однією з основних тем хайєківського неоліберального учення, яка ідейно зближує його з напрацюваннями сучасного неінституціоналізму та інституційно-еволюційної теорії. В контексті еволюційного підходу ученим здійснено критичний аналіз соціально-економічного конструктивізму.



Рис. 4.2. Взаємодія австрійської дослідницької традиції з провідними течіями (теоріями) сучасної економічної науки

Джерело: власна розробка автора

Розкриття еволюційних механізмів формування соціально-економічного порядку є однією з основних тем хайківського неоліберального учення, яка ідейно зближує його з напрацюваннями сучасного неінституціоналізму та інституційно-еволюційної теорії. В контексті еволюційного підходу ученим здійснено критичний аналіз соціально-економічного конструктивізму.

Як було доведено, австрійська традиція економічного аналізу перебуває у стані креативної взаємодії з сучасним неінституціоналізмом, який потужно використовує австрійські методологічні підходи (передусім вчення Ф. фон Хайєка): методологічний індивідуалізм, концепцію раціональної необізнаності та обмежених когнітивних здібностей індивідів, принципи інституційного структурування та інституційних змін, концепцію розширеного порядку, що репрезентує можливості співробітництва індивідів в ситуаціях розпорошеного знання та ін. Австрійська дослідницька традиція чинить потужний вплив на відносно нову економічну теорію – поведінкову – в частині визнання можливості ефективного функціонування економічної системи в умовах неповної інформованості та обмеженої раціональності економічних суб'єктів та на еволюційну економічну теорію в аспекті дослідження процесу виникнення складноорганізованих економічних систем та їх вивчення на засадах використання еволюційного підходу.

Окрім того, австрійська дослідницька традиція перебуває у стані перманентної інтелектуальної конфронтації з ортодоксальною неокласикою, мейнстрімом сучасної економічної науки, а також ідейно-теоретичного протистояння з основоположними принципами кейнсіанської теорії, за винятком посткейнсіанства, яке активно використовує ідеї фундаментальної невизначеності майбутнього, врахування психології економічних суб'єктів та ін. Пом'якшення позицій з боку неокласичної теорії відбувається у напрямку використання, після відповідної модифікації, окремих піонерних розвідок австрійської традиції, зокрема принципу недосконалого знання, елементів критичного аналізу соціалізму, інтервенціонізму, кейнсіанства тощо.

4.3. Послідовники австрійської традиції: значення ідей та місце в сучасній економічній науці

Методологічні та епістемологічні засади учень австрійських неолібералів Л. фон Мізеса і Ф. фон Хайєка помітно вплинули на становлення дослідницьких програм новітнього покоління представників австрійської традиції, що здійснювали наукові розвідки в останні десятиріччя ХХ – на початку ХХІ століття. За 150-річну історію австрійської традиції сукупність учень, що становлять її парадигмальну основу, видозмінилися і диференціювалися за напрямками дослідницьких підходів. Зародившись в 1871 році з публікацією «Основ...» К. Менгера до середини 1930-х років школа досягає свого розквіту. У свідомості самих австрійців ідея формування окремої «австрійської» дослідницької програми в цей період відмирає, адже на думку лідерів третього і четвертого поколінь австрійської школи (докладніше див. додаток А) мейнстрім економічної теорії послуговується найважливішими її положеннями і теоретичними розвідками, що не може не тішити її тогочасних лідерів і представників.

Вже у 1933 році Л. фон Мізес писав, що незважаючи на традиційне розмежування австрійської, англо-американської та лозаннської шкіл, насправді вони «...відрізняються тільки способом вираження деяких фундаментальних ідей, їх поділ здійснюється більшою мірою термінологічно і за особливостями презентації концепцій, ніж безпосередньо по суті їх учень» [589, р. 228]. Ф. фон Хайєк у 1968 році зазначає: «Найбільшим успіхом школи є ситуація, коли вона перестає існувати, тому що її основні ідеали стають частиною загального домінуючого вчення. На долю віденської школи припав саме такий успіх. Її розвиток призвів до сплаву ідей, що ведуть початок від Менгера, з течіями, початок яким поклали Джевонс (через Філіпа Вікстіда), Леон Вальрас (через Вільфредо Парето), і, особливо, з головними ідеями Альфреда Маршалла» [432, с. 68]. Отже, самі лідери австрійської традиції Л. фон Мізес і Ф. фон Хайєк в певний період часу поширювали

погляди, згідно з якими австрійська школа вже не є окремим напрямом економічної теорії, а стала (або стає, що трактувалося як позитивний факт) елементом панівної економічної теорії. Водночас необхідно визнати, що теоретико-методологічні розвідки Л. фон Мізеса і Ф. фон Хайєка не були повністю враховані дослідниками третього і четвертого поколінь вчених австрійської школи, які більшою мірою тяжіли до економічної теорії мейнстріму, аніж лідери школи.

Остаточна методологічна диференціація австрійської школи (традиції) відбулась на початку 90-х років ХХ століття, коли всередині школи виокремилось дві основних течії (відгалуження) – мізесівсько-ротбардівська (Mises-Rothbard view) та хайєківська (Hayekian view). Можна окреслити і наявність третьої течії – так званих радикальних суб'єктивістів, нечисельної і менш представленої у просторі економічної науки групи дослідників. Ідейно-теоретичне протистояння внутрішніх течій поставило новітню австрійську школу на грань розколу: переконані «мізесівці» на засадах крайнього апіоризму доволі агресивно дискутували з «хайєківцями», прихильниками спонтанності та обмеженої раціональності в теорії і на практиці, а «радикальні суб'єктивісти», послідовники Л. Лахманна і Дж. Шекла, узагалі заперечували можливість будь-якого економічного порядку. Методологічна диференціація призвела до суперечливих дезінтеграційних процесів всередині новітньої австрійської школи – маргіналізації мізесівсько-ротбардівської течії і більш тісної взаємодії хайєківської течії з ортодоксальною економічною теорією. Таким чином, ключове явне чи неявне протистояння в рамках новітньої австрійської школи відбувається по лінії Л. фон Мізес-М. Ротбард vs Ф. фон Хайєк [504; 512].

Ф. Махлуп у статті «Людвіг фон Мізес: учений, який би не пішов на компроміс» [582] підкреслює, що економісти австрійської традиції ніколи не діяли в рамках однієї системи методологічних координат, а вели активні дискусії навколо багатьох концепцій, понять і принципів, важливих для одних вчених і вторинних для інших. Водночас Ф. Махлуп визначає шість

основних положень (принципів), які, на його думку, сприймаються усіма економістами австрійської традиції і за додержанням яких можна ідентифікувати приналежність ученого до австрійської традиції [581; 582].

1. Методологічний індивідуалізм. Усі економічні явища можуть бути зведені до дій індивідів, які є основним об'єктом вивчення економічної теорії.

2. Методологічний суб'єктивізм. Економічна теорія сприймає кінцеві цілі і ціннісні судження індивідів як даність: судження про цінності, очікування, наміри і знання належать конкретним людям, а отже, вони повинні розглядатися в світлі їх суб'єктивного сприйняття.

3. Смаки і переваги. Формування попиту на товари та послуги є результатом суб'єктивної оцінки індивідом здатності останніх задовольняти його потреби.

4. Альтернативні витрати. Усі дії індивіда в економіці пов'язані з витратами: будь-який вибір на користь будь-чого автоматично означає ту чи іншу упущену вигоду, адже за інших обставин індивід міг би використовувати наявні ресурси альтернативним способом.

5. Маржиналізм. Економічні рішення безпосередньо залежать від цінності останньої одиниці запасу відповідного блага: корисність блага, витрати, дохід, продуктивність ресурсу визначаються граничними величинами.

6. Міжчасова (міжтемпоральна) структура виробництва і споживання. Усі рішення ухвалюються у часі: розподіл індивідом ресурсів з метою виробництва і споживання визначається тимчасовими перевагами індивідів.

Окрім основних положень Ф. Махлуп вводить ще два додаткових принципи, яких дотримується більшість (але не всі) представників австрійської традиції.

7. Суверенітет споживача. Споживач є ключовою фігурою економіки, переваги споживачів обумовлюють конфігурацію ринку і визначають спосіб використання ресурсів. Державне втручання в ринкову систему порушує суверенітет споживача.

8. Політичний індивідуалізм. Економічна свобода визнається необхідною умовою політичної свободи, вони взаємопов'язані.

Ф. Махлуп робить важливе зауваження, що «Ці два додаткових принципи приймаються і підтримуються більшістю учнів Л. фон Мізеса. Окрім того, у США лейбл «австрійська школа» означає тісний зв'язок з лібертаріанською політичною програмою. Однак це було зовсім інакше у попередніх поколіннях австрійських економістів...» [582, р. 54-55]. Ученим підкреслено, що ці принципи набули поширення після переміщення частини представників австрійської традиції з континентальної Європи до США серед дослідників п'ятого і шостого поколінь австрійської школи (див. додаток А).

Ф. Махлуп, будучи представником четвертого покоління австрійців, сприйняв головно ті ідеї та концепції, які були розроблені школою від заснування до початку 1920-х років. Однак у 1920-х і 1930-х роках австрійська школа була залучена до інтелектуального протистояння з соціалістичним табором економічної думки щодо можливості соціалізму та економічного розрахунку за умов соціалізму. Палка дискусія («Socialist calculation debate») відбувалась між Л. фон Мізесом та Ф. фон Хайєком, з одного боку, та О. Ланге, Ф. Тейлором, А. Лернером та ін. з другого, у рамках якої австрійські вчені підкреслювали динамічний характер ринкового процесу і важливість підприємців, що діють в умовах радикальної невизначеності. З огляду на роль Л. фон Мізеса і Ф. фон Хайєка у дискусії, економіст п'ятого покоління І. Кірцнер, погоджуючись з підходом Ф. Махлупа, додав ще два: «Ринки є процесами – погляд на ринки і конкуренцію як процеси відкриття і навчання. Радикальна невизначеність – невизначеність, яка пронизує всі наші дії; вона є всюдисущий контекст, в рамках якого здійснюється будь-який вибір» [566, р. 149].

Основні положення, визначені Ф. Махлупом та І. Кірцнером об'єднують представників австрійської дослідницької традиції в окрему методологічну програму економічної теорії, що отримала розвиток у роботах дослідників п'ятого і шостого поколінь австрійської школи. Однак, як було зазначено вище, у 90-і роки ХХ століття відбулося доволі жорстке розмежування австрійських дослідників всередині напряму на дві течії з

огляду на відмінності, наявні в епістемологічних підходах засновників австрійської школи неолібералізму – Л. фон Мізеса та Ф. фон Хайєка.

Безперечний лідер третього покоління австрійців Л. фон Мізес успадкував традицію школи К. Менгера через О. фон Бем-Баверка, тоді як лідер четвертого покоління Ф. фон Хайєк взяв на озброєння теоретичні розробки К. Менгера та Ф. фон Візера. Відмінності в типах мислення Л. фон Мізеса і Ф. фон Хайєка, їх дещо відмінне бачення економічної теорії, різні погляди на епістемологічні основи економічної науки та соціальних наук в цілому зумовлюють подальші теоретичні побудови кожного з великих австрійців, а також запускають процес поділу школи на дві течії.

Побудова періодизацій австрійської школи (згідно предмета нашого дослідження – австрійської традиції) на основі визначення так званих поколінь дослідників та персоніфікації внеску окремих представників означених «поколінь» представлена у додатку А. Проте періодизація за поколіннями, авторами якої є самі «австрійці», видається нам такою, що призводить до надмірної деталізації та розпорошення інтегральної цілісності австрійської дослідницької традиції в цілому та нового етапу розвитку (ренесансу) австрійського неолібералізму зокрема.

У попередніх розділах ми реалізовували власний підхід, відповідно до якого була здійснена спроба акумулювати внески окремих «поколінь» австрійської школи у цілісні етапи еволюції австрійської традиції, а саме: перший етап формування і розвитку суб'єктивно-психологічної школи (зміст підрозділу 1.2 та частково 1.3), другий етап становлення, розвитку і поширення австрійського неолібералізму (австрійської школи неолібералізму), на який припадає основний акцент розгляду (зміст більшої частини другого і третього розділів) та третій етап розвитку (ренесанс) австрійської традиції, втіленого у новітньому австрійському неолібералізмі (зміст даного підрозділу). Концептуалізація цього авторського підходу представлена на рис. 4.3.

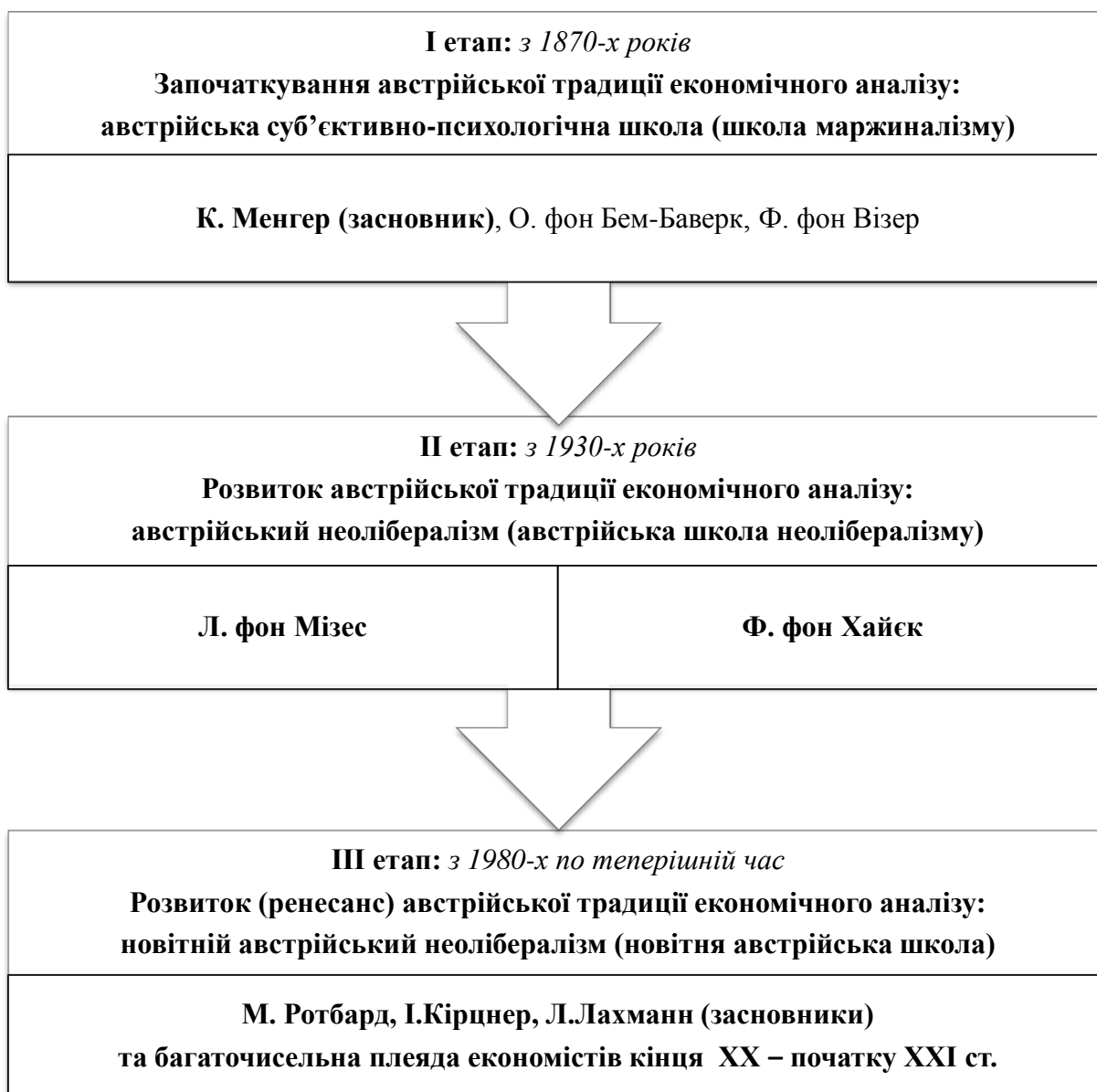


Рис. 4.3. Етапи еволюції австрійської традиції економічного аналізу

Джерело: власна розробка автора

До новітньої австрійської школи неолібералізму (так званого шостого покоління австрійських дослідників) належать всі її представники останніх десятиліть XX – перших десятиліть XXI століть, які активно залучені до пошуку шляхів вирішення актуальних економічних проблем на основі австрійської теорії та методології.

Методологічна програма Л. фон Мізеса була підтримана М. Ротбардом, що буде проаналізовано далі. Серед австрійців шостого покоління (див. дод. А) впливовими представниками мізесівсько-ротбардівської течії є Х. Уерта де Сото, Г. Хоппе, Дж. Салерно, Г. Хюльсман, В. Блок, Т. ді

Лоренцо. Всі вони є дійсними членами Інституту Людвіга фон Мізеса (The Ludwig von Mises Institute), заснованого у 1982 році Л. Роквеллом, Б. Бламертом та М. Ротбардом за безпосередньої участі Маргріт фон Мізес, вдови вченого. Послідовники Л. фон Мізеса і М. Ротбарда визнають базовими методами досліджень у соціальних науках праксиологічний підхід та апіоризм, пропагують консервативні погляди на соціально-культурні та політико-правові цінності, що сприяє маргіналізації течії. Ідеї Л. фон Мізеса про раціональний характер ринкового процесу призвели до виникнення всередині цієї течії анархо-капіталістичної політичної теорії, а крайній апіоризм призвів до розробки вельми специфічного етичного вчення.

Ідеї Ф. фон Хайєка активно розвивали представники п'ятого покоління австрійської школи І. Кірцнер і Л. Лахманн (надалі працював у руслі «радикального суб'єктивізму»). Сучасні економісти хайєківської течії потужно інституціоналізовані, пов'язані з Інститутом Катона (Cato Institute), Університетом Джорджа Мейсона та Нью-Йоркським університетом. Австрійцями шостого покоління, які переважно дотримуються хайєківських методологічних підходів, є П. Бьоттке, Р. Гаррісон, С. Горвіц, П. Лісон, Дж. Селджін, Л. Вайт. Вони визнають окремі положення рівноважного аналізу, часткову можливість емпіричної перевірки теорій, використання обмеженого математичного інструментарію, відмовляються від апіоризму в чистому вигляді на користь застосування методології, близької до критичного раціоналізму К. Поппера та ін.

Отже, розроблене на міждисциплінарному підґрунті соціально-економічне вчення і відкрита до сприйняття альтернативних підходів методологічна позиція Ф. фон Хайєка розширює горизонти австрійської традиції. На відміну від Л. фон Мізеса і очолюваної ним течії, хайєківський напрям куди більш лояльно ставиться до мейнстріму економічної теорії, що визначає потенційні можливості інтеграції та асиміляції їхніх теоретичних розвідок, зокрема у напрямку ідейно-методологічного зближення з вірджинською та чиказькою школами.

І. Кірцнера, навіть враховуючи його самобутні й оригінальні економічні погляди, в значній мірі слід вважати представником хайєківської течії новітнього австрійського неолібералізму так званої епохи ренесансу австрійської дослідницької традиції. У його працях у найбільш стислому вигляді була викладена концепція підприємництва австрійської школи, яка, на нашу думку, є логічним продовженням теорії знання Ф. фон Хайєка. Розпорошеність, «розсіяність», неявність знань та інформації, а також недоступність практичних знань конкретних економічних суб'єктів для інших закономірно породжує потребу координації економічного процесу. Така координація в ринкових системах здійснюється підприємцями.

Ефективний підприємець, що досягнув успіху, демонструє вміння виявляти, віднаходити «безвитратні» шляхи одержання прибутку (згідно термінології І. Кірцнера) відповідно до дискусійного, на наш погляд, твердження ученого про те, що підприємницький прибуток є результатом виявлення усього того, що можна одержати даром [563]. Для означення цього феномену І. Кірцнер вжив термін *alertness* – пильність, настороженість, уважність, чутливість до змін ринкових ситуацій в процесі пошуку нових можливостей одержання прибутку. Ці вміння виявляти і віднаходити значною мірою обумовлені рисами характеру підприємця, полягають у можливості знаходження помилок у попередніх ситуаціях та їх виправлення, а також у віднайденні нових можливостей і точок розвитку. Таким чином підприємництво, тобто дії підприємців «підштовхують» ринковий процес до рівноважного стану.

Зауважимо, що інтерпретація підприємництва І. Кірцнером (концепція *alertness*) не є однозначною, вона описує доволі «механістичний» процес так званої підприємницької пильності до різниці у цінах, яка начебто неминуче спрямовує ринковий процес до рівноваги та здається простим арбітражем. На думку окремих дослідників [552] І. Кірцнер приділяє недостатньо уваги невизначеності. У його ранній праці «Конкуренція і підприємництво» [150] це явище майже повністю проігнороване, всупереч австрійським

методологічним підходам. У більш пізніх працях [563; 565] І. Кірцнер надав особливого значення спекулятивній творчій діяльності на ринку. Він розглянув роль уяви, творчості та оцінювання майбутніх можливостей отримання прибутку економічними агентами при розгортанні ринкового процесу. Було наголошено також на відмінності між передбачуваним у свідомості економічного агента майбутнім та майбутнім, що відбулося. Визнання цієї відмінності дозволило ввести поняття творчого підприємництва, що є чимось більшим, ніж простий арбітраж.

І. Кірцнер та інші теоретики хайєківської течії новітньої австрійської школи виходили з того, що у ринковій економіці виявляються певні закономірності, і у доволі хаотичному і невизначеному економічному світі наявна тенденція до рівноваги. Ця тенденція обумовлена дією певних факторів, а саме: виявленням відносної рідкості окремих благ за допомогою цінового механізму та здатністю індивідів реагувати на можливості отримання прибутку, засновані на різниці цін. Навіть коли плани та очікування індивідів порушуються непередбачуваними змінами зовнішніх умов, використання інформації, що міститься в системі цін, призводить до координації людської діяльності, яка, однак, зовсім не обов'язково призводить до встановлення рівноважного стану [564; 566].

Отже, тенденція до рівноваги перетворюється у своєрідний процес навчання. Цей процес відображає те, як суб'єкти, що ухвалюють рішення, переглядають свої уявлення про систему, яка пов'язує цілі та засоби їх досягнення відповідно до конкретної ситуації, в якій вони перебувають [150, с. 47-48]. У такому разі аналіз ринкової взаємодії не обмежується розумінням того, що індивіди просто реагують на цю інформацію – відносно більше значення має прояв так званої підприємницької пильності, чутливості стосовно можливих змін вихідної інформації.

Підприємницько-конкурентний процес у хайєківській інтерпретації, розробка якої продовжена І. Кірцнером, є процесом поширення інформації, рухом від нерівноваги до рівноваги, від недосконалого знання до

досконаліших його форм, від не скоординованості до скоординованості [150, с. 214]. Індивідуальні плани ринкових суб'єктів в процесі навчання поступово стають більш узгодженими: координація дій економічних суб'єктів забезпечується координацією інформації. Тенденція до загальної рівноваги спрямовується конкурентно-підприємницькою діяльністю шляхом виявлення неузгоджених ситуацій і одночасного поширення істотної для даних обставин інформації.

Досягнення рівноваги на ринку можливе тільки в умовах продукування і використання релевантної інформації, якою володіють учасники ринкового процесу. Таким чином ринковий механізм здійснює синтез конкретного індивідуального знання з абстрактною інформацією, неявно вираженою в системі ринкових цін. Отже, особистісне, персоніфіковане і фрагментарне знання завжди носить неповний характер, а зниження асиметрії інформації досягається в процесі навчання економічних суб'єктів і ринкової координації.

З іншого боку, ідейний продовжувач Л. фон Мізеса у справі послуговування принципами крайнього апріоризму та ворожого ставлення до альтернативних підходів М. Ротбард та очолювана ними течія свідомо уникає новітніх методологічних дискусій і «забезпечує» ідейно-теоретичну самоізоляцію. Отож, у питаннях методології пізнання соціально-економічних процесів М. Ротбард був прихильником крайнього апріоризму. Доктрина апріоризму (від лат. *a priori* – з попереднього) загалом репрезентує методологічний підхід, який визнає існування знання, отриманого людьми до набуття певного досвіду або незалежно від нього. Більш того, ця первинність та незалежність від досвіду визнавалась перевагами такого знання, які, на думку прихильників апріоризму, забезпечують йому абсолютну достовірність порівняно зі знанням, яке обумовлене досвідом. Важливим безпосереднім наслідком слідування апріоризму була відмова від використання в соціально-економічних дослідженнях емпіричного підходу та математичних і статистичних методів аналізу.

Абсолютизація апріоризму у вченні М. Ротбарда набула вкрай войовничих форм, зокрема намагання монополізувати подальший розвиток лібертаріанських ідеалів та цінностей у США, активно боротися за специфічно сприйняту «чистоту» австрійського (мізесівського) вчення, навіть і з представниками австрійської наукової традиції. Так, прагнення «очистити» школу від будь-яких течій та науковців, які недостатньою мірою, на його думку, сприймають і використовують апріористські постулати або «заграють» з емпіризмом призвело, наприклад, до того, що у статті «На захист «крайнього апріоризму» (1956) він виступив проти поглядів не менш відомого представника австрійської традиції Ф. Махлупа, звинувативши останнього у використанні позитивістської, а не праксиологічної методології. Така войовничість у багатьох питаннях сприймалась колегами як надмірна.

Проведений нами аналіз першоджерел дає підстави стверджувати, що праксиологія та апріоризм, на думку М. Ротбарда [620; 624; 625], є філософсько-методологічними засадами, що обумовлюють та взаємодоповнюють одна одну. Так, апріоризм властивий людському розуму, апріорне мислення фактично робить можливою людську діяльність, сама логічна структура розуму створює реальність дій. І саме тому праксиологія як «чиста логіка вибору», що заснована на аксіомах людської діяльності, служить першоосновою для подальших теоретизувань. Праксиологія як універсальна загальнофілософська та методологічна підстава для опанування економічною реальністю та виявлення і формулювання економічних законів є самодостатньою, виведеною без використання будь-яких емпіричних доказів, за допомогою одних лише логічних міркувань. Вона становить інтелектуальний фундамент австрійської наукової традиції, передусім мізесівсько-ротбардівського напрямку новітньої австрійської школи.

Абсолютизація апріоризму у вченні М. Ротбарда проявилась також у здійсненні обґрунтування етичних законів. У послідовній реалізації методології апріоризму він пішов далі Л. фон Мізеса, який заперечував науковий статус етики. Проте М. Ротбард вважав, що в середовищі оціночних

суджень і думок також діють певні загальні закономірності, які дослідник повинен відкрити, щоб виробити вірні правила соціально-економічних взаємовідносин між людьми в суспільстві. У праці «Етика свободи» (1982) вчений обирає відомий у схоластичній традиції «природний закон» в якості точки відліку для побудови етичної науки. Таке етичне підґрунтя дозволило М. Ротбарду сформулювати, на його думку, внутрішньо несуперечливу концепцію «природного права» [339]. Ця концепція є сукупністю неформальних норм і правил, за якими має вибудовуватися взаємодія індивідів, яка стане справедливою та уникатиме конфліктів інтересів.

Лібертаріанський аналіз М. Ротбарда, на нашу думку, розкрив декілька важливих аспектів проблеми взаємозв'язку влади та ринку [336], які не ставали раніше предметом розгляду в економіко-теоретичних дослідженнях. Найперше, автор класифікував можливі види урядового втручання в ринкові процеси, надавши їх характеристикам високого ступеню універсальності. По-друге, підхід австрійського дослідника дозволяє виявити різні форми реалізації влади на макро- та мікроекономічному рівнях. Й нарешті, вагома позиція у методологічному та змістовному сенсі – здійснення детального аналізу етичних аспектів взаємовідносин у площині «влада–ринок», де особливу увагу було приділено проблемі примусу. Останнє стає тим більш важливим, адже значною мірою ігнорується мейнстрімом економічної теорії.

Ключову засаду етики свободи становить принцип самоприналежності, згідно з яким виключно індивід володіє правом власності на себе особисто та усе оточуюче відповідно до принципу «перший користувач – перший власник» [336]. Ці погляди стали дороговказом для окремих дослідників шостого покоління австрійської традиції, зокрема Г. Хоппе, який обґрунтував етичну концепцію приватної власності. Беручи до уваги існування невирішених проблем, властивих усім без виключення етичним концепціям, які претендують на певний науковий статус, констатуємо, що ротбардівська етика не стала винятком. Основною її проблемою є те, що базові етичні

категорії перебувають у сфері думок та оціночних суджень, щодо якої методологія наукового пізнання контрпродуктивна.

З огляду на вищезазначене, беззаперечне підґрунтя наукового аналізу М. Ротбардом влади, ринку та їх взаємодії, становить праксиологія як апіорна наука про аксіоми людської діяльності, разом із побудованою на її основі етикою. Зауважимо, що в процесі реалізації праксиологічного підходу проблема співвідношення реальної людини та змодельованого суб'єкта раціональної діяльності набуває нових форм. Це пояснюється тим, що праксиологія вважає раціональною будь-яку дію з будь-яким результатом, незалежно від оцінки даної дії суб'єктом, який її вчиняє, або спостерігачами.

Разом з тим чимало економістів та дослідників економічної науки і навіть самих представників австрійської економічної традиції, зокрема з числа ідейних послідовників учення Ф. фон Хайєка, вважають етичну концепцію М. Ротбарда невірною, покликаною завуалювати внутрішні суперечності його теоретико-методологічних підходів, або спірною, збудованою на хитких засадах так званого природного закону.

М. Ротбард детально вивчав різні комбінації та варіанти взаємодій уряду (держави) та ринку, запропонував оригінальне тлумачення самого поняття «влада». Він виходив з того, що у вільному суспільстві панує заборона на агресивне насильство та здійснення приватного примусу. Свобода нездійсненна без відсутності зовнішнього насильницького примусу та без можливості реалізації взаємовигідного добровільного обміну, а також, що не менш важливо, можливості відмовитися від обміну. На думку М. Ротбарда, економічна влада, якою наділений кожен учасник потенційної угоди – це здатність відмовлятися від здійснення обміну. Економічна влада виявляється в рамках відносин суб'єкта та об'єкта влади і не збігається з владою насильства, тобто політичною владою [336, р. 81-90].

Для того, щоб позбутися суперечності, яка, на думку М. Ротбарда, існує у вживанні терміну «влада», він виокремив поняття «панування над природою» та «влада над людьми». Перше, панування над природою – це

здатність контролювати та пристосовувати навколишнє середовище, з якого виникає можливість задоволення потреб. Таке панування є основою цивілізації і умовою прогресу. Друге являє собою здатність носія влади здійснювати насильницький примус щодо об'єкта влади, примушувати його до небажаних дій. Останнє, тобто влада над людьми, не сприяє соціально-економічному прогресу, не збільшує виробництво суспільного продукту; така влада прагне до максимізації контролю, провокує зростання та нагнітання конфліктів. За М. Ротбардом, панування над природою і влада над людьми протистоять одне одному, причому друга експлуатує виробничі можливості, досягнуті за допомогою першої. Дослідник рельєфно підкреслює паразитичний характер влади над людьми, тоді як лібертаріанська ідея «закликає до максимізації влади людини над природою та до ліквідації влади однієї людини над іншими» [336, с. 246]. Виокремлюючи та ретельно аналізуючи кожен конкретний випадок втручання держави у функціонування ринку, вчений демонструє згубний вплив такого втручання на соціально-економічний розвиток загалом.

Різновидом влади над людьми стала влада уряду, що гегемонічна за своєю суттю, адже їй притаманна спрямованість на постійне розширення існуючих та створення нових привілеїв. М. Ротбард переконаний, що будь-яке втручання держави призводить до руху в бік технологічного та культурного регресу суспільства. Американський економіст вважав державу паразитичним утворенням, що здійснює аутичне, двостороннє та тристороннє втручання із використанням апарату насилля та примусу.

Специфічне тлумачення феномену владних відносин підштовхнули вченого до формулювання теорії анархо-капіталізму, яка втілила своєрідну анархо-індивідуалістичну політичну філософію та радикальну орієнтацію на ліквідацію держави, встановлення вільноринкових відносин в умовах верховенства суверенітету приватної власності. В межах анархо-капіталізму економічна свобода абсолютизується до такої міри, що навіть надання вкрай обмежених державних функцій (правосуддя, оборона, охорона правопорядку

та ін.) забезпечують приватні охоронні структури на основі періодичних страхових внесків. Характерно, що така ситуація, на думку вченого, не дестабілізує суспільство, не підштовхує його до стану хаосу, а, навпаки, створює умови для гармонійного розвитку шляхом максимізації панування над природою і скасування влади над людьми.

У книзі «Влада та ринок: держава та економіка» (1970), що є закономірним продовженням праці «Людина, економіка і держава» (1962), М. Ротбард проаналізував взаємовідносини влади і ринку. Автор називає «інтервентом» або «агресором» будь-якого індивіда або групу людей, що здійснюють насильницьке втручання у вільні ринкові відносини. Усі можливі випадки такого втручання М. Ротбард поділяє на три основних типи, представлені у табл. 4.5. Він пише: «Усі ці типи втручання є, звичайно, різними варіантами гегемонічних відносин – відносин наказу та підпорядкування – як протилежних до договірних відносин, що передбачають одержання добровільної взаємної вигоди» [336, с. 19].

Зауважимо, що палітра критичних оцінок ротбардівського підходу доволі багатоманітна: установка прихильника мізевської методології на використання в дослідженнях крайньої форми апріоризму закономірно втілюється у формуванні ним вельми специфічної етичної доктрини. Вона виявляє зовнішні ознаки науковості, проте насправді має ознаки певної інтелектуальної спекуляції. Так, на думку іншого представника новітнього покоління австрійської традиції П. Бьотке, проблематика наукової творчості М. Ротбарда швидше дозволяє класифікувати його як економіста, приналежного до функціонування і розвитку школи прав власності, аніж до представника, теоретика австрійської традиції [504; 507]. Про це, на його думку, свідчить той факт, що увага М. Ротбарда зосереджена на правовідносинах власності в дусі Дж. Локка та їх апріорних, виведених розумом, наслідках для економічної й торговельної діяльності. У ротбардівському аналізі взаємовідносин влади і ринку етика переважає над економічною теорією та іншими соціальними науками.

Таблиця 4.5

Типи насильницького втручання у вільні ринкові відносини за М. Ротбардом

Тип втручання	Сутність втручання	Приклади втручання
<i>Аутичне втручання</i>	Агресор (інтервент) обмежує об'єкт влади у використанні його власності або у скоєнні тієї чи іншої діяльності, не отримуючи в обмін на це жодного товару або послуги. У випадку, коли заборона або примус поширюються на усіх членів суспільства, вони набувають становища підвладних; якщо ж втручання спрямоване на кожного індивіда окремо, воно визнається аутичним	Вбивство Словесна образа Загроза фізичним насильством Примусове нав'язування або заборона будь-якого віддання честі, свободи слова чи релігійного обряду
<i>Двостороннє втручання</i>	Агресор (інтервент) змушує здійснити об'єкт влади обмін з собою або примусити його зробити «подарунок» собі в односторонньому порядку	Податки Грабіж на дорозі Військова повинність Обов'язкове відправлення функцій, наприклад, присяжного засідателя
<i>Тристороннє втручання</i>	Агресор (інтервент) забороняє обмін між двома суб'єктами обміну або, навпаки, спонукає до нього, нав'язуючи при цьому певні умови третім особам	Регулювання цін Антимонопольні заходи Трудові гарантії

Джерело: складено автором за: [336, с. 12–38].

П. Бьотке наголошує, що М. Ротбард безперечно є представником лібертаріанського напрямку економіко-політичної думки, проте зовсім не тим науковцем, який активно обґрунтовує лібертаріанські висновки, одержані на основі власного наукового дослідження. Принагідно зауважимо, що підґрунтям такого критичного ставлення П. Бьотке може слугувати й той факт, що він репрезентує альтернативні теоретичні підходи в межах новітнього австрійського неолібералізму, які тяжіють до хайєківського тлумачення соціально-економічної еволюції [504] та міждисциплінарного змісту австрійського підходу.

Третя течія новітнього австрійського неолібералізму, так звані крайні суб'єктивісти, не визнають навіть помірною процесу взаємного коригування і пристосування індивідуальних планів економічних суб'єктів і заперечують існування тенденції до ринкової рівноваги. На нашу думку, це головна відмінність крайнього суб'єктивістського підходу від інших течій.

Л. Лахманн уподібнює економічний світ калейдоскопу, для якого характерне постійне перегрупування елементів економічної системи. Дослідник стверджує, що така калейдоскопічна економічна система [17; 570; 572] у своєму розвитку набагато швидше здатна генерувати недовговічні й перманентно змінювані патерни, ніж довгострокову тенденцію до рівноваги як процесу координації індивідуальних дій. Ринкова координація, таким чином, не є результатом дії встановлених причинно-наслідкових закономірностей, а радше є наслідком прозорливості економічних агентів.

Л. Лахманн піддає сумніву твердження Ф. фон Хайєка про систему цін як своєрідний індикатор, що забезпечує інформацією роз'єднаних суб'єктів, таким чином спрямовуючи їхні дії. Учений наполягає, що економічний світ значною мірою складається з думок, очікувань та уяви індивідів, є нематеріалізованим і непрогнозованим. Аналізуючи надзвичайно динамічний характер змін на фондових, а не товарних, ринках, Л. Лахманн стверджує, що на їхнє функціонування переважаючий вплив чинять суб'єктивні очікування і передбачення, завдяки яким формуються певні мінливі стани, що змінюють один одного, а не стійкий і скоординований ринковий процес [17, с. 52-55].

Такий підхід заснований на переконанні, що значна частина економічного життя пов'язана з очікуваннями, які є суто суб'єктивними, недетермінованими і непрогнозованими. Більш того, не існує жодного механізму, за допомогою якого очікування могли б бути скоординованими, тоді як система цін лише сигналізує про відносну рідкісність окремих товарів і послуг. Австрійські крайні суб'єктивісти переконані [570; 571; 636], що економічне середовище значною мірою являє собою «калейдоскоп» особистісних, суб'єктивно виражених і неспівставних оцінок майбутнього.

Парадоксально, але розвиток австрійської дослідницької традиції у цьому напрямку надзвичайно нагадує міркування Дж. М. Кейнса у дванадцятій главі книги «Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей» [145], присвяченій суб'єктивізму й очікуванням. Наразі ці кейнсіанські ідеї,

що пройшли повз увагу ортодоксальних кейнсіанців переживають відродження у процесі розвитку посткейнсіанства та нового кейнсіанства.

Послідовник австрійської традиції та представник посткейнсіанства британський економіст Дж. Шекл доводив, що жодної причинно обумовленої тенденції до рівноваги в економіці не існує. Економічні рішення базуються виключно на уяві та очікуваннях, тому узагалі можливими є лише тимчасові й недовготривалі випадки координації. На його думку координація – це випадковий прояв певної прозорливості, адже в економічному середовищі, де кожен індивід відокремлено та суб'єктивно формує й уявляє своє майбутнє, не виключена можливість виникнення хаосу або масштабної економічної катастрофи. Ця думка вченого висловлена знаменитою його фразою про те, що майбутнє не можна передбачити, але його можна уявити [659].

Учений розвиває і поглиблює критичне ставлення представників австрійської дослідницької традиції до існуючих механістичних засад розвитку економічної науки, апріорного визнання раціональності та проявів соціального конструктивізму. Дж. Шекл справедливо зазначає: «Доктрина раціоналізму містить в собі парадокс. І справді, вона припускає віру в те, що поведінка може бути зрозумілою як елемент якогось детермінованого порядку та природного процесу руху. ... Проблема полягає в тому, що раціоналізм з одного боку наділяє людину свободою вибору, а з іншого претендує на можливість передбачення цього вибору» [636, р. 198].

Дж. Шекл вважає, що наявні наукові пояснення економічної поведінки та економічного розвитку передусім базуються на визнанні повторюваності та впорядкованості явищ. На противагу таким поглядам він переконаний, що одержання раціональних наукових пояснень повинно передбачати відмову від неокласичних уявлень про вибір та визнання того факту, що будь-який вибір вимагає уяви і залежить від непередбачуваних обставин. Як зазначив Н. Беррі, «більшість економістів не готова сприйняти внутрішній нігілізм позиції Шекла» [31, с. 98], оскільки не погоджуються з тим, що економічні

явища, навіть постійно повторювані, є результатом тимчасових і випадкових подій, а не закономірним породженням та наслідком дії об'єктивних законів.

Висновки до четвертого розділу

1. Теоретико-концептуальна цілісність неоліберального напрямку економічної теорії обумовлюється тим, що економічний неолібералізм як самостійна система поглядів виникла майже одночасно з кейнсіанством, синтезувавши ідеї класичного лібералізму, неокласичної економічної теорії, історико-соціального та інституційного напрямів. Неоліберальні школи переважно характеризуються макроекономічною спрямованістю, вивчають якісні зміни економічного розвитку, інституційні умови економічного життя, відтворювальний процес. Неоліберали не є прихильниками формалізованої науки, інколи відмовляються навіть від математичного і граничного аналізу. Якщо класичний лібералізм не визнавав можливість коригування державою механізмів ринкового саморегулювання, то сучасний неолібералізм визнає можливості коригування державою ринкового ладу і навіть активного формоутворюючого впливу держави на економіку, але на противагу кейнсіанській моделі, об'єктом цього впливу визнається не сам процес відтворення, а інституційні основи конкурентного механізму.

Окрім того, узгодження діяльності європейських представників неоліберального напрямку та їх інституційна оформленість (колоквіум Ліппмана, товариство Мон-Пелерін, різноманітні заходи та організації) посприяли значному поширенню і практичному втіленню неоліберальних ідей. Симбіоз австрійської, німецької, англійської, чиказької, французької та інших ліберальних традицій в економічній науці, представлений на сучасному етапі потужним поступом економічного неолібералізму характеризується, з одного боку, чітко визначеними національними ознаками, а з іншого – універсальним теоретико-методологічним та

практичним наповненням, підкреслює ідейно-теоретичну цілісність неоліберального напрямку економічної теорії.

2. Проаналізовано ключові напрями ідейно-теоретичної та методологічної взаємодії австрійської неортодоксальної традиції з провідними течіями сучасної економічної науки. Узагальнено науковий доробок австрійської гетеродоксальної традиції в контексті розвитку сучасних економічних теорій – передусім кейнсіанської, а також інституційної, еволюційної та поведінкової. Так, було реалізовано авторський підхід до висвітлення наукових дебатів Ф. фон Хайєка та Дж. М. Кейнса 1931–1932 років, в яких на протиположності традиційному пошуку відмінностей і протиставленню ключових наукових поглядів було здійснено спробу віднайти схожість, подібність світоглядних установок та економічних поглядів дослідників. Виявлено такі спільні підходи учених: визнання провідної ролі психологічних чинників економічного розвитку (хоча й на різних рівнях – у Ф. фон Хайєка на мікро-, у Дж. М. Кейнса – на макрорівні); розуміння фундаментальної невизначеності майбутнього і, виходячи з цього, оперування категоріями очікуваних значень економічних величин; реалізація концепцій недосконалого знання та інформації; наголос на необхідності врахування в економічному аналізі категорії «довіри»; вивчення взаємовпливу споживчих та інвестиційних благ; розгляд взаємодії грошового і реального секторів економіки.

Більше того, у 1930-х роках австрійська теорія економічного циклу, презентована Ф. фон Хайєком, була сприйнята багатьма економістами як реальна альтернатива кейнсіанському підходу, а деякі тогочасні дослідники вважали автора поряд з Дж. М. Кейнсом засновником макроекономіки. З іншого боку, Ф. фон Хайєк інтегрував до нової теорії найважливіші методологічні засновки австрійської традиції – важливість структурного аналізу виробництва, грошей, значимість часу, помилок координації економічних суб'єктів – і запропонував теорію економічних циклів, в основі

якої лежать грошові шоки, що ведуть до нераціонального розподілу ресурсів і проблем координації.

3. Систематизовано погляди сучасних послідовників австрійської неортодоксальної традиції та сформовано уявлення про розвиток та значення теоретико-методологічних та практичних розвідок сучасних австрійських неолібералів, місце їх наукових пошуків у сучасній економічній теорії. Виявлено внутрішнє протиріччя новітньої австрійської школи (новітньої школи неолібералізму, так званого шостого покоління австрійської традиції), що полягає у протиборстві двох провідних течій, виокремлення яких обумовлене епістемологічними розбіжностями учень їх засновників – Ф. фон Хайєка та Л. фон Мізеса. Представники хайєківської течії в межах новітньої австрійської школи, залишаючись неординарними і самобутніми, в обмеженому масштабі реалізують намагання інтегруватися до мейнстріму економічної науки, зокрема в аспектах визнання й використання динамічної теорії ринків, теорії суспільного вибору, теорії прав власності та ін. Водночас зберігаються істотні розбіжності щодо можливостей залучення до панівної ортодоксії інших наукових розвідок Ф. фон Хайєка, а саме теорії спонтанного порядку, специфічних австрійських теорій капіталу та ділового циклу. Констатуємо також, що використання апріорного підходу, який є характерним для мізесівсько-ротбардівської течії новітньої австрійської школи, викликає двоїсті наслідки: по-перше, забезпечує теоретико-методологічну визначеність і завершеність цій течії, а, по-друге, спричиняє неправомірну абсолютизацію її підходів та, як наслідок, її маргінальне становище в сучасній економічній теорії.

Основні наукові результати, отримані в процесі підготовки четвертого розділу дисертації, опубліковано автором у таких наукових працях: [76; 77; 239; 244; 245; 248; 251; 257; 258; 272; 273; 278; 282; 285; 286; 289; 291; 600].

Розділ 5

АВСТРІЙСЬКА ДОСЛІДНИЦЬКА ТРАДИЦІЯ ТА РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ І ПРАКТИКИ ГОСПОДАРЮВАННЯ

5.1. Вплив австрійської суб'єктивно-психологічної школи на історичну траєкторію розвитку української економічної науки кінця XIX – початку XX століття

Вплив новітніх фундаментальних ідей засновників маржиналізму, зокрема К. Менгера та інших представників австрійської суб'єктивно-психологічної школи на європейську та світову економічну науку був надзвичайно потужним і багатоаспектним, що й стало однією з причин класифікації епохи виникнення неординарних наукових ідей як маржиналістської наукової революції. Одним із напрямків впливу в контексті територіального охоплення нових послідовників, прихильників і розробників теоретико-методологічних підходів австрійського економічного вчення став український, наукова «колонізація» якого відбулась зі значним зиском для «колонізованої» території і втілилася у становленні плеяди вітчизняних науковців, що сприйняли революційні ідеї австрійців та намагалися їх розвинути й імплементувати до власних наукових розвідок. Окремі аспекти творчого доробку австрійської суб'єктивно-психологічної школи в контексті її розвитку та впливу на українську економічну думку набули модифікованих рис та багатовекторних вимірів [247].

В історії української економічної науки існував відносно нетривалий, проте надзвичайно значущий та яскравий період інтеграції її основних теоретичних розвідок до русла світової економічної науки. Він припав на кінець XIX – початок XX ст., коли серед провідних українських вчених-економістів ставали дедалі поширенішими ідеї новітніх західних економічних шкіл – австрійської суб'єктивно-психологічної, марксизму,

історико-соціального напрямку. Означений період в історії світової економічної науки характеризувався тим, що маржиналізм вже перетворився на впливовий самостійний напрям економічної науки, у лоні якого співіснувала сукупність відмінних за проблематикою досліджень шкіл – австрійська, лозаннська, кембриджська, американська [89; 121]. Окрім маржиналізму, надзвичайну теоретичну і практичну значущість, орієнтованість на вирішення найгостріших економічних і соціальних проблем демонстрували марксизм та історико-соціальний напрям, потенційну аналітичну могутність – неокласична школа. Тогочасна українська економічна думка не тільки перебувала у руслі загальносвітової (адже остання у той період визначалася саме станом європейської економічної науки), а й продукувала піонерні напрацювання та розробки, що сприяли виведенню економічної науки за межі вузького, однобічного сприйняття економічної реальності [247].

Вважаємо за необхідне здійснити ретроспективний аналіз та узагальнюючу характеристику основних теоретичних здобутків видатних українських економістів М. Тугана-Барановського, Р. Орженцького та Є. Слуцького в аспекті поширення, популяризації, подальшого розвитку й критичного аналізу австрійського суб'єктивно-психологічного варіанту маржиналістської теорії. Особливої уваги потребує з'ясування особливостей реалізації австрійської дослідницької традиції та її модифікацій, здійснених українськими економістами, принципових теоретичних підходів й методологічних позицій окремих представників маржиналізму в Україні.

Праці українських дослідників кінця XIX – початку XX ст. розкривали теоретико-методологічні питання дослідження цінності та інших визначальних категорій політичної економії, проблеми позитивної та нормативної економічної науки, імплемтували напрацьовані європейцями наукові підходи до українського наукового економічного середовища, надаючи їм не характерної для Західної Європи проблематики та формуючи нові напрямки досліджень. За визнанням відомої дослідниці історії

економічних учень та вітчизняної економічної думки Т. Гайдай, маржинальна революція «вплинула на українську економічну науку достатньо своєчасно, бо саме наприкінці XIX та на початку XX ст. українська економічна думка, нарешті, значною мірою почала долати наздоганяючий характер теоретичного розвитку та досягала найбільшої синхронізації з провідними тенденціями та напрямками світової економічної науки. Свідченням цього було поширення, відтворення, а згодом і розвиток на власній основі в науковому просторі України практично всіх вагомих на той час науково-теоретичних напрямів та методологічних традицій, включаючи, зрозуміло, і маржиналізм» [72, с. 284]. Стисле викладення наукових пошуків М. Тугана-Барановського як піонера поширення ідей граничної корисності в Україні, Р. Орженцького в аспекті формулювання та впровадження психологічних теорій граничної корисності та цінності та найвідомішого українського ученого поза межами України Є. Слуцького дасть можливість визначити ступінь реалізації ними концептуально-методологічних підходів австрійської дослідницької традиції.

Одним із перших учених, що запровадив використання терміну «гранична корисність» та поширював теорії австрійської суб'єктивно-психологічної школи, був Михайло Іванович Туган-Барановський (1865-1919), «найкращий слов'янський економіст» за оцінкою Й. Шумпетера. Саме М. Туган-Барановський, оцінюючи стан розвитку української економічної науки на початку XX ст. й відзначивши тенденцію до її підйому, виходив з безпосереднього зв'язку активності проведених економічних досліджень із виникненням маржиналізму та його поширенням в Україні: «Теорія економічної науки переживає у теперішній час період енергійного розвитку та зростання... Теорія граничної корисності дала дуже сильний поштовх економічній думці...» [387, с. 17]. І, незважаючи на ту обставину, що значна кількість економістів Російської імперії, як і раніше, дотримувалися панівних поглядів середини минулого, XIX ст., а саме класичної й історичної шкіл, деякі дослідники, на чолі із самим М. Туганом-Барановським, висували

пропозиції щодо синтезу класичної витратної й маржиналістської теорій цінності, подібного до тогочасних західних зразків. У своєму ранньому дослідженні «Вчення про граничну корисність господарських благ, як причину їхньої цінності» (1890) М. Туган-Барановський ознайомив тогочасну наукову громадськість зі здобутками суб'єктивно-психологічної школи, здійснив порівняльну характеристику класичної та австрійської шкіл, заявивши про доцільність і можливість їхнього синтезу.

Учений дав високу оцінку австрійської школи з точки зору цілісності й несуперечливості її основних положень: «велика заслуга нової теорії (австрійської – О. Н.) полягає в тому, що вона обіцяє назавжди покінчити суперечки про цінність, надавши повного (!) й вичерпного (!!)) пояснення всім явищам процесу оцінки, виходячи з *одного* основного принципу» [385, с. 40]. Більш того, він переконаний, що «теорія граничної корисності назавжди залишиться основою вчення про цінність» [385, с. 21, 55]. Разом з тим, М. Туган-Барановський не вдається до банального «ретранслявання» маржинальних ідей на українських теренах, а критично опрацьовує ідеї маржиналізму, зокрема австрійського. Він закликає до реалістичного відображення економічною теорією господарських відносин: «Ми повинні дотримуватися тих реальних господарських відносин, в яких будуються ціни в сучасному капіталістичному господарстві. Ми не повинні припускати, як це робить, напр., Бем-Баверк, що продавець певного товару потребує свого товару сам і готовий зберегти його у себе для власного споживання, якщо йому запропонують занадто низьку ціну за товар» [385, с. 212–213].

Не зважаючи на переважно критичну налаштованість більшості українських дослідників відносно марксистської теорії, що стала «спадкоємицею» трудової теорії цінності класиків економічної науки, М. Туган-Барановський не відмовляється від трудової теорії на користь теорії маржинальної корисності, а здійснює спробу поєднати її з теорією цінності О. фон Бем-Баверка. У праці «Основи політичної економії» (1909) він висловлює переконання, що гранична корисність повинна бути функцією

трудової вартості й формулює теорему цінності: «...корисність останніх одиниць вільно відтворюваних продуктів кожного роду - їх гранична корисність - ... повинна бути прямо пропорційна трудовій вартості тих само продуктів» [385, с. 47]. Схильність М. Туган-Барановського до синтезу інколи межує з еклектизмом, проте не можна не відзначити, що його спроба віднайти гармонію конкуруючих теорій цінності знаходилася в руслі тогочасних загальносвітових тенденцій, маючи на увазі передусім теорію А. Маршалла. Важко хоча б частково не погодитися, особливо з огляду на подальшу еволюцію економічної теорії у ХХ ст., з таким висловлюванням нашого співвітчизника: «Обидві теорії, які зі звичайної точки зору взаємно виключають одна одну, в дійсності знаходяться у повній гармонії... Обидві теорії досліджують різні сторони одного і того ж господарського процесу оцінки. Теорія граничної корисності з'ясувала суб'єктивні, трудова теорія – об'єктивні фактори господарської цінності» [385, с. 49].

Погляди М. Тугана-Барановського оцінюються ученими вкрай неоднозначно, причому це є характерним для багатьох періодів – як на початку ХХ ст., за часів масштабного поширення маржиналістської теорії, так і сучасними дослідниками економічної думки. Зокрема, російський марксист і дослідник австрійської школи М. Бухарін вважав його теорію цінності прикладом примирення марксистської трудової теорії вартості та теорії граничної корисності австрійської школи, примирення, яке, на його думку, принципово неможливе. Навіть додаток до своєї праці «Політична економія рантьє» (1919), присвячений розгляду позиції М. Тугана-Барановського, М. Бухарін назвав «теоретичним примиренством». Вказуючи на суперечності економічних поглядів українського вченого, М. Бухарін зазначав, що у своїй теоремі цінності М. Туган-Барановський «...встановлює закон пропорційності між трудовою вартістю, яка має сенс тільки відносно всього суспільства і абсолютно непридатна до окремого господарства, й граничною корисністю, яка, навпаки, «придатна» для оцінок індивідуума і позбавлена... сенсу відносно «народного господарства» [50, с. 66].

І дійсно, згідно з визначеннями теоретиків австрійського маржиналізму, гранична корисність є «значенням» блага для добробуту окремого господарюючого суб'єкта, є індивідуальною оцінкою і може не мати значення з погляду господарства суспільного, яке не здатне «оцінити» благо подібно до окремого індивіда. Суспільне господарство постає системою, що розвивається стихійно, закономірності якої мають особливі характеристики. Тому сутність теоретичного «примиренства» М. Тугана-Барановського, за словами М. Бухаріна, полягає у побудові еkleктичного вчення, що привносить загрозливе «коаліційне начало» в теорію цінності [50, с. 176].

Схвальні відгуки М. Тугана-Барановського на адресу теорії граничної корисності на початку ХХ ст. доповнилися, як не дивно, гострою критикою неокласичної концепції в частині побудови теорії доходів. Критика була обумовлена розумінням теорії розподілу виключно як регулятора присвоєння факторами виробництва часток винагороди (доходів), що належать їм від участі у виробництві. М. Туган-Барановський категорично не сприйняв того факту, що в межах неокласичної парадигми теорія розподілу одночасно виступає й теорією ціноутворення на фактори виробництва [247].

На його думку, проблема розподілу безпосередньо по своїй суті не пов'язана з теорією цінності й ціноутворення, а намагання представити теорію розподілу як особливий випадок більш загальної теорії цінності приречені на невдачу. Теорія розподілу не є окремим випадком теорії цінності, а тому вивчення проблем цінності та розподілу повинне здійснюватися за допомогою різного методологічного інструментарію [196]. Як було попередньо зазначено, австрійська суб'єктивно-психологічна школа в теорії цінності й ціноутворення, так само як і в теорії розподілу використовує спільний підхід – методологічний індивідуалізм. Саме він дозволив австрійським ученим, передусім О. фон Бем-Баверку, активно вплинути на процеси формування сучасного бачення категорій відсотку на капітал, ренти, прибутку та інших, тобто на становлення неокласичної теорії доходів. Теорія розподілу М. Тугана-Барановського є контрпродуктивною

спробою вилучення проблеми розподілу з-під дії єдиного методологічного принципу австрійських маржиналістів, застосованого в теорії цінності.

Визнаючи й підтримуючи використання методологічного індивідуалізму як ключового методу дослідження проблем цінності, втіленого австрійською школою та поширеного на весь неокласичний напрям, М. Туган-Барановський вважав, що вивчення проблем розподілу потребує інших, соціально значущих методів та підходів. Власну теорію розподілу, що одержала назву соціальної, учений побудував на виявленні динамічного взаємозв'язку між доходами, похідного від діяльності й боротьби соціальних класів і груп щодо збільшення належної їм частки суспільного продукту [196]. М. Туган-Барановський вказував, що такий соціальний контекст дослідження проблеми розподілу доходів був запропонований К. Марксом, проте його теоретичне обґрунтування на основі трудової теорії цінності було невірним. Вчений високо цінував соціальний зміст теорії марксизму, але заперечував фактично всю економічну складову вчення, яку іменував «абстрактною теорією капіталізму», вважав «фікцією» поняття трудової цінності, не надавав значення теорії додаткової цінності, не визнавав ані основного економічного закону капіталізму, ані загального закону капіталістичного нагромадження та ін.

Особливий дисонанс соціальної теорії розподілу вченого та австрійської (а згодом і неокласичної) теорії доходів виявився у питанні щодо розуміння ренти. М. Туган-Барановський розглядав категорію ренти згідно традиції Д. Рікардо, проте відзначав, що вона не відповідає підходам його трудової теорії, адже отримання ренти регулюється граничними, а не середніми, умовами виробництва. Разом з тим він відносив ренту до історичних, а не логічних категорій, що суперечило уявленням представників австрійської суб'єктивно-психологічної школи, які розуміли і ренту, і відсоток на капітал категоріями загальноекономічними, логічними, не «експлуаторськими». Відома українська дослідниця творчості М. Тугана-Барановського Л. Горкіна з цього приводу зазначала: «...запропоноване неокласиками поширення

введеного Д. Рікардо поняття граничного рівня інтенсивності на всі фактори виробництва М. Туган-Барановський не тільки не сприйняв, а й піддав гострій критиці, відкидаючи, по суті, саму систему неокласичного синтезу, в якій всі види доходів трактувалися як явища обміну, результат дії цінового механізму ринку» [90, с. 207-208].

Несприйняття неокласичного підходу до встановлення факторних цін було обумовлене глибинною причиною – існуванням в теоретичних побудовах М. Тугана-Барановського вже згадуваної нами еkleктичної теорема цінності, спираючись на яку вчений свідомо ігнорував проблему ціноутворення на фактори виробництва, що є органічним елементом теорії розподілу. Л. Горкіна вказує на існування парадоксу теорії цінності М. Тугана-Барановського, що полягає у двоїстості висновків, одержаних вченим на її основі: з одного боку, це реалізація ідеї синтезу положень конкуруючих ринкових теорій, а з іншого – виведення проблеми цінності за межі ринкових уявлень задля обґрунтування ефективності централізованого соціалістичного планування [90]. Тому, будучи носієм новітнього процесу синтезу класичної, марксистської та маржиналістської теорій цінності, М. Туган-Барановський виявився не готовим до сприйняття неокласичної парадигми, започаткованої А. Маршаллом. Проте подібні випадки новітніх наукових ідей європейських шкіл були рідкісним явищем.

Принаймні, на існування адекватного рівня сприйняття вітчизняними науковцями та формування передумов для подальшого поширення на теренах України методологічних і теоретичних новацій маржинального напрямку економічної науки вказувала у книзі «Нариси з історії політекономії в Україні» Л. Горкіна. На її думку, саме Київська психологічна школа на чолі з М. Бунге забезпечила якісне наукове підґрунтя для сприйняття ідей маржиналізму в Україні, який у той час на Заході склався у самостійну і надзвичайно впливову течію та почав відігравати все більш відчутну роль у поступовій зміні вихідних теоретичних засад політекономії [90, с. 203]. Роль економічного вчення та особистості М. Бунге в цьому процесі є

визначальною, на що неодноразово вказували українські дослідники, зокрема видатний український економіст, визнаний фахівець з теорії та методології економічної науки професор В. Базилевич у монографії «Бунге М.: сучасний дискурс» [49]. Таким чином, поруч із постаттю М. Тугана-Барановського, фундаментом майбутніх теоретичних побудов стала Київська школа, університетський осередок наукової думки, тоді як її наріжний інтелектуальний «камінь», ймовірно, був привнесений ззовні – з маржинального напрямку, з найактивнішого на той час його відгалуження – австрійської суб'єктивно-психологічної теорії.

Синхронізація наукових розвідок зарубіжних та вітчизняних учених виявилася у формуванні в українській економічній науці потужного осередку дослідників, учення яких засновувалися на новітніх методологічних принципах теорії граничної корисності. Так, розкриваючи характерні особливості дослідження українськими ученими теорії цінності, відомий український дослідник історії економічної думки П. Леоненко зазначає: «Ряд економістів тією чи іншою мірою віддавали данину суб'єктивно-психологічній школі маржиналізму. При цьому одні цілком стояли на позиціях даної школи (Р.М. Орженцький, Є.Є. Слуцький, О.Д. Білімович), другі – відверто заявляли про необхідність синтезу трудової теорії вартості та психологічної теорії цінності (М.І. Туган-Барановський, В.Я. Желєзнов, В.К. Дмитрієв та ін.), треті не проголошували відкрито свою належність до психологічної школи, але фактично поділяли її вихідні позиції (М.Х. Бунге, Д.І. Піхно, П.Б. Струве та ін.)» [132, с. 720].

На відміну від М.І. Тугана-Барановського, який розвивав у своєму вченні кілька поширених на той час і навіть конкуруючих між собою ідейно-теоретичних та методологічних підходів, наукові пошуки українського ученого Р. Орженцького дослідники історії вітчизняної економічної думки в цілому оцінюють одностайно як такі, що репрезентують їх автора представником суб'єктивно-психологічного напрямку в Україні. Одним з

найскравіших представників маржиналізму в Україні вважала Р. Орженцького й Л. Горкіна [89, с. 43-47].

Творчий доробок українського економіста і статистика Романа Михайловича Орженцького (1863-1923) вирізняється оригінальністю та самобутністю. Учений здійснив вагомий внесок у послідовний розвиток та популяризацію ідей австрійської школи на теренах України та Росії, чому посприяла неабияка широта охоплення Російської імперії його викладацькою та практичною діяльністю, суміщеною з державною службою, залученістю до профспілкового руху тощо. Так, Р. Орженцький викладав у кількох навчальних закладах – Одеській школі торгівельного мореплавства, Новоросійському університеті (звідки у 1906 р. його було звільнено за «неблагонадійність»), Демидівському ліцеї в Ярославлі (1906-1918), Петербурзькому університеті (під час перебування в Петрограді у 1918-1920 рр.), працював на державній службі, очолюючи статистичне бюро Ярославського губернського земства (з 1910 р.), відділ статистичної методології Центрального статистичного управління (з 1918 р.).

Після переїзду до Києва у 1919 році став першим головою Товариства економістів, того ж року його було обрано академіком Академії наук України. Товариство економістів сприяло здійсненню ліберально орієнтованих економічних досліджень, зокрема щодо створення концептуальної моделі української господарської системи на принципах саморегулювання та економічної відкритості, пропагувало ідею регулюючої ролі ринку та ринкових цін. Вказувалось на те, що державні органи повинні орієнтуватися на ринок і ринкові показники. Учасники Товариства економістів всіляко підкреслювали значення ринкових цін, які виступають регуляторами економічної діяльності, аргументували неможливість зведення цінової системи до виключно натуральних та вартісних розрахунків.

Так само як і Л. фон Мізес у критиці соціалістичних засад господарювання, Р. Орженцький передбачав загрозу неминучого перетворення ціни з категорії ринкових відносин на суто облікову, штучну

категорію за умов тотального планування та відсутності будь-яких ціннісних орієнтирів. Теоретичні розвідки Товариства економістів та його очільника були спрямовані на критику ідеї централізованого соціалістичного планування, за втілення ідеї плану-прогнозу розвитку народного господарства. З 1920 р. Р. Орженцький очолив кафедру теоретичної економіки в Академії наук УРСР, у 1921-1922 роках – соціально-економічний відділ Академії наук. За його безпосереднього керівництва у АН УРСР було організовано вивчення бюджетів, руху ринкових цін, кон'юнктури народного господарства, він особисто керував публікацією Статистичного бюлетеня. Ця діяльність пов'язана з науковими інтересами ученого поза межами економічної теорії, в іншій царині, статистиці, де Р. Орженцький розробляв математичні методи кількісного вимірювання масових суспільних явищ.

Як за широтою географічного охоплення, так і за проблематикою досліджень, Р. Орженцький досліджував значне коло питань – від теоретико-методологічних засад економічних розвідок, теорії вартості та ціноутворення, математичних і статистичних методів економічних досліджень до вивчення селянських господарств, оцінювання нерухомого майна, особливостей страхової і навіть пожежної справи, розробки проекту створення Статистичного інституту.

Р. Орженцький узагалі був аполітичним вченим-дослідником, хоча його практична діяльність, яка охоплювала вивчення конкретних явищ і фактів економічного життя, не могла не спонукати до висновків про суттєві обмеження соціалістичного способу виробництва і навіть про його практичну неспроможність. Після 1917 року вчений відійшов від проблем теоретичної економіки і зосередив свої розвідки, подібно до Є. Слуцького, у сфері прикладних економічних наук. Цураючись будь-якої політичної діяльності, він неприхильно поставився до Жовтневої революції, що напевне й стало поштовхом до його еміграції до Польщі у 1922 році. В тому ж році він став професором Варшавського університету, де викладав політекономію. Учений, на відміну від більшості українських вчених того періоду,

послідовно дотримувався суб'єктивно-психологічного напрямку досліджень. Р. Орженцький, визнаючи беззаперечні заслуги історичної школи в галузі історичного та описового вивчення економічних явищ, наголошував, що вона виявилася неспроможною збудувати нові теоретичні основи науки.

Як один з небагатьох переконаних вітчизняних послідовників суб'єктивно-психологічного напрямку, Р. Орженцький визнавав, що будь-яке економічне явище є проявом певного психологічного ставлення особи (індивіда) до речей, явищ та процесів. Теорію корисності він поділяв на дві складові: психо-фізичну, яка вивчає поняття потреби і корисності, й власне економічну, яка використовує одержані висновки для пояснення процесів обміну. Р. Орженцький намагався визначити метафізичну сутність цінності як проекцію почуттів на об'єкт, що викликають почуття у відповідь у психіці суб'єкта. Український дослідник підтримує ідею австрійців про використання грошової одиниці як одиниці масштабу з метою реалізації співвимірності почуттів, визначення ступеня корисності речей та, відповідно, рівня їх цінності. Величину цінності він визначав «величиною чуттєвого стану», виводив закони цінності із формальних законів свідомої діяльності.

Перша наукова праця Р. Орженцького «Корисність і ціна. Політико-економічний нарис» (1895) була присвячена викладенню теорії граничної корисності та цінності К. Менгера, критиці трудової теорії цінності в класичній та марксистській інтерпретації з позицій суб'єктивно-психологічної школи. Критику трудової теорії марксизму з суб'єктивно-психологічних позицій дослідник здійснює за такими напрямками:

- вказує на неможливість зведення конкретних видів праці до абстрактної праці;
- не погоджується із визнанням праці як єдиної спільної властивості обмінюваних благ;
- відкидає існування взаємозв'язку між потребою в товарі та суспільно необхідним робочим часом, витраченим на його виробництво;

- не погоджується із розумінням кількості праці як причини цінності товарів, наголошуючи, що кількість праці в кращому разі здатна тільки вимірювати цінність.

Магістерська дисертація Р. Орженцького «Учення про цінність у класиків і каноністів» (1896) продовжувала дослідження проблеми цінності, розкривала філософські основи та історичний контекст становлення суб'єктивно-психологічного напрямку з античних часів до сучасних автору теорій. Розкриваючи сутність теорії граничної корисності переважно в австрійському варіанті, вчений вказував на її інтегральне значення: «завдання правильної і всебічної теорії цінності полягало б, на нашу думку, в тому, щоб виходячи з цілком правильних і в сучасний період більш або менш визнаних положень теорії граничної корисності, дати внутрішнє пояснення, показати основу всіх тих зовнішніх і емпіричних співвідношень та законів обміну, які розроблені й відкриті іншими теоріями» [306, с. 121].

У подальших працях («Учення про економічні явища. Вступ до теорії цінності» (1903), «Основні закони цінності і їх практичне значення» (1904) та ін.) Р. Орженцький подав власне оригінальне тлумачення ідей австрійської школи. Як послідовник маржиналізму та прихильник математичної школи, він виявляв зацікавленість до дослідження проблем взаємозалежності ціни та витрат виробництва. Вчений поширював у науковому обігу поняття об'єктивної оцінки, фактично ціни, максимальної та мінімальної розцінки, поділу благ на споживчі та продуктивні, а також долучив принцип граничної корисності до оцінювання витрат виробництва.

Серед низки вже викладених чинників, які дозволяють класифікувати Р. Орженцького як прихильника австрійської суб'єктивно-психологічної школи привернемо увагу до такого факту: першим російськомовним перекладом піонерної праці засновника австрійської школи К. Менгера «Основи політичної економії» в тогочасній Російській імперії став переклад «Основания политической экономии» німецькомовного оригіналу *Grundsätze der Volkswirtschaftslehre*, здійснений у 1901 році за науковою редакцією

Р. Орженцького за часів його роботи доцентом у Новоросійському університеті (м. Одеса). Про високу якість та адекватність перекладу свідчить те, що й досьогодні російськомовні видання з текстами першоджерел основних представників суб'єктивно-психологічного напрямку [2] та видання вибраних творів лідера австрійської школи К. Менгера 2005 року [199] послуговуються ще тим, найпершим перекладом менгерівських «Основ...», здійсненим за редакцією нашого співвітчизника.

У передмові до цього видання редактор Р. Орженцький зазначав, що «Основи...» К. Менгера 1871 року встигли створити в західній економічній літературі потужну австрійську школу, тоді як на вітчизняних теренах вони вже тридцять років залишалися недостатньо оціненими, а подеколи й майже непоміченими. Учений висловлює власне пояснення щодо обумовленості ситуації, що склалася: «Причиною цього слід вважати захоплення доктринами Маркса, які своєю стрункістю і відповідністю запитам життя протягом тривалого часу відповідали потребам значної частини російської інтелігенції, догматично усуваючи конкуренцію інших шкіл і напрямків» [199, с. 59]. Сам редактор, як зазначалося, вельми критично ставився до марксистської економічної теорії, причому як до її радикальних революційних висновків, так і до глибоких філософсько-методологічних та теоретичних засад.

На думку Р. Орженцького, засновник австрійської школи К. Менгер «з класичною простотою» розробив теорію граничної корисності, яка не тільки «виявилася здатною стати основою для перебудови всіх частин економічної теорії, але й, вийшовши за межі останньої, знайшла собі застосування в суміжній галузі фінансової науки і навіть проникла в ... галузь етики» [199, с. 59]. Відтак, Р. Орженцький – один із небагатьох дослідників творчості К. Менгера, який привертав увагу до універсального, міждисциплінарного характеру можливого подальшого застосування теорії граничної корисності поза межами економічної науки. Український дослідник вважав теорію граничної корисності універсальною, такою, що відкриває широкі

перспективи для можливого зведення явищ різного порядку до однієї першооснови.

Цікаво також, що український учений іменує К. Менгера не інакше, як «видатний засновник і представник *психологічного* (курсів мій – О. Н.) напряму в економічній науці і теорії граничної корисності» [199]. Р. Орженцький підкреслював значення психологічного методу дослідження К. Менгера, про правильність і доцільність використання якого, на його думку, свідчить поширення подібної методології в історії, праві, інших соціальних науках [199, с. 60]. Таким чином, український учений розвинув теоретико-методологічні підходи представників австрійської психологічної школи та активно посприяв поширенню на українських наукових теренах інтелектуальних новацій провідного тогочасного західноєвропейського напряму економічної науки – австрійського суб'єктивно-психологічного.

Євген Євгенович Слуцький (1880-1948) також був одним із перших представників маржиналістського напряму та економістів-математиків в історії української науки. Його економіко-математичні та статистичні дослідження становлять важливий елемент світової економічної спадщини, зокрема в царині мікроекономічних досліджень теорії споживчого вибору, математичної статистики, досліджень стохастичних коливань (детальніше про всеосяжність та багатовекторність творчого доробку Є. Слуцького див. [112]), проте суперечать одному із базових методологічних підходів австрійської школи – відмові від використання математичного апарату в економічних дослідженнях. Переважно у своїх працях Є. Слуцький виступив носієм конкуруючої дослідницької традиції, започаткованої в межах маржиналістського напряму, а саме математичної. Нашу увагу привертає чимала сукупність ідей ученого, які можуть слугувати продовженням та розвитком інтелектуальної традиції австрійської школи, однак спроба математизації її висновків також заслуговує на увагу.

Перша праця Є. Слуцького, його дипломна робота «Теорія граничної корисності» (1910), удостоєна золотої медалі Імператорського університету

Святого Володимира (нині – Київський національний університет імені Тараса Шевченка) містила глибоке осмислення та критичний аналіз існуючих в тогочасній економічній науці концепцій граничної корисності – австрійців К. Менгера, Ф. фон Візера, О. фон Бем-Баверка та інших фундаторів маржиналізму – англійця С. Джевонса, француза Л. Вальраса, італійця В. Парето. Епіграфом до своєї праці Є. Слуцький обрав вислів давньогрецького філософа Арістотеля з «Нікомахової етики»: «Хто займається політичними дисциплінами, той має вивчати психологію» [113, с. 6]. Підхід Є. Слуцького до побудови концепції цінності та розробки інших економічних проблем ґрунтується на взаємообумовленості економічного і психологічного в поясненні корисності та можливостях математичного тлумачення корисності. Учений підкреслив дослідницький потенціал маржиналізму, комплексно проаналізувавши теорію граничної корисності – від її психологічних засновків, основ теорії діяльності та формулювання понять корисності й цінності до виявлення першооснов теорії бюджету споживача та теорії ринку. Є. Слуцький характеризував маржиналізм як цілісне систематизоване вчення, що знаходиться у процесі свого становлення, здатне до саморозвитку і вдосконалення, і має всі шанси згодом стати загально визнаним [247].

Основною ідеєю австрійської школи він вважав визначення цінності і корисності через потреби та інтереси економічного суб'єкта. Є. Слуцький вказав на двоїстість визначення суб'єктивної цінності представниками австрійської школи, визначив особливості вживання К. Менгером і О. фон Бем-Баверком поняття «значення» для детермінації цінності, наголошував на варіативності цього поняття: значенні як синонімі суб'єктивної цінності та значенні в етичному й об'єктивно-утилітарному змісті. На прикладі теоретичного підходу О. фон Бем-Баверка Є. Слуцький виділив гедоністичну і раціоналістичну тенденції щодо визначення цінності [113, с. 248-253]. Учений вказав також на неможливість використання поняття цінності Ф. фон Візера (цінність як «об'єктивований інтерес», як

властивість речі) в теорії обміну, на етичний характер цього поняття у тлумаченні Ф. фон Візера.

Критичне бачення невирішених питань теорії маржинальної цінності дозволило Є. Слуцькому вказати на суттєву незавершеність досліджень за багатьма напрямками, яка, на його думку, може бути подолана неминучим впровадженням математичного інструментарію до суб'єктивно-психологічної теорії. Він вважав своїм завданням показати необхідність застосування математичного методу в цій галузі. Не випадково остання глава заключної частини праці, присвячена синтезу теорій витрат виробництва і граничної корисності, демонструє математичний виклад системи рівнянь, що відображає спробу такого синтезу. Разом з тим, для економіста, статистика і математика Є. Слуцького математичний бік проблеми ніколи не затьмарював сутності предмета дослідження.

Подальша еволюція наукових поглядів Є. Слуцького швидше є історією критичного аналізу, помірною використанням й запереченням австрійської дослідницької традиції, аніж її розвитку. Поступово Є. Слуцький стає носієм конкуруючої (в межах маржиналізму) дослідницької традиції, започаткованої Г. Госсеном, Ф. Еджвортом, Л. Вальрасом, В. Парето. Ці вчені впроваджували ординалістський підхід, пов'язували аналіз функції корисності із грошовими доходами, споживчим бюджетом, подавали функцію корисності як певну систему надання переваг споживачем. Є. Слуцький відчував потребу у подоланні суб'єктивізму австрійської школи з використанням широких можливостей математичних методів дослідження, тому його наступна праця «До теорії збалансованого бюджету споживача» (1915) підкорена ідеї об'єктивізації мікроекономічного аналізу. Вчений прагнув об'єктивізувати корисність, використовуючи функціональний, а не каузальний, як австрійські економісти, підхід. Стаття демонструє новий підхід до теорії попиту, яка виведена з-під домінування психологічних уявлень і не пов'язана з суб'єктивною цінністю: Є. Слуцький доводить неспроможність уявлень австрійців про абсолютне кількісне вимірювання

функції корисності, зміщує акцент на проблему порівняння відносних рівнів корисностей різних благ, пропонує визначати параметри функції корисності на основі характеристик функцій попиту і пропозиції, передусім еластичності попиту за цінами і доходом [112, с. 379-417]. В традиціях неокласичного, а не суб'єктивного, напряду він запроваджує поняття рівноважного стану бюджету споживача та з'ясовує умови його стійкості.

На окрему увагу заслуговує нарис Є. Слуцького «До питання критики поняття цінності Бем-Баверка та його вчення про вимірність цінності» (1925). На думку Є. Слуцького, вчення про граничну корисність і цінність О. фон Бем-Баверка «містить деякі елементи, які стримують подальший розвиток... науки», і далі: «...психологічне помилкове трактування суті цінності проявляється в штучних понятійних конструкціях, а все вчення про вимірність цінності потрапляє в хаос нездоланих труднощів та хибних поглядів» [349, с. 774]. Український дослідник ставить під сумнів необхідність порівняння цінностей на основі інтенсивності відчуттів, наголошуючи, що простіше було б безпосередньо порівнювати величину однієї цінності з величиною іншої. Він також вказує, що порівняння передбачає можливість розглядати і співставляти порівнювані речі, тобто вимірювана цінність існує як певна данність вже до порівняння, й останнє не ідентичне ані відчуттю речі, ані інтенсивності відчуття речі. Є. Слуцький вважав здійснений О. фон Бем-Баверком доказ вимірності цінності порочним колом, адже він базувався на самому вимірюванні. Критиці піддано й додавання інтенсивностей відчуттів, яке український учений вважав «логічно неймовірною і реально неможливою операцією» [349, с. 779]. Є. Слуцький сформулював висновок щодо двоїстості теорії цінності австрійського економіста: «... у Бем-Баверка є, власне, два поняття цінності. Одне, більш фундаментальне, є гедоністичним, до деякої міри точним і ясним, і постійно вживається у якості робочого інструмента. Інше, яке також інколи з'являється як первинна цінність ... на мою думку, слід розглядати як феномен *sui generis* (лат. – унікальне явище – О. Н.), яке ніколи достатньо не

визнавалось або цінувалось автором. Але обидва поняття залишили свій слід на його спробі дати визначення економічній цінності» [349, с. 787].

Є. Слуцький визначав своїми головними досягненнями в економічній теорії три праці: дві вже згадувані нами – «До теорії збалансованого бюджету споживача» та «До критики поняття цінності Бем-Баверка...», а також «Етюд до проблеми будування формально-праксиологічних засад економіки» (1926). В останній праці Є. Слуцький виступив засновником праксиології – формальної науки про методи визначення принципів раціональної людської діяльності. Визначені й проаналізовані Є. Слуцьким формально-онтологічні утворення з використанням здобутків теорії систем, комплексів і подій, сформульовані у вигляді абстрактних категорій, відображають багатоманітні матеріально-змістові сутності реальної дійсності [517, р. 351-353]. Вчений здійснив спробу віднайти універсальну аналітичну матрицю («рештування»), яка може використовуватись щодо «різних матеріально-змістовних предметностей», накладатися на вирішення будь-яких практичних проблем [112, с. 678-693]. Зауважимо, що серед найоригінальніших спроб детермінації праксиології, поруч з побудовою теорії формальної економіки Є. Слуцьким чільне місце посідає формулювання універсальної теорії людської діяльності австрійським неолібералом Л. фон Мізесом, детально викладене нами у наукових статтях [280; 281] та в наступних розділах дослідження.

За визнанням Л. Горкіної, праці Є. Слуцького стали «...вершиною розвитку в українській економічній науці ліберального напрямку, представленого наприкінці XIX ст. блискучою плеядою вчених-економістів «школи Бунге» та розвиненого на початку XX ст. вітчизняними маргіналістами Р. Орженцьким та О. Білімовичем», а після Є. Слуцького «...історія маргіналізму в Україні, як і в Росії була призупинена на багато десятиріч» [88, с. 4].

Варто зазначити також на пролонгованому впливі, який чинить, зокрема, сучасна австрійська дослідницька традиція на розвиток економічної науки в

Україні вже на початку XXI ст. Відображенням цього впливу стала потужна економіко-теоретична дискусія 2010-2011 років на сторінках провідного фахового журналу «Економіка України» щодо концептуальної визначеності подальшого реформування соціально-економічної системи, ініційована академіком В. Гейцем [79; 84; 160; 185; 313; 483]. Ученим було розкрито вплив неоліберальної теорії, передусім австрійської, на глобальні економічні процеси, окреслено світоглядні концепти модернізації економіки України на засадах лібералізації вітчизняної економічної системи. Пропозиції В. Гейця щодо трансформації неоконсервативної моделі реформування й активізації неоліберальних начал в теорії і практиці здобули широкого наукового резонансу. Показово і цілком виправдано те, що найбільш цитованим теоретиком неолібералізму у статті виявився засновник австрійської неоліберальної школи Л. фон Мізес. Вочевидь, історія плідної імплементації до українських теоретичних пошуків і практичних реалій економічної дійсності напрацювань австрійських теоретиків на початку XX століття певною мірою повторюється й на початку XXI століття.

Підсумовуючи, зазначимо, що потужна школа європейської економічної науки, сформована у Віденському університеті, австрійська суб'єктивно-психологічна, суттєво вплинула на розбудову української економічної науки, надала їй подальшому розвитку належних інтелектуальних потуг та динамізму, а долучення окремих представників української економічної думки до її творчого доробку забезпечило можливість опанування і використання тогочасних провідних теоретико-методологічних розробок світового рівня. Ґрунтовне історико-економічне осмислення і критичний аналіз вищих досягнень європейської економічної науки, передусім австрійської суб'єктивно-психологічної теорії, стало фундаментом власних наукових розвідок українських економістів кінця XIX – початку XX століть. М. Тугана-Барановського, Р. Орженцького, Є. Слуцького та ін.

Ретроспективний аналіз теоретичної спадщини українських учених засвідчує, що вони зосереджували увагу не тільки на поширенні й

популяризації, а переважно на подальшому розвитку, систематизації та критичному аналізі австрійського суб'єктивно-психологічного варіанту маржиналізму. Жоден із українських економістів не став апологетом австрійської економічної теорії, але кожен з них суттєво збагатив українську і світову економічну науку власним розумінням нагальних проблем економічної теорії, від центрального тогочасного питання – цінності, до аргументації мотивації людської поведінки, визначення сутності ринку, соціалізації економічних відносин (М. Туган-Барановський), визначення двоїстої сутності теорії корисності, критики трудової теорії цінності в марксистській інтерпретації з суб'єктивно-психологічних позицій (Р. Орженцький), використання функціонального підходу та математичного методу в теорії попиту, переходу до ординалістської концепції цінності, побудови формалізованої теорії праксиології (Є. Слуцький).

Маржиналістська революція в подальшому була поглинута неокласичною теорією, що сприймалося як перемога маршаллівського рівноважного мікроекономічного аналізу, який долав обмеженість витратної парадигми класичної школи та результатної концепції цінності на основі теорії граничної корисності. Що ж до української економічної науки, то ця загальносвітова тенденція не спрацювала – незважаючи на доволі потужний поступ маржиналізму в Україні, ідеї неокласичної школи не здобули значної популярності чи то через природне запізнення їхнього поширення, чи то в силу монополізації суспільної думки марксизмом-ленінізмом після докорінної зміни суспільного ладу у 1917 році. Показовим прикладом такого несприйняття неокласичних ідей було, зокрема, соціально-економічне вчення М. Тугана-Барановського, який, визнаючи певну обмеженість австрійської економічної теорії, шукав способи подолання існуючих методологічних суперечностей у напрямку інтеграції підходів австрійського маржиналізму з ідеями класиків, марксизму, соціального напрямку. У той самий час економічна теорія Є. Слуцького демонструвала приклад революційного

наукового прориву, який долав австрійський суб'єктивізм, формуючи засновки неокласичної математизованої теорії споживчого попиту.

Відтак здійснений аналіз дозволив виявити вирішальний вплив австрійського суб'єктивно-психологічного варіанту теорії граничної корисності та інших новітніх теоретико-методологічних розвідок представників австрійського маржиналізму на становлення та еволюцію наукових поглядів українських учених-економістів, значне поширення австрійської дослідницької традиції на теренах українського економічного простору, а також окремі змістовні, визнані світовою економічною наукою, спроби подолання деяких елементів обмеженості австрійського економічного вчення вітчизняними дослідниками.

5.2. Австрійська неоліберальна теорія та лібералізація соціально-економічних відносин в Україні в кінці XX – на початку XXI століття

Нагадаємо, що австрійська суб'єктивно-психологічна школа довгий час розглядалася, зокрема й провідними західними економістами-теоретиками та істориками економічної науки винятково рушійною силою маржиналістської революції та одним із перших маржиналістських наукових осередків. При цьому вказувалося, що творчі напрацювання австрійської школи не досягли належного рівня інтеграції з подальшими неокласичними теоріями передусім тому, що австрійські вчені свідомо не вдавалися до використання математичного інструментарію у своїх дослідженнях. Такий погляд на австрійську суб'єктивно-психологічну школу остаточно утвердився на початку XX століття, коли різні школи маржиналізму, великою мірою втративши свої індивідуальні методологічні особливості, здавалося назавжди об'єдналися в потужний неокласичний mainstream.

Фундамент монументу «уніфікованої неокласики» був послаблений в результаті наступної наукової революції в економічній теорії – кейнсіанської, яка довела однобічність формалізованого мікроекономічного підходу неокласичного напрямку. Початок 70-х років ХХ століття, в свою чергу, виявив обмеженість вже кейнсіанської економічної теорії та політики, дав поштовх відродженню не лише стандартних неокласичних, а й багатоманітних неортодоксальних економічних поглядів. Макроекономічна теорія була суттєво доповнена дослідженням мікроекономічних основ економічної політики, відбулася й актуалізація мікроекономічного аналізу в цілому. Ось тут і було з'ясовано, що представники австрійської дослідницької традиції, неоліберали Л. фон Мізес та Ф. фон Хайєк, яких намагалися виштовхнути на периферію економічної науки, пронесли і зберегли впродовж теоретично неоднорідного ХХ століття ті концептуальні сутнісні ідейно-методологічні особливості австрійської школи, які не дали їй остаточно «розчинитися» в ортодоксальній неокласичній парадигмі.

Вивчення практичних питань соціально-економічної еволюції та трансформації економічних систем знайшло продовження в поглядах представника нових поколінь австрійської традиції М. Ротбарда, І. Кірцнера, Л. Лахманна, П. Бьоттке, Х. Уерта де Сото та дослідників творчого доробку школи – Р. Ебелінга, Р. Куббеду, Н. Беррі, Е. Штрайслера, Б. Калдвелла та ін. Разом з тим цілісного уявлення щодо поглядів представників австрійської економічної традиції на проблеми соціально-економічної трансформації сформовано не було, тим більше щодо розкриття особливостей австрійської традиції економічного аналізу в поясненні трансформації постсоціалістичних, пострадянських економічних систем.

Останні півтора десятиріччя ХХ століття, ознаменовані початком періоду глибоких трансформаційних зрушень у постсоціалістичних та пострадянських країнах та перші два десятиріччя ХХІ століття співпали з необхідністю переосмислення попередніх уявлень щодо ідентифікації та структуризації багатьох економічних теорій, в тому числі й австрійської,

щодо необхідності та потенційних можливостей використання їх теоретичного доробку в розбудові основ теорії трансформації економічних систем. Необхідним є узагальнення теоретико-методологічних підходів австрійського неолібералізму до проблем соціально-економічної еволюції та трансформації економічних систем.

На нашу думку, підхід австрійської неоліберальної теорії, а значить і австрійської традиції економічного аналізу загалом, більш придатний для принципового розуміння і пояснення суті й перебігу трансформаційних процесів з декількох причин.

По-перше, уникаючи використання математичного аналізу, представники австрійської дослідницької традиції, з одного боку, свідомо обмежують свою теорію, відкидаючи формалізацію причинно-наслідкових зв'язків, а з іншого – суттєво виграють внаслідок охоплення ширшого кола економічних явищ, збереження внутрішньої цілісності й несуперечливості економічної теорії та, головне – пропонують більш реалістичну модель людської поведінки [538, р. 43-58; 592].

По-друге, показовою є відсутність у працях представників австрійської традиції ідей рівноважного аналізу та започаткування дослідження ринкової нерівноваги, ринкового процесу [506; 530; 564; 566; 570; 590; 653]. У цьому проявляється методологічна продуктивність австрійського неолібералізму та неспроможність стандартної неокласики, висновки бездоганних теоретичних конструкцій якої реформатори зазвичай прагнули застосувати до нерівноважних, наперед невизначених станів. Абсолютна раціональність індивідів та оптимальність усіх прийнятих ними рішень, що є вихідними засновками вальрасівської системи загальної рівноваги, не можуть вважатися адекватними та реалістичними передумовами дослідження трансформаційних процесів. У цьому сенсі австрійська традиція економічного аналізу продукує динамічний нерівноважний підхід до дослідження реальної економічної поведінки.

По-третє, важливого значення в австрійській традиції набуває фактор часу – на відміну від інших шкіл маржиналізму та неокласики, австрійська школа подолала межі статичного підходу, інтегрувавши фактор часу до теорій цінності та відсотку. Ціннісні судження індивідів безпосередньо залежать від періоду часу, впродовж якого вони розраховують одержати задоволення своїх потреб. Фактор часу і пов'язана з ним невизначеність провокують помилки учасників обміну, перешкоджають встановленню загальної ринкової рівноваги на кшталт позачасової вальрасівської системи, в якій усі ціни та кількості визначаються миттєво й одночасно [536; 550; 607; 651; 659].

По-четверте, величини, задані у стандартній формалізованій неокласичній теорії у якості обмежень, а саме – наявні ресурси, ціни, впорядковані системи переваг економічних суб'єктів – представники австрійської традиції намагаються пояснити з позицій суб'єктивізму, через економічну діяльність індивідів та абстрактну, розумову оцінку цієї діяльності самими індивідами [487; 511; 646]. Тому, наприклад, Л. фон Мізес наполягав на реалістичному теоретизуванні з приводу ринкових явищ та їх поясненні, що невіддільні від теорії людської діяльності. Загальна ж теорія людської діяльності (праксиологія) є основою для розуміння логіки вибору загалом, зокрема в соціально-економічній сфері [209, с. 14-16].

Концепція динамічного процесу ринкової координації й спонтанного порядку також демонструє відмінності австрійської традиції економічного аналізу від неокласичної. Неокласична ортодоксія, використовуючи формалізовану логіку та математичний інструментарій, схильна виявляти ринкову взаємодію через множину функцій пропозиції та попиту, що цілком однозначно визначають стан ринкової рівноваги. Австрійська традиція вивчає процес встановлення ринкової рівноваги, точніше – процес прямування до рівноваги, репрезентує ринкову взаємодію як процес координації послідовних змін у часі та просторі в умовах глобальної невизначеності соціально-економічного середовища. Усі учасники ринкових

взаємодій діють відповідно до своїх знань, міркувань, очікувань, творчих схильностей, досвіду, виявляючи нові знання, інформацію та якісно нові можливості для конкуренції.

На думку Ф. фон Хайєка, розширений (спонтанний) порядок породжується еволюційним процесом розвитку, а його основу формує та підтримує певна сукупність норм та інституцій. Виникнення та еволюція спонтанного порядку є результатом безперервних взаємодій індивідів та природного процесу суспільного розвитку, а тому не може бути продуктом попереднього раціонального конструктивістського задуму. Таке розуміння соціально-економічного порядку ускладнює теоретичну можливість здійснення свідомого контролю над господарським життям та реалізацію економічної політики, спрямованої на одержання завчасно визначених результатів. Тому австрійські дослідники вказують на необхідність вивчення аспектів самоорганізації соціально-економічних систем та походження фундаментальних соціальних інституцій, а сучасну цивілізацію вони вважають складним переплетінням багатоманітних правил і норм – явних і неявних, усвідомлених і спонтанних.

Використання еволюційного підходу в економічній науці є закономірним явищем, адже у найбільш абстрактному значенні еволюційний процес є процесом вибіркового збереження інформації (як на генетичному рівні, так і шляхом успадкування норм та правил). Погляд представників австрійської традиції на використання еволюційного підходу в економічній науці у концентрованій формі представив, зокрема, Ф. фон Хайєк, зазначивши: «...великим непорозумінням, яке мало наслідком дискредитацію теорії соціальної еволюції, є переконання, що теорія еволюції складається із «законів еволюції». Це справедливо щонайбільше в певному особливому значенні слова «закон», але, безперечно, не має відношення (як часто вважається) до констатації необхідної послідовності окремих етапів чи фаз, яку має пройти процес еволюції і з якої можна методом екстраполяції вивести прогнози її майбутнього перебігу. Теорія еволюції у власному

розумінні цього слова дає лише пояснення певного процесу, результат якого може залежати від дуже великої кількості конкретних обставин... і тому не дозволяє прогнозувати майбутнього» [446, с. 47-48]. Отже, австрійська економічна традиція відмовляється від лінійної моделі соціально-економічного розвитку, доводячи її обмеженість, наполягає на дослідженні нелінійного типу економічного розвитку та використанні нелінійного типу економічного мислення.

Як розумова діяльність людини, так і її економічна діяльність керуються «нормами, які поступово, шляхом добору, еволюціонували в суспільстві, в якому вона живе, а отже, становлять продукт досвіду багатьох поколінь» [422, с. 31]. Соціальна еволюція виявляється у формі конкурентного відбору найбільш життєздатних традицій, звичаїв та інституцій. Відбір здійснюється не окремими індивідами, а їх групами – його витримують ті правила поведінки, які надають кращі шанси на виживання групам, які їх застосовують. Окремі групи впродовж тривалого експериментування відкривають правила з кращими адаптаційними характеристиками, механізм еволюційного відбору забезпечує одержання переваги цими групами, але й не знищує груп менш успішних. Норми і правила, що довели свою життєздатність в окремій групі, поширюються в усій системі через механізми навчання та наслідування. Впровадження єдиних і обов'язкових правил та формування законодавчих норм, додержуватися яких повинні всі без винятку економічні суб'єкти, охорона суспільних моральних цінностей та усталених традицій забезпечують подальший еволюційний розвиток соціально-економічної системи – фактично мова йде про становлення і підтримання інституційного «каркасу» економічної системи.

Прикладами самоорганізованих систем виступають мораль, право, ринок, усередині яких процес упорядкування досягається не централізованим керуванням, а регулярністю взаємодій між складовими елементами структури. Антитезою спонтанного порядку виступає порядок, утворений екзогенною силою, суб'єктом чи їх групою, що надає

структурної визначеності елементам системи, впорядковує їх за певним принципом та спрямовує рух системи. На думку представників австрійської традиції, можливими є тільки два шляхи: стихійне (еволюційне) самоутворення порядку або свідоме його створення відповідно до попереднього задуму, що становить відповідну дилему.

На відміну від свідомо встановлюваного порядку, орієнтованого на вирішення визначених завдань (прикладом чого є реформування), спонтанний порядок не підкоряється будь-якій явній меті, але допомагає індивідам реалізовувати сукупність їхніх цілей. Це не означає, що соціальна еволюція рухається оптимальною траєкторією, забезпечуючи виживання найефективніших інституцій, адже людський розум обмежений й не в змозі визначити, який саме набір інституцій є оптимальним й наскільки існуючий стан відхиляється від оптимуму. Австрійські економісти, зокрема Ф. фон Хайек, стверджували, що не тільки суспільство й ключові соціальні інституції, а й сама людська свідомість належить до структур, що самоорганізуються і є прикладами спонтанного порядку.

У ХХ та на початку ХХІ століття не спонтанний порядок, а саме реформування стало основним способом інституційного розвитку. Реформи є скерованою дією, засновуються на первинному задумі, передбачають цілепокладання, і тому протиставляються спонтанному порядку. Російський вчений В. Полтерович інтерпретує ідею розширеного порядку як звільнення економічної системи від будь-яких обмежень, що забезпечить її спонтанний розвиток, відбір ефективних напрямків діяльності та створення ефективних інституцій. Тому й проблеми ринкового реформування в Росії він пов'язує з обмеженістю концепції розширеного порядку, неможливістю формування і відбору ефективних інституцій, підтримання неефективних інституційних норм («інституційних пасток» за термінологією вченого) [312, с. 509-511].

Як вказує відомий дослідник наукової спадщини австрійської дослідницької традиції Р. Ебелінг, ХХ століття стало століттям «соціальних інженерів», що були впевнені у здатності людини до перетворення

суспільства згідно з попереднім задумом: «Політичні інститути, економічні системи, звичаї людей і навіть сам людський дух сприймалися як набір деталей дитячого конструктора, які можна знімати й переставляти на будь-який манер, обраний тими, хто володіє достатніми для цього волею і владою» [477, с. 353; 620]. Такими, на нашу думку, є наслідки інтелектуального домінування та практичного утілення ідей соціального конструктивізму.

Зазначимо, що ідеї радикального економічного реформування розробляли, пропагували й реалізовували провідні представники мейнстріму, пануючої неокласичної ортодоксії, далекі від знання теоретичних позицій австрійської економічної традиції. На думку австрійських неолібералів, радикальне реформування не здатне забезпечити сподіваних результатів, оскільки тотальна перебудова сучасного складно організованого суспільства за попередньо викресленими схемами приречене на невдачу. Планування реформ є недосконалим через обмеженість людського знання та об'єктивну неможливість концентрації інформації в єдиному центрі. «XX століття не знало нестачі у радикальних проектах, спрямованих на заміну інституцій, що сформувалися спонтанно, їх удосконаленнями, більш раціональними конструкціями: ринка – «централізовано керованою економікою», традиційної моралі – «науковою етикою», природної мови – штучною. ...ступінь складності розширеного порядку перевищує обмежені можливості людського розуму, який сам є його частиною» [140, с. 527]. Разом з тим свідомі дії із вдосконалення інституцій розширеного порядку можливі, адже кожна інституція повинна підпадати під раціональну критику і залишатися відкритою для спроб її вдосконалення. Досвід реформування східноєвропейських та пострадянських країн підтверджує правоту представників австрійської традиції: жодна глобальна перебудова, що одномоментно змінює увесь інституційний каркас суспільства, навіть коли рух здійснюється у правильному, потрібному напрямку, не може розвиватися по плану і завжди відхиляється від первинно поставлених цілей, породжуючи масу непередбачуваних, непрогнозованих побічних ефектів.

Таким чином, австрійська традиція економічного аналізу виявилася найчіткіше окресленою та найбільш довговічною порівняно з іншими маржинальними та неоліберальними науковими економічними осередками. Австрійські економісти безпосередньо не займалися розбудовою теорії трансформації соціально-економічних систем, більшою мірою зосереджуючись на проблемах еволюції. Виходячи з того, що трансформація є однією з форм соціально-економічної еволюції, австрійський підхід можна застосувати до вивчення закономірностей трансформаційних процесів.

При розробці первинної стратегії реформування постсоціалістичних економік інтелектуальна традиція австрійської школи, яка, як доведено, зокрема, у попередніх розділах, чітко відмежовується від ринкового фундаменталізму та опонує багатьом уявленням ортодоксальної неокласики, була повністю проігнорована. Економісти-теоретики повинні залучити до наукового вжитку та обґрунтувати ступінь практичного використання концепції спонтанного порядку та інших методологічних підходів австрійського неолібералізму.

Соціально-економічна еволюція виявляється у формі конкуренції між різними традиціями, звичаями та інституціями, результатом чого є конкурентний відбір найбільш життєздатних інституційних норм та правил. Перевагу у наслідуванні одержують не генетично успадковані ознаки, а вміння, навички та характеристики, набуті шляхом запозичення та навчання. Звідси висновок: мети реформування можна досягти лише поступовим, обґрунтованим вдосконаленням деяких з нині діючих інституційних норм та запозиченням найбільш вдалих зразків, а не одночасним зломом і перебудовою всіх існуючих інституцій.

Останні десятиріччя ХХ століття ознаменувалися розробкою, прийняттям та реалізацією розвиненими країнами на чолі з США пакету рекомендацій, що базуються, за переважаючою думкою, на теоретичних положеннях неолібералізму. Ці рекомендації одержали назву «Вашингтонський консенсус» і були реалізовані міжнародними фінансовими

організаціями, зокрема Міжнародним валютним фондом і Світовим банком для вирішення проблем економічного розвитку менш розвинених країн, які змушені були слідувати цим рекомендаціям в обмін на отримання кредитів.

Однією з цілей даного дослідження є розвінчання факту, що неоліберальна економічна теорія слугувала основою ухвалених рекомендацій. Ми виходимо з необхідності чіткого розмежування, з одного боку, теоретичних положень формалізованої неокласичної ортодоксії, які й заклали основу Вашингтонського консенсусу, та справжніх неоліберальних економічних ідей – з іншого. Так, в основу ухвалених рекомендацій були покладені ідеї та висновки теорій монетаризму, економіки пропозиції і раціональних очікувань, які в сукупності становили ядро економічного неоконсерватизму. Саме неоконсервативні економічні теорії в означений історичний період репрезентували переважно ідеї економічної ортодоксії – домінуючої парадигми, яка багато в чому наслідувала формалізовану неокласичну економічну теорію.

Запропонована політика включала такі рекомендації, як масштабна приватизація державної власності, підвищення рівня відкритості економіки, максимальна лібералізація ціноутворення та валютного регулювання, скорочення бюджетних витрат за рахунок скорочення державної підтримки реального виробництва, відмова від реалізації соціальних програм. Економічна політика під гаслом «Вашингтонського консенсусу» виявилася руйнівною, згодом була неодноразово розкритикована провідними світовими економістами. Так званий економічний неолібералізм, а насправді – постулати ортодоксальної неокласичної теорії виявилися згубними для України та інших пострадянських країн, де за умов відсутності відповідних ринкових інституцій та розвинутої ринкової інфраструктури наслідком їх реалізації стало утворення деформованих квазі-ринкових структур.

Приватизація перетворилася на своєрідний розподільний механізм, за допомогою якого була здійснена концентрація найбільш ефективних державних підприємств в руках людей, наближених до влади, чиновництва,

партійних функціонерів, колишніх господарників, криміналітету. Був запущений вкрай небезпечний механізм первісного нагромадження капіталу, пов'язаний з негативними соціальними наслідками: зростанням диференціації доходів населення, відсутністю середнього класу, бідністю, зубожінням і криміналізацією суспільства в умовах одночасного зростання масштабів корупції та ін.

Тому реалізація ортодоксальних неокласичних рекомендацій призвела, як це не парадоксально, до критичного сприйняття теоретичних і практичних рекомендацій неолібералізму саме через підміну понять. То в чому ж проявляється сутність лібералізації сучасного економічного життя, яку посилюють глобалізаційні процеси? Лібералізація сучасної економічної системи є відображенням об'єктивних закономірностей сучасного економічного розвитку, а також підкріплюється активною політикою наднаціональних структур і міжнародних організацій, що реалізують суб'єктивне начало цього процесу. Загальновживане, проте вкрай примітивне тлумачення лібералізму як невтручання держави в економічне життя та реалізації політики фритредерства має відійти в минуле. Як і спроба нав'язати вимоги вільного ціноутворення, відкриття кордонів та інше у вигляді ключових ознак внутрішньої і зовнішньої ліберальної економічної політики. Реформаторська риторика безумовно містила елементи класичних ліберальних і неоліберальних ідей, проте реальні вимоги та дії реформаторів перебували у площині ортодоксальної неокласичної економічної теорії.

Крім того, слід визнати, що абсолютний, «чистий» лібералізм не був реалізований у жодній з економічних систем, які іменують себе сучасними ринковими або змішаними [265]. Як і саме поняття капіталізму вільної конкуренції (ринкової економіки), це своєрідний фетиш, ідеальна модель. І більше: всі країни, які були або є світовими лідерами, в тому чи іншому варіанті, тією чи іншою мірою, в той чи інший історичний період активно впроваджували протекціонізм (Іспанія, Голландія, Англія, США, Німеччина, Японія). З урахуванням цих обставин виникає закономірне питання: у чому

полягає цінність ліберальної ідеї (традиції), привнесеної в економічну науку генієм Адама Сміта і чому ми, сучасні економісти, повинні бути послідовними прихильниками лібералізації?

Справжній, істинний неолібералізм базується на розумінні людини як самодостатньої цінності, пріоритетності людської дії, самоповазі, самореалізації та самовдосконаленні людини. Усі ці «само-» не виникають в ізольованому середовищі, вони ґрунтуються на взаємодії індивідів, їх взаємоповазі, взаєморозумінні та взаємопідтримці. У цьому сенсі неолібералізм скрупульозно вивчає і слугує творенню повноцінного складного інституційного простору, узгодженого з пріоритетними індивідуалістичними початками та з взаємовигідною діяльністю, передусім економічною.

Лібералізація в економічній сфері повинна розглядатися як рух до економічної свободи в найширшому розумінні [25; 83; 159], зокрема за такими напрямками:

- гуманізація економічного простору – забезпечення основ конкурентного доступу, недискримінації, гендерної рівності;
- людиноцентризм соціально-економічної системи;
- інституціоналізація взаємовідносин між різноманітними економічними суб'єктами; дерегуляція окремих сфер економічного життя;
- прозорість і транспарентність економічних відносин.

Саме тому концептуальні засади неоліберальної теорії щодо економічної свободи та лібералізації не замикаються у колі індивідуальних намірів та дій [418; 449; 450] – економічна свобода не здатна реалізуватися ізольовано, вона ґрунтується на механізмах суспільної взаємодії індивідів і тим сприяє становленню інституційного середовища. Останнє, в свою чергу, породжує рух у напрямку економічної свободи, який забезпечує, згідно нашим переконанням, самовідновлення і взаємообумовленість процесів лібералізації та інституціоналізації. Окрім того, сучасні інтеграційні та глобалізаційні

процеси, які є відображенням об'єктивних закономірностей соціально-економічного розвитку, сприяють подальшому поширенню неоліберальних підходів у теорії та на практиці [254].

Першоосновами ідентифікації, впровадження та подальшої реалізації неоліберального концепту економічної свободи ми вважаємо такі принципові підходи [277]:

- додержання наперед визначених правил і норм в економічній діяльності;
- інституціоналізація економічних взаємодій індивідів та економічного середовища в цілому;
- формування конкурентного характеру ринків;
- забезпечення основ конкурентного доступу до економічних ресурсів;
- рівний доступ до інфраструктури усіх учасників ринку;
- відсутність дискримінації в економічній діяльності;
- повага до власності як ключової економічної інституції;
- законодавчий захист приватної власності;
- дерегуляція окремих сфер економічного життя;
- усвідомлення економічної свободи й відповідальності усіма економічними суб'єктами;
- посилення відповідальності економічних суб'єктів і держави за наслідки економічної діяльності;
- розбудова/підтримання обмеженої за розміром і функціями та сильної за повноваженнями держави;
- усвідомлена відмова від патерналістського типу держави;
- прозорість економічної діяльності й економічних процесів в усіх сферах;
- лібералізація підприємницької діяльності;
- формування сприятливого інституційного середовища щодо дозвільного і ліцензійного регулювання та ін. [277; 598].

В ході тривалого соціально-економічного розвитку, нелінійних процесів засвоєння й імплементації означених принципових підходів, неоліберальний концепт економічної свободи набув власної ідентичності, а у процесі взаємодій з іншими концептами розвитку економіки і суспільства довів своє право на існування та практичне втілення [80; 184; 185]. Останнє стає можливим на основі певного спрощення багатоманітних неоліберальних підходів [147; 159], які в площині практичної реалізації тісно корелюють із показниками, якими вимірюється інтегрований індекс економічної свободи. Ці групи показників (індикаторів) у цілому презентують неоліберальний ідеал мінімальної держави (уряду) з обмеженими функціями. У світі щорічно оцінюється досягнутий країнами рівень економічної свободи [529; 539] шляхом їх рейтингового оцінювання на основі порівняння укрупнених груп показників, основні блоки яких представлені на рис. 5.1.



Рис. 5.1. Основні блоки індикаторів економічної свободи.

Джерело: складено автором за [529;539].

Звіт «Економічна свобода у світі», опублікований 2019 року [97; 529], базується на даних 2017 року – це традиційна практика дослідницького центру Інституту Фрейзера, що дозволяє гарантовано одержувати і ретельно опрацьовувати широкий масив статистичних даних за більш ніж

півторастами країнами світу. Звіт аналізує дані по 162-х країнах та територіях світу шляхом розрахунку інтегрованого індексу економічної свободи на основі 42-х показників, які характеризують вплив державної політики та інституційного середовища на економічну свободу в окремих країнах. Усі досліджувані країни поділені на чотири квартали – від першого, який містить 40 найбільш економічно вільних країн, до останнього, четвертого, до якого включено економічно невільні країни.

Країни з високим рівнем економічної свободи мають значно вищий дохід на душу населення та кращі показники розвитку [97; 539]. Так, у 2017 році ВВП на душу населення найвільніших країн становив 36 770 доларів США, тоді як найменш економічно вільних – 6 140 доларів США. Більше того, річний дохід найбідніших 10 відсотків населення у країнах першого квартала – 10 646 доларів США, тоді як четвертого – лише 1 503 доларів США. У найвільніших країнах, порівняно з найменш економічно вільними очікувана тривалість життя вища більш ніж на 14 років, дитяча смертність нижча майже у 7 разів, рівень крайньої бідності нижчий майже у 15 разів (1,82 % та 27,22 % відповідно) [529].

Отже, одним із прикладів практичного втілення неоліберального теоретичного концепту служить інтегральний індекс економічної свободи [97; 540], що об'єднує систему показників, які вимірюють рівні економіко-політичної та інституційної підтримки економічної свободи в окремих країнах світу. Розмір держави (уряду) в економіці дозволяє оцінити низка показників: обсяг державного споживання, величина державних інвестицій, кількість державних підприємств, найвищі граничні ставки оподаткування доходів та заробітних плат, обсяг державних трансфертів та субсидій [529; 539]. Серед факторів, що дозволили Україні дещо покращити цей блок показників, можна виокремити запровадження системи державних закупівель ProZorro та суттєве зниження розміру єдиного соціального внеску [109; 318].

Філософсько-методологічний контекст розрахунку розміру уряду обумовлюється цілком зрозумілими міркуваннями відносно того, якими є

існуючі обмеження та вірогідні загрози для економічної свободи. Як відомо, вільний особистий вибір споживачів та виробників істотно обмежується державними діями та ухваленням державною владою певних рішень. Економічна свобода суттєво звужується в умовах зростання обсягів державних закупівель, урядових видатків, підвищення рівня оподаткування, збільшення кількості підприємств, що належать державі та ін. [97; 540]. Так, наприклад, кількість державних підприємств в Україні залишається значною, останніми роками становить близько 3,5 тис. підприємств, проте у планах уряду залишити у державній власності 766 із наявних 3643 підприємств, а решту – приватизувати [137]. Показники рейтингу, звичайно, не оцінюють планів, а лише результат виконання, тому виваженість рішень та ефективність приватизації вдасться оцінити лише у наступні роки, особливо враховуючи перманентну практику невиконання планів приватизації.

Оцінювання правової системи та рівня захисту прав власності як наріжних каменів економічної свободи відбувається шляхом вивчення засадничих принципів функціонуючої в країні економіко-правової системи, рівня її цивілізованості, рівня розвиненості громадянського суспільства. Найважливішим іще від часів класичного лібералізму був і залишається захист особистих майнових прав (прав власності), фактично система охорони і захисту індивідів та їхнього законно набутого майна державою [211; 360], наразі, наприклад, в українських реаліях – захист від рейдерства. Окрім забезпечення державою правового захисту економічної сфери життєдіяльності індивідів, оцінювання правової системи та рівня захисту прав власності також враховує ступінь впливу на економічну свободу сформованих у державі принципів правозастосування щодо контрактів, втрат бізнесу від злочинності тощо. Прихильники неоліберального концепту економічної свободи, а за ними і дослідники інституту Фрейзера, вважають належне функціонування правової системи та функцію захисту прав індивідів та бізнесу найважливішими функціями уряду [540]. В українських умовах ці функції є одночасно і найвразливішими.

До індикаторів рівня розвиненості правової системи належать: незалежність і неупередженість судової влади, несуперечливість законодавства, надійна робота правоохоронних органів, здатність силових структур до втручання у судочинство і політичні процеси [529] та ін. Логіка цієї групи показників зрозуміла, адже створення належної інституційної матриці правового забезпечення і регулювання економічних трансформацій та подальшого соціально-економічного розвитку набуває першочергового значення. Реалії економіки України, які унеможливають покращення позицій у рейтингу економічної свободи за цим блоком, це, зокрема, суперечливість законодавства, невпевненість у справедливості правосуддя, упередженість судової влади, можливість тиску на судові рішення з боку силових, підприємницьких структур та державних органів.

Надзвичайно важливими є індикатори, що оцінюють наявність або відсутність надійних грошей. Використовувані показники відбивають темпи зростання грошової маси, перебіг інфляційних процесів, ступінь валютної лібералізації, зокрема можливість відкриття банківських рахунків у іноземній валюті. Теоретичним підґрунтям оцінювання рівня надійності грошей є висновки економіко-теоретичних досліджень про те, що інфляція зменшує вартість доходів і заощаджень усіх без винятку економічних суб'єктів. Як відомо, у ситуаціях високої та нестабільної інфляції очікування економічних суб'єктів погіршуються, що обмежує реалізацію економічної свободи.

Окрім того, в Україні до кінця 2018 року зберігалися суттєві обмеження на здійснення операцій з іноземною валютою. Коли ж нарешті лібералізацію валютних операцій було унормовано, з'ясувалося, що нею масово може скористатися транснаціональний спекулятивний капітал, а не реальний іноземний інвестор [598]. З іншого боку, перехід до режиму інфляційного таргетування в Україні відбувся доволі болісно, шляхом значної девальвації національної грошової одиниці у 2014 році, і наразі не забезпечив головного – довіри до національної валюти.

Важливим елементом економічної свободи у сучасному глобалізованому світі є свобода торгівлі на міжнародному рівні. Вона передбачає можливість купівлі, продажу, укладання договорів в умовах, коли свобода обміну поширюється на підприємства та приватних осіб в інших країнах. Протекціоністська політика обмежує здатність громадян брати участь у добровільному обміні з іншими країнами, тобто зменшує їх економічну свободу [265; 540]. Разом з тим свобода торгівлі несе потенційну загрозу більш вигідних торгівельних дій розвинених країн і нанесення втрат іншим, тобто здатна суттєво порушувати принцип взаємовигідної й еквівалентної торгівлі. Наразі реаліями глобалізованого світу стає не просто протекціоністська політика урядів країн-лідерів світової економіки, передусім США та Китаю, а й відкриті торгівельні війни між ними.

Індикатори цього блоку спрямовані на оцінювання наявності і рівня торгівельних обмежень, а саме: тарифних обмежень зовнішньої торгівлі, масштабів квотування товарів, прихованих адміністративних обмежень, регуляторних торгівельних бар'єрів. Підлягають врахуванню і дії держави, спрямовані на контроль обмінного курсу, руху капіталу і робочої сили, обмеження іноземної власності та інвестицій. Окремо оцінюється вартість дотримання нормативних вимог щодо експортно-імпортних операцій [529]. Таким чином, високі рейтингові оцінки у цій групі стають можливими лише за умови низьких митних тарифів, прозорого та ефективного адміністрування митних процедур, наявності вільно конвертованої валюти, лібералізації руху матеріального, людського та інших видів капіталу. Поступово відбувається певний поступ України у напрямку лібералізації руху капіталу, проте значною проблемою було і залишається прозоре адміністрування митних стягнень та подолання корумпованості цієї сфери.

Поруч із забезпеченням свободи торгівлі на міжнародному рівні концепт економічної свободи передбачає лібералізацію регулювання підприємницької діяльності усередині країни. Цим обґрунтовується необхідність оцінювання наявності/відсутності обмежень обміну, перешкод на шляху управління

власним бізнесом, ускладнень з працевлаштуванням чи отриманням кредитів. Отже, цей блок послуговується сукупністю показників, що оцінюють внутрішню, ендогенну спрямованість державного (урядового) регулювання.

Оцінювання наявних обмежень щодо управління власним бізнесом безпосередньо пов'язане із адміністративними, ліцензійними, податковими інструментами його регулювання, а також враховує приховані статті витрат – вартість відкриття бізнесу, дотримання вимог податкового законодавства, розміри додаткових платежів і хабарів [539]. Значна корумпованість економічних відносин в Україні, високий рівень тіньової економіки, поширені традиції ухиляння від сплати податків впродовж усіх років незалежності не дозволяють покращити існуючу позицію у рейтингу.

Як відомо, непродумані регуляторні дії здатні суттєво обмежувати вхід на ринки, перешкоджати свободі добровільного обміну, знижуючи рівень економічної свободи. Йдеться про обмеження свободи обміну на ринку кредитних ресурсів, наприклад щодо кредитування приватного сектору та контролю рівня ставок за кредитами; обмеження економічної свободи шляхом рестриктивного регулювання ринку праці, зокрема жорстких процедур найму, звільнення, укладення колективних договорів та ін.

Поточне становище України у рейтингу економічної свободи за окремими блоками індикаторів представлено у табл 5.1. Україна була і залишається єдиною європейською країною, що перебуває в останньому квартилі рейтингу, є економічно невільною країною, і одночасно з цим залишається найбільш провальним в останньому десятиріччі став 2015 рік – країна опустилася на 148-е місце рейтингу із 159 країн світу, у 2016-2017 роках становище дещо стабілізувалось, хоча й на вкрай низькому рівні – Україна посіла 138-е і 135-е місця відповідно із 162-х країн світу [529; 539]. Позицію вдалося покращити за рахунок зменшення розміру уряду [137; 318] та вдосконалення регулювання кредитного ринку.

Таблиця 5.1

Позиції України у рейтингу економічної свободи у 2017 р.

Блоки індикаторів (групи показників) економічної свободи	Показник (в балах)	Позиція у рейтингу
Розмір уряду	7,16	43
Правова система	4,44	108
Надійні гроші	4,99	159
Свобода міжнародної торгівлі	6,78	100
Регулювання	6,44	125
Інтегрований індекс економічної свободи	5,96	135 місце із 162-х країн

Джерело: складено автором за [529]; розрахунок показників рейтингу 2017 року згідно розробленої методології здійснюється у 2019 році.

Показово, що й інші важливі показники соціально-економічного та гуманітарного розвитку також виявляють кореляцію зі ступенем економічної свободи та демонструють переваги більш вільних країн і є такими: очікувана тривалість життя становить 80,7 років у країнах із верхнього квартиля економічної свободи і 64,4 роки у країнах із нижнього; рівень додержання політичних та громадянських свобод в економічно вільних країнах значно вищий; гендерна рівність вища в економічно вільних країнах; рівень щастя значно вищий в економічно вільних країнах [97, с. VII; 539].

Разом із такими невтішними оцінками існують поодинокі приклади розширення лібералізації економіки України, зокрема шляхом реалізації заходів з імплементації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, що передбачають формування конкурентного характеру ринків, рівного доступу до інфраструктури усіх учасників ринку (користувачів різних форм власності), лібералізації підприємницької діяльності, формування сприятливого інституційного середовища, зокрема щодо дозвільного і ліцензійного регулювання. Подібна лібералізація повинна відбуватися на засадах неоліберального вчення: компетентності, повноти і доступності інформації, забезпечення прозорості комунікацій та відповідальності.

В контексті австрійського неоліберального вчення та австрійської дослідницької традиції заслуговують на увагу деякі напрями та приклади лібералізації та подальшої інституціоналізації окремих галузей та сфер економіки України, зокрема:

- забезпечення підтримання конкурентного характеру ринків та дерегуляції підприємницького середовища;
- лібералізації ринку інтелектуальної власності;
- лібералізації економічних відносин в інфраструктурних галузях;
- лібералізації регулювання та інституціоналізації фондового ринку;
- трансформації засновків податкової системи та концепції податкової реформи від квазіліберальних до справжніх ліберальних засад.

Обґрунтування заходів щодо забезпечення підтримання конкурентного характеру ринків, на наш погляд, необхідно здійснювати на засадах транспарентності та недискримінаційного доступу відповідно до неоліберальних настанов. Це потребує, зокрема: формулювання принципів і завдань реалізації проконкурентної економічної політики в контексті імплементації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС; обґрунтування необхідності лібералізації контролю за економічною концентрацією з одночасним підвищенням рівня прозорості і відповідальності учасників ринку, спрощення дозвільних і ліцензійних процедур, започаткування і ведення діяльності на відповідних ринках, зниження бар'єрів входження на ринок з метою підвищення конкурентного характеру економіки.

Тенденція до збільшення кількості монополізованих ринків та ринків з домінуючим становищем суб'єктів господарювання [11] повинна орієнтувати діяльність Антимонопольного комітету України з проведення конкурентної на реалізацію антимонопольної політики, адже посилення монополізації не сприяє підвищенню конкурентоспроможності економіки України. Проте в умовах, коли монополізація і конкурентоспроможність рухаються однонаправлено, така необхідність може бути піддана критиці. Так, у світовому рейтингу глобальної конкурентоспроможності, Україна за рік

втратила 6 позицій – перемістилася з 79-го на 85-е місце. Глобальний індекс конкурентоспроможності поєднує макро- та мікроекономічні (зокрема, бізнес-аспекти) показники конкурентоспроможності країн світу і містить більш ніж 110 складових. Рейтинг конкурентоспроможності країн належить до переліку найважливіших документів, на підставі яких міжнародні компанії ухвалюють рішення про здійснення інвестиції. Україна залишається країною з найменш конкурентоспроможною економікою в Європі, а наша економіка фактично характеризується посиленням тенденції до монополізації [11].

Загальна тенденція останніх років до послаблення конкурентного характеру товарних ринків України має не лише поточні й короткострокові наслідки, що в кожному конкретному випадку прораховуються й аналізуються АМКУ, а й довгостроковий вплив на стан конкуренції, який іноді залишається недостатньо вивченим. У цьому зв'язку постає необхідність запровадження моніторингу *ex post* – стану конкуренції на ринках після здійснення відповідних дій (економічної концентрації, припинення узгоджених дій, проявів недобросовісної конкуренції тощо).

В умовах, що склалися повинен реалізовуватися раціональний дуалізм антимонопольної політики, її різнонаправленість з врахуванням поточного стану конкурентних відносин на відповідних ринках – від конкурентних ринкових структур, де основним завданням є підтримання відповідного стану і заходи щодо сприяння підприємництву до жорсткого антимонопольного регулювання на ринках, де процеси домінування і монополізації посилюються. Особливо загрозливим є стан конкуренції і структура товарних ринків у паливно-енергетичному комплексі, де частка продукції, реалізована на конкурентних ринках, поступалася навіть тим секторам економіки, де зосереджені ринки природних монополій (транспорт, зв'язок тощо). Негативною тенденцією є й та, що частка конкурентних ринків скорочується за рахунок зростання часток монополізованих ринків або ринків з ознаками індивідуального домінування, де конкуренція практично відсутня, а не за

рахунок збільшення кількості ринків з олігопольною структурою, де конкуренція залишається можливою за певних умов.

Так, на ринки з ознаками одноосібного домінування у 2019 році (частка найбільшого суб'єкта господарювання становить понад 35 відсотків) припадала майже третина загального обсягу реалізації продукції, і близько 10 відсотків % загального обсягу реалізації припадало на монополізовані ринки (частка найбільшого суб'єкта господарювання становить понад 90 відсотків). Разом з тим, підвищення частки ринків з конкурентною структурою, які на сьогодні забезпечують реалізацію близько 43 відсотків загального обсягу продукції в Україні та ринків з олігопольною структурою, де конкуренція потенційно можлива, є завданням не тільки і не стільки регулюючого органу – Антимонопольного комітету України, а спільним завданням органів державної влади щодо створення сприятливих умов розвитку конкурентного середовища в економіці України, зокрема реалізації політики сприяння малому та середньому підприємству, стимулювання реалізації інноваційного характеру підприємницької діяльності тощо [11].

В контексті імплементації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС повинно відбутися формулювання чітких принципів і завдань з реалізації проконкурентної економічної політики передусім в частині взаємоузгодження конкурентної (антимонопольної) та промислової політики.

Ринок інтелектуальної власності потребує подальших змін у напрямку лібералізації. Остання не означає повної свободи дій на ринку або його неврегульованості. Лібералізація своїм підґрунтям повинна мати завершення формування інституційних засад ринку інтелектуальної власності (інституціоналізацію ринку), адже наразі ключовою проблемою є існування застарілої законодавчої та нормативної бази щодо захисту прав інтелектуальної власності.

Уряд України, всупереч зобов'язанням відповідно до умов поглибленої та всеосяжної зони вільної торгівлі (ПВЗВТ) з ЄС, що вступила в силу майже півтора роки тому, досі не подав на розгляд до Верховної Ради більшість

законопроектів у сфері захисту прав інтелектуальної власності. Тому представництво ЄС в Україні на початку червня 2017 р. оцінило реформи у сфері інтелектуальної власності як повільні й констатувало, що чинне законодавство України не містить адекватних норм для забезпечення ефективного дотримання прав інтелектуальної власності. Ухвалення законів відповідно до зобов'язань в рамках угоди покликане забезпечити тіснішу інтеграцію до світової системи торгівлі, залучити іноземні інвестиції, запобігти подальшим втратам правовласників.

Передусім мова йде про пакет із чотирьох законів, спрямованих на захист інтелектуальної власності, які були підготовлені спільно з експертами ЄС ще у 2015 році про: авторське право і суміжні права; патенти на винаходи та корисні моделі; створення національного офісу інтелектуальної власності; організацію колективного управління. Ухвалення цього пакету здатне посприяти реалізації інституційного забезпечення відносин інтелектуальної власності, остаточному інституційному оформленню та подальшій лібералізації ринку. Затягування процедури проходження законів чи відвертий саботаж відповідних законопроектів (вони досі перебувають на розгляді Міністерства економічного розвитку і торгівлі) стає чинником підриву довіри до нашої країни, завдає шкоди законним інтересам тисяч місцевих і міжнародних правовласників.

Подальша лібералізація ринку має базуватись на реалізації завдань інституціоналізації у поєднанні з належним інфорсментом захисту прав інтелектуальної власності та запровадженням невідворотності покарання за порушення прав інтелектуальної власності. Інфорсмент повинен охоплювати захист контрактів, забезпечення виконання узятих на себе зобов'язань, а в крайніх випадках – примус до їх виконання.

На нашу думку, однією із найбільш проблемних ділянок економічного реформування в аспекті лібералізації економічних відносин виступають галузі інфраструктури. На основі нашого дослідження були внесені пропозиції до Міністерства інфраструктури України, які враховані при

розробці заходів з імплементації Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Ці пропозиції та рекомендації стосувалися, зокрема розробки проєкту Закону України «Про залізничний транспорт» (гл. 4):

- обґрунтування заходів щодо забезпечення конкурентного характеру ринку для операторів залізничного транспорту, рівного доступу до інфраструктури усіх учасників ринку (користувачів різних форм власності), лібералізації підприємницької діяльності на залізничному транспорті, формування сприятливого інституційного середовища, зокрема щодо дозвільного і ліцензійного регулювання з метою підвищення конкурентоспроможності та якості послуг залізничного транспорту (гл. 4);

- запровадження вільного тарифоутворення в нерегульованій державою сфері створення системи безпеки у відповідності до норм ЄС на основі ключових положень неоліберального економічного вчення (гл. 2);

- проведення інституційних та організаційних реформ у сфері державних закупівель, зокрема впровадження системи електронних закупівель на засадах конкурентного доступу, недискримінації та прозорості відповідно до неоліберальних настанов.

Виходячи з того, що австрійське неоліберальне вчення сприймає податкову політику як один з невід'ємних чинників урядової участі у функціонуванні економічних систем, а теорію оподаткування визнає імманентною ринковому процесу, стан податкової системи і механізми реалізації податкової політики заслуговують на увагу австрійських учених. Це дозволяє нам більш детально зупинитись на оцінці сучасного стану податкової системи України, а також вже реалізованих та наразі пропонуваніх концепцій податкового реформування, які певною мірою відображають окремі напрямки впливу австрійської традиції економічного аналізу на сучасний розвиток української економіки.

Сучасна податкова система сформувалась за роки незалежності України під впливом багатьох чинників, як зовнішніх так і внутрішніх, і в цілому має арсенал податків, зборів, обов'язкових платежів, що використовуються в

країнах ЄС. Разом з тим, важливим є з'ясування особливостей формування і сучасного стану оподаткування в Україні в контексті необхідності проведення ліберальної податкової реформи, врахування кращого міжнародного досвіду щодо проведення реформ в оподаткуванні, вивчення причин та наслідків низького рейтингу України за показником сплати податків в рейтингу *Doing Business* [658]. Актуальним є здійснення ретроспективного аналізу і дослідження сучасного стану податкової системи України, а також визначення основних тенденцій податкових змін в контексті неоліберальної економічної теорії.

Дискусії про прогресивність/пропорційність податків, про види і форми податкових платежів та інші залишаються актуальними впродовж багатьох століть. Однак реальна проблема, на якій потрібно зосередити увагу – це кількість грошей, якою кожен громадянин зобов'язаний профінансувати державу. Яка частина суспільного продукту може бути утримана з кишень виробників і споживачів? Чий інтереси повинні бути першочерговими: платника чи держави? Яку частку доходів і ресурсів можливо і потрібно примусово вилучати на користь держави, тобто на користь не-виробників, неефективних виробників, соціальних перерозподільчих запитів?

Неоліберальний підхід до проблем оподаткування ґрунтується на тому, що будь-які рішення і дії щодо систем, видів і принципів оподаткування вивчаються з позицій індивіда, а не держави. У цьому контексті цікавою видається та шквальна критика, якій прихильники австрійської ліберальної традиції піддають, здавалося б, своїх ідейних однодумців – прихильників економічного неоконсерватизму. Маємо на увазі критичне ставлення, зокрема М. Ротбарда і Ф. фон Хайєка, до славнозвісної кривої Лаффера. У 90-х роках ХХ ст. переважна більшість учених-економістів послуговувалася цим емпіричним інструментом, а державні органи перетворили аналітичні висновки з кривої Лаффера на «керівництво до дії». Саме тоді М. Ротбард заявив про підміну понять, адже прихильники економіки пропозиції стверджували, що необхідно прагнути до податкової ставки, яка максимізує

податкові надходження. Однак на питання про те, чому ми повинні вважати максимізацію доходів уряду цільовою функцією, прихильники економіки пропозиції не відповіли [622, р. 82]. Здавалося б, прихильники вільного ринку повинні виступати за мінімізацію внесків до бюджету держави, захищати інтереси приватного сектора. Прихильники економіки пропозиції фактично опікувалися державними інтересами, а не приватними. Вони керувалися тим, що результат усіх податкових змін повинен бути нейтральним щодо доходів бюджету і виключили з обговорення питання щодо загального обсягу податкового доходу [338; 622].

Суб'єктивно-психологічний підхід австрійської школи поширюється й на податкову теорію. Так, платники податків мають свою суб'єктивну оцінку форми оподаткування, незалежно від загальної суми, яка вилучається. Якщо суми податку I та податку II, що вилучаються, є однаковими, це не означає, що у платника сформоване однакове ставлення до самого процесу сплати податків. Порівняємо, наприклад, можливе ставлення до прибуткового податку і податку на споживання. Сплата прибуткового податку відбувається шляхом примусового, інколи нав'язливого дослідження всемогутнім податковим органом багатьох аспектів життя платника податків. Індивіду доводиться вести облік своїх доходів, витрат, податкових відрахувань, старанно заповнювати податкові декларації тощо. Акцизний податок (як приклад податку на споживання) не вторгнеться в особисте життя й не стане вивчати джерела доходів, тому право особи на приватність не порушується. Разом з тим за допомогою акцизу можна обмежувати (стимулювати) споживання тих чи інших благ. Індивід, оцінюючи переваги або недоліки різних видів оподаткування, вочевидь буде обирати заплатити вищу ціну, але уникнути втручання податкової служби в своє особисте життя. Ще однією перевагою податку на споживання є його практично автоматична пропорційність, тоді як оподаткування доходів переважно прогресивне. Пропорційність вважається ознакою справедливого і досконалого податку.

Формування податкової системи України розпочалося на початку 90-х років ХХ ст. ухваленням Закону України «Про систему оподаткування» (1991). Аналіз економічної доцільності, законодавчих документів і практичних дій дозволяє виокремити кілька етапів еволюції податкової системи України:

1 етап – 1991-1996 рр. – становлення вітчизняної податкової системи;
2 етап – 1997-2003 рр. – формування жорсткої моделі податкової системи;
3 етап – 2004-2010 рр. – етап удосконалення вітчизняної податкової системи;
4 етап – з 2010 по теперішній час – етап інституціоналізації податкової системи України. Кожен з етапів характеризувався ухваленням низки нормативно-правових актів (законів, стратегій, концепцій), що визначали базові правила оподаткування та стратегічне і середньострокове бачення розвитку вітчизняної податкової систем (табл. 5.2).

Закономірно, що з проголошенням Україною незалежності в 1991 році почалась розбудова вітчизняної податкової системи, особливістю якої була відсутність будь-якого досвіду справляння основних податків як інструментів регулювання соціально-економічного розвитку країни. Ухвалення Податкового кодексу України (ПКУ) знаменувало етап інституціоналізації податкової системи. ПКУ як спеціальний закон регулює відносини, що виникають у сфері сплати податків і зборів; визначає перелік податків і зборів, що сплачуються в Україні та порядок їх адміністрування; платників податків і зборів, їх права та обов'язки; компетенцію контролюючих органів, повноваження та обов'язки їх посадових осіб при здійсненні податкового контролю, а також відповідальність за порушення податкового законодавства [310].

З ухваленням Податкового кодексу України скоротився перелік податків у 2010 році з 28 до 18 щодо загальнодержавних, з 14 до 5 щодо місцевих податків, у 2014 відбулось подальше скорочення кількості: до 7 загальнодержавні, до 4 - місцеві [310]. Запроваджується податок на майно, проте потребує вирішення питання його справедливості та ефективності.

Етапи еволюції податкової системи України

	Зміст етапу
<p><i>1 етап (1991-1996)</i></p> <p><i>Становлення вітчизняної податкової системи квазі-ліберального типу</i></p>	<p>Часті зміни законодавства, низький рівень сплати податків і кваліфікації податкових органів (у 1994 р. декілька разів змінювався об'єкт оподаткування податку на прибуток підприємств, розмір відрахувань на загально-обов'язкове страхування доходив до 90 % фонду оплати праці, у 1995 р. об'єктом оподаткування визначено балансовий прибуток і запроваджено диференційовані ставки податку на прибуток підприємств залежно від виду діяльності).</p>
<p><i>2 етап (1997-2003)</i></p> <p><i>Формування жорсткої податкової системи з елементами силового тиску</i></p>	<p>Формується система фіскального контролю за суб'єктами оподаткування, створюється податкова поліція, посилюється податковий тиск, запроваджується пропорційна шкала оподаткування податку на прибуток підприємств зі ставкою 30%, запроваджується існуючий й сьогодні порядок оподаткування доданої вартості, відбувається зниження ставки ПДВ 28% до 20%.</p>
<p><i>3 етап (2004-2010)</i></p> <p><i>Удосконалення вітчизняної податкової системи</i></p>	<p>Запроваджується пропорційна ставка податку з доходів фізичних осіб 13% замість прогресивної шкали, з подальшим підвищенням до 15 %, замість неоподаткованого мінімуму доходів громадян запроваджується податкова соціальна пільга, змінюється термін перенесення збитків з податку на прибуток з 60 місяців до 36, а в подальшому до 12 місяців.</p>
<p><i>4 етап (з 2010 по теперішній час)</i></p> <p><i>Інституціоналізація податкової системи України</i></p>	<p>Відбувається формальне скорочення з 28 до 18 загальнодержавних і з 14 до 5 місцевих податків та зборів (за рахунок малоефективних і не діючих), змінюється методика обчислення податку на прибуток (перехід від податкового до бухгалтерського обліку, але з податковими різницями), ставка поступово знижується з 25% до 18%, запроваджується слабо прогресивна шкала податку з доходів з граничною ставкою 17 %, а з 2015 р. 20%, у 2016 р. – пропорційне оподаткування зі ставкою 18 %.</p>

Джерело: складено автором за [100; 279; 293; 310].

Необхідною умовою використання цього податку є запровадження дієвого механізму оцінки вартості майна та забезпечення ефективного використання нерухомості, земельних ділянок. Очікується, що місцеві ради отримають фінансові важелі (встановлення ставок, пільг) реального впливу на рівень надходжень від місцевого оподаткування.

Тільки криза 2014 року змусила запровадити оподаткування пасивних доходів: процентних доходів, отриманих від розміщення коштів на депозитних банківських рахунках, вводиться ПДВ на лікарські препарати (раніше вони звільнялись від ПДВ), у 2015 році підвищується гранична ставка ПДФО до – 20%, запроваджується військовий збір – в розмірі 1,5% від фонду оплати праці як тимчасовий захід на час проведення антитерористичної операції на Сході.

Як і попередніми роками, податок на доходи фізичних осіб (включаючи військовий збір), акцизний податок та екологічний податок є бюджетоутворюючими у формуванні державного та місцевих бюджетів. ПДВ і мито – виключно доходи державного бюджету, тоді як місцеві податки і збори є джерелом доходів бюджетів органів місцевого самоврядування. Підтвердженням недостатньої ефективності системи оподаткування в Україні є надзвичайно низькі позиції в міжнародних рейтингах, що характеризують податкові інститути країни.

Одним з показників, що визначають рівень розвитку податкової системи, є податкове навантаження на платників податків. Так, рівень податкового навантаження в Україні визначається за методикою, запропонованою Світовим банком в рамках оцінки ведення бізнесу в різних країнах світу. Він розраховується як відношення суми податків і обов'язкових платежів, відрахувань і внесків до бюджетів та інших фінансових інститутів до валового внутрішнього продукту у відсотках (графа 4 у таблиці 5.3).

Сплата податків є одним з 10 індикаторів, що показують рівень регулювання підприємницької діяльності в країні, вони враховують час і вартість виконання підприємцем вимог держави щодо реєстрації нового

підприємства і ведення його діяльності, здійснення торгівельних операцій, забезпечення виконання контрактів, оподаткування та закриття підприємства. Сам індикатор «Сплата податків» складається з трьох показників: кількість платежів протягом року, витрати часу на підготовку податкової звітності і сплату податків для трьох основних податків (ПДВ, податок на прибуток, внески на соціальне страхування); узагальнена ставка податку (табл. 5.3).

Таблиця 5.3

Динаміка реформування податкової системи України

Рік	Кількість платежів на рік	Час для сплати податкових платежів	Сукупна податкова ставка (у % до комерційного прибутку)	Місце України серед інших країн світу за рівнем розвитку податкової системи
2009	99	848	58,4	180 місце серед 181 країни
2010	147	736	57,2	181 місце серед 183 країн
2011	135	657	55,5	181 місце серед 183 країн
2012	135	657	57,1	181 місце серед 183 країн
2013	28	491	55,4	165 місце серед 185 країн
2014	28	390	54,9	165 місце серед 185 країн
2015	5	355	52,9	108 місце серед 189 країн
2016	5	355,5	51,9	83 місце серед 189 країн
2017	5	350	51,9	84 місце серед 189 країн
2018	5	346	48,7	43 місце серед 190 країн
2019	5	332	48,2	54 місце серед 190 країн
2020	5	328	45,2	65 місце серед 190 країн

Джерело: складено за даними

<http://www.doingbusiness.org/data/exploreeconomies/ukraine>

Експерти Світового банку відзначили, що скорочення часу сплати податкових платежів стало можливим за рахунок спрощення декларацій сплати ПДВ та єдиного соціального внеску [109; 658], а також удосконалення системи електронного звітування. Разом з тим у зазначеному рейтингу не знайшло відображення суттєве зниження ЄСВ, який у 2016 році склав 22% від фонду оплати праці.

Податкова система не є замкненою структурою, вона відіграє провідну роль у функціонуванні публічних фінансів. Забезпечення ідеалів соціальної справедливості (інколи ілюзорних) базується на політиці перерозподілу доходів, центральною ланкою якої є система оподаткування. В контексті

неоліберальної теорії окреслимо підходи до питання перерозподілу доходів і проблеми української податкової системи. Практична реалізація перерозподільчих функцій державою, як правило, суперечить ідеї справедливого розподілу. Первинне цілепокладання – справедливий розподіл – піддається сумніву як з позицій доктрини егалітаризму так і з позицій інших альтернативних концепцій.

Одним з елементів політики перерозподілу є акумулювання до бюджету частини високих доходів через механізми прогресивного оподаткування юридичних та фізичних осіб. Внаслідок дії цих механізмів попередні отримувачі високих доходів не можуть залишатися в межах звичних видів діяльності, змушені скорочувати обсяг фінансування чи переглядати й обмежувати напрямки вкладання коштів. Якщо ж рівень особистих доходів стає недостатнім для підтримання звичного рівня життя осіб, які виконують найбільш складні спеціальні функції, спостерігається соціальна апатія, «відтік мізків», негативні тенденції у наукомістких і технологічних секторах. Внаслідок цього держава перебирає на себе функції забезпечення заощаджень і капіталовкладень, субсидування і контролю деяких сфер діяльності, утримання значної кількості індивідів. Зауважимо, що перерозподіл доходів стає мотивом для виправдання подальшого зростання суспільних витрат і породжує замкнене коло: централізація капіталовкладень і надання соціальних послуг демонструють, що наслідком перерозподілу є розширення ролі держави, а умови розширення економічних функцій держави безпосередньо створюються заходами політики перерозподілу.

Особливою проблемою, що зберігає свою актуальність в українських реаліях, є те, що процес перерозподілу не набуває «вертикального» характеру, у нього немає чітко вираженої спрямованості від найбагатших до найбідніших. Уявлення пересічного українця про перерозподіл державою грошей багатих виправдане незначною мірою і активно риторично-пропагандистськи підтримується, щоб приховати дійсний стан справ.

Непряме оподаткування високих доходів фізичних осіб теж не досягає поставленої мети перерозподілу з різних причин: фактичної відсутності податків «на розкіш»; єдиної ставки ПДВ незалежно від товарних груп; «дерибану» державних надходжень від підакцизних товарів, які мали б спрямовуватися, в тому числі, й на потреби соціально незахищених верств населення. Пряме оподаткування фізичних осіб також залишається «вигідним» більш заможним громадянам через відсутність прогресивного збільшення ставок і одвічну проблему – перебування значної частини отримуваних доходів «у тіні». Детінізацію доходів мала б забезпечити лібералізація розміру єдиного соціального внеску, але істотно не вплинула на стан справ, адже містить значну кількість умов: вимогу збільшення фонду оплати праці, середньої зарплати на підприємстві та ін. [100; 109].

Оподаткування пасивних доходів у формі дивідендів не відповідає завданню нівелювання соціальної диференціації, адже апріорі ставить знак рівності між цими доходами незалежно від їх суми (дивіденди пересічних громадян, заможних людей та олігархів оподатковуються за однаковою ставкою у 5%) [310]. Щодо оподаткування надвисоких доходів олігархату, то в цьому напрямку ситуація ще гірша – процвітає фактично компрадорський капітал, який безжально виводить прибутки з країни і лише частина з яких, під виглядом «кіпрських інвестицій», повертається до вітчизняної економіки.

Таким чином, реальний перерозподіл доходів є горизонтальним: кошти, які перерозподіляються, переважно мають джерелом свого утворення ті ж самі соціальні верстви, до яких здійснюється їх спрямування [293; 599].

Враховуючи викладене, вважаємо, що зниження податкових вилучень позитивно вплине на економічне зростання, оскільки збільшення фінансових ресурсів у розпорядженні юридичних та фізичних осіб зумовить їх ефективніше використання на основі ринкового механізму. Зниження рівня оподаткування підвищить конкурентоздатність економіки на міжнародному ринку, зменшить відтік капіталу за кордон, тіньовий сектор економіки і, в

кінцевому підсумку, забезпечить розвиток вітчизняної економіки, збільшення кількості робочих місць та, відповідно доходів бюджетів всіх рівнів.

Дослідження сучасного стану і ретроспективний аналіз становлення та розвитку податкової системи України дозволяє зробити висновки про: латентний характер реформування і компромісний шлях впровадження податкових змін в економіці України; поступове пом'якшення податкового навантаження на юридичних та фізичних осіб, що відбувається вкрай повільними темпами; істотний вплив ситуативних рішень і кон'юнктурних факторів, обумовлених передусім політичними і воєнними чинниками.

Суб'єктивні оцінки платників податків щодо форм і методів оподаткування, стану адміністрування податків та ін. мають значення і повинні враховуватись інституціями, відповідальними за розробку і впровадження стратегії податкового реформування. Неприпустимою є ситуація, коли зміни в податковій системі обумовлюються фіскальними потребами і означають просте додавання нового податку до вже існуючих інструментів податкової влади [293; 599; 622].

Ключовими проблемами податкової системи України є проблема реалізації принципу справедливості оподаткування, нерівномірність податкового навантаження на фактори виробництва, бюрократизована і побудована за радянським зразком фіскальна служба, яка виконує функції репресивного апарату відносно платників податків на основі дискретного застосування податкових норм, а також несправедливість розподілу і використання отриманих коштів. Важливим напрямком майбутніх досліджень має стати визначення оптимального рівня перерозподілу ВВП через податки, оскільки значна увага в дискусіях навколо проблем оподаткування сконцентрована на формі та видах оподаткування, і недостатня – на більш значущому питанні -про загальну суму податкових вилучень, яка б відповідала інтересам суспільства і бізнесу.

Існуючий стан перерозподілу доходів в Україні засвідчує недостатній рівень перерозподілу від багатих до бідних, ілюструє перерозподіл влади від

індивідів до держави, що призводить до посилення державного впливу і зростання залежності індивідів, а тому суперечить неоліберальним принципам. Компромісне досягнення цілей ефективного господарювання і соціальної справедливості шляхом перерозподілу доходів є нагальним завданням економічної політики, проте значні вказані вади і недоліки потребують суттєвого вдосконалення існуючих механізмів оподаткування на засадах неоліберального вчення. Наявність перманентних проблем в економіці та нестача адекватних і дієвих шляхів їх вирішення в економічній політиці означають, на нашу думку, тотальну відсутність адекватних світоглядних принципів, стратегії соціально-економічного розвитку, сформованої системи етичних і моральних цінностей.

Висновки до п'ятого розділу

1. З'ясовано, що власні наукові розвідки видатних українських економістів М. Тугана-Барановського, Р. Орженцького, Є. Слуцького та ін. ґрунтувалися на історико-економічному критичному переосмисленні вищих досягнень європейської економічної науки, зокрема австрійської суб'єктивно-психологічної теорії. Ретроспективний аналіз теоретичної спадщини українських учених засвідчує, що вони зосереджували увагу на поширенні, популяризації, а також на подальшому розвитку і критичному аналізі австрійського суб'єктивно-психологічного варіанту маржиналізму.

Особливо відзначимо економічні погляди Р. Орженцького, одного із небагатьох дослідників творчості К. Менгера, який привернув увагу до універсального, міждисциплінарного характеру подальшого застосування теорії граничної корисності поза межами економічної науки. Дослідник вважав теорію граничної корисності універсальною, такою, що відкриває широкі перспективи для можливого зведення явищ різного порядку до однієї першооснови, підкреслював значення психологічного методу дослідження

К. Менгера, про доцільність використання якого, на його думку, свідчить поширення схожої методології в історії, праві, інших соціальних науках. Отже, український учений розвинув теоретико-методологічні підходи представників австрійської психологічної школи та посприяв поширенню на українських теренах інтелектуальних новацій провідного тогочасного західноєвропейського напрямку економічної науки – австрійського суб'єктивно-психологічного.

2. Першоосновами ідентифікації, впровадження та подальшої реалізації неоліберального концепту економічної свободи ми вважаємо такі принципові підходи: додержання наперед визначених правил і норм в економічній діяльності; інституціоналізація економічних взаємодій індивідів та економічного середовища в цілому; формування конкурентного характеру ринків; забезпечення основ конкурентного доступу до економічних ресурсів; рівний доступ до інфраструктури усіх учасників ринку; відсутність дискримінації в економічній діяльності; повага до власності як ключової економічної інституції; законодавчий захист приватної власності; дерегуляція окремих сфер економічного життя; усвідомлення економічної свободи й відповідальності усіма економічними суб'єктами; посилення відповідальності економічних суб'єктів і держави за наслідки економічної діяльності; розбудова/підтримання обмеженої за розміром і функціями та сильною за повноваженнями держави; усвідомлена відмова від патерналістського типу держави; прозорість економічної діяльності й економічних процесів в усіх сферах; лібералізація підприємницької діяльності; формування сприятливого інституційного середовища щодо дозвільного і ліцензійного регулювання та ін.

Основні наукові результати, отримані в процесі підготовки п'ятого розділу дисертації, опубліковано автором у таких наукових працях: [99; 231; 233; 239; 240; 247; 252; 253; 254; 261; 262; 277; 279; 284; 293; 525; 598; 599].

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі здійснено вирішення важливої наукової проблеми комплексного теоретико-методологічного дослідження становлення і розвитку австрійської традиції економічного аналізу, її місця в структурі та еволюції економічної теорії, евристичного потенціалу австрійської методології та концептуальних основ її практичної реалізації в історико-економічній ретроспективі та перспективі. Виконане дослідження дало змогу сформулювати висновки, які відображають вирішення поставлених завдань відповідно до визначеної мети.

1. Виявлено зміст ідейно-ціннісного базису австрійської наукової традиції, започаткованого ідеями та концепціями економічного лібералізму та закріпленого сучасними ціннісними настановами неолібералізму. Ліберальна традиція в економічній науці, заснована А. Смітом у XVIII столітті поклала початок економічному лібералізму в його поліморфному змісті та багатоманітних формах і потужно вплинула на формування австрійського економічного світогляду. Неоліберальна теорія, основні школи якої були інституційно оформлені вже у 1930-х роках, містила у своєму складі австрійську школу неолібералізму. Наразі ліберальний та неоліберальний концепти економічної свободи лежать в основі австрійської традиції економічного аналізу та ґрунтуються на вимогах повномасштабного додержання права вільного вибору, добровільного обміну та конкурентності економічних відносин, відкритості ринків, недискримінаційного характеру ведення та координації економічної діяльності, чіткого визначення, специфікації, додержання і захисту прав власності.

2. Проведений історико-економічний аналіз дозволив ідентифікувати творчу спадщину австрійської суб'єктивно-психологічної школи маржиналізму, уособлену соціально-економічним ученням К. Менгера в якості теоретико-методологічної першооснови австрійської наукової традиції. Виявлено, що в межах менгерівського учення та соціально-

економічних поглядів представників австрійської школи детерміновано фундаментальні засновки австрійської наукової традиції: суб'єктивний підхід, психолого-економічний принцип граничної корисності, методологічний індивідуалізм, пріоритет споживання, пріоритетність абстрактних методів пізнання, психологізація економічних досліджень. Визначено, що в межах маржиналізму відбувалась взаємодія трьох конкуруючих, проте взаємообумовлених дослідницьких традицій: австрійської, лозаннської та кембризької, причому дві останні повною мірою інтегровані до мейнстріму сучасної економічної науки. Ключовою внутрішньою суперечністю маржиналізму визнано суперечність між австрійською суб'єктивно-психологічною та лозаннською математичною школами щодо пріоритетності каузального/функціонального аналізу, меж застосування суб'єктивного підходу, необхідності використання математичних методів, динамічного /статичного аналізу ринкових ситуацій та ін. Активізація послідовників К. Менгера та Л. Вальраса у 1890-х роках призвела до загострення науково-теоретичних суперечностей між школами, на тлі якого відбулося формування та посилення кембризької школи маржиналізму на чолі з А. Маршаллом.

3. Доведено, що більшість методологічних підходів та теоретичних поглядів Й. Шумпетера відповідає австрійській традиції економічного аналізу. Соціально-економічні вчення Й. Шумпетера і Л. фон Мізеса класифіковано як неортодоксальні, адже вони демонструють відмову від неокласичної статичної теорії на користь динамічного підходу. Проведений порівняльний аналіз економіко-теоретичних систем австрійських економістів дозволяє зробити висновок про революційність ідей Й. Шумпетера в галузі економічної динаміки та Л. фон Мізеса в царині пракиології. Неоліберальні погляди Л. фон Мізеса демонструють розвиток австрійської економічної традиції, а перевагами шумпетерівської теорії є синтез абстрактно-теоретичного й конкретно-історичного аналізу, поєднання економічного й соціологічного підходів. Динамічний аналіз конкуренції, викладений

Й. Шумпетером у термінах інноваційного процесу «творчого руйнування» та Ф. фон Хайєком як пошукової, евристичної «процедури відкриття» враховує нерівноважні стани і недосконалість конкуренції, а тому здатний становити основу сучасного наукового бачення конкурентних процесів.

4. Проаналізовано концептуально-методологічні засади австрійської неортодоксальної традиції та ключові відмінності австрійської парадигми економічної теорії, яка характеризується філософською, ідейно-теоретичною й методологічною цілісністю. Австрійський неолібералізм наразі виступає безпосереднім носієм австрійської традиції та ідейним наступником австрійської суб'єктивно-психологічної школи. Доведено універсальність змісту та значення ідейно-філософських і теоретико-методологічних підходів австрійської дослідницької традиції. Австрійська традиція економічного аналізу представлена теоретико-методологічними імперативами, що визначають її позиціонування в сучасній економічній теорії: праксиологічні засади економічної теорії і суспільних наук загалом (так звана логіка дії); посилення індивідуалізму і суб'єктивізму в економічній теорії, неприйняття сцієнтизму; механізм суспільної координації, втілений в концепції спонтанного порядку; реалістична теорія динамічного ринкового процесу і підприємництва; концепція розпорошеного неявного знання; австрійська теорія конкуренції як «процедури відкриття»; критичний аналіз централізованого планування та інших проявів соціального конструктивізму; критика державного регулювання, макроекономічного підходу та кейнсіанського типу економічної політики; австрійська грошова теорія; австрійська теорія економічних коливань.

5. Розкрито значення суб'єктивно-праксиологічного підходу Л. фон Мізеса, в якому превалює концепт людини діючої, вивчення механізмів здійснення нею вибору, виявлення відмінностей її поведінки від інстинктивної, аналіз обмежень, що накладаються на людську поведінку соціумом та ін. Праксиологія як наука повинна реалізувати уявлення суспільствознавців, економістів та представників точних наук щодо

раціональної діяльності, дій та поведінки людини; стати галуззю наукових досліджень, що вивчає загальні умови й методи раціональної людської діяльності; набути універсального метатеоретичного, міждисциплінарного та методологічного характеру.

Одними з найбільш цікавих та оригінальних наукових розвідок визнано творчі пошуки Л. фон Мізеса щодо формування універсальної теорії людської діяльності та Є. Слуцького щодо побудови теорії формальної економіки, що не посіли чільного місця в сучасній економічній науці. Надано пояснення такого стану, що криється наразі у переважанні вузькоспеціалізованих економічних досліджень, відсутності повноцінних традицій комплексного розгляду проблем економіки та інших галузей знань, а також у нематематизованій формі викладу ідей прaksiології Л. фон Мізесом та Є. Слуцьким, яка не сприймається більшістю ортодоксальних неокласичних економістів.

6. На основі комплексного дослідження австрійських першоджерел детерміновано теорію спонтанного, розширеного порядку, який виникає еволюційним шляхом в ході природного процесу суспільного розвитку. Виявлено, що концепція спонтанного порядку Ф. фон Хайєка має значну інституційну спрямованість. Першоосновою соціально-економічного порядку, який є наслідком розвитку, є сукупність норм та інституцій, які формують і підтримують його як самоутворюваний, ендогенний або спонтанний. Ф. фон Хайєк підкреслював, що першопричиною генези абстрактних правил поведінки (норм, інституцій) стала об'єктивна неможливість передбачення усіх наслідків людської діяльності; узгодження абстрактних правил із запланованими поточними результатами діяльності суспільства неможливе, адже вони є продуктом суспільної еволюції. Визначено, що австрійська теорія соціальної еволюції виявляється у формі конкуренції різних традицій, звичаїв, інституцій, а її результатом є здійснення конкурентного відбору найбільш життєздатних інституційних норм та правил.

7. Виявлено сутність конкурентного процесу у дослідженнях економістів австрійської традиції, який має чітко виражений інноваційний зміст і евристичний потенціал та забезпечує результативність економічної діяльності в умовах просторової і темпоральної невизначеності. Австрійська конкуренція відображає динаміку змін на мікро-, мезо-, макрорівнях економічної системи, а не фіксує статичне рівноважне середовище функціонування фірм на товарних ринках. Конкуренцію на усіх рівнях визнано подібною до процесу еволюційного відбору, боротьби за існування, яка за певних умов природно породжує монополію. Австрійська теорія конкуренції є наразі найбільш адекватним та реалістичним поясненням конкурентного процесу в умовах зростаючої невизначеності траєкторій руху економічних систем, а тому має значний потенціал для використання у теоретичних побудовах та практичній діяльності. В сучасній економічній теорії стандартна неокласична рівновага поступово доповнюється динамічним аналізом конкуренції як пошукової «процедури відкриття», що передбачає аналіз нерівноважних станів.

8. Теоретичне осмислення концепції економічних коливань, презентованої австрійською школою неолібералізму, дозволяє класифікувати її як таку, що базується на монетарному тлумаченні економічного циклу і відбиває взаємозв'язок грошового і реального секторів економіки. Причинами економічних коливань, за Л. фон Мізесом, є помилкові інвестиції (надлишкове інвестування) та надлишкове споживання. Надлишкове інвестування, здійснене у віддалене майбутнє, без належного обрахунку ефективності обумовлює суттєве подовження періодів виробництва, «зв'язує» кредитні ресурси, викликаючи їх дефіцитність у наступних періодах. Надлишкове споживання збільшується в умовах штучно низької процентної ставки, доступного кредитування і розширення споживання за рахунок зниження заощаджень. Економічні процеси у сфері грошово-кредитних відносин визнано такими, що мають внутрішньо притаманну

дискретність, а невиважена державна грошово-кредитна політика, на думку австрійців, суттєво посилює флуктуації.

9. Розкриття проблематики соціальної справедливості має фундаментальне значення для розуміння класичних ліберальних і сучасних неоліберальних теорій. Виявлено, що панівна доктрина «соціальної» (розподільної, дистрибутивної) справедливості протистоїть ліберальному концепту індивідуальної або комутативної справедливості. Прихильники егалітарної концепції дистрибутивної справедливості формують своєрідний культ соціальної справедливості, який неминує руйнує свободу особистого вибору та мотиваційні механізми будь-якого суспільства, проте залишається вельми привабливим як для пересічних громадян, так і для політиків. Хайєківський критичний аналіз висвітлив комплекс небезпек, що впливають з теоретичного осмислення і практичної реалізації принципів дистрибутивної справедливості: невизначеність критеріїв справедливої структури розподілу, перерозподіл значних часток суспільного продукту на користь окремих осіб чи їхніх груп, використання концепції соціальної справедливості в якості ідеологічної основи реалізації рентоорієнтованої поведінки окремих груп та політиків та ін.

10. Обґрунтовано теоретико-концептуальну цілісність та проблемно-структурну неоднорідність неоліберального напрямку економічної теорії. Доведено, що австрійська неоліберальна школа як спадкоємиця австрійської дослідницької традиції виникла та розвивалась в певному ідейно-теоретичному оточенні й інтелектуальному середовищі, насамперед пов'язаному зі становленням та еволюцією неоліберальних шкіл (англійської, французької, німецької) на європейському континенті та чиказької школи у США. Такий характер розвитку втілюється у взаємовпливі та взаємообумовленості неоліберальних ідей і підходів представників окремих шкіл неолібералізму, спільному ідейно-філософському підґрунті окремих учень, обумовленому традиціями класичної політекономії та європейського економічного лібералізму (у спільноті європейських неолібералів),

спорідненості їх методологічних прийомів та аргументації висновків. Доведено, що сучасний економічний неолібералізм органічно поєднує притаманні йому національні ознаки та універсальний теоретико-методологічний і практичний зміст.

11. Проаналізовано ключові напрями ідейно-теоретичної та методологічної взаємодії австрійської неортодоксальної традиції з провідними течіями сучасної економічної науки. Отже, австрійська дослідницька традиція перебуває у стані перманентної інтелектуальної конфронтації з ортодоксальною неокласикою, мейнстрімом сучасної економічної науки, особливості якої розкрито у даній роботі, а також у стані ідейно-теоретичного протистояння з основоположними принципами кейнсіанської теорії, за винятком посткейнсіанства, яке активно використовує ідеї фундаментальної невизначеності майбутнього, врахування психології економічних суб'єктів та ін. Пом'якшення позицій з боку неокласичної теорії відбувається у напрямку використання, після відповідної модифікації, окремих піонерних розвідок австрійської традиції, зокрема принципу недосконалого знання, елементів критичного аналізу соціалізму, інтервенціонізму, кейнсіанства тощо.

Австрійська дослідницька традиція чинить потужний вплив на поведінкову економічну теорію в частині визнання можливості ефективного функціонування економічної системи в умовах неповної інформованості та обмеженої раціональності економічних суб'єктів та на еволюційну економічну теорію в аспекті дослідження процесу виникнення складноорганізованих спонтанних порядків та використання еволюційного підходу. Австрійська традиція економічного аналізу перебуває у стані креативної взаємодії з сучасним неоінституціоналізмом, який потужно використовує австрійські методологічні підходи (передусім вчення Ф. фон Хайєка): методологічний індивідуалізм, концепцію раціональної необізнаності та обмежених когнітивних здібностей індивідів, принципи інституційного структурування та інституційних змін, концепцію

розширеного порядку, що репрезентує можливості співробітництва індивідів в ситуаціях розпорошеного знання та ін.

12. Систематизовано значення ідей послідовників австрійської неортодоксальної традиції, роль їхніх розвідок в сучасній економічній теорії. Розкрито внутрішню суперечність новітньої австрійської школи (так званого шостого покоління австрійської традиції), що полягає у протиріччі двох провідних течій, обумовлених епістемологічними розбіжностями учень їх засновників – Ф. фон Хайєка та Л. фон Мізеса. Представники хайєківської течії в межах новітньої австрійської школи реалізують, хоча й в обмеженому масштабі, намагання інтегруватися до панівного неокласичного мейнстріму, зокрема в аспектах визнання й використання динамічної теорії ринків, теорії суспільного вибору, монетаристської версії кількісної теорії грошей, теорії прав власності та ін.; водночас зберігаються суттєві розбіжності щодо можливостей залучення до панівної неокласичної ортодоксії інших провідних розвідок Ф. фон Хайєка, зокрема теорії спонтанного порядку, специфічних австрійських теорій капіталу та ділового циклу. Вказано на суперечності використання апріорного підходу, який надає теоретико-методологічної завершеності мізесівсько-ротбардівській течії новітньої австрійської школи, але й проковує її абсолютизацію та маргіналізацію в сучасній економічній науці.

13. Глибоке теоретичне осмислення і критичне сприйняття австрійської економічної теорії послужило збагаченню української і світової економічної науки власним розумінням нагальних проблем економічної теорії, від центрального тогочасного питання – цінності, до мотивації людської поведінки, сутності ринку, необхідності соціалізації економічних відносин (М. Туган-Барановський), використання функціонального підходу в теорії попиту, позбавлення від надмірного суб'єктивізму і психологізму, побудови формалізованої теорії праксиології (Є. Слуцький), викладу теорії граничної корисності та цінності К. Менгера, послідовного розвитку ідей австрійської школи, критиці з позицій суб'єктивно-психологічної школи класичної та

марксистської теорії цінності, залучення принципу граничної корисності до оцінювання витрат виробництва (Р. Орженцький). Вчений послідовно дотримувався суб'єктивно-психологічного напрямку досліджень економічних явищ, в теорії корисності визначав психо-фізичну й економічну складову, намагався розкрити метафізичну сутність цінності, виводив закони цінності із формальних законів свідомої діяльності.

14. Визначено, що лібералізація соціально-економічних відносин та економічна свобода виступає мірилом того, наскільки державні інституції здатні забезпечувати відкритість ринків, захист приватної власності, доступ до надійного фінансування, право споживача вільно обирати товари та послуги, право виробника вільно обирати контрагентів та сфери застосування капіталу. Вимірювання інтегрального індексу економічної свободи шляхом ранжування економік окремих країн світу надає практичної реалізації цьому мірилу і є втіленням неоліберальних ідеалів та цінностей. Наразі правова система в Україні не забезпечує необхідних умов для реалізації неоліберального концепту економічної свободи, передусім захисту прав власності та виконання умов укладених контрактів. Пояснюється такий стан не лише утисками економічної свободи з боку державних інституцій, а й відсутністю відповідальності економічних суб'єктів за свої рішення та дії, їх ухилянням від виконання узятих зобов'язань, а також функціонуванням окремих сфер господарювання поза інституційною матрицею легальних ринкових взаємовідносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Австрийская школа в политической экономии: К. Менгер, Е. Бем-Баверк, Ф. Визер / предисл., коммент., сост. В.С. Автономова. Москва : Экономика, 1992. 492 с.
2. Автономов В. С. Австрийская школа и ее представители. *Австрийская школа в политической экономии. К. Менгер, Е. Бём-Баверк, Ф. Визер.* Москва : Экономика, 1992. С. 5–30.
3. Автономов В. С. Модель человека в экономической науке. Санкт-Петербург : Экономическая школа, 1997. 232 с.
4. Автономов В. С., Автономов Ю. В. Общая теория «споров о методах» в экономической науке. *Общественные науки и современность.* 2016. № 4. С. 5–20.
5. Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Чому нації занепадають. Походження влади, багатства та бідності. 3-тє вид. Київ : Наш формат, 2018. 440 с.
6. Акерлоф Дж., Шиллер Р. Spiritus Animalis, или Как человеческая психология управляет экономикой и почему это важно для мирового капитализма. Москва : Юнайтед Пресс, 2010. 273 с.
7. Александрова О.С. Конкуренція як принцип суспільного розвитку: соціально-філософський аналіз. Автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.03; Тавр. нац. ун-т ім. В.І.Вернадського. Сімферополь, 2004. 24 с.
8. Алле М. Экономика как наука. Москва : Наука для общества, РГГУ, 1995. 168 с.
9. Ананьин О.И. Структура экономико-теоретического знания: методологический анализ. Москва : Ин-т экономики, 2005. 244 с.
10. Ананьин О.И., Хаиткулов Р.Г., Шестаков Д.Е. Вашингтонский консенсус: пейзаж после битвы. *Мировая экономика и международные отношения.* 2010. № 12. С. 15–27.
11. Антимонопольний комітет України. URL: <https://amcu.gov.ua/> (дата звернення: 06.07.2018).

12. Арментано Д. Т. Антитраст против конкуренции. Москва : Альпина Бизнес Букс, 2005. 432 с.
13. Артур Б. Индуктивное мышление и ограниченная рациональность. *Terra Economicus*. 2003. Т. 1, № 3. С. 53–61.
14. Бажал Ю.М. Економічна теорія технологічних змін. Київ : Заповіт, 1996. 240 с.
15. Бажал Ю.М. Інноваційна економічна політика України – ліберальний поворот. *Економічні свободи для зміцнення соціально-економічного розвитку України в умовах глобальних трансформацій* / наук. ред. В. Юрчишин. Київ : Заповіт, 2020. С. 38–45.
16. Баженов Г. А. Методологическая дифференциация направлений австрийской школы: маргинализация или интеграция с мейнстримом. *Journal of New Economy*. 2015. № 6 (62). С. 14–22.
17. Баженов Г. А. Методологический солипсизм и калейдоскопические миры Людвиг Мауритца Лахманна. *Journal of Economic Regulation*. 2015. Т. 6, № 2. С. 50–57.
18. Базилевич В. Д. Інтелектуальні новації Є. Слуцького та їх вплив на розвиток світової економічної науки. *Є. Слуцький. Визнання. Творча спадщина з погляду сучасності* / за ред. В. Д. Базилевича. Київ : Знання, 2007. С. 21–69.
19. Базилевич В. Д. Політична економія з погляду історії та сучасності: роздуми до 400-річчя терміна «політична економія». *Економічна теорія*. 2015. № 3. С. 85–94.
20. Базилевич В. Д., Гайдай Т. В., Нестеренко О. П. Актуальний дискурс економічної науки: парадигмальні зрушення в економічній теорії ХХІ століття. *Економічна теорія*. 2018. № 1. С. 95–113.
21. Базилевич В. Д., Ильин В. В. Философия экономики. История. Київ : Знання, 2011. 927 с.
22. Базилевич В. Д., Ильин В. В. Экономико-философская мысль современного мира : монография. Київ : Знання, 2015. 821 с.

- 23.Базилевич В. Д., Ігнатюк А.І., Гайдай Т.В. Парадигмальні зрушення в економічній теорії ХХІ ст. *Економічна теорія*. 2013. № 1. С. 111–118.
- 24.Базилевич В.Д., Ільїн В.В. Метафізика економіки. Київ : Знання–Прес, 2007. 718 с.
- 25.Баркер Р. Майбутнє для лібералізму чи ліберальне майбутнє. *Лібералізм* : антологія / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. Київ, 2009. С. 129–148.
- 26.Бастиа Ф. Протекционизм и коммунизм. Челябинск : Социум, 2020. 447 с.
- 27.Бём-Баверк О. Критика теории Маркса. Челябинск: Социум, 2002. 283 с.
- 28.Бём-Баверк О. фон. Избранные труды о ценности, проценте и капитале. Москва : Эксмо, 2009. 912 с.
- 29.Бём-Баверк О. фон. История и критика теорий процента на капитал. Москва : Эксмо, 2008. 514 с.
- 30.Бём-Баверк О. фон. Капитал и процент. Т. 2 : Позитивная теория капитала; Т. 3 : Экскурсы. Челябинск : Социум, 2010. 916 с.
- 31.Берри Н. Норман. Австрийская экономическая школа: расхождения с ортодоксией. *Панорама экономической мысли конца ХХ столетия* / под ред. Д. Гринэуэя, М. Блини, И. Стюарта. Санкт-Петербург : Экономическая школа, 2002. Т. 1. С. 81–105.
- 32.Бест М. Новая конкуренция. Институты промышленного развития. Москва : ТЕИС, 2002. 356 с.
- 33.Білорус О. Г. Еволюція світ-системи глобалізму: монографія. Київ : Університет «Україна», 2016. 436 с.
- 34.Блауг М. 100 великих економістів до Кейнса. Санкт-Петербург : Економічна школа. 2005. 352 с.
- 35.Блауг М. 100 великих економістів после Кейнса. Санкт-Петербург : Економічна школа. 2005. 352 с.

- 36.Блауг М. Економічна теорія в ретроспективі. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. 670 с.
- 37.Блауг М. Методология экономической науки, или Как экономисты объясняют / науч. ред. и вступ. ст. В.С. Автономова. Москва : НП «Журнал «Вопросы экономики», 2004. 416 с.
- 38.Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. Москва : Дело, 1994. 720 с.
- 39.Блюмин И.Г. Критика буржуазной политической экономии. В 3-х т. Т. 1 : Субъективная школа в буржуазной политической экономии. Москва : Изд-во Академии наук СССР, 1962. 872 с.
- 40.Блюмин И.Г. Субъективная школа в политической экономии. Москва : Изд-во Коммун. акад., 1928. В 2-х т. Т. 1 : Австрийская и англо-американская школы. 1928. 334 с.
- 41.Боаз Д. Ключові поняття лібертаризму. *Лібералізм* : антологія / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. Київ, 2009. С. 33–39.
- 42.Богданов А. Всеобщая организационная наука (тектология). В 3-х т. 3-е изд. Москва; Ленинград, 1925–1929.
- 43.Бодров В. Г. Современный экономический консерватизм: переоценка ценностей или повторение прошлого? Киев : Лыбидь, 1990. 132 с.
- 44.Бодров В. Г., Кредисов А. І., Леоненко П. М. Соціальне ринкове господарство : навч. посібник. Київ : Либідь, 1995. 128 с.
- 45.Бодров В.Г. Сучасна еволюція економічної теорії і практичного державного регулювання економіки. *Парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI ст.* : матеріали II міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 15-16 жовтня 2015 р.); Київ : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2015. С. 27–30. URL: <https://econom.univ.kiev.ua/wp-content/uploads/science/conferences/2015/Paradigm/materials2015.pdf> (дата звернення: 14.03.2017)

- 46.Бортіс Г. Інституції, поведінка та економічна теорія. Внесок до класико-кейнсіанської політичної економії Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 560 с.
- 47.Боуз Д. Либертарианство: история, принципы, политика. Челябинск : Социум, 2020. 408 с.
- 48.Бреннан Дж., Бьюкенен Дж. Причина правил. Конституциональная политическая экономия. Санкт-Петербург : Экономическая школа, 2005. 272 с.
- 49.Бунге М.: сучасний дискурс : монографія / за ред. В.Д. Базилевича. Київ : Знання, 2005. 697 с.
- 50.Бухарин Н. И. Политическая экономия рантье. Теория ценности и прибыли австрийской школы. Москва : Орбита, 1988. 192 с.
- 51.Бухарин Н., Преображенский Е. Азбука коммунизма. Петербург : Гос. изд-во, 1920. 321 с.
- 52.Бьюкенен Дж. М. Сочинения. Конституция экономической политики. Расчёт согласия. Границы свободы. *Нобелевские лауреаты по экономике*. Т. 1. Москва : Таурис Альфа, 1997. 560 с.
- 53.Ватаманюк О. З. Раціональність поведінки людини в економічній науці: класичний та неокласичний підходи. *Економічна теорія та право*. 2018. № 2 (33). С. 11–25.
- 54.Ватаманюк О. З. Раціональність поведінки людини в економічній науці: концепція обмеженої раціональності. *Економічна теорія та право*. 2018. № 3 (34). С. 11–25.
- 55.Вебер М. Хозяйство и общество. Москва : Изд. дом ВШЭ, 2019. 544 с.
- 56.Веблен Т. Почему экономика не является эволюционной наукой? *Terra Economicus*. 2006. Т. 4, № 2. С. 99–111.
- 57.Вереникин А. Общность принципов ценообразования на конкурентных и монополизированных рынках. *Вопросы экономики*. 2005. № 10. С. 56–71.

58. Верховна Рада України. URL: <https://www.rada.gov.ua/> (дата звернення: 09.03.2018).
59. Вехи экономической мысли / под ред. В. М. Гальперина. Санкт-Петербург : Экономическая школа, 2000. Т. 1 : Теория потребительского поведения и спроса. 380 с.
60. Вехи экономической мысли / под ред. В. М. Гальперина. Санкт-Петербург : Экономическая школа, 2000. Т. 2 : Теория фирмы. 534 с.
61. Вехи экономической мысли / под ред. В. М. Гальперина. Санкт-Петербург : Экономическая школа, 2000. Т. 3 : Рынки факторов производства. 489 с.
62. Вехи экономической мысли / под ред. В. М. Гальперина. Санкт-Петербург : Экономическая школа, 2003. Т. 4 : Экономика благосостояния и общественный выбор. 568 с.
63. Вехи экономической мысли / под ред. В. М. Гальперина. Санкт-Петербург : Экономическая школа, 2003. Т. 5 : Теория отраслевых рынков. 670 с.
64. Вехи экономической мысли / под ред. В. М. Гальперина. Санкт-Петербург : Экономическая школа, 2006. Т. 6 : Международная экономика. 720 с.
65. Визер Ф. фон. Теория общественного хозяйства. URL: http://libertarium.ru/lib_mbv_v (дата звернення: 20.10.2013).
66. Відтворювальна динаміка економічних систем: інститути та діяльність : монографія / за ред. чл.-кор. НАН України Гриценка А.А.; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». Київ, 2018. 524 с. URL: <http://ief.org.ua/docs/mg/297.pdf> (дата звернення: 05.11.2019).
67. Вільямсон О. Е. Економічні інституції капіталізму: Фірми, маркетинг, укладання контрактів. Київ : АртЕк, 2001. 472 с.
68. Волдрон Дж. Теоретичні засади лібералізму. *Лібералізм* : антологія / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. Київ, 2009. С. 64–83.

69. Вольчик В.В. «Затерянный мир» австрийской экономической теории. *Terra Economicus*. 2007. Т. 5, № 3. С. 101–110.
70. Вольчик В. В. Институты, экономическая координация и неявное знание. *Terra Economicus*. 2011. Т. 9, № 2. С. 17–22.
71. Вольчик В.В., Зотова Т.А. Адаптивная рациональность и экономическое поведение в эволюционном контексте. *Terra Economicus*. 2011. Т. 9, № 4. С. 54–64.
72. Гайдай Т.В. Историко-економічний аналіз розробки проблеми цінності у вітчизняній та зарубіжній теорії. *Історія народного господарства та економічної думки України*. Зб. наук. праць. Вип. 37–38. Київ, 2005. С. 276–289.
73. Гайдай Т.В. Методологічний аналіз зрушень парадигмальної структури сучасної економічної теорії. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2013. Вип. 146. С. 22–25.
74. Гайдай Т.В. Парадигма інституціоналізму: методологічний контекст : монографія. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2008. 296 с.
75. Гайдай Т.В. Парадигмальна диференціація структури економіко-теоретичного знання як об'єкт методологічного осмислення. *Парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI ст.* URL: http://eonom.univ.kiev.ua/wp-content/uploads/science/conferences/2012/Paradigm/conf_paradigm_2012.pdf (дата звернення: 02.11.2014).
76. Гайдай Т.В., Нестеренко О.П. Інституційний контекст євроінтеграційної стратегії України. *Економічна стратегія та політика реалізації європейського вектору розвитку України: концептуальні засади, виклики та протиріччя* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 25 травня 2018 року. Київ: Прінт Сервіс, 2018. С. 45–48.
77. Гайдай Т. В., Нестеренко О. П. Філософсько-методологічна рефлексія у

контексті теоретичного моделювання економічної поведінки людини. *Філософія фінансової цивілізації: людина у світі грошей* (2018) : зб. наук. пр. / редколегія ; відп. секретар З. Е. Скринник. Київ, 2018. С. 94–105.

78. Гальчинський А. Економічна методологія. Логіка оновлення. Київ : АДФ-Україна, 2010. 572 с.
79. Гальчинський А. Лібералізм – еволюційні трансформації. *Економіка України*. 2010. № 6. С. 23–34.
80. Гальчинський А. Лібералізм: уроки для України: наук.-попул. есе. Київ : Либідь, 2011. 286 с.
81. Гальчинський А. Політична нооекономіка: начала оновленої парадигми економічних знань. Київ : Либідь, 2013. 470 с.
82. Гаррисон Р. Механіка економічного циклу. *Економічний цикл: аналіз австрійської школи*. Челябинск : Социум, 2005. Вып. 1. С. 44–53.
83. Гедікова Н. П. Європейський та український лібералізм: теорія і практика : навч. посіб. Одеса : ВМВ, 2013. 283 с.
84. Геєць В. Ліберально-демократичні засади: курс на модернізацію України. *Економіка України*. 2010. № 3. С. 4–20.
85. Геєць В., Гриценко А. Інституціональна економіка: правила гри проти гри без правил *Економіка всього. Як інститути визначають наше життя*. Київ : Лауріус, 2017. С. 7–9.
86. Гелстоун В. Захист лібералізму. *Лібералізм* : антологія / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. Київ, 2009. С. 763–778.
87. Глик Дж. Інформація. Історія. Теорія. Поток. Москва : Изд-во АСТ, 2016. 576 с.
88. Горкіна Л. П. Слуцький у контексті розвитку української та світової економічної думки. *Історія народного господарства та економічної думки України. Зб. наук. праць*. Вип. 42. Київ : ДУ «Ін-т економіки та прогнозування НАН України», 2009. С. 3–16.

89. Горкіна Л.П. Нариси з історії політичної економії в Україні (остання третина XIX – перша третина XX ст.). Київ : Наукова думка, 1994. 244 с.
90. Горкіна Л.П. Від М.Бунге до М.Тугана-Барановського: еволюція поглядів на теорію розподілу. *Історія народного господарства та економічної думки України. Зб. наук. праць*. Вип. 41. Київ : ДУ «Ін-т економіки та прогнозування НАН України», 2008. С. 193–211.
91. Гражевська Н.І. Еволюція теоретико-методологічних засад економічної компаративістики. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2014. № 11 (164). С. 18–22.
92. Гражевська Н.І. Економічні системи епохи глобальних змін : монографія. Київ : Знання, 2008. 431 с.
93. Гражевська Н.І. Механізм саморозвитку економічних систем у концепції «творчого руйнування» Й. Шумпетера. *Інноваційна теорія Йозефа Шумпетера: сучасне звучання економічних та управлінських ідей* : матеріали міжн. наук.-практ. конф. (Київ, 29-30 листоп. 2012 р.). Київ : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2012. С. 12–14. URL: http://econom.univ.kiev.ua/wp-content/uploads/science/conferences/2012/Shumpetera/conf_Shumpetera.pdf (дата звернення: 28.03.2013).
94. Гражевська Н.І. Розвиток методології економічних досліджень у працях Є. Слуцького. *Є. Слуцький. Визнання. Творча спадщина з погляду сучасності* / за ред. В. Д. Базилевича. Київ: Знання, 2007. С. 86–101.
95. Гриценко А.А. Институциональная политическая экономия: предмет, методология, содержание. Saarbrücken : LAP LAMBERT Academic Publishing, 2014. 516 с.
96. Грін Т. Г. Ліберальне законодавство і свобода контракту. *Лібералізм* : антологія / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. Київ, 2009. С. 659–674.

- 97.Гвартні Дж., Лоусон Р., Хол Дж. Економічна свобода у світі: звіт за 2017 рік / Інститут Фрейзера. Київ : Vendukidze Free Market Center, 2018. 320 с.
- 98.Давидссон П. Исследуя предпринимательство. Москва : Изд. дом ВШЭ, 2014. 400 с.
- 99.Демиденко Л. М., Нестеренко О. П. Інструменти реалізації справедливого оподаткування у цифровій економіці. *Проблеми формування та розвитку інноваційної інфраструктури*. Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції 23-25 травня 2019 р. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2019. С. 92–94.
- 100.Державна податкова служба України. URL: <https://tax.gov.ua/> (дата звернення: 30.01.2019).
- 101.Державна регуляторна служба України. URL: <http://www.drs.gov.ua/> (дата звернення: 24.02.2018).
- 102.Державна фіскальна служба України. URL: <http://sfs.gov.ua/> (дата звернення: 15.05.2018).
- 103.Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 05.09.2018).
- 104.Джевонс У. С. Деньги и механизм обмена. Челябинск : Социум, 2006. 180 с.
- 105.Длугопольський О. Ангус Дітон про споживання, доходи та задоволення від життя. *Вісник Тернопільського національного економічного університету*. 2015. Вип. 4. С. 149–164. URL: <http://dspace.tneu.edu.ua/handle/316497/2653> (дата звернення: 08.09.2017).
- 106.Длугопольський О., Івашук Ю. Експериментальна та поведінкова економіка: від Вернона Сміта до Даніеля Канемана. *Вісник Тернопільського національного економічного університету*. 2014. Вип. 1. С. 180–193.

107. Долан Э. Дж., Кэмпбелл К. Д., Кэмпбелл Р. Дж. Деньги, банковское дело и денежно-кредитная политика. Москва : Изд. АНК, 1996. 448 с.
108. Дучинська Н. І. Еволюція теорії корисності: теоретико-методологічні аспекти. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Економіка*. 2015. Вип. 9 (3). С.183–189.
109. Енглер Ф., Войтс С., Кірхнер Р., Бетлій О. Економічні результати зниження єдиного соціального внеску в Україні. *Вісник Національного банку України*. 2016. № 237. С. 20–26.
110. Ернандо де Сото. Загадка капіталу. Чому капіталізм перемагає на Заході і ніде більше. Київ : Наш формат, 2017. 332 с.
111. Ефимов В.М. Дискурсивний аналіз в економіке: пересмотр методологии и истории экономической науки. *Journal of Economic Regulation*. 2011. Т. 2, № 3. С. 5–79.
112. Є. Слущкий. Визнання. Творча спадщина з погляду сучасності : монографія / за ред. В.Д. Базилевича. Київ : Знання, 2007. 919 с. (Славетні постаті).
113. Є.Є. Слущкий. Теорія граничної корисності / за наук. ред. В.М. Фещенко. Київ : КНЕУ, 2006. 528 с.
114. Єщенко П.С. Украинская «великая депрессия» и как из нее выйти? Київ : ВД «Дакор», 2017. 248 с.
115. Жилінська О.І. Інноваційна теорія Й. Шумпетера: сучасне звучання економічних ідей. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2013. Вип. 144. С. 13–16.
116. Жувенель Б. де. Этика перераспределения. Москва : Институт национальной модели экономики, 1995. 145 с.
117. Заостровцев А. П. Экономисты об эффективности демократии: дискуссия на рубеже веков. *Вопросы теоретической экономики*. 2018. № 2. С. 8–27.
118. Заостровцев А. П. Либеральная политическая экономия и философия Джеймса Бьюкенена. *Вопросы экономики*. 2013. № 11. С. 34–52.

119. Заостровцев А. П. О развитии и отсталости: как экономисты объясняют историю? Санкт-Петербург : Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2014. 248 с.
120. Злупко С.М. Історія економічної теорії : підручник. 2-е вид., випр. і доп. Київ : Знання, 2005. 719 с.
121. Злупко С.М. Новаторські ідеї українських економістів: роль у розвитку світової економічної науки. *Економіка України*. 2002. № 10. С. 71–78.
122. Индивидуализм и экономический порядок. URL: <http://www.libertarium.ru/libertarium/9935> (дата звернення: 03.10.2012).
123. Институциональные проблемы эффективного государства : монография / под ред. В.В. Дементьева, Р.М. Нуреева. Донецк : ГВУЗ «Дон. НТУ», 2012. 372 с.
124. Истоки. Из опыта изучения экономики как структуры и процесса / под общ. ред. В. С. Автономова. Москва : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2007. 533 с.
125. Истоки: качественные сдвиги в экономической реальности и экономической науке / под общ. ред. В. С. Автономова. Москва : Изд. дом НИУ ВШЭ, 2015. 504 с.
126. Истоки: экономика – «мрачная наука»? / под общ. ред. В.С. Автономова, О.И. Ананьина. Москва : Изд. дом НИУ ВШЭ, 2019. 724 с.
127. История экономических учений : учеб. пособие / под ред. В. Автономова, О. Ананьина, Н. Макашевой. Москва : ИНФРА-М, 2009. 784 с.
128. История экономических учений: современный этап : учебник / под ред. А.Г. Худокормова. Москва : ИНФРА-М, 2009. 733 с.
129. Ігнатюк А.І. Теорія цінності у роботах Є. Слуцького. *Є. Слуцький. Визнання. Творча спадщина з погляду сучасності* / за ред. В.Д. Базилевича. Київ : Знання, 2007. С. 166–180.

130. Інституційні трансформації соціально-економічної системи України : монографія / за ред. чл.-кор. НАН України Гриценка А.А.; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2015. 344 с.
131. Історія економічних учень : підручник: у 2 ч. / В.Д. Базилевич, Н.І. Гражевська, П.М. Леоненко, Т.В. Гайдай, О.П. Нестеренко, А.О. Маслов, Л.В. Вернигора; за ред. В.Д. Базилевича. 3-тє вид. Київ : Знання, 2006. (Класичний університетський підручник).
132. Історія економічних учень: підручник / за ред. В.Д. Базилевича. Київ : Знання, 2004. 1300 с. (Класичний університетський підручник).
133. Історія економічних учень: підручник / за ред. Л.Я. Корнійчук, Н.О. Татаренко. Київ : КНЕУ, 1999. 564 с.
134. Історія економічних учень: хрестоматія / упоряд.: В.Д. Базилевич, Т.В. Гайдай, А.О. Маслов, Н.І. Гражевська, О.П. Нестеренко, Л.В. Вернигора; за ред. проф. В.Д. Базилевича. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2008. 782 с.
135. Історія економічних учень: хрестоматія : навч. посіб. / уклад. : В.Д. Базилевич, Н.І. Гражевська, А.О. Маслов та ін. ; за ред. В.Д. Базилевича. Київ : Знання, 2011. 1198 с.
136. Йозеф Шумпетер та проблеми реформування економіки України / відп. ред. Ю. К. Зайцев, Т. В. Фініков. Київ : Таксон, 2000. 244 с.
137. Кабінет Міністрів України. URL: <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/reformi/ekonomichne-zrostannya/prodazh-neefektivnogo-derzhavnogo-majna> (дата звернення: 18.11.2017).
138. Капелюшников Р.И. О современном состоянии экономической науки: полу-социологические наблюдения : препринт WP3/2018/03 / Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». Москва: Изд. дом ВШЭ, 2018. 67 с.
139. Капелюшников Р.И. Поведенческая экономика и новый патернализм. Москва : Изд. дом ВШЭ, 2013. 76 с.

140. Капелюшников Р.И. Расширенный порядок и пределы неоклассического мышления. *Истоки: Экономика в контексте истории и культуры*. Москва : ГУ ВШЭ, 2004. С. 513–540.
141. Капелюшников Р.И. Свободный ум в несвободную эпоху. URL: https://sotsium.ru/uploads/files/demo-sotsium/Hayek_IEO-p1-40.pdf (дата звернення: 13.08.2009).
142. Капелюшников Р.И. Философия рынка Ф. Хайека. *Мировая экономика и международные отношения*. 1989. № 12. С. 103–128.
143. Касселл М. Как правительства проводят приватизацию: политика дивестирования в Соединенных Штатах и Германии. Москва : Институт Гайдара, 2016. 416 с.
144. Кейнс Дж. М. Кінець laissez-faire. *Лібералізм* : антологія / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. Київ, 2009. С. 724–738.
145. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег. Избранное. Москва : Эксмо, 2007. 957 с.
146. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег. *Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег. Избранное*. Москва : Эксмо, 2007. С. 37–339.
147. Кекес Дж. Засадничі цінності лібералізму. *Лібералізм* : антологія / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. Київ, 2009. С. 107–128.
148. Кимліка В. Ліберальна рівність. *Лібералізм* : антологія / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. Київ, 2009. С. 824–858.
149. Кириленко В. І. Суперечності, тенденції і виклики сучасної економіки. *Парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI ст.* : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф., 2–3 листоп. 2017 р. Київ : КНУ ім. Тараса Шевченка, 2017. С. 474–477. URL: https://econom.univ.kiev.ua/wp-content/uploads/science/conferences/2017/paradigm/Materiali_conf_2017_27_11_2017.pdf (дата звернення: 26.10.2018).
150. Кирцнер И. Конкуренция и предпринимательство. Челябинск : Социум, 2010. 268 с.

- 151.Клейнер Г. Б. От экономики физических лиц к системной экономике. *Вопросы экономики*. 2017. № 8. С. 56–74.
- 152.Клишова Е.В. Теория экономической рациональности : монография. Донецк : ДонНУ, 2008. 248 с.
- 153.Ковалёв А. В. Австрийская школа: от методологии к объяснению кризисов : научный доклад. Москва : Ин-т экономики, 2015. 48 с.
- 154.Ковалёв А. В. Дебаты Кейнса и Хайека: переосмысление в свете современной макроэкономики. *Вестник Санкт-Петербургского университета. Экономика*. 2019. № 35(2). С. 283–308.
- 155.Ковалёв А. В. Допустима ли трактовка маржинализма как единой научной школы? *Проблемы современной экономики*. 2008. № 3. С. 135–140.
- 156.Ковалёв А. В. «Робинзонада» как методологический прием в экономической науке. *Проблемы современной экономики*. 2008. № 2. С. 54–57.
- 157.Коландер Д. Экономическая наука нового тысячелетия: как она нашла свой путь и каков он? *Истоки. Из опыта изучения экономики как структуры и процесса*. Москва : Изд.дом ГУ ВШЭ 2007. С. 381–399.
- 158.Коландер Д. Революционное значение теории сложности и будущее экономической науки. *Вопросы экономики*. 2009. № 1. С. 84–100.
- 159.Колодій А. Неолібералізм і суспільна трансформація: деякі міркування про ідеологію реформ в Україні. *Економічна теорія і публічна політика. Цикл конференцій “Людвіг фон Мізес і сучасні суспільства”*. Зб. наук. праць / за наук. ред. М. Буника, І. Кіянки. Львів, 2014. С.14–29.
- 160.Колодко Гж. Від ідеології неолібералізму до нового прагматизму. *Економіка України*. 2010. № 9. С. 8–16.
- 161.Коломбатто Э. Рынки, мораль и экономическая политика: новый подход к защите экономики свободного рынка. Москва : Мысль, 2016. 500 с.

162. Консерватизм : антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. 2-ге вид. Київ : Простір : Смолоскип, 2008. 788 с.
163. Кораблін С.О. Макроекономічна динаміка України: пастка сировинних ринків : монографія. НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». Київ, 2017. 308 с. URL: <http://ief.org.ua/docs/mg/292.pdf> (дата звернення: 17.04.2018).
164. Корнаи Я. Дефіцит. Москва : Экономика, 1990. 607 с.
165. Коропецький І.-С. Економічні праці: зб. вибраних ст. Київ : Смолоскип, 1998. 414 с.
166. Коропецький І.-С. Українські економісти ХІХ століття та західна наука. Київ : Либідь, 1993. 192 с.
167. Котарбинський Т. Трактат о хорошей работе. Москва : Экономика, 1975. 271 с.
168. Коуз Р. Фирма, рынок и право. М.: Новое издательство, 2007. 224 с.
169. Коуз Р., Ванг Н. Как Китай стал капиталистическим. Москва.: Новое издательство, 2016. 386 с.
170. Кругман П. Выход из кризиса есть! End This Depression Now! Москва : Азбука Бизнес, 2013. 318 с.
171. Кубедду Р. Либерализм, тоталитаризм и демократия : политическая философия австрийской школы. Челябинск : Социум, 2014. 416 с.
172. Кубедду Р. Политическая философия австрийской школы: К. Менгер, Л. Мизес, Ф. Хайек. Москва, Челябинск : ИРИСЭН, Мысль, Социум, 2008. 406 с.
173. Кузнецов Ю. Безусловный базовый доход и проблема асимметрии информации. *Экономическая политика*. 2019. № 3. С. 80–95.
174. Кун Т. Структура научных революций / сост В. Ю. Кузнецов. Москва : Издательство АСТ, 2003. 605 с.
175. Кэллахан Дж. Экономика для обычных людей: основы австрийской экономической школы. Москва, Челябинск : Социум, 2006. 240 с.
176. Лакатос И. Избранные произведения по философии и методологии

- науки. Москва : Академический проект, 2008. 475 с.
- 177.Ланге О. Введение в эконометрику. Москва : Прогресс, 1964. 295 с.
- 178.Леоненко П.М. Ортодоксальна та неортодоксальна політична економія (економічна теорія): основні внутрі- та міждисциплінарні парадигмальні зрушення останніх 25 років. *Парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI ст.* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 15-16 листопада 2012 р.); Київ : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2012. С. 66–70. URL: http://econom.univ.kiev.ua/paradigm_et/conf_materials.pdf (дата звернення: 01.12.2013).
- 179.Леоненко П.М. Ортодоксія та гетеродоксія в економічній теорії початку XXI ст.: інтелектуальна конкурентоспроможність, парадигмальні зміни і перспективи розвитку. *Парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI ст.* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 15-16 жовтня 2015 р.); Київ : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2015. С. 52–55.
- 180.Леоненко П.М. Питання синтезу в сучасній економічній теорії та викладанні. *Історія народного господарства та економічної думки України.* 2008. Вип. 41. С. 163–174.
- 181.Леоненко П.М. Тенденції парадигмальних зрушень в економічній теорії (1970-2015 рр.). *Парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI ст.* : матеріали III міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 2-3 листоп. 2017 р.); Київ : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2017. С. 63–68. URL: https://econom.univ.kiev.ua/wp-content/uploads/science/conferences/2017/paradigm/Materiali_conf_2017_27_11_2017.pdf (дата звернення: 09.01.2019).
- 182.Леони Б. Свобода и закон. Москва : ИРИСЭН, 2008. 308 с.
- 183.Липов В.В. Институциональная комплементарность социально-экономических систем : монография. Харьков : ХНУ им. В.Н.Каразина, 2011. 484 с.

184. Лібералізм : антологія / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. Київ : Простір : Смолоскип, 2009. 1123 с.
185. Лібералізм і модернізація (за матеріалами «круглого столу»). *Економіка України*. 2010. № 8. С. 4–25.
186. Майбурд Е. От пророков до профессоров: Погружение в мир экономических идей. Вып. III. Ганновер : Семь искусств, 2017. 637 с.
187. Майноуг К. Анатомія лібералізму. *Лібералізм : антологія / упоряд.:* О. Проценко, В. Лісовий. Київ, 2009. С. 165–198.
188. Макашева Н. Фридрих фон Хайек: мировоззренческий контекст экономической теории. *Вопросы экономики*. 1989. № 4. С. 146–156.
189. Макроекономічна політика у макроекономічній стабілізації національної економіки : монографія / за наук. ред. проф. І.Ф. Радіонової. Київ : Університет економіки та права «КРОК», 2017. 240 с.
190. Мальцев А.А. Гетеродоксальная экономическая теория: текущее состояние и пути дальнейшего развития. *Экономическая политика*. 2018. Т. 13, № 2. С. 148–169.
191. Мальцев А.А., Баженов Г.А. Современные гетеродоксальные направления экономической теории в контексте трансформации мейнстрима. *Общество и экономика*. 2018. № 1. С. 5–21.
192. Мамедов О.Ю. Европейский либерализм и российская экономика – драма безответной любви? *Terra Economicus*. 2013. Т. 11, № 4. С. 6–11.
193. Маршалл А. Основы экономической науки. Москва : Эксмо, 2007. 832 с.
194. Маслов А.О. Інформаційна економіка: становлення, структура та теоретичне осмислення : монографія. 2-ге вид., випр. і доп. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2016. 512 с.
195. Маслов А.О. Інформаційно-знаннева економіка : підручник. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2016. 464 с.

196. Маслов А.О. Соціальна теорія розподілу М.І. Туган-Барановського. *М.І. Туган-Барановський: вчений, громадянин, державотворець (До 150-річчя від дня народження)* : монографія / за ред. В.В. Небрат ; НАН України ; Ін-т екон. та прогнозув. Київ : Наукова думка, 2015. С. 235–248.
197. Менгер К. Исследования о методах социальных наук и политической экономии в особенности. *Менгер К. Избранные работы*. Москва : Территория будущего, 2005. С. 287–495.
198. Менгер К. Основания политической экономии. *Австрийская школа в политической экономии. К. Менгер, Е. Бём-Баверк, Ф. Визер*. Москва : Экономика, 1992. С. 31–242.
199. Менгер К. Основания политической экономии. *Менгер К. Избранные работы*. Москва : Территория будущего, 2005. С. 57–286.
200. Меркулова Т.В. Эксперимент в экономическом анализе: опыт vs скепсис. *Вестник Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина. Серия «Экономическая»*. 2017. № 92. С. 7–13.
201. Мизес Л. фон. Австрийская теория экономического цикла. *Экономический цикл: анализ австрийской школы*. Челябинск : Социум, 2005. С. 103–111.
202. Мизес Л. фон. Бюрократия. Запланированный хаос. *Антикапиталистическая ментальность*. Москва : Дело, 1993. 240 с.
203. Мизес Л. фон. Всемогущее правительство: Тотальное государство и тотальная война. Челябинск : Социум, 2006. 478 с.
204. Мизес Л. фон. Индивид, рынок и правовое государство / сост. Д. Антисери, М. Балдини, С. Мальцева. Санкт-Петербург : Изд-во «Пневма», 2006. 196 с.
205. Мизес Л. фон. Либерализм. Челябинск : Социум, 2014. 304 с.
206. Мизес Л. фон. Социализм: Экономический и социологический анализ. Москва : Catallaxy, 1994. 416 с.
207. Мизес Л. фон. Теории денег и кредита. Челябинск : Социум, 2012.

808 с.

208. Мизес Л. фон. Теория и история: интерпретация социально-экономической эволюции. Челябинск : Социум, 2007. 374 с.
209. Мизес Л. фон. Человеческая деятельность: трактат по экономической теории. Челябинск : Социум, 2005. 878 с.
210. Мизес Л. фон. Капіталізм, ринок і свобода. *Лібералізм* : антологія / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. Київ, 2009. С. 476–482.
211. Мизес Л. фон. Лібералізм у класичній традиції. *Лібералізм* : антологія / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. Київ, 2009. С. 3–18.
212. Мизес Л. фон. Сутність laissez-faire. *Лібералізм* : антологія / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. Київ, 2009. С. 739–741.
213. Милль Дж. С. Основы политической экономии с некоторыми приложениями к социальной философии. Москва : Эксмо, 2007. 1040 с.
214. Милль Дж. С. Про підстави та межі laissez-faire, або принципу невтручання. *Лібералізм* : антологія / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. Київ, 2009. С. 634–652.
215. Міністерство інфраструктури України. URL: <https://mtu.gov.ua/> (дата звернення: 08.10.2017).
216. Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України. URL: <https://www.me.gov.ua/?lang=uk-UA> (дата звернення: 13.05.2019).
217. Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков: в 5-ти т. Т. II : Восходящий капитализм. Москва : Мысль, 2005. 751 с.
218. Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков: в 5-ти т. Т. III : Эпоха социальных переломов. Москва : Мысль, 2005. 894 с.
219. Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков: в 5-ти т. Т. IV : Век глобальных трансформаций. Москва : Мысль, 2005. 942 с.
220. Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков: в 5-ти т. Т. V : Книги 1-2. Всемирное признание. Лекции нобелевских лауреатов. Москва : Мысль, 2005. Кн. 1. 767 с. . Кн. 2. 814 с.

- 221.Монтескье Ш. Л. О духе законов. Москва : Мысль, 1999. 674 с.
- 222.Московский А. Смысл дискуссий о современных изменениях в экономической науке. *Вопросы экономики*. 2008. № 1. С. 131–140.
- 223.Мюллер-Армак А. Принципы социального рыночного хозяйства. *Социальное рыночное хозяйство: концепция, практический опыт и перспективы применения*. Москва : Изд. дом ГУ-ВШЭ, 2007. С. 40–53.
- 224.Найт Ф. Риск, неопределенность и прибыль. Москва : Дело, 2003. 360 с.
- 225.Наукова спадщина Йозефа Алоїза Шумпетера і сучасність: погляд із минулого в майбутнє / зб. наук. праць. Чернівці : Чернівец. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича, 2016. 251 с.
226. Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку (НКЦПФР). URL: <https://www.nssmc.gov.ua/> (дата звернення: 20.06.2019).
- 227.«Невидимая рука» рынка – The Invisible hand / под ред. Дж. Итуэлла, М. Милгейта, П. Ньюмена. Москва : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2009. 388 с.
- 228.Негиши Т. История экономической теории / под ред. Л.Л. Любимова и В.С. Автономова. Москва : АО «Аспект Пресс», 1995. 462 с.
- 229.Нельсон Р.Р., Уинтер С. Дж. Эволюционная теория экономических изменений. Москва : Дело, 2002. 536 с.
- 230.Нестеренко Е. П. Генезис социально-экономического порядка и роль общественных институтов в учении Фридриха фон Хайека. *Труд и социальные отношения*. 2013. № 4. С. 31–39.
- 231.Нестеренко Е. П. Либерализация современного экономического развития как предпосылка усиления финансовой глобализации. *Role of Investments in Digital Economy Development in the Context of Financial Globalization* ; intern. scient. conf. 22-23 decembrie 2016 / com. șt., coord.: Rodica Hîncu (președinte). Chișinău, 2017. P. 213–215.
- 232.Нестеренко Е. П. Парадигмальный подход в экономической науке. *Мир в XXI веке: экономические, правовые и социально-культурные перспективы развития* : материалы 8-й междунар. науч.-практ. конф.

- 8 нояб. 2012 г. : сб. науч. статей : в 2-х ч. Ч. 2. Москва : РУДН, 2012. С. 143–148.
233. Нестеренко Е. П. Современное понимание либерализации экономического развития. *Actual problems of social sciences : materials of XXVIII intern. scient. conf. (Tbilisi, October 12, 2017)*. Tbilisi, 2017. P. 60–62.
234. Нестеренко Е. П. Теория спонтанного порядка Ф. фон Хайека. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2013. № 146. С. 52–56.
235. Нестеренко О. П. Австрійська суб'єктивно-психологічна школа та формування австрійської традиції економічного аналізу. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2012. № 132. С. 13–15.
236. Нестеренко О. П. Австрійська теорія економічних коливань у поясненні тенденцій розвитку банківської системи. *Європейський вектор економічного розвитку*. 2008. Вип. 1 (4). С. 71–77.
237. Нестеренко О. П. Австрійська теорія конкуренції Ф. А. фон Хайека. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2008. № 101. С. 10–13.
238. Нестеренко О. П. Австрійська теорія підприємництва. *Підприємництво як рушійна сила суспільного прогресу : матеріали круглого столу (Київ, 1 груд. 2016 р.)*. Київ, НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозів. НАН України», 2016. С. 40–41. URL: <http://ief.org.ua/docs/scc/1.pdf> (дата звернення: 19.04.2017).
239. Нестеренко О. П. Австрійська традиція економічного аналізу : монографія. Київ : Видавництво Ліра-К, 2020. 395 с.
240. Нестеренко О. П. Австрійська традиція економічного аналізу в поясненні трансформації економічних систем. *Актуальні проблеми економіки*. 2008. № 5. С. 37–42.
241. Нестеренко О. П. Австрійська традиція економічного аналізу:

- філософсько-методологічні імперативи. *Вчені записки Університету «КРОК»*. 2019. № 4 (56). С. 25–33. DOI: <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2019-56-25-33>
242. Нестеренко О. П. Австрійська школа в структурі маржиналізму: історична ретроспектива. *Теоретичні та прикладні питання економіки*. 2012. Вип. 27. Т. 2. С. 182–189.
243. Нестеренко О. П. Австрійська школа та марксизм: Бем-Баверк contra Маркс. *Економічна спадщина К. Маркса: погляд через призму століть* : зб. матеріалів Всеукр. круглого столу (Київ, 25 квіт. 2018 р.). Київ, 2018. С. 129–134. URL: https://kneu.edu.ua/userfiles/Faculty_of_Economics_and_Administration/Kaf+istorii+ta+teorii+gospodarstva/212121ZbD196rnik28A529-verstka_Marks__2018.pdf (дата звернення: 29.10.2018).
244. Нестеренко О. П. Австрійський та німецький неолібералізм: єдність підходів і методологічні відмінності. *Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету. Серія: Економічні науки*. 2008. Вип. 20. С. 46–50.
245. Нестеренко О. П. Актуальні проблеми економічної теорії в аспекті міждисциплінарності. *Об'єднані наукою: перспективи міждисциплінарних досліджень* : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 10–11 листоп. 2015 р.). Київ, 2015. С. 91–93.
246. Нестеренко О. П. Внесок австрійської економічної традиції в методологію економічної науки. *Парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI ст.* : матеріали III міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 2-3 листоп. 2017 р.); Київ : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2017. С. 412–416. URL: https://econom.univ.kiev.ua/wp-content/uploads/science/conferences/2017/paradigm/Materiali_conf_2017_27_11_2017.pdf (дата звернення: 09.03.2018).
247. Нестеренко О. П. Вплив австрійської суб'єктивно-психологічної

- школи на українську економічну думку. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2013. № 144. С. 28–32.
248. Нестеренко О. П. Вплив сучасної інституційної теорії на розвиток економічної науки. *Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України* : зб. наук. праць. Суми, УАБС, 2004. Т. 11. С. 138–147.
249. Нестеренко О. П. Грошово-кредитна політика та економічний цикл: аналіз австрійської школи. *Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України* : зб. тез доп. X всеукр. наук.-практ. конф. (Суми, 22-23 листоп. 2007 р.): у 2-х т. Суми, 2007. Т.1. С. 146–147.
250. Нестеренко О. П. До питання класифікації парадигм в економічній теорії. *Парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI ст.* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 15-16 листопада 2012 р.). Київ : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2012. С. 110–114. URL: http://econom.univ.kiev.ua/paradigm_et/conf_materials.pdf (дата звернення: 07.09.2015).
251. Нестеренко О. П. До питання про повну зайнятість та природний рівень безробіття. *Державне регулювання ринку праці: сучасні технології та напрями їх розвитку* : зб. наук. праць. Київ, ІПК ДСЗУ. 2006. Ч. II. С. 213–224.
252. Нестеренко О. П. Економіко-історичний та соціологічний аналіз у науковій спадщині М. Х. Бунге. *Бунге М.: сучасний дискурс* : монографія / за ред. В.Д.Базилевича. Київ : Знання, 2005. С. 98–108.
253. Нестеренко О. П. Є. Слуцький як дослідник історії економічної науки. *Є. Слуцький. Визнання. Творча спадщина з погляду сучасності* : монографія / за ред. В.Д. Базилевича. Київ: Знання, 2007. С. 102–120.
254. Нестеренко О. П. Європейський вектор розвитку: лібералізація соціально-економічних відносин в Україні крізь призму австрійської

- неоліберальної теорії. *Економічна стратегія та політика реалізації європейського вектору розвитку України: концептуальні засади, виклики та протиріччя* : монографія / за ред. проф. В.Д. Базилевича, проф. Осецького В.Л. Київ : Київський національний університет імені Тараса Шевченка ; НДС «Центр економічних досліджень» ; ЗАТ «Нічлава», 2018. С. 148–164.
255. Нестеренко О. П. Йозеф Шумпетер і австрійська традиція: аспекти взаємодії. *Науковий вісник Чернівецького національного університету. Економіка*. 2011. Вип. 579-580. С. 29–35.
256. Нестеренко О. П. Йозеф Шумпетер: поза межами існуючих теоретичних систем. *Сучасна економічна динаміка в контексті парадигми економічного розвитку Й.А.Шумпетера* : матеріали ХХ міжнар. наук.-практ. конф. (Чернівці, 14-15 жовт. 2011 р.). Чернівці, 2011. С. 13–15.
257. Нестеренко О. П. Ідеї і смисли економічної теорії: інновації чи адаптація? *Інноваційні ідеї в економічній науці: пошуки вирішення сучасних проблем* : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 24-25 берез. 2016 р.). Київ, 2016. С. 41–44.
258. Нестеренко О. П. Ідейно-теоретичне та методологічне протистояння основних течій сучасної економічної науки. *Теоретичні та прикладні питання економіки*. 2007. Вип.12. С. 254–261.
259. Нестеренко О. П. Ідеологія австрійського неолібералізму. *Ідеологія в сучасному світі* : матеріали доп. і вист. наук.-практ. конф. (Київ, 19-20 жовт. 2011 р.). Київ, 2011. С. 108–109.
260. Нестеренко О. П. Інноваційний зміст конкуренції у дослідженнях австрійського неолібералізму. *Теорії мікро- макроекономіки*. 2008. Вип. 29. С. 303–313.
261. Нестеренко О. П. Інститут корпоративної соціальної відповідальності: проблеми становлення. *Корпоративна соціальна відповідальність –*

фактор сталого розвитку держави : зб. наук. праць міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 23-26 квіт. 2012 р.). Київ, 2012. С. 87–89.

262. Нестеренко О. П. Історико-еволюційний підхід у науковій спадщині М. Зібера. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2007. № 96. С. 23–27.
263. Нестеренко О. П. Карл Менгер: учений-теоретик, наставник, фундатор австрійської традиції (З нагоди 140-річчя публікації праці «Основи політичної економії»). *Економічна теорія*. 2012. № 2. С. 72–84.
264. Нестеренко О. П. Конкуренція та монополія в економічній системі: погляд неоавстрійської школи. *Теоретичні та прикладні питання економіки*. 2008. Вип.17. С. 196–203.
265. Нестеренко О. П. Ліберальна традиція економічного аналізу та сучасний неолібералізм у контексті сучасних викликів епохи. *Сучасні економічні теорії: історія, методологія та перспективи розвитку* : зб. матеріалів всеукр. круглого столу (Київ, 10 листоп. 2016 р.). Київ, 2016. С. 59–64. URL: https://kneu.edu.ua/userfiles/Faculty_of_Economics_and_Administration/Kaf+istorii+ta+teorii+gospodarstva/ZbD196rnik_tez_10_11_2016.pdf (дата звернення: 22.04.2017).
266. Нестеренко О. П. Менгер Карл. *Фінанси. Бюджет. Податки. Національна та міжнародна термінологія. Т. 1 : Еволюція національної та світової фінансової думки. Історичні портрети.* / П.М. Леоненко (керівник авт. кол.). Київ, 2013. С. 349–356.
267. Нестеренко О. П. Менгер Карл. *Фінанси. Бюджет. Податки: національна та міжнародна термінологія* : у 3-х т. / Ін-т світ. екон. і міжнар. відносин НАНУ, ДННУ «Акад. фін. управління» ; за ред. Т.І. Єфименко. Київ, 2010. Т. 1 : Еволюція національної та світової фінансової думки. С. 320–327.
268. Нестеренко О. *Методологія сучасної економічної науки в контексті глобальних викликів економічного розвитку. Фундаментальна*

- економічна теорія в структурі економічного знання: проблеми та виклики сучасності*. Зб. матеріалів Всеукр. Круглого столу 7 листоп. 2019 року. Київ : КНЕУ, 2019. С. 25–29. URL: <https://drive.google.com/file/d/1EzQ0E2KFCcDG39mW8miU5K2UD77HWZ1T/view> (дата звернення: 18.12.2019).
269. Нестеренко О. П. Методологічний дуалізм австрійського неолібералізму. *Актуальні проблеми і перспективи розвитку економіки України* : матеріали X междунар. науч.-практ. конф. (Алушта, 2-4 окт. 2011 г.). Симферополь, 2011. С. 114–115.
270. Нестеренко О. П. Мізес Людвіг Едлер фон. *Фінанси. Бюджет. Податки. Національна та міжнародна термінологія. Т. 1 : Еволюція національної та світової фінансової думки. Історичні портрети.* / П. М. Леоненко (керівник авт. кол.). Київ, 2013. С. 370–378.
271. Нестеренко О. П. Мізес Людвіг Едлер фон. *Фінанси. Бюджет. Податки: національна та міжнародна термінологія* : у 3-х т. / Ін-т світ. екон. і міжнар. відносин НАНУ, ДННУ «Акад. фін. управління» ; за ред. Т. І. Єфименко. Київ, 2010. Т. 1 : Еволюція національної та світової фінансової думки. С. 332–340.
272. Нестеренко О. П. Необхідність та перспективи застосування здобутків сучасного інституціоналізму у викладанні економічної теорії. Міжнародна науково-практична конференція «*Стан та розвиток економічної науки у Київському університеті: ретроспектива, сучасність і перспектива*»: зб. тез. Київ, 2004. С. 31–32.
273. Нестеренко О. П. Неолібералізм і кейнсіанство: суперечності теорії та методології. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2006. № 86–87. С. 77–81.
274. Нестеренко О. П. Неоліберальна економічна теорія Ф. фон Хайєка. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2007. № 93. С. 10–14.

- 275.Нестеренко О. П. Неоліберальна концепція соціально відповідальної держави. *Вісник Академії праці та соціальних відносин*. 2008. № 3. С. 78–81.
- 276.Нестеренко О. П. Неоліберальна концепція соціальної справедливості. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2014. № 3–4 (71). С. 77–81.
- 277.Нестеренко О. П. Неоліберальний концепт економічної свободи: теоретико-методологічний зміст та практична реалізація. *East European Science Journal*. 2019. № 12 (52). Ч. 4. С. 47–52.
- 278.Нестеренко О. П. Поведінкова економічна теорія: інновації у розумінні економічної поведінки. *Інноваційні ідеї в економічній науці: пошуки вирішення сучасних проблем* : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 19–20 квітня 2018 р.); НУ «Києво-Могилянська академія». Київ : Знання України, 2018. С. 84–87. URL: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/14568> (дата звернення: 02.07.2019).
- 279.Нестеренко О. П. Податкове реформування в Україні: інституційний аспект. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2005. № 75-76. С. 22–26.
- 280.Нестеренко О. П. Праксеологія як наука: підходи Є. Слуцького та Л. фон Мізеса. *Вчені записки Університету «КРОК»*. 2008. Вип. 17. С. 45–53.
- 281.Нестеренко О. П. Праксеологія як філософська основа австрійського неолібералізму. *Банківська справа*. 2008. № 5 (83). С. 80–89.
- 282.Нестеренко О. П. Роль сучасної інституціональної теорії у розвитку економічної науки. *Сучасна економічна наука і освіта в Україні* : зб. наук. праць. 2001. № 5. С. 151–154.
- 283.Нестеренко О. П. Соціальна справедливість та ліберальна традиція: погляд Ф. фон Хайєка. *Економічний вісник Національного гірничого університету*. 2019. № 4 (68). С. 19–26. DOI:

<https://doi.org/10.33271/ev/68.019>

284. Нестеренко О. П. Суперечності системи перерозподілу доходів: ілюзія соціальної справедливості. *Модернізація українського суспільства у світлі угоди про асоціацію з ЄС* : зб. наук. праць. Київ, 2015. С. 37–39.
285. Нестеренко О. П. Сучасна інституціональна парадигма економічної науки. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2001. № 49. С. 75–79.
286. Нестеренко О. П. Сучасний монетаризм і Україна: проблеми сумісності. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2000. № 46. С. 29–31.
287. Нестеренко О. П. Творче руйнування: підприємницьке мислення і підприємницька діяльність *Інноваційна теорія Йозефа Шумпетера: сучасне звучання економічних та управлінських ідей* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 29-30 листоп. 2012 р.). Київ : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2012. С. 32–34. URL: http://econom.univ.kiev.ua/wp-content/uploads/science/conferences/2012/Shumpetera/conf_Shumpetera.pdf (дата звернення: 28.06.2014).
288. Нестеренко О. П. Теоретико-методологічні засади неоліберального вчення Ф. А. фон Хайєка. *Економічна теорія*. 2004. № 1. С. 84–92.
289. Нестеренко О. П. Теоретичне і прикладне значення інституційної теорії. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2003. № 66-67. С. 13–15.
290. Нестеренко О. П. Теорія економічного циклу: аналіз австрійської школи. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2008. № 102. С. 41–44.
291. Нестеренко О. П. Теорія та історія в сучасному економічному дискурсі. *Парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI ст.* : матеріали II міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 15-16 жовтня 2015 р.); Київ : Київський національний університет імені Тараса Шевченка,

2015. С. 90–94. URL: <https://econom.univ.kiev.ua/wp-content/uploads/science/conferences/2015/Paradigm/materials2015.pdf> (дата звернення: 12.10.2016).
292. Нестеренко О. П. Ціннісні орієнтири економічної теорії і творчість Ф. А. фон Хайєка. *Вчені записки Університету «КРОК»*. 2005. Вип. 12. С. 135–143.
293. Нестеренко О. П., Демиденко Л. М., Рейнська В.Б., Волкова М. В. Податкова система України: від квазі-ліберальної ретроспективи до неоліберальної перспективи? *Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики*. 2020. Т. 1, № 32. С. 360–370. DOI: <https://doi.org/10.18371/fcaptp.v1i32.200579>
294. Нестеренко О. П., Онопко М. О. Кількісна теорія грошей в контексті еволюції грошово-кредитних відносин. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2007. № 92. С. 20–22.
295. Нестеренко О. П., Садовий М. М. Методологія сучасної економічної теорії. *Вища школа*. 2002. № 4–5. С. 67–81.
296. Нозік Р. Анархия, государство и утопия. М.: ИРИСЭН, 2019. 424 с.
297. Нозік Р. Розподільна справедливість. *Лібералізм* : антологія / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. Київ, 2009. С. 869–893.
298. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. Київ : Основи, 2000. 198 с.
299. Норт Д. Понимание процесса экономических изменений. Москва : Изд. дом ГУ-ВШЭ, 2010. 256 с.
300. Норт Д., Уоллис Дж., Вайнгаст Б. Насилие и социальные порядки. Москва : Изд. Института Гайдара, 2011. 480 с.
301. О'Хара Ф. Современные принципы неортодоксальной политической экономики. *Вопросы экономики*. 2009. № 12. С. 38–57.
302. Ойкен В. Основные принципы экономической политики. Москва : Прогресс, 1995. 496 с.

- 303.Ойкен В. Основы национальной экономики. Москва : Экономика, 1996. 351 с.
- 304.Олейник А.Н. Институциональная экономика: Учебное пособие. Москва : ИНФРА-М, 2000. 416 с.
- 305.Олсон М. Логіка колективної дії. Суспільні блага і теорія груп. Київ : Лібра, 2004. 272 с.
- 306.Орженцкий Р. Учение о ценности у классиков и канонистов: политико-экономический очерк. Одесса, 1896. 256 с. URL: <http://books.e-heritage.ru/book/10077902> (дата звернення: 27.02.2015).
- 307.Панорама экономической мысли конца XX столетия / под ред. Д. Гринэуэя, М. Блини, И. Стюарта. В 2-х т. Санкт-Петербург : Экономическая школа, 2002.
- 308.Пеннингтон М. Классический либерализм и будущее социально-экономической политики. Москва : Мысль, 2014. 452 с.
- 309.Підприємництво в Україні: історико-інституційний аналіз : монографія / за ред. д.е.н. В.В. Небрат ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозів. НАН України». Київ, 2019. 532 с. URL: <http://ief.org.ua/docs/mg/314.pdf> (дата звернення: 23.05.2020).
- 310.Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. URL: [http:// zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2755-17/ed20150101](http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2755-17/ed20150101) (дата звернення: 30.10.2016).
- 311.Полани М. Личностное знание. Москва : Прогресс, 1985. 344 с.
- 312.Полтерович В.М. Пределы расширенного порядка. *Истоки: Экономика в контексте истории и культуры*. Москва : ГУ ВШЭ, 2004. С. 501–512.
- 313.Попович М. Чи має українська модель суспільства бути ліберальною. *Економіка України*. 2010. № 8. С. 4–10.
- 314.Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. В 2-х т. Київ : «Основи», 1994.
- 315.Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с

- природой. Москва : Прогресс, 1986. 432 с.
- 316.Прутська О. Інституціоналізм і проблеми економічної поведінки в перехідній економіці. Київ : Логос, 2003. 256 с.
- 317.Прушківська Е.В., Якубовський С.О. Економічний розвиток та роль науки в сучасному суспільстві: теоретико-методологічний контекст. *Економічний вісник НГУ*. 2018. № 1 (61). С. 9–15.
- 318.Публічні закупівлі Prozorro. URL: <https://prozorro.gov.ua/en> (дата звернення: 09.12.2018).
- 319.Радіонова І Ф. «Тверде ядро» та «захисний пояс» сучасної макроекономічної науки. *Економічна теорія та освіта XXI століття: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 25 вересня 2015 року)*. Київ : Університет економіки та права «КРОК», 2015. С. 166–170.
- 320.Райнерт Е. Як багаті країни забагатіли... і чому бідні країни лишаються бідними. Київ : Темпора, 2015. 444 с.
- 321.Райх Р. Врятувати капіталізм. Як змусити вільний ринок працювати на людей. Київ : Наш формат, 2018. 288 с.
- 322.Раквиашвили А. А. В защиту евро. Подход австрийской школы. *Вопросы экономики*. 2013. № 3. С. 152–160.
- 323.Раквиашвили А. А. Либертарианская концепция государства: логика и мораль. *Вопросы экономики*. 2009. № 9. С. 119–131.
- 324.Раквиашвили А. А. Методологический индивидуализм: к апологии современного либерализма. *Вопросы политической экономии*. 2016. № 1. С. 115–122.
- 325.Рей Р. Я ж вам казав! Сучасна економіка за Гайманом Мінськи. Київ : Наш формат, 2018. 288 с.
- 326.Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения. Избранное. Москва : Эксмо, 2007. 953 с.
- 327.Роббинс Л. Предмет экономической науки. *THESIS*. 1993. Т. 1, Вып.1. С. 10–23.

- 328.Робінсон Дж., Аджемоглу Д. Чому нації занепадають? Походження влади, багатства і бідності. Київ : Наш формат, 2016. 472 с.
- 329.Ровдо В. В. Идеология либерализма. *Мировые политические идеологии: классика и современность* / под общ. ред. В. Ю. Чернова. Минск : Тонпик, 2007. С. 34–59.
- 330.Рогофф К., Рейнгарт К. Циклічна історія фінансових криз. Київ : Наш формат, 2019. 544 с.
- 331.Розанвалон П. Утопічний капіталізм. Історія ідеї ринку. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 246 с.
- 332.Розмаинский И.В. О методологических основаниях мейнстрима и гетеродоксии в экономической теории конца XIX – начала XXI века. *Вопросы экономики*. 2008. № 7. С.89–99.
- 333.Розмаинский И.В. Посткейнсианство + традиционный институционализм = целостная реалистичная экономическая теория XXI века. *Terra Economicus*. 2003. Т. 1, № 3. С. 28–35.
- 334.Ролз Дж. Теория справедливости. Новосибирск : Изд-во Новосибирского ун-та, 1995. 511 с.
- 335.Романчук Я. Либерализм. Идеология счастливого человека. Минск : Институт Мизеса, 2007. 556 с.
- 336.Ротбард М. Власть и рынок: государство и экономика / под ред. Г. Сапова. Челябинск : Социум, 2010. 418 с.
- 337.Ротбард М. Государство и деньги: как государство завладело денежной системой общества. Челябинск : Социум, 2008. 234 с.
- 338.Ротбард М. История денежного обращения и банковского дела в США. Челябинск : Социум, 2009. 548 с.
- 339.Ротбард М. К новой свободе. Либертарианский манифест. Москва : Новое изд-во, 2009. 396 с.
- 340.Ротбард М. Экономические депрессии: их причины и методы лечения. *Экономический цикл: анализ австрийской школы*. Челябинск : Социум, 2005. С. 149–171.

- 341.Роузфільд С. Порівнюємо економічні системи: культура, багатство та влада в ХХІ столітті. Київ : К.І.С., 2005. 370 с.
- 342.Рудакова И. Основное течение экономической теории: потенциал и научная критика. *Вопросы экономики*. 2005. № 9. С. 21–35.
- 343.Саймон Г.А. Рациональность как процесс и продукт мышления. *THESIS: теория и история экономических и социальных институтов и систем*. 1993. № 3. С. 16–38.
- 344.Селигмен Б. Основные течения современной экономической мысли. Москва : Прогресс, 1968. 600 с.
- 345.Скидельски Р. Джон Мейнард Кейнс: экономист, философ, государственный деятель. В 2-х т. Москва : Московская школа политических исследований, 2005.
- 346.Скидельски Р. Кейнс. Возвращение мастера. Москва : Московская школа политических исследований, 2011. 253 с.
- 347.Скидельски Р. Хайек versus Кейнс: дорога к примирению. *Вопросы экономики*. 2006. № 6. С. 47–66.
- 348.Скоузен М. Кто предсказал крах 1929 г.? *Экономический цикл: Анализ австрийской школы*. Челябинск : Социум, 2005. С. 172–215.
- 349.Слуцький Є. До питання критики поняття цінності Бем-Баверка та його вчення про вимірність цінності. Є. Слуцький. *Визнання. Творча спадщина з погляду сучасності* / за ред. В. Д. Базилевича. Київ : «Знання», 2007. С. 774–792.
- 350.Слуцький Є. Етюд до проблеми будовання формально-праксеологічних засад економіки. *Записки соціально-економічного відділу*. Київ : Українська Академія наук, 1926. Т. IV. С. 165–175.
- 351.Смит А. Исследование о природе и причина богатства народов. 2-е изд. Москва : Эксмо, 2016. 1056 с.
- 352.Смит В. Экспериментальная экономика. Москва : ИРИСЭН; Мысль, 2008. 808 с.
- 353.Сміт А. Дослідження про природу і причини багатства народів. Київ :

- Наш формат, 2018. 736 с.
- 354.Сміт А. Система природної свободи. *Лібералізм* : антологія / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. Київ, 2009. С. 626–630.
- 355.Современная экономическая мысль / Под ред. С. Вайнтрауба. Москва : Прогресс, 1981. 816 с.
- 356.Современный либерализм: Джон Ролз, Рональд Дворкин, Исая Берлин, Уил Кимлика, Майкл Дж.Сэндел, Джереми Уолдрон, Чарльз Тейлор. Москва : ДИК, 1998. 248 с.
- 357.Сорос Дж. Відкрите суспільство. Реформування глобального капіталізму. Харків : Фоліо. 2018. 363 с.
- 358.Социальное рыночное хозяйство: концепция, практический опыт и перспективы применения. Москва : Изд. дом ГУ-ВШЭ, 2007. 332 с.
- 359.Спенсер Г. Личность и государство: опыты о государстве, обществе и свободе. Челябинск : Социум, 2020. 464 с.
- 360.Становлення теорії економічного лібералізму та її застосування в трансформаційній економіці / Г. І. Башнянин та ін. Львів : Ліга–Прес, 2013. 162 с.
- 361.Стедмен-Джоунз Д. Рождение неолиберальной политики: от Хайека и Фридмена до Рейгана и Тэтчер. Москва ; Челябинск : Социум ; Мысль, 2017. 522 с.
- 362.Стиглер Дж.Дж. Совершенная конкуренция: исторический ракурс. *Вехи экономической мысли. Теория фирмы*. Т. 2. Под ред. В.М. Гальперина. Санкт-Петербург : Экономическая школа. 2000. С. 299–328.
- 363.Стиглиц Дж. Крутое пике. Америка и новый экономический порядок после глобального кризиса. Москва : Эксмо, 2011. 512 с.
- 364.Стиглиц Дж. Куда ведут реформы? (К десятилетию начала переходных процессов). *Вопросы экономики*. 1999. № 1. С. 4–10.
- 365.Стиглиц Дж. Ревущие девяностые. Семена развала. Москва : Современная экономика и право, 2005. 424 с.

- 366.Сторчевой М. Новая модель человека для экономической науки. *Вопросы экономики*. 2011. № 4. С. 78–98.
- 367.Стратегічні виклики ХХІ століття суспільству та економіці України: в 3 т. / за ред. акад. НАН України В.М. Гейця, акад. НАН України В.П. Семиноженка, чл.-кор. НАН України Б.Є. Кваснюка. Київ : Фенікс, 2007. Т. 3 : Конкурентоспроможність української економіки. 556 с.
- 368.Суименко Е.И., Ефременко Т.О. «Номо есопомісус» современной Украины. Поведенческий аспект. Киев : Институт социологии НАНУ, 2004. 244 с.
- 369.Супрун Н. А., Єлісеєва Л. В. Розвиток інноваційних форм підприємництва в Україні в умовах глобалізаційних викликів ХХІ ст. Науковий вісник Полісся. Т. 1, № 4 (12). С. 212–215.
- 370.Сучасні економічні теорії: історія, методологія та перспективи розвитку : зб. матеріалів Всеукр. круглого столу 10 листоп. 2016 р. Київ : КНЕУ, 2016. 199 с.
- 371.Талала Я. С. Розробка Євгеном Слуцьким проблем економічної теорії : автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.01.04 «Екон. історія та історія екон. думки». Київ, 1999. 18 с. (Київ. ун-т ім. Т. Шевченка).
- 372.Талала Я. С. Праксеологія: основні положення і тенденції розвитку. *Вісник Академії праці та соціальних відносин*. 1998. № 2. С. 94–98.
- 373.Талєб Н. Н. Антикрихкість. Про (не)вразливе у реальному житті. Київ : Наш формат, 2018. 400 с.
- 374.Талєб Н. Н. Чорний лебідь. Про (не)ймовірне у реальному житті. Київ : Наш формат, 2017. 392 с.
- 375.Талер Р., Санстейн К. Поштовх. Як допомогти людям зробити правильний вибір. Київ : Наш формат, 2017. 312 с.
- 376.Тамбовцев В. Л. Идеи, нарративы и изменения в экономике. *Terra Economicus*. 2019. Т. 17, № 1. С. 24–40.
- 377.Тамбовцев В. Л. Идеи и интересы, экономическая политика и

- институты. *Вопросы экономики*. 2019. № 5. С. 26–45.
378. Тамбовцев В.Л. Возникновение институтов: методолого-индивидуалистический подход. *Вопросы экономики*. 2010. № 11. С. 83–96.
379. Тарасевич В. Ідеологічні доктрини: цивілізаційні аспекти і національний колорит. *Економіка України*. 2011. № 2. С. 13–27; № 3. С. 4–14.
380. Тарасевич В. Н. Четверть века независимости Украины: актуальные контексты и императивы социально-экономических реформ. *Економіка України*. 2017. № 8. С. 14–28. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ekukrr_2017_8_3. (дата звернення: 28.04.2018).
381. Тарасевич В.Н. Фундаментальная экономическая наука: универсальность содержания и развития: монография. Днепр : Экономика, 2017. 1022 с.
382. Тейлор Ч. Атомізм. *Лібералізм* : антологія / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. Київ, 2009. С. 235–254.
383. Теория либертарной справедливости Роберта Нозика. URL: <http://ecsocman.hse.ru/data/974/640/1219/04.pdf> (дата звернення: 06.11.2009).
384. Теория хозяйственного порядка: «Фрайбургская школа» и немецкий неолиберализм / под ред. В. П. Гутника. Москва : Экономика, 2002. 465 с.
385. Туган-Барановский М.И. Основы политической экономии. Санкт-Петербург, 2-е изд. 1911. XII, 760 с.
386. Туган-Барановский М. И. Периодические промышленные кризисы. История английских кризисов. Общая теория кризисов. 5-е изд. Москва : Наука, 1997. 573 с.
387. Туган-Барановский М. И. Экономические очерки: монография. Москва : РОССПЭН, 1998. 526 с.
388. Тумилович М. Формализм, экономическое образование и экономическая наука. *Эковест*. 2003. № 3. С. 102–123.

389. Україна 2030: Доктрина збалансованого розвитку / за ред. проф. О.І.Жилінської. Львів : Кальварія, 2017. 128 с.
390. Українська економічна думка про чинники та пріоритети економічного розвитку : монографія / за ред. док. екон. наук В.В.Небрат ; ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2014. 396 с.
391. Усанов П. Наука о богатстве. Москва : Страта, 2016. 206 с.
392. Усанов П. Ретроспектива экономической жизни. Москва : Страта, 2019. 302 с.
393. Усоскин В.М. «Денежный мир» Милтона Фридмена. Москва : Мысль, 1989. 174 с.
394. Уэрта де Сото Х. Австрийская экономическая школа: рынок и предпринимательское творчество. Челябинск : Социум, 2009. 210 с.
395. Уэрта де Сото Х. Деньги, банковский кредит и экономические циклы. Челябинск : Социум, 2008. 677 с.
396. Уэрта де Сото Х. Социализм, экономический расчет и предпринимательская функция. Москва, Челябинск : ИРИСЭН, Социум, 2008. 488 с.
397. Уэрта де Сото Х. Социально-экономическая теория динамической эффективности. Челябинск : Социум, 2011. 425 с.
398. Фергюсон А. Опыт истории гражданского общества. Москва : РОССПЭН, 2000. 391 с.
399. Фещенко В.М. Сучасні економічні теорії : навч. посіб. Київ : КНЕУ, 2012. 474 с.
400. Фещенко В. М. М. І. Туган-Барановський про народне господарство. *М. І. Туган-Барановський: вчений, громадянин, державотворець (до 150-річчя від дня народження)* : монографія. Київ : Наук. думка, 2015. С. 49–56.
401. Фещенко В.М. Трансформація поглядів українських дослідників на економічне вчення К. Маркса (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). *Історія народного господарства та економічної думки України* : зб. наук. пр. 2017. Вип. 50. С. 159–171.

- 402.Философия экономики. Антология / под ред. Д. Хаусмана. Москва : Изд-во Института Гайдара, 2012. 520 с.
- 403.Философский словарь / под ред. И.Т. Фролова. 5-е изд. Москва : Политиздат, 1987. 590 с.
- 404.Фишер И. Покупательная сила денег. Москва : Дело, 2001. 320 с.
- 405.Фламэн М. История либерализма и современный либерализм. Москва : Интратэк-Р, 1995. 189 с.
- 406.Фонд державного майна України. URL: <http://www.spfu.gov.ua/> (дата звернення: 27.05.2019).
- 407.Франк Р.Х. Микроэкономика и поведение. Москва : ИНФРА-М, 2000. 696 с.
- 408.Фридмен М. Инфляция и денежные системы. *25 ключевых книг по экономике* / сост. А. Бейтон и др. УРАЛ LTD, 1999. С. 539–559.
- 409.Фридмен М. Количественная теория денег. *Классика экономической мысли* : сочинения. Москва : ЭКСМО Прес, 2000. 895 с.
- 410.Фридмен М. Методология позитивной экономической науки. *THESIS*. 1994. Вып. 4. С. 20–52.
- 411.Фридмен М. Монетарная история Соединенных Штатов 1867–1960. Москва : Ваклер, 2007. 880 с.
- 412.Фридмен М., Хайек Ф. О свободе. Челябинск : Социум, 2020. 182 с.
- 413.Фріден М. Родина лібералізмів: морфологічний аналіз. *Лібералізм* : антологія / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. Київ, 2009. С. 84–106.
- 414.Фріден М. Соціалізм у лібералізмі: до реалізації соціальної етики. *Лібералізм* : антологія / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. Київ, 2009. С. 688–723.
- 415.Фрідмен М. Взаємозв'язок між економічною і політичною свободою. *Лібералізм* : антологія / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. Київ, 2009. С. 483–490.
- 416.Фрідман М. Капіталізм і свобода. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2010. 320 с.
- 417.Фримен К., Лука Ф. Як час спливає. Від епохи промислових революцій до інформаційної революції. Київ : Вид. дім «Києво-

Могилянська академія», 2008. 510 с.

- 418.Фукуяма Ф. Всесвітня ліберальна революція. *Лібералізм* : антологія / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. Київ, 2009. С. 1033–1043.
- 419.Фуруботн Э., Рихтер Р. Институты и экономическая теория. Достижения новой институциональной экономической теории. Санкт-Петербург : Издат. дом Санкт-Петерб. гос. ун-та, 2005. 702 с.
- 420.Хаберлер Г. Деньги и экономический цикл. *Экономический цикл: анализ австрийской школы*. Челябинск : Социум, 2005. С. 112–132.
- 421.Хаберлер Г. Процветание и депрессия: Теоретический анализ циклических колебаний. Челябинск : Социум, 2005. 474 с.
- 422.Хайек Ф. А. Дорога к рабству. Москва : Экономика, 1992. 176 с.
- 423.Хайек Ф. А. Индивидуализм и экономический порядок / под ред. Р. И. Капелюшникова. Челябинск : Социум, 2011. 394 с.
- 424.Хайек Ф. А. Карл Менгер (1940–1921). *Хайек Ф. фон. Судьбы либерализма в XX веке*. Москва; Челябинск, 2009. С. 79–118.
- 425.Хайек Ф. А. Конституция свободы. Москва : Новое издательство, 2008. 528 с.
- 426.Хайек Ф. А. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма. Москва : Изд-во «Новости» при участии изд-ва «Catallaxu», 1992. 304 с.
- 427.Хайек Ф. А. Познание, конкуренция и свобода : антология сочинений. Под ред. Д. Антисери и Л. Инфантино. Санкт-Петербург : Пневма, 1999. 288 с.
- 428.Хайек Ф. А. Право, законодательство и свобода: Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики. Москва : ИРИСЭН, 2006. 644 с.
- 429.Хайек Ф. А. Претензии знания. Нобелевская лекция, прочитанная 11 декабря 1974 г. *Вопросы философии*. 2003. №1. С. 164–167.
- 430.Хайек Ф. А. Рынок и другие порядки. Челябинск : Социум, 2020. 608 с.
- 431.Хайек Ф. А. Сможем ли мы прекратить инфляцию. *Экономический цикл: анализ австрийской школы*. Челябинск : Социум, 2005. Вып. 1. С. 133–149.

- 432.Хайек Ф. А. Судьбы либерализма в XX веке. Москва, Челябинск : ИРИСЭН, Мысль, Социум, 2009. 337 с.
- 433.Хайек Ф. А. Цены и производство. Челябинск : Социум, 2008. 199 с.
- 434.Хайек Ф. А. «Свободное» предпринимательство и конкурентный порядок. *Индивидуализм и экономический порядок*. Челябинск : Социум, 2011. С. 129–144.
- 435.Хайек Ф. А. фон. Использование знания в обществе. *Индивидуализм и экономический порядок*. Челябинск : Социум, 2011. С. 93–110.
- 436.Хайек Ф. А. фон. Конкуренция как процедура открытия. *Мировая экономика и международные отношения*. 1989. № 12. С. 6–14.
- 437.Хайек Ф. А. фон. Контрреволюция науки: Этюды о злоупотреблении разумом. Москва : ОГИ, 2003. 288 с.
- 438.Хайек Ф. А. фон. Место «Оснований» Менгера в истории экономической мысли. *Хайек Ф. фон. Судьбы либерализма в XX веке*. Москва; Челябинск, 2009. С. 119–134.
- 439.Хайек Ф. А. фон. Факты общественных наук. *Индивидуализм и экономический порядок*. Челябинск : Социум, 2011. С. 69–92.
- 440.Хайек Ф. А. фон. Частные деньги. Москва : Институт национальной модели экономики, 1996. 202 с.
- 441.Хайек Ф. А. фон. Экономическая теория и знание. *Индивидуализм и экономический порядок*. Челябинск : Социум, 2011. С. 41–68.
- 442.Хайек Ф. А. фон. Экономический расчет при социализме (I): характер и история проблемы. *Индивидуализм и экономический порядок*. Челябинск : Социум, 2011. С. 145–178.
- 443.Хайек Ф. А. фон. Экономический расчет при социализме (II): состояние дискуссии. *Индивидуализм и экономический порядок*. Челябинск : Социум, 2011. С. 179–216.
- 444.Хайек Ф. А. фон. Экономический расчет при социализме (III): конкурентное «решение». *Индивидуализм и экономический порядок*. Челябинск : Социум, 2011. С. 217–248.
- 445.Хайек Ф. А. фон. Эффект Рикардо. *Индивидуализм и экономический порядок*. Челябинск : Социум, 2011. С. 261–302.

- 446.Хайєк Ф. А. фон. Право, законодавство та свобода: Нове викладення широких принципів справедливості та політичної економії. У 3-х т. Київ : Сфера, 1999. Т. 1 : Правила і порядок. 196 с.
- 447.Хайєк Ф. А. фон. Право, законодавство та свобода: Нове викладення широких принципів справедливості та політичної економії. У 3-х т. Київ : Сфера, 2000. Т. 2 : Міраж соціальної справедливості. 200 с.
- 448.Хайєк Ф. А. фон. Право, законодавство та свобода: Нове викладення широких принципів справедливості та політичної економії: У 3-х т. Київ : Сфера, 2000. Т. 3 : Політичний устрій вільного народу. 252 с.
- 449.Хайєк Ф. А. фон. Принципи ліберального соціального порядку. *Лібералізм* : антологія / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. Київ, 2009. С. 19–32.
- 450.Хайєк Ф. А. фон. Цінність свободи. *Лібералізм* : антологія / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. Київ, 2009. С. 491–530.
- 451.Харви Д. Краткая история неолиберализма. Актуальное прочтение. Москва : Поколение, 2007. 288 с.
- 452.Хикс Дж. Стоимость и капитал. Москва : Прогресс, 1988. 191 с.
- 453.Хикс Дж. Теория экономической истории. Москва : НП «Журнал «Вопросы экономики», 2006. 224 с.
- 454.Хиршман А. О. Страсти и интересы: политические аргументы в пользу капитализма до его триумфа. Москва : Изд-во Института Гайдара, 2012. 200 с.
- 455.Ходжсон Дж. Скрытые механизмы убеждения: институты и индивиды в экономической теории. *Terra Economicus*. 2003. Т. 1, № 4. С. 11–30.
- 456.Ходжсон Дж. Экономическая теория и институты: Манифест современной институциональной экономической теории. Москва : Дело, 2003. 464 с.
- 457.Хохлов В., Башлаков С., Золотарьов В. Лібертаріанська перспектива. Від посткомунізму до вільного суспільства. Київ : Ніка-Центр, 2019. 336 с.
- 458.Худокормов А.Г. Экономическая теория: Новейшие течения Запада : учеб. пособие. Москва : ИНФРА-М, 2009. 416 с.

459. Хюльсманн Й. Г. Последний рыцарь либерализма : жизнь и идеи Людвиг фон Мизеса. Челябинск : Социум, 2013. 893 с.
460. Чухно А. А. Вибрані праці : у 2 т. / передм. Л. В. Губерського, Т. І. Єфименко. Київ : ДННУ «Акад. фін. управління», 2012.
461. Чухно А. А., Юхименко П. І., Леоненко П. М. Інституційно-інформаційна економіка : підручник / за ред. А. А. Чухна. Київ : Знання, 2008. 700 с.
462. Чухно А. А., Юхименко П. І., Леоненко П. М. Сучасні економічні теорії : підручник / за ред. А. А. Чухна. Київ : Знання, 2007. 878 с.
463. Шапиро Н. Дж. М. Кейнс как завершающий экономист «мейнстрима» и предвестник теоретико-методологического плюрализма. *Вопросы экономики*. 2008. № 1. С. 120–130. <https://doi.org/10.32609/0042-8736-2008-1-120-130>
464. Шаститко А. Е. Фридрих Хайек и неoinституционализм. *Вопросы экономики*. 1999. № 6. С. 43–53.
465. Шаститко А. Е. Структурная неопределенность и институты. *Общественные науки и современность*. 2018. № 4. С. 177–190.
466. Шаститко А. Е. «Институты имеют значение» vs «только формальные институты имеют значение». *Вопросы экономики*. 2019. № 12. С. 90–110.
467. Швери Р. Теория рационального выбора: универсальное средство или экономический империализм? *Вопросы экономики*. 1997. № 7. С. 37–46.
468. Шиманська О. П. Експериментальна економіка Д. Канемана і В. Сміта: виклики ХХІ століття. *Вісник Тернопільського національного економічного університету*. 2010. № 2. С. 133–141.
469. Ширяев И. М. Методология исследования экономической эволюции в работах Людвиг фон Мизеса. *Terra Economicus*. 2012. Т. 10, № 4. Ч. 2. С. 33–35.
470. Шумпетер Й. А. История экономического анализа / под ред. В. С. Автономова. В 3-х т. Санкт-Петербург : Экономическая школа, 2001.
471. Шумпетер Й. А. История экономического анализа: В 3-х т. Санкт-

- Петербург : Экономическая школа, 2004. Т. 3. X+678 с.
- 472.Шумпетер Й.А. Капіталізм, соціалізм і демократія. Київ : Основи, 1995. 528 с.
- 473.Шумпетер Й. Теория экономического развития. *Шумпетер Й. Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия.* Москва : Эксмо, 2007. С. 29–360.
- 474.Шумпетер Й.А. Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия. Москва : Эксмо, 2007. 864 с.
- 475.Шумпетер Й.А. Теорія економічного розвитку: Дослідження прибутків, капіталу, кредиту, відсотка та економічного циклу. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 242 с.
- 476.Щедровицкий Г. П. Синтез знаний: проблемы и методы. *Избранные труды.* Москва : Наука, 1995. 358 с.
- 477.Эбелинг Р. Роль австрийской школы в развитии мировой экономической мысли XX века. *Экономика и математические методы.* Т. 28, Вып. 3. 1992. С. 347–363.
- 478.Эггертссон Т. Экономическое поведение и институты. Москва : Дело, 2001. 408 с.
- 479.Экономический цикл: анализ австрийской школы. Челябинск : Социум, 2005. 220 с.
- 480.Эрнандо де Сото. Иной путь. Экономический ответ терроризму. Челябинск : Социум, 2015. 376 с.
- 481.Эрроу К. Дж. К теории ценового приспособления. *Вехи экономической мысли. Теория фирмы.* Санкт-Петербург : Экономическая школа. 2000. С. 432–447.
- 482.Юм Д. Трактат про людську природу. Київ : Всесвіт, 2003. 552 с.
- 483.Яременко О. Лібералізм, економічна свобода і держава. *Економіка України.* 2010. № 12. С. 4–15.
- 484.15 Great Austrian Economists / by ed. R.G. Holcombe. Ludwig von Mises Institute, 1999. 258 p.
- 485.Acemoglu D., Robinson J. The Narrow Corridor: States, Societies, and the Fate of Liberty. New York: Penguin Press, 2019.

486. Agafonow A. The Austrian Dehomogenization Debate, or the Possibility of a Hayekian Planner. *Review of Political Economy*. April, 2012. Vol. 24, no. 2. P. 273–287.
487. Aimar T. The Economics of Ignorance and Coordination: Subjectivism and the Austrian School of Economics. Cheltenham, UK ; Northampton, MA : Edward Elgar, 2009. 302 p.
488. Akerlof G. Behavioral Macroeconomics and Macroeconomic Behavior. *The American Economic Review*. 2002. no. 3 (92). P. 411–433. URL: http://socsci2.ucsd.edu/~aronatas/project/academic/akerlof_AER.pdf (date of access: 11.03.2015).
489. Arnsperger C., Varoufakis Y. What Is Neoclassical Economics? *Post-autistic economics review*. 2006. no. 38. URL: <http://www.paecon.net/PAERreview/issue38/ArnspergerVaroufakis38.htm> (date of access: 18.07.2010).
490. Ashraf N., Camerer C., Loewenstein G. Adam Smith, behavioral economist. *Journal of Economic Perspectives*. 2005. Vol. 3, no. 19. P. 131–145.
491. Association for Heterodox Economics. URL: <https://www.hetecon.net/> (date of access: 18.07.2014).
492. Austrian Economics in Transition: From Carl Menger to Friedrich Hayek / ed. by H. Hagemann, T. Nishizawa and Y. Ikeda. London, New York : Palgrave Macmillan. 2010. 339 p.
493. Austrian Economics: Tensions and New Directions / ed. by B. Caldwell, S. Boehm. Boston: Kluwer, 1992. 283 p.
494. The Behavioural Insights Team Annual Update Report 2017-18. *The Behavioural Insights Team*. URL: <https://www.bi.team/publications/the-behavioural-insights-team-annual-report-2017-18/> (date of access: 08.12.2019).
495. Backhouse R. Progress in heterodox economics. *Journal of history of economic thought*. 2000. Vol. 22, no. 2. P. 145–155.
496. Bagus P. Austrian Business Cycle Theory: Are 100 Percent Reserves

- Sufficient to Prevent a Business Cycle? *Libertarian Papers*. 2010. Vol. 2, no. 2. P. 1–18.
497. Barry N.P. Hayek's Social and Economic Philosophy. London : MacMillan, 1979. 228 p.
498. Bazhal I. Key Features of Schumpeter's Theory of Economic Development. *The Political Economy of Innovation Development: Breaking the Vicious Cycle of Economic Theory* : monograph. Palgrave Macmillan, Cham. 2017. P. 41–64.
499. Bazhal Iu. Innovations as a Crucial Factor of the Catch-up Economic Growth. *Наукові записки НаУКМА. Економічні науки*. 2019. Т. 4, Вип. 1. С. 3–8. <https://doi.org/10.18523/2519-4739.20194.1.3-8>.
500. Bazhal Iu. Schumpeter's innovations as the main factor of economic development. *The role of the State in Economic Development. State Capacity, State Autonomy and Economic Development* : proceedings to the 29th EAEPE Annual Conference, Budapest, Hungary, 19–21 October 2017. Budapest, 2017. 16 p.
URL: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/13102> (date of access: 21.08.2018).
501. Blaug M. Hayek Revisited. *Critical Review*. 1993. Vol. 7, no. 1. P. 51–60.
502. Block W., Garschina K. Hayek, Business Cycles and Fractional Reserve Banking: Continuing the De-Homogenization Process. *Review of Austrian Economics*. 1996. Vol. 9, no. 1. P. 77–94.
503. Boettke P. Calculation and Coordination: Essays on Socialism and Transitional Political Economy. London: Routledge, 2001. 370 p.
504. Boettke P. F.A. Hayek. Economics, Political Economy, and Social Philosophy. London : Palgrave Macmillan, 2018. 350 p.
505. Boettke P.J. Information and Knowledge: Austrian Economics in Search of its Uniqueness. *The Review of Austrian Economics*. 2002. Vol. 15. P. 263–274.
506. Boettke P.J., Horwitz S., Prychitko D. Beyond equilibrium economics: reflections on the uniqueness of the Austrian tradition. *The Market Process*:

- Essays in Contemporary Austrian Economics* / ed. by P. Boettke, D. Prychitko. Aldershot : Edward Elgar, 1998. P. 62–79.
- 507.Boettke P.J., Leeson P.T. The Austrian School of Economics: 1950–2000. *A companion to the History of Economic Thought* / ed. by W. Samuels. Wiley : Blackwell Publishing, 2003. P. 41–48.
- 508.Bostaph S. The Second Socialist Calculation Debate: Comments at the 2018 Austrian Economics Research Conference. *Quarterly Journal of Austrian Economics*. 2019. Vol. 21, no. 3. P. 256–262.
- 509.Bostaph S. Wieser on Economic Calculation under Socialism. *The Quarterly Journal of Austrian Economics*. 2003. Vol. 6, no. 2. P. 3–34.
- 510.Butos W. N. Knowledge questions: Hayek, Keynes and beyond. *Review of Austrian Economics*. 2003. Vol. 16, no. 4. P. 291–308.
- 511.Caldwell B. Hayek’s Scientific Subjectivism. *Economics and Philosophy*. 1994. Vol. 10, no. 2. P. 305–313.
- 512.Caldwell B.J. Hayek’s Transformation. *History of Political Economy*. 1988. Vol. 20, no. 4. P. 513–541. <https://doi.org/10.1215/00182702-20-4-513>
- 513.Caldwell B. Why Didn’t Hayek Review Keynes’s General Theory. *History of Political Economy*. 1998. XXX (4): P. 545–569. doi:10.1215/00182702-30-4-545.
- 514.Carl Menger and the Austrian school of economics / ed. by J.R. Hicks and W. Weber. Oxford : Clarendon Press, 1973. 235 p.
- 515.Carroll C. Requiem for the representative consumer? Aggregate implications of microeconomic consumption behavior. *American Economic Review*. 2017. Vol. 90. P.101–115.
- 516.Cato Institute. URL: <https://www.cato.org/> (date of access: 28.09.2016).
- 517.Chipman J.S. Slutsky’s praxeology and his critique of Bohm-Bawerk. *Structural Change and Economic Dynamics*. no. 15. 2004. P. 345–356.
- 518.Classics in Austrian Economics: A Sampling in the History of a Tradition. Vol. 2 : The Interwar Period / ed. by I.M. Kirzner. London : William Pickering, 1994. 346 p.
- 519.Cochran, J.P., Call, S.T., Glahe, F.R. Austrian Business Cycle Theory: Variations on a Theme. *The Quarterly Journal of Austrian Economics*. 2003.

Vol. 6, no. 1. P. 67–73.

- 520.Colander D., Holt R.P., Rosser J.B. Live and dead issues in the methodology of economics. *Journal of Post Keynesian Economics*. 2007. no. 30 (2), P. 303–312. Doi:10.2753/pke0160-3477300208.
- 521.Cordato R. *Welfare Economics and Externalities in an Open-Ended Universe: A Modern Austrian Perspective*. Boston: Kluwer Academic Publishers, 1992. 140 p.
- 522.Cowen T. *Risk and Business Cycles: New and Old Austrian Perspectives*. London: Routledge, 1998. 184 p.
- 523.Cwik P.F. Austrian Business Cycle Theory: A Corporate Finance Point of View. *The Quarterly Journal of Austrian Economics*. 2008. Vol. 11, no. 1. P. 60–68. DOI: 10.1007/s12113-008-9031-9
- 524.Demsetz H. *From Economic Man to Economic System: Essays on Human Behavior and the Institutions of Capitalism*. New York : Cambridge University Press, 2008. 198 p.
- 525.Demydenko L., Nesterenko O. Development of Small Business Taxation: Ukraine and Georgia practices. *Economic, Legal and Social Problems of Modern Development*, 20-21 September 2019. Conference Proceedings. Kutaisi, 2019. P. 20–21.
- 526.DiLorenzo T.J. Competition and Political Entrepreneurship: Austrian Insights into Public Choice Theory. *The Review of Austrian Economics*. 1988. no. 2. P. 59–72.
- 527.DiLorenzo T.J. The Myth of Natural Monopoly. *The Review of Austrian Economics*. 1996. Vol. 9, no. 2. P. 43–58.
- 528.Dulbecco P. The Dynamics of the Institutional Change and the Market Economy: Understanding Contemporaneous Market Development Processes. *The Review of Austrian Economics*. 2003. Vol. 16, no. 2/3. P. 231–251.
- 529.Economic Freedom of the World: 2017 Annual Report (2019). URL: <https://www.fraserinstitute.org/economic->

- freedom/map?geozone=world&page=map&year=2017 (date of access: 13.11.2019).
530. Economic Policy and the Market Process: Austrian and Mainstream Economics / ed. by K. Groenveld, J.A.M. Maks, J. Muysken. Amsterdam : North-Holland, 1990. 249 p.
531. European Association for Evolutionary Political Economy. URL: <http://eaepe.org/> (date of access: 16.01.2015).
532. Foss N.J., Lien L.B. Ownership and Competitive Dynamics. *The Quarterly Journal of Austrian Economics*. 2010. Vol. 13, no. 2. P. 3–30.
533. Garrison R.W. Austrian Macroeconomics: A Diagrammatical Exposition. *New Directions in Austrian Economics* / ed. by L.M. Spadaro. Kansas City, Mo.: Sheed Andrews and McMeel, 1978. P. 167–201.
534. Garrison R. W. From Keynes to Hayek: the marvel of thriving macroeconomics. *The Review of Austrian Economics*. 2006. Vol. 19. P. 5–15.
535. Garrison R.W. New Classical and Old Austrian Economics: Equilibrium Business Cycle Theory in Perspective. *The Review of Austrian Economics*. 1991. Vol. 5, no. 1. P. 93–103.
536. Garrison R.W. Time and Money: The Macroeconomics of Capital Structure. London and New York: Routledge, 2001.
537. Gasanov S. Uncertainty in economics and the economy of uncertainty. *Фінанси України*. 2017. № 12. С. 23–34.
538. Grassi W., Smith B. Austrian Economics: History and Philosophical Background. London and Sydney: Groom Helm, 1986. 251 p.
539. Gwartney J., Lawson R. , Hall J., Murphy R. Economic Freedom Dataset. *Economic Freedom of the World: 2018. Annual Report*. Fraser Institute. URL: www.fraserinstitute.org/economic-freedom/dataset. (date of access: 22.12.2019).
540. Hall J., R. Lawson R. Economic Freedom of the World: An Accounting of the Literature. *Contemporary Economic Policy*. 2014. Vol. 32, no. 1. P. 1–

19.

541. Handbook on Contemporary Austrian Economics / ed. by P. Boettke. Edward Elgar, 2010. 192 p.

542. Hayek, Co-Ordination and Evolution: His Legacy in Philosophy, Politics, Economics, and the History of Ideas / ed. by J. Birner, R. Van Zijp. Routledge, New York. 1994. 400 p. URL: <http://www.questia.com/read/108373930/hayek-co-ordination-and-evolution-his-legacy-in> (date of access: 14.11.2010).

543. Hayek F.A. Contra Keynes and Cambridge: Essays, Correspondence. *The Collected Works of F.A. Hayek* / ed. by B.J. Caldwell. Vol. 9. London : Routledge, 1995. 277 p.

544. Hayek F.A. Hayek on Hayek: An Autobiographical Dialogue / ed. by S. Kresge and L. Wenar. London : Routledge, 1994. 198 p.

545. Hayek F. A. The Constitution of Liberty. Chicago : University of Chicago Press, 1960. 576 p.

546. Hayek F. A. The Sensory Order: An Inquiry into the Foundations of Theoretical Psychology. Chicago : University of Chicago Press, 1999. 232 p.

547. Hayek's Contribution to Economics. *Essays on Hayek* / ed. by F. Machlup. Foreward by M. Friedman. New York : New York University Press, 1976. P. 13–39.

548. Herbener J. M. The Place of Economic Calculation in the Economic Theory of Ludwig von Mises. *Quarterly Journal of Austrian Economics*. Fall 2019. Vol. 21, no. 3. P. 263–276.

549. Heterodox Microeconomics Research Network. URL: <http://heterodoxmicro.wikispaces.com/> (date of access: 12.11.2017).

550. Hicks J.R. Capital and Time: A Neo-Austrian Theory. Oxford : Clarendon Press, 1973. 213 p.

551. Hodgson G. M. What is the essence of institutional economics? *Journal of Economic Issues*. 2000. Vol. 34, no. 2. P. 312–331.

552. Hoffmann C. H. On Conceptualizing Risk: Breaking the Dichotomy

- between Knightian Risk and Uncertainty. *The Quarterly Journal of Austrian Economics*. 2018. Vol. 21, no. 3. P. 209–245.
553. Holcombe R. Public Choice and Austrian Economics. *The Oxford Handbook of Austrian Economics* / ed. by C.J. Coyne, P. Boettke. Oxford : Oxford University Press. 2015. P. 492–508.
554. Hoppe H.-H. Economic Science and the Austrian Method. Auburn, Ala. : Mises Institute, 1995. URL: <https://mises.org/library/economic-science-and-austrian-method> (date of access: 18.03.2012).
555. Hoppe H.-H. F. A. Hayek on Government and Social Evolution: A Critique. *The Review of Austrian Economics*. 1994. Vol. 7, no. 1. P. 67–93. URL: http://mises.org/journals/rae/pdf/RAE7_1_3.pdf. (date of access: 11.10.2008).
556. Hoppe H.-H. Socialism: A Property or Knowledge Problem? URL: https://cdn.mises.org/rae9_1_13_3.pdf (date of access: 14.02.2017).
557. Horwitz S. From The Sensory Order to the Liberal Order: Hayek's Non-Rationalist Liberalism. *Review of Austrian Economics*. Vol. 13. 2000. P. 23–40. URL: http://www.gmu.edu/depts/rae/archives/VOL13_1_2GGG/horwitz.pdf. (date of access: 26.09.2009).
558. Horwitz S. Monetary Evolution, Free Banking, and Economic Order. Oxford and San Francisco : Westview Press, 1992. 228 p.
559. Hulsmann J.G. Economic Science and Neoclassicism. *The Quarterly Journal of Austrian Economics*. 1999. Vol. 2, no. 4. P. 3–20.
560. Hulsmann J.G. Toward a general theory of error cycles. *The Quarterly Journal of Austrian Economics*. 1998. Vol. 1, no. 4. P. 1–23.
561. International Confederation of Associations for Pluralism in Economics (ICAPE). URL: <http://www.icape.org/Home> (date of access: 12.01.2019).
562. Kates S. Why Your Grandfather's Economics Was Better than Yours: On the Catastrophic Disappearance of Say's Law. *The Quarterly Journal of Austrian Economics*. 2010. Vol. 13, no. 4. P. 3–28.

- 563.Kirzner I.M. Economics and Error. *Perception, Opportunity and Profit*. Chicago : University of Chicago Press, 1979. P. 120–136.
- 564.Kirzner I.M. Entrepreneurial Discovery and the Competitive Market Process: an Austrian Approach. *Journal of Economic Literature*. 1997. Vol. 35. P. 60–85.
- 565.Kirzner I.M. Essays on Capital and Interest: An Austrian Perspective. Cheltenham, England : Edward Elgar, 1996. 166 p.
- 566.Kirzner I.M. The Meaning of Market Process : Essays in the Development of Modern Austrian Economics. London; New York : Routledge, 1992. 246 p.
- 567.Kirzner I.M. The Socialist Calculation Debate: Lessons for Austrians. *Review of Austrian Economics*. 1987. Vol. 2. P. 1–18.
- 568.Kley R. Hayek's Social and Political Thought. Oxford : Clarendon Press, 1994. 248 p.
- 569.Lachmann L.M. Austrian Economics under Fire: The Hayek-Sraffa Duel in Retrospect. *Austrian Economics: History and Philosophical Background /* ed. by W. Grassi and B. Smith. London and Sydney : Groom Helm, 1986. P. 225–242.
- 570.Lachmann L.M. Capital, Expectations and the Market Process: Essays on the Theory of the Market Economy. Kansas City, Mo.: Sheed Andrews and McMeel, 1977. 352 p.
- 571.Lachmann L. The Market as an Economic Process. Oxford, 1986. 173 p.
- 572.Lachmann L. The Role of Expectations in Economics as a Social Science. *Economica*. 1943. Vol. 10, no. 37. P. 12–23. <https://doi.org/10.2307/2549651>
- 573.Lal D. Unintended Consequences: The Impact of Factor Endowments, Culture, and Politics on Long-Run Economic Performance. Cambridge MA : The MIT Press, 1998. 287 p.
- 574.Lavoi D. Rivalry and Central Planning. New York : Cambridge University Press, 1985. 192 p.

- 575.Lewin P. Capital in Disequilibrium: A Reexamination of the Capital Theory of Ludwig M. Lachmann *History of Political Economy*. 1997. Vol. 29, no. 3. P. 523–548. URL: <https://personal.utdallas.edu/~plewin/hopentrv.pdf> (date of access: 29.11.2007).
- 576.Lewis P. The Emergence of “Emergence” In the Work of F. A. Hayek: A Historical Analysis. *History of Political Economy*. 2016. Vol. 48, no. 1. P. 111–150. <https://doi.org/10.1215/00182702-3452315>
- 577.Liebowitz S. J., Margolis S E. Path Dependence, Lock-In, and History. *Journal of Law, Economics and Organization*. 1995. Vol. 11, no. 1. P. 205–226.
- 578.Lindemans J.W. Methodological Individualism and Cultural Evolution: Ontogenetic and Phylogenetic Approaches to Social Order. *The Quarterly Journal of Austrian Economics*. 2012. Vol. 15, no. 3. P. 331–369. URL: http://mises.org/journals/qjae/pdf/qjae15_3_4.pdf. (date of access: 18.11.2013).
- 579.Lippmann W. An Inquiry into the Principles of a Good Society. Boston, 1937. 367 p.
- 580.Ludvig von Mises: Scholar, Creator, Hero / ed. by M.N. Rothbard. Auburn : Ludvig von Mises Institute, 1988. 60 p.
- 581.Machlup F. Austrian Economics. *Encyclopedia of Economics*. New York : McGraw-Hill, 1982. P. 38-43.
- 582.Machlup F. Ludwig von Mises: a Scholar Who Would not Compromise. Hillsdale, MI : Hillsdale College, 1981. URL: <http://www.mises.org/daily/1700/Ludwig-von-Mises-AScholar-Who-Would-Not-Compromise>. (date of access: 14.08.2007).
- 583.Mahoney P. The Common Law and Economic Growth: Hayek Might Be Right. *Journal of Legal Studies*. 2001. Vol. 30, no. 2. P. 503–525.
- 584.Maki U. Mengerian Economics in Realist Perspective. *History of Political Economy*. 1990. no. 22 (Suppl). P. 289–310.

585. Matthews P. H., Ortmann A. An Austrian (Mis)Reads Adam Smith: A Critique of Rothbard as Intellectual Historian. *Review of Political Economy*. 2002. Vol. 14, no. 3. P. 379–392. doi:10.1080/09538250220147895.
586. McCormick B.J. Hayek and the Keynesian Avalanche. New York : St.Martin's Press, 1992. 289 p.
587. Menger C. On the Origin of Money. *Classics in Austrian Economics: A Sampling in the History of a Tradition* / ed. by I.M. Kirzner. London : William Pickering, 1994. Vol. 1. P. 91–106.
588. Mises Institute. URL: <https://mises.org> (11.09.2012)
589. Mises L. von. Epistemological Problems in Economics. Auburn : Ludwig von Mises Institute, 2003. 259 p.
590. Mises L. von. Money, Method and the Market Process: Essays by Ludwig von Mises / ed. by R.M. Ebeling. Dordrecht, Holland : Kluwer Academic Publishers, 1990. 325 p.
591. Mises L. von. Planning for Freedom. South Holland, 1980. 321 p.
592. Mises L. von. The Historical Setting of the Austrian School of Economics. Arlington House, New Rochelle-New York, 1969. 26 p.
593. Mises L. von. The Ultimate Foundations of Economic Science, 2nd ed. Kansas City : Sheed Andrews & McMeel, 1978. 148 p.
594. Montgomery M.R. Austrian Persistence? Capital-Based Business Cycle Theory and the Dynamics of Investment Spending. *The Review of Austrian Economics*. 2006. no. 19. P. 17–45.
595. Moss L.S., Vaughn K.I. Hayek's Ricardo Effect: A Second Look. *History of Political Economy*. 1986. Vol. 18, no. 4. P. 545–65.
596. Mulligan R. F. A Hayekian Analysis of the Term Structure of Production. *The Quarterly Journal of Austrian Economics*. 2002. no. 5 (2). P. 17–33.
597. Mulligan R.F. Accounting for the Business Cycle: Nominal Rigidities, Factor Heterogeneity, and Austrian Capital Theory. *The Review of Austrian Economics*. 2006. no. 19. P. 311–336. <https://doi.org/10.1007/s11138-006-9251-1>
598. Nesterenko O. Liberalization of Economic Development as a Driver of

- Economic Growth and Competitiveness of Ukraine's Economy. *Globalization and Business*. Tbilisi, Georgia. 2019. no. 8. P. 77–82.
- 599.Nesterenko O., Demydenko L. Tax System of Ukraine: Neoliberal Challenge or Latent Shift? *Scientific Letters of Academic Society of Michal Baludansky*. 2017. Vol. 5, no. 2. P. 78–81.
- 600.Nesterenko O., Zdvizova M. Behavioral Economic Theory: a Methodological Breakthrough or Extension of the Boundaries of Dominant Orthodoxy? *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Economics*. 2019. no. 206. P. 28–33. DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2667.2019/206-5/4>
- 601.New Directions in Austrian Economics / ed. by L.M. Spadaro. Kansas City, Mo. : Sheed Andrews and McMeel, 1978. URL: <https://mises.org/library/new-directions-austrian-economics> (date of access: 21.06.2010).
- 602.New Perspectives on Austrian Economics / ed. by G. Meijer. London and New York : Routledge, 1995. 296 p.
- 603.Nozick R. Socratic Puzzles. Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1997. 254 p.
- 604.O'Driscoll G.P. An Evolutionary Approach to Banking and Money. *Hayek, Co-Ordination and Evolution: His Legacy in Philosophy, Politics, Economics, and the History of Ideas* / ed. by J. Birner, R. Van Zijp. Routledge, New York. 1994.
- 605.O'Driscoll G. P. Economics as a Coordination Problem: The Contributions of Friedrich A. Hayek, Foreword by F.A. Hayek. Kansas City: Sheed Andrews and McMeel, 1977. URL: <https://oll.libertyfund.org/title/driscoll-economics-as-a-coordination-problem-the-contributions-of-friedrich-a-hayek> (date of access: 08.10.2009).
- 606.O'Driscoll G.P. Money: Menger's Evolutionary Theory. *History of Political Economy*. 1986. Vol. 4, no. 18. P. 601–616.
- 607.O'Driscoll G.P. Rational Expectations, Politics and Stagflation. *Time, Uncertainty and Disequilibrium: Exploration of Austrian Themes* / ed. by

- M.J. Rizzo. Norwell, Mass. : Lexington Books, 1979. P. 153-176.
- 608.O’Driscoll G. P. Spontaneous Order and the Coordination of Economic Activities. URL: http://mises.org/journals/jls/1_2/1_2_6.pdf (date of access: 18.02.2008).
- 609.Oppers S.E. The Austrian Theory of Business Cycles: Old Lessons for Modern Economic Policy. *IMF Working Paper*. 2002. WP/02/2.
- 610.Palermo G. The Convergence of Austrian Economics and New Institutional Economics: Methodological Inconsistency and Political Motivations. *Journal of Economic Issues*. 1999. Vol. 33, no. 2. P. 277–286. URL: <https://www.jstor.org/stable/4227438> (date of access: 14.09.2013).
- 611.Palermo G. The Socialist Planning Debate: A Historical and Analytical Reconsideration. *History of Economic Ideas*. 1998. Vol. 6 (3). P. 115–150.
- 612.Paying Taxes 2018. PricewaterhouseCoopers and the World Bank Group, 2017. 106 p.
- 613.Post Keynesian Economics Study Group. URL: <http://www.postkeynesian.net/> (date of access: 15.03.2017).
- 614.Quéré M., Ravix J.-L. The Austrian Theory of Institutions Applied to Science-Industry Relationships: The Relevance of Innovative Institutions. *The Review of Austrian Economics*. 2003. Vol. 16, no. 2/3. P. 271–284.
- 615.Rizzo M. J., Whitman D. G. The Knowledge Problem of New Paternalism. *NYU Law and Economics Research Paper*. December 3, 2008. no. 08-60. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1310732>
- 616.Robbins L. An Essay on the Nature and Significance of Economic Science. London : Macmillan, 1932. URL: https://cdn.mises.org/Essay%20on%20the%20Nature%20and%20Significance%20of%20Economic%20Science_2.pdf (date of access: 21.05.2007).
- 617.Robbins L.C. The Theory of Economic Policy in English Classical Political Economy. London : Macmillan, 1952. URL: https://cdn.mises.org/The%20Theory%20of%20Economic%20Policy_2.pdf (date of access: 13.07.2008).

- 618.Rothbard M.N. An Austrian Perspective on the History of Economic Thought. Vol. I & II. Aldershot, England : Edward Elgar, 1995.
- 619.Rothbard M.N. Austrian Definitions of the Supply of Money. *New Directions in Austrian Economics* / ed. by L.M. Spadaro. Kansas City, Mo. : Sheed Andrews and McMeel, 1978. P. 143–156.
- 620.Rothbard, M.N. Individualism and the Philosophy of the Social Sciences. Cato Institute, San Francisco, 1979. 68 p.
- 621.Rothbard M.N. New Light on the Prehistory of the Austrian School. *The Foundations of Modern Austrian Economics* / ed. by E.G. Dolan. Kansas City Mo.: Sheed and Ward, 1976. P. 52–74.
- 622.Rothbard M. N. The Consumption Tax: A Critique. *The Review of Austrian Economics*. 1994. Vol. 7, no. 2. P. 75–90.
- 623.Rothbard M.N. The End of Socialism and the Calculation Debate Revisited. *The Review of Austrian Economics*. 1991. Vol. 5, no. 2. P. 51–76. URL: https://cdn.mises.org/rae5_2_3_2.pdf (date of access: 14.02.2007).
- 624.Rothbard M.N. The Logic of Action One: Method, Money, and the Austrian School. Cheltenham, U.K. : Edward Elgar, 1997. 480 p.
- 625.Rothbard M.N. The Logic of Action Two: Applications and Criticism from the Austrian School. Cheltenham, U.K. : Edward Elgar, 1997. 432 p.
- 626.Röpke W. Economics of the Free Society. Grove City, Perm.: Libertarian Press, 1994. URL: <https://cdn.mises.org/Economics%20of%20the%20Free%20Society.pdf> (date of access: 23.02.2008).
- 627.Rueff J. The Fallacies of Lord Keynes General Theory. *The Quarterly Journal of Economics*. May 1947. LXI (3). P. 343–367.
- 628.Salerno J.T. A Reformulation of Austrian Business Cycle Theory in Light of the Financial Crisis. *Quarterly Journal of Austrian Economics*. 2012. Vol. 15, no. 1. P. 3–44.
- 629.Salerno J.T. Biography of Carl Menger: The Founder of the Austrian School (1840–1921) URL: <http://mises.org/about/3239>. (date of access: 29.04.2007).

- 630.Salerno J.T. Ludwig von Mises as Social Rationalist. *The Review of Austrian Economics*. 1990. Vol. 4. P. 26–54.
- 631.Salerno J.T. Mises and Hayek Dehomogenized. *The Review of Austrian Economics*. 1993. Vol. 6, no. 2. P. 113–146.
- 632.Salerno J. T. The Place of “Human Action” in the Development of Modern Economic Thought. *The Quarterly Journal of Austrian Economics*. 1999. Vol. 2, no. 1. P. 35–65.
- 633.Schulak E. M., Unterköfler H. The Austrian School of Economics: A History of Its Ideas, Ambassadors & Institutions. Auburn, AL : Ludwig von Mises Institute, 2011. 244 p.
- 634.Sechrest L.J. Explaining Malinvestment and Overinvestment. *The Quarterly Journal of Austrian Economics*. 2006. Vol. 9, no. 4. P. 27–38.
- 635.Selgin G. Praxeology and Understanding. *The Review of Austrian Economics*. 1988. Vol. 2. P. 19–58.
- 636.Shackle G. L. S. Uncertainty in Economics and Other Reflections. New York : Cambridge University Press, 1955. 267 p.
- 637.Shand A.H. Free Market Morality: The Political Economy of the Austrian School. London & New York : Routledge, 1990. 228 p.
- 638.Shearmur J. Hayek and After: Hayekian Liberalism as a Research Program. New York : Routledge, 1996. 257 p.
- 639.Shleifer A. Inefficient Markets: An Introduction to Behavioral Finance. Oxford : Oxford University Press, 2004. 225 p.
- 640.Shostak F. A Country With a Gold Standard Wouldn't Have to Pay any Attention to Alan Greenspan. *Austrian Economics*. 1999. Vol. 19, no 3. P. 48-59.
- 641.Simons H.C. Economic Policy for a Free Society. Chicago, Ill. : University of Chicago Press, 1948. 363 p.
- 642.Smith V. Bargaining and Market Behavior. Cambridge : Cambridge University Press, 2005. 472 p.
- 643.Society for the Development of Austrian Economics (SDAE). URL: <https://www.sdaeonline.org/> (date of access: 19.07.2018).

644. Society of Heterodox Economists. URL: <http://www.asb.unsw.edu.au/research/societyofheterodoxeconomists/Pages/default.aspx> (date of access: 25.09.2017).
645. Streissler E. To what Extent was the Austrian School Marginalist? *History of Political Economy*. 1990. Vol. 4, no. 2. P. 426–461.
646. Stringham E.P. Economic Value and Costs are Subjective. *Handbook on Contemporary Austrian Economics* / ed. by P. Boettke. Edward Elgar, 2010. P. 48–54.
647. Stringham E.P. Private Governance: Creating Order in Economic and Social Life. Oxford : Oxford University Press, 2015. 296 p.
648. The Association for Evolutionary Economics (AFEE). URL: <https://afee.net/> (date of access: 26.06.2014).
649. The Collected Works of F.A. Hayek. Vol. 3 : The Trend of Economic Thinking: Essays on Political Economists and Economic History / ed. by W.W. Bartley III and S. Kresge. London and New York : Routledge, 1991. 400 p.
650. The Collected Works of F.A. Hayek. Vol. 9 : Contra Keynes and Cambridge / ed. by B. Caldwell. Chicago : University of Chicago Press, 1995. 277 p.
651. The Economics of Time and Ignorance / ed. by G.O'Driscoll, M. Rizzo. Oxford : Blackwell, 1985. 261 p.
652. The Foundations of Modern Austrian Economics / ed. by E.G. Dolan. Kansas City Mo. : Sheed and Ward, 1976. 238 p.
653. The Ludwig von Mises Institute. URL: <http://mises.org/about/3239> (date of access: 13.12.2017).
654. The Market Process: Essays in Contemporary Austrian Economics / ed. by P. Boettke, D. Prychitko. 2 vols. Aldershot, England : Edward Elgar, 1998.
655. The Meaning of Ludwig von Mises: Contributions in Economics, Sociology, Epistemology, and Political Philosophy / ed. by J.M. Herbener. Dordrecht, Holland : Kluwer Academic Publishers, 1993. 342 p.
656. The Road from Mont Pèlerin: The Making of the Neoliberal Thought

- Collective / ed. by P. Mirowski and D. Plehwe. Cambridge : Harvard University Press, 2009. 469 p.
657. The Tradition of Spontaneous Order: A Bibliographical Essay by N. Barry
URL: <https://oll.libertyfund.org/page/the-tradition-of-spontaneous-order-a-bibliographical-essay-by-norman-barry> (date of access: 14.07.2011).
658. The World Bank. Doing Business 2018. URL: <http://www.doingbusiness.org/data/exploreeconomies/ukraine#paying-taxes> (date of access: 03.11.2019).
659. Time, Uncertainty, and Dis-equilibrium: Exploration of Austrian Themes / ed. by M.J. Rizzo. Norwell, Mass. : Lexington Books, 1979. 249 p.
660. Vaughn K. I. Austrian Economics in America. The Migration of a Tradition. Cambridge : Cambridge University Press, 1994. 198 p.
661. White L.H. The Research Program of Austrian Economics. *Explorations in Austrian Economics* / ed. by R. Koppl. Bingley : Emerald Group Publishing Limited, 2008. P. 11–24. [https://doi.org/10.1016/S1529-2134\(08\)11002-X](https://doi.org/10.1016/S1529-2134(08)11002-X)
662. Witt U. Turning Austrian economics into an evolutionary theory. *Austrian Economics: Tensions and New Directions* / ed. by B. Caldwell, S. Boehm. Boston: Kluwer, 1992. P. 215–326.
663. Yeager L.B. Austrian Economics, Neoclassicism, and the Market Test. *The Journal of Economic Perspectives*. 1997. Vol. 11, no. 4. P. 153–165.
664. Yeager L. B. Mises and Hayek on Calculation and Knowledge. *The Review of Austrian Economics*. 1994. Vol. 7. P. 93–109.
665. Zwirn G. Methodological Individualism or Methodological Atomism: The Case of Friedrich Hayek. *History of Political Economy*. 2007. Vol. 39, no. 1. P. 47–80.

ДОДАТКИ

Додаток А

Покоління та представники австрійської школи

Покоління школи	Внесок поколінь	Представники
<i>Перше покоління</i>	«Заснування»	Карл Менгер (1840–1921)
<i>Друге покоління</i>	«Розвиток»	Ойген фон Бем–Баверк (1851–1914) Фрідріх фон Візер (1851–1926) Еміль Сакс (Закс) (1845–1927) Роберт Цукеркандль (1856–1926) Йоганн фон Коморжинські (1843–1912) Віктор Матайя (1857–1933) Роберт Майєр (1855–1914) Герман фон Шуллерн цу Шраттенхофен (1861–1931) Ріхард Шюллер (1871–1972) Ойген фон Філіпович фон Філіппсберг (1858–1917)
<i>Третє покоління</i>	«Неоавстрізм»	Людвіг Едлер фон Мізес (1881–1973) Ганс Майєр (1879–1955) Ріхард фон Штрігль (1891–1942) Евальд Шамс (Жамс) (1889–1955) Лео Іллі (уродж. Зенфельд) (1888–1952) Карл Шлезінгер (1889–1938) Бенджамін Андерсон (1886–1949) Френк Феттер (1863–1949)
<i>Четверте покоління</i>	«Розчинення в основному руслі економічної теорії»	Фрідріх Август фон Хайєк (1899–1992) Фріц Махлуп (1902–1983) Готфрід фон Хаберлер (1900–1995) Оскар Моргенштерн (1902–1977) Пауль Розенштейн–Родан (1902–1985) Фелікс Кауфман (1885–1949) Альфред Шюц (1899–1959) Генрі Хезлітт (1894–1993) Фрідріх Лутц (1901–1975)
<i>П'яте покоління</i>	«Австрійський ренесанс»	Мюррей Н. Ротбард (1926–1995) Ізраель Кірцнер (нар. 1930) Людвіг М. Лахманн (1906–1990) Джордж Шекл (1903–1992)

<i>Шосте покоління</i>	«Нова австрійська школа»	Ганс–Герман Хоппе (нар. 1949) Йорг Гвідо Хюльсман (нар. 1966) Хесус Уерта де Сото (нар. 1956) Пітер Бьоттке (нар. 1960) Брюс Калдвелл * Дон Лавой (Лавуає) (1951-2001) Френк Шостак * Волтер Блок (нар. 1941) Джин Келлахан (нар. 1959) Крістофер Койне (нар. 1977) Томас ді Лоренцо (нар. 1954) Річард Ебелінг (нар. 1959) Раймондо Кубедду (нар. 1951) Джеральд О'Дрісколл (нар. 1947) Роджер Гаррісон (нар. 1944) Роберт Хіггс (нар. 1944) Стівен Горвіц (нар. 1964) Пітер Лісон (нар. 1979) Роберт П. Мерфі (нар. 1976) Джозеф Салерно (нар. 1950) Ральф Райко (1936-2016) Томас Е. Вудс мол. (нар. 1971) Джордж А. Селджін (нар. 1957) Маріо Ріццо (нар. 1948) Луї (Лоренцо) Спадаро * Лоуренс Х. Вайт (нар. 1954) та ін.
------------------------	--------------------------	---

Примітка: * - відомості відсутні

Джерело: складено автором у відповідності з уявленнями представників австрійської традиції за [433; 459; 541; 581; 588].

Інтелектуальна біографія Фрідріха Августа фон Хайєка

Фрідріх Август фон Хайєк (1899–1992) народився у Відні в родині з глибокими академічними традиціями: батько і обидва діда були професорами провідних університетів Австрії, професорами стали і обидва його брата. У Віденському університеті вивчав юриспруденцію, філософію, психологію, політекономію, соціологію. Серед його викладачів був представник австрійської школи маржиналізму Ф. фон Візер, серед однокурсників – майбутні відомі вчені Г. Хаберлер, Ф. Махлуп, О. Моргенштерн.

У 1921 р. Ф. фон Хайєку був присуджений докторський ступінь в області права, у 1923 р. він став доктором економіки. Під керівництвом Л. фон Мізеса він почав працювати в Урядовому управлінні по врегулюванню післявоєнної заборгованості. У 1923/24 навчальному році перебував у Колумбійському університеті, де відвідував лекції американського маржиналіста Дж.Б. Кларка і представника американського інституціоналізму В. Мітчелла. Після повернення до Відня у 1927 р. залишив державну службу і разом з Л. фон Мізесом заснував Австрійський інститут економічних досліджень (досліджень економічної кон'юнктури).

У 1931 р. Ф. фон Хайєк на запрошення англійського економіста Л. Роббінса переїхав до Лондона. Працював спочатку професором місцевого університету, а потім – завідувачем кафедрою економіки і економічної статистики Лондонської школи економіки. У 1938 р., не бажаючи бути громадянином окупованої Гітлером Австрії, він стає британським підданим. Життя Ф. фон Хайєка в Англії було насиченим плідною науковою роботою, він здобув популярність як один з лідерів австрійської школи неолібералізму.

У Лондоні Ф. фон Хайєк став ініціатором однієї з найжвавіших економічних дискусій, що розгорнулася у зв'язку з виходом його критичної рецензії на книгу Дж.М. Кейнса «Трактат про гроші» (1930). У полеміці зіштовхнулися дві економічні школи – австрійська і кейнсіанська; за часом вона співпала з Великою депресією і тому велася навколо причин глибокої

кризи і шляхів виходу з неї. За загальним визнанням в дискусії перемогли кейнсіанці, проте саме австрійці своїм «довгостроковим баченням» подій передбачили невтішну перспективу економіки, що стала очевидною через 40 років у вигляді «шоків пропозиції» і стагфляції 70-х рр. ХХ ст.

Дискусія з Дж.М. Кейнсом і його прихильниками з проблем теорії грошей, циклу і капіталу знайшла відображення у працях ученого «Ціни і виробництво» (1931) і «Чиста теорія капіталу» (1941). У 1930-і рр. виходять друком «Монетарна теорія і торговий цикл» (1933) та «Прибуток, відсоток і інвестиції» (1939), де вчений знову виступає опонентом Дж.М. Кейнса.

Разом з Л. фон Мізесом учений виступив проти А. Ланге і А. Лернера з критикою економічних перспектив ринкового соціалізму. Критичні статті Ф. фон Хайєка з проблем соціалізму увійшли до книги «Індивідуалізм та економічний порядок» (1948). У роки другої світової війни вчений працював над книгою «Дорога до рабства» (1944), яка є попередженням європейських країн про те, що войовнича інтелектуальна течія за відсутності протидії може призвести до загибелі всієї європейської цивілізації, нагадування, що соціалізм (радянського типу або націонал-соціалізм) означає рабство. Книга стала класикою ХХ ст., зробивши Ф. фон Хайєка знаменитим.

У 1947 р. вчений організував конференцію, на якій було створено товариство Мон-Пелерин, що об'єднало інтелектуалів проринкової орієнтації, передусім представників неоліберального напрямку економічної теорії. Серед перших учасників та засновників були: М. Алле, Ж. Рюефф, В. Ойкен, В. Репке, Л. Ерхард, М. Фрідмен, Ф. Найт, Ф. Махлуп, Л. фон Мізес, Л. Роббінс, Дж. Стиглер та ін., а також відомі філософи К. Поппер і М. Полані. З дня заснування і до 1960 р. Ф. фон Хайєк був головою товариства, яке мало на меті поширення основоположних принципів вільного ринку, вільних інституцій, відкритого суспільства. Показово, що вісім учасників Товариства стали лауреатами Нобелівської премії з економіки.

У 1950 р. Ф. фон Хайєк переїхав до США, де протягом 12 років працював у Чиказькому університеті – його колегами стали економісти-

неоліберали Ф. Найт, М. Фрідмен, Г. Саймон, Дж. Стігліц. Курс лекцій, який читав професор соціальних наук і етики Ф. фон Хайек в Чиказькому університеті, приніс йому світову славу. Згодом Ф. фон Хайек вирішив повернутися до Європи. До 1969 р. він працював професором економічної політики у Фрайбурзькому університеті (ФРН), а у 1970–1974 рр. – професором-консультантом Зальцбурзького університету (Австрія). Останні роки життя Ф. фон Хайек провів у Фрайбурзі, де помер у березні 1992 р.

У 1950-60-і рр. більшість західних економістів ставилися до Ф. фон Хайєка як до ретрограда, однак це не турбувало великого вченого, адже рисами його наукового характеру були непорушність ціннісних орієнтирів і прихильність власним переконанням. Під час економічної кризи 1973-1975 рр. Ф. фон Хайек опублікував велику статтю про проблеми безробіття та інфляції в газеті «Нью-Йорк Таймс». Він писав, що відповідальність за всесвітню інфляцію 1970-х рр. повністю лежить на економістах кейнсіанського напрямку. Уряди фінансували зростаючий рівень бюджетних витрат випуском незабезпечених грошей, що призвело до посилення інфляції і появи стагфляції, а потім і до повної дезорганізації господарського життя. Ф. фон Хайек стверджував, що не ринкова економіка і капіталізм винні в цій ситуації, а помилкова грошова і фінансова політика кейнсіанського зразка.

У 1974 р. Ф. фон Хайек отримав Нобелівську премію з економіки. Так був відзначений його внесок в розвиток теорії грошей і економічних коливань, порівняльний аналіз ефективності економічних систем, дослідження у галузі правових основ економічної системи, «глибокий аналіз залежності економічного, соціального та інституційного феноменів».

Наукову скарбницю Ф. фон Хайєка становлять праці: книги «Контрреволюція науки» (1952), «Конституція свободи» (1960), «Дослідження в області філософії, політики, економіки та історії ідей» (1967), «Денаціоналізація грошей» (1976), трилогія «Право, законодавство і свобода» (у трьох томах, 1973-1979), «Згубна самовпевненість. Помилки соціалізму» (1988) та ін., десятки статей.

Список публікацій здобувача за темою дисертації***Монографії:***

1. Нестеренко О. П. Австрійська традиція економічного аналізу : монографія. Київ : Ліра–К, 2020. 395 с. (19 д.а.).
2. Нестеренко О.П. Економіко-історичний та соціологічний аналіз у науковій спадщині М.Х. Бунге. *М. Бунге: сучасний дискурс* : монографія / за ред. В.Д. Базилевича. Київ : Знання, 2005. С. 98–108 (0,6 д.а.).
3. Нестеренко О.П. Є. Слуцький як дослідник історії економічної науки. *Є. Слуцький. Визнання. Творча спадщина з погляду сучасності* : монографія / за ред. В.Д. Базилевича. Київ : Знання, 2007. С. 102–120 (0,9 д.а.).
4. Нестеренко О. П. Європейський вектор розвитку: лібералізація соціально-економічних відносин в Україні крізь призму австрійської неоліберальної теорії. *Економічна стратегія та політика реалізації європейського вектору розвитку України: концептуальні засади, виклики та протиріччя* : монографія / за ред. проф. В.Д. Базилевича, проф. Осецького В.Л. Київ : Київський національний університет імені Тараса Шевченка ; НДС «Центр економічних досліджень» ; ЗАТ «Нічлава», 2018. С. 148–164 (0,9 д.а.).

Статті у наукових фахових виданнях України:

5. Нестеренко О.П. Сучасний монетаризм і Україна: проблеми сумісності. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2000. № 46. С. 29–31 (0,35 д.а.).
6. Нестеренко О.П. Сучасна інституціональна парадигма економічної науки. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2001. № 49. С. 75–79 (0,4 д.а.).

7. Нестеренко О.П. Теоретичне і прикладне значення інституційної теорії. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2003. № 66-67. С.13–15 (0,35 д.а.).

8. Нестеренко О.П. Теоретико-методологічні засади неоліберального вчення Ф. А. фон Хайєка. *Економічна теорія*. 2004. № 1. С. 84–92 (0,6 д.а.).

9. Нестеренко О.П. Вплив сучасної інституційної теорії на розвиток економічної науки. *Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України* : зб. наук. праць. Суми, УАБС, 2004. Т. 11. С. 138–147 (0,5 д.а.).

10. Нестеренко О.П. Ціннісні орієнтири економічної теорії і творчість Ф. А. фон Хайєка. *Вчені записки Університету «КРОК»*. Вип. 12. 2005. С. 135–143 (0,6 д.а.).

11. Нестеренко О.П. Податкове реформування в Україні: інституційний аспект. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2005. № 75-76. С. 22–26 (0,5 д.а.).

12. Нестеренко О.П. Ідейно-теоретичне та методологічне протистояння основних течій сучасної економічної науки. *Теоретичні та прикладні питання економіки*. 2007. Вип.12. С. 254–261 (0,6 д.а.).

13. Нестеренко О.П. Історико-еволюційний підхід у науковій спадщині М. Зібера. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2007. № 96. С. 23–27 (0,6 д.а.).

14. Нестеренко О.П. Неолібералізм і кейнсіанство: суперечності теорії та методології. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2006. № 86-87. С. 77–81 (0,6 д.а.).

15. Нестеренко О.П. Неоліберальна економічна теорія Ф. фон Хайєка. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2007. № 93. С. 10–14 (0,6 д.а.).

16. Нестеренко О. П., Онопко М. О. Кількісна теорія грошей в контексті еволюції грошово-кредитних відносин. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2007. № 92. С. 20–22

(0,4 д.а.) (особистий внесок автора полягає в обґрунтуванні ліберальних основ монетаристської економічної теорії та грошової політики – 0,2 д.а.).

17. Нестеренко О.П. Австрійська теорія економічних коливань у поясненні тенденцій розвитку банківської системи. *Європейський вектор економічного розвитку*. 2008. Вип. 1 (4). С. 71–77 (0,5 д.а.).

18. Нестеренко О.П. Австрійська теорія конкуренції Ф. А. фон Хайєка. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2008. № 101. С. 10–13 (0,6 д.а.).

19. Нестеренко О.П. Австрійська традиція економічного аналізу в поясненні трансформації економічних систем. *Актуальні проблеми економіки*. 2008. № 5. С. 37–42 (0,45 д.а.).

20. Нестеренко О.П. Австрійський та німецький неолібералізм: єдність підходів і методологічні відмінності. *Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету. Серія: Економічні науки*. 2008. Вип. 20. С. 46–50 (0,5 д.а.).

21. Нестеренко О.П. Інноваційний зміст конкуренції у дослідженнях австрійського неолібералізму. *Теорії мікро- макроекономіки*. 2008. Вип. 29. С. 303–313 (0,6 д.а.).

22. Нестеренко О.П. Конкуренція та монополія в економічній системі: погляд неоавстрійської школи. *Теоретичні та прикладні питання економіки*. 2008. Вип. 17. С. 196–203 (0,55 д.а.).

23. Нестеренко О.П. Неоліберальна концепція соціально відповідальної держави. *Вісник Академії праці та соціальних відносин*. 2008. № 3. С. 78–81 (0,4 д.а.).

24. Нестеренко О.П. Праксеологія як наука: підходи Є. Слуцького та Л. фон Мізеса. *Вчені записки Університету «КРОК»*. 2008. Вип. 17. С. 45–53 (0,6 д.а.).

25. Нестеренко О.П. Праксеологія як філософська основа австрійського неолібералізму. *Банківська справа*. 2008. № 5. С. 80–89 (0,7 д.а.).

26. Нестеренко О.П. Теорія економічного циклу: аналіз австрійської школи. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2008. № 102. С. 41–44 (0,6 д.а.).

27. Нестеренко О.П. Йозеф Шумпетер і австрійська традиція: аспекти взаємодії. *Науковий вісник Чернівецького національного університету. Економіка*. 2011. Вип. 579–580. С. 29–35 (0,5 д.а.).

28. Нестеренко О.П. Австрійська суб'єктивно-психологічна школа та формування австрійської традиції економічного аналізу. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2012. № 132. С. 13–15 (0,5 д.а.).

29. Нестеренко О.П. Австрійська школа в структурі маржиналізму: історична ретроспектива. *Теоретичні та прикладні питання економіки*. 2012. Вип. 27. Т. 2. С. 182–189 (0,5 д.а.).

30. Нестеренко О.П. Карл Менгер: учений-теоретик, наставник, фундатор австрійської традиції (3 нагоди 140-річчя публікації праці «Основи політичної економії»). *Економічна теорія*. 2012. № 2. С. 72–84 (0,85 д.а.).

**Статті у наукових фахових виданнях України, які включені
до міжнародних наукометричних баз даних:**

31. Нестеренко О.П. Вплив австрійської суб'єктивно-психологічної школи на українську економічну думку. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2013. № 144. С. 28–32 (0,6 д.а.) (журнал зареєстровано в міжнародних наукометричних базах *Index Copernicus, Google Scholar, Ulrich's Periodicals Directory, RepEc* та ін.).

32. Нестеренко Е.П. Теорія спонтанного порядку Ф. фон Хайека. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2013. № 146. С. 52–56 (0,6 д.а.) (журнал зареєстровано в міжнародних наукометричних базах *Index Copernicus, Google Scholar, Ulrich's Periodicals Directory, RepEc* та ін.).

33. Нестеренко О.П. Неоліберальна концепція соціальної справедливості. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2014. № 3–4 [71]. С. 77–81 (0,5 д.а.) (журнал зареєстровано в міжнародних наукометричних базах *Index Copernicus, ResearchBib та ін.*).

34. Базилевич В. Д., Гайдай Т. В., Нестеренко О. П. Актуальний дискурс економічної науки: парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI століття. *Економічна теорія*. 2018. № 1. С. 95–113 (1,5 д.а.) (особистий внесок автора полягає у розкритті ключових методологічних відмінностей австрійської гетеродоксальної традиції в контексті фундаментальних парадигмальних зрушень сучасної економічної теорії XXI століття – 0,5 д.а.) (журнал зареєстровано в міжнародних наукометричних базах *Index Copernicus, Google Scholar, Ulrich's Periodicals Directory, ERIH PLUS*).

35. Nesterenko O., Zdvizova M. Behavioral Economic Theory: a Methodological Breakthrough or Extension of the Boundaries of Dominant Orthodoxy? *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Economics*. 2019. No 206. P. 28–33 (0,7 д.а.) DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2667.2019/206-5/4> (особистий внесок автора полягає в обґрунтуванні неоліберальних витоків поведінкової економічної теорії та концептуалізації впливу австрійської наукової традиції на розвиток поведінкової економіки – 0,35 д.а.) (журнал зареєстровано в міжнародних наукометричних базах *Index Copernicus, Google Scholar, Ulrich's Periodicals Directory, RepEc та ін.*).

36. Нестеренко О. П. Австрійська традиція економічного аналізу: філософсько-методологічні імперативи. *Вчені записки Університету «КРОК»*. 2019. № 4 (56). С. 25–33 (0,65 д.а.) DOI: <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2019-56-25-33> (журнал зареєстровано в міжнародних наукометричних базах *Index Copernicus, Google Scholar, Scientific Indexing Services, ULRICHSWEB, ARIR, ISI*).

37. Нестеренко О. П. Соціальна справедливість та ліберальна традиція: погляд Ф. фон Хайєка. *Економічний вісник Національного гірничого*

університету. 2019. № 4 (68). С. 19–26 (0,7 д.а.) DOI: <https://doi.org/10.33271/ev/68.019> (журнал зареєстровано в міжнародних наукометричних базах *Index Copernicus, Google Scholar, ResearchBib*).

38. Нестеренко О. П., Демиденко Л. М., Рейнська В.Б., Волкова М. В. Податкова система України: від квазі-ліберальної ретроспективи до неоліберальної перспективи? *Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики*. 2020. Т. 1. № 32. С. 360–370 (1,0 д.а.) DOI: <https://doi.org/10.18371/fcaptr.v1i32.200579> (особистий внесок автора полягає у концептуалізації впливу австрійської гетеродоксальної наукової традиції на економічний розвиток в аспекті обґрунтування теоретико-методологічних засад податкової системи України – 0,3 д.а.) (журнал зареєстровано в міжнародних наукометричних базах *Web of Science Core Collection, Index Copernicus, Google Scholar, Ulrich's Periodicals Directory, Citefactor, ResearchBib*).

Статті в іноземних наукових виданнях:

39. Нестеренко Е.П. Генезис социально-экономического порядка и роль общественных институтов в учении Фридриха фон Хайека. *Труд и социальные отношения*. 2013. № 4. С. 31–39 (0,6 д.а.) (журнал зареєстровано в міжнародних наукометричних базах *Google Scholar, ULRICHSWEB*).

40. Nesterenko O., Demydenko L. Tax System of Ukraine: Neoliberal Challenge or Latent Shift? *Scientific Letters of Academic Society of Michal Baludansky*. 2017. Vol. 5, no. 2. P. 78–81 (0,6 д.а.) (особистий внесок автора полягає в обґрунтуванні необхідності модифікації податкової політики на неоліберальних засадах австрійського економічного вчення – 0,3 д.а.).

41. Nesterenko O. Liberalization of Economic Development as a Driver of Economic Growth and Competitiveness of Ukraine's Economy. *Globalization and Business*. Tbilisi, Georgia. 2019. no. 8. P. 77–82 (0,75 д.а.) (журнал зареєстровано в міжнародних наукометричних базах *Index Copernicus, OAJI, Google Scholar, ERIH PLUS, Scientific Indexing Services, ISI*).

42. Нестеренко О. Неоліберальний концепт економічної свободи: теоретико-методологічний зміст та практична реалізація. *East European Science Journal*. 2019. № 12 (52). Ч. 4. С. 47–52 (0,6 д.а.) (журнал зареєстровано в міжнародних наукометричних базах *Index Copernicus*, *Scientific Indexing Services*, *Google Scholar*).

Публікації апробаційного характеру:

43. Нестеренко О. П. Роль сучасної інституціональної теорії у розвитку економічної науки. *Сучасна економічна наука і освіта в Україні* : зб. наук. праць. 2001. № 5. С. 151–154 (0,45 д.а.).

44. Нестеренко О. П., Садовий М. М. Методологія сучасної економічної теорії. *Вища школа*. 2002. № 4-5. С. 67–81 (1,0 д.а.) (особистий внесок автора полягає у визначенні новітніх методологічних засад сучасних економічних теорій неолібералізму, неоконсерватизму, інституційного напрямку, в тому числі австрійської школи – 0,5 д.а.).

45. Нестеренко О. П. Необхідність та перспективи застосування здобутків сучасного інституціоналізму у викладанні економічної теорії. Міжнародна науково-практична конференція «*Стан та розвиток економічної науки у Київському університеті: ретроспектива, сучасність і перспектива*»: зб. тез. Київ, 2004. С. 31–32 (0,15 д.а.).

46. Нестеренко О. П. До питання про повну зайнятість та природний рівень безробіття. *Державне регулювання ринку праці: сучасні технології та напрями їх розвитку* : зб. наук. праць. Київ, ІПК ДСЗУ. 2006. Ч. II. С. 213–224 (0,6 д.а.).

47. Нестеренко О. П. Грошово-кредитна політика та економічний цикл: аналіз австрійської школи. *Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України* : зб. тез доп. X всеукр. наук.-практ. конф. (Суми, 22-23 листоп. 2007 р.): у 2-х т. Т.1. Суми, 2007. С. 146–147 (0,2 д.а.).

48. Нестеренко О. П. Менгер Карл. *Фінанси. Бюджет. Податки: національна та міжнародна термінологія* : у 3-х т. / Ін-т світ. екон. і міжнар.

відносин НАНУ, ДННУ «Акад. фін. управління» ; за ред. Т.І. Єфименко. Київ, 2010. Т. 1 : Еволюція національної та світової фінансової думки. С. 320–327 (0,9 д.а.).

49. Нестеренко О. П. Мізес Людвиг Едлер фон. *Фінанси. Бюджет. Податки: національна та міжнародна термінологія* : у 3-х т. / Ін-т світ. екон. і міжнар. відносин НАНУ, ДННУ «Акад. фін. управління» ; за ред. Т.І. Єфименко. Київ, 2010. Т. 1 : Еволюція національної та світової фінансової думки. С. 332–340 (0,85 д.а.).

50. Нестеренко О. П. Ідеологія австрійського неолібералізму. *Ідеологія в сучасному світі* : матеріали доп. і вист. наук.-практ. конф. (Київ, 19-20 жовт. 2011 р.). Київ, 2011. С. 108–109 (0,1 д.а.).

51. Нестеренко О. П. Йозеф Шумпетер: поза межами існуючих теоретичних систем. *Сучасна економічна динаміка в контексті парадигми економічного розвитку Й.А.Шумпетера* : матеріали XX міжнар. наук.-практ. конф. (Чернівці, 14-15 жовт. 2011 р.). Чернівці, 2011. С. 13–15 (0,15 д.а.).

52. Нестеренко О. П. Методологічний дуалізм австрійського неолібералізму. *Актуальные проблемы и перспективы развития экономики Украины* : матеріали X междунар. науч.-практ. конф. (Алушта, 2-4 окт. 2011 г.). Симферополь, 2011. С. 114–115 (0,15 д.а.).

53. Нестеренко Е. П. Парадигмальний підхід в економічній науці. *Мир в XXI веке: экономические, правовые и социально-культурные перспективы развития* : матеріали 8-й междунар. науч.-практ. конф. 8 нояб. 2012 г. : сб. науч. статей : в 2 ч. Ч. 2. Москва : РУДН, 2012. С. 143–148 (0,3 д.а.).

54. Нестеренко О. П. Інститут корпоративної соціальної відповідальності: проблеми становлення. *Корпоративна соціальна відповідальність – фактор сталого розвитку держави* : зб. наук. праць міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 23-26 квіт. 2012 р.). Київ, 2012. С. 87–89 (0,2 д.а.).

55. Нестеренко О. П. До питання класифікації парадигм в економічній теорії. *Парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI ст.* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 15-16 листопада 2012 р.). Київ : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2012. С.110–114 (0,25 д.а.) URL: http://econom.univ.kiev.ua/paradigm_et/conf_materials.pdf

56. Нестеренко О. П. Творче руйнування: підприємницьке мислення і підприємницька діяльність *Інноваційна теорія Йозефа Шумпетера: сучасне звучання економічних та управлінських ідей* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 29-30 листоп. 2012 р.). Київ : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2012. С.32–34 (0,25 д.а.) URL: http://econom.univ.kiev.ua/wp-content/uploads/science/conferences/2012/Shumpetera/conf_Shumpetera.pdf

57. Нестеренко О. П. Менгер Карл. *Фінанси. Бюджет. Податки. Національна та міжнародна термінологія. Т. 1 : Еволюція національної та світової фінансової думки. Історичні портрети.* / П.М. Леоненко (керівник авт. кол.). Київ, 2013. С. 349–356 (0,9 д.а.).

58. Нестеренко О. П. Мізес Людвиг Едлер фон. *Фінанси. Бюджет. Податки. Національна та міжнародна термінологія. Т. 1 : Еволюція національної та світової фінансової думки. Історичні портрети.* / П.М. Леоненко (керівник авт.кол.). Київ, 2013. С. 370–378 (0,9 д.а.).

59. Нестеренко О. П. Актуальні проблеми економічної теорії в аспекті міждисциплінарності. *Об'єднані наукою: перспективи міждисциплінарних досліджень* : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 10–11 листоп. 2015 р.). Київ, 2015. С. 91–93 (0,1 д.а.).

60. Нестеренко О. П. Суперечності системи перерозподілу доходів: ілюзія соціальної справедливості. *Модернізація українського суспільства у світлі угоди про асоціацію з ЄС* : зб. наук. праць. Київ, 2015. С. 37–39 (0,15 д.а.).

61. Нестеренко О. П. Теорія та історія в сучасному економічному дискурсі. *Парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI ст.* : матеріали II

міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 15-16 жовтня 2015 р.); Київ : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2015. С. 90–94 (0,3 д.а.)
 URL: <https://econom.univ.kiev.ua/wp-content/uploads/science/conferences/2015/Paradigm/materials2015.pdf>

62. Нестеренко О. П. Ідеї і смисли економічної теорії: інновації чи адаптація? *Інноваційні ідеї в економічній науці: пошуки вирішення сучасних проблем* : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 24-25 берез. 2016 р.). Київ, 2016. С. 41–44 (0,25 д.а.).

63. Нестеренко О. П. Ліберальна традиція економічного аналізу та сучасний неолібералізм у контексті сучасних викликів епохи. *Сучасні економічні теорії: історія, методологія та перспективи розвитку* : зб. матеріалів всеукр. круглого столу (Київ, 10 листоп. 2016 р.). Київ, 2016. С. 59–64 (0,3 д.а.) URL:

https://kneu.edu.ua/userfiles/Faculty_of_Economics_and_Administration/Kaf+istorii+ta+teorii+gospodarstva/ZbD196rnik_tez_10_11_2016.pdf

64. Нестеренко О. П. Австрійська теорія підприємництва. *Підприємництво як рушійна сила суспільного прогресу* : матеріали круглого столу (Київ, 1 груд. 2016 р.). Київ, НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України», 2016. С. 40–41 (0,1 д.а.) URL: <http://ief.org.ua/docs/scc/1.pdf>

65. Нестеренко Е. П. Либерализация современного экономического развития как предпосылка усиления финансовой глобализации. *Role of Investments in Digital Economy Development in the Context of Financial Globalization* : intern. scient. conf. 22-23 decembrie 2016. Chişinău, 2017. P. 213–215 (0,2 д.а.)

66. Нестеренко О. П. Внесок австрійської економічної традиції в методологію економічної науки. *Парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI ст.* : матеріали III міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 2-3 листоп. 2017 р.); Київ : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2017. С. 412–416 (0,3 д.а.) URL:

https://econom.univ.kiev.ua/wpcontent/uploads/science/conferences/2017/paradigm/Materiali_conf_2017_27_11_2017.pdf

67. Нестеренко Е. П. Современное понимание либерализации экономического развития. *Actual problems of social sciences* : XXVIII int. scient. conf. (Tbilisi, October 12, 2017). Tbilisi, 2017. P. 60–62 (0,2 д.а.).

68. Нестеренко О. П. Австрійська школа та марксизм: Бем-Баверк contra Маркс. *Економічна спадщина К. Маркса: погляд через призму століть* : зб. матеріалів Всеукр. круглого столу (Київ, 25 квіт. 2018 р.). Київ, 2018. С. 129–134 (0,25 д.а.) URL: https://kneu.edu.ua/userfiles/Faculty_of_Economics_and_Administration/Kaf+istorii+ta+teorii+gospodarstva/212121ZbD196rnik28A529-verstka_Marks__2018.pdf

69. Нестеренко О. П. Поведінкова економічна теорія: інновації у розумінні економічної поведінки. *Інноваційні ідеї в економічній науці: пошуки вирішення сучасних проблем* : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 19–20 квітня 2018 р.); НУ «Києво-Могилянська академія». Київ : Знання України, 2018. С. 84–87 (0,2 д.а.) URL: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/14568>

70. Гайдай Т.В., Нестеренко О.П. Інституційний контекст євроінтеграційної стратегії України. *Економічна стратегія та політика реалізації європейського вектору розвитку України: концептуальні засади, виклики та протиріччя* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 25 травня 2018 року. Київ: Прінт Сервіс, 2018. С. 45–48 (0,2 д.а.) (особистий внесок автора полягає в розкритті неоліберальних засад інституціоналізації євроінтеграційної стратегії України – 0,1 д.а.).

71. Гайдай Т. В., Нестеренко О. П. Філософсько-методологічна рефлексія у контексті теоретичного моделювання економічної поведінки людини. *Філософія фінансової цивілізації: людина у світі грошей* (2018) : зб. наук. пр. / редколегія ; відп. секретар З. Е. Скринник. Київ, 2018. С. 94–105 (0,6 д.а.) (особистий внесок автора полягає у здійсненні узагальнення теоретичних моделей економічної поведінки людини в неокласичній,

неоліберальній, поведінковій економічних теоріях – 0,3 д.а.).

72. Нестеренко О. Методологія сучасної економічної науки в контексті глобальних викликів економічного розвитку. *Фундаментальна економічна теорія в структурі економічного знання: проблеми та виклики сучасності*. Зб. матеріалів Всеукр. Круглого столу 7 листоп. 2019 року. Київ : КНЕУ, 2019. С. 25–29 (0,3 д.а.) URL: <https://drive.google.com/file/d/1EzQ0E2KFCcDG39mW8miU5K2UD77HWZ1T/view>

73. Демиденко Л. М., Нестеренко О. П. Інструменти реалізації справедливого оподаткування у цифровій економіці. *Проблеми формування та розвитку інноваційної інфраструктури*. Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції 23-25 травня 2019 р. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2019. С. 92–94 (0,2 д.а.) *(особистий внесок автора полягає у розкритті неоліберальних засад податкової політики в цифровій економіці – 0,1 д.а.).*

74. Demydenko L., Nesterenko O. Development of Small Business Taxation: Ukraine and Georgia practices. *Economic, Legal and Social Problems of Modern Development*, 20-21 September 2019. Conference Proceedings. Kutaisi, 2019. P. 20–21 (0,2 д.а.) *(особистий внесок автора полягає у розкритті новітніх неоліберальних тенденцій в оподаткуванні малого бізнесу в Україні та Грузії – 0,1 д.а.).*

Відомості про апробацію результатів дисертації

№ п/п	Назва міжнародних, всеукраїнських наукових і науково–практичних конференцій, семінарів, читань, круглих столів	Місце проведення	Дата проведення
1.	«Банківська система України в умовах глобалізації фінансових ринків»	Черкаси	15–16 листопада 2007 р.
2.	«Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України»	Суми	22–23 листопада 2007 р.
3.	«Інституціональні трансформації і соціально–економічний розвиток»	Київ	7 травня 2008 р.
4.	«Інститут довіри в економіці і суспільстві»	Київ	13–14 травня 2010 р.
5.	«Актуальные проблемы и перспективы развития экономики Украины»	Алушта	2–4 жовтня 2011 р.
6.	«Сучасна економічна динаміка в контексті парадигми економічного розвитку Й.А. Шумпетера»	Чернівці	14–15 жовтня 2011 р.
7.	«Ідеологія в сучасному світі»	Київ	19–20 жовтня 2011 р.
8.	«Корпоративна соціальна відповідальність – фактор сталого розвитку держави»	Київ	23–26 квітня 2012 р.
9.	«Парадигмальні зрушення в економічній теорії ХХІ ст.»	Київ	15–16 листопада 2012 р.
10.	«Конкурентний розвиток підприємництва в Україні»	Київ	22–23 листопада 2012 р.
11.	«Інноваційна теорія Йозефа Шумпетера: сучасне звучання економічних та управлінських ідей»	Київ	29–30 листопада 2012 р.
12.	«Конкурентоспроможність національної економіки»	Київ	28 березня 2014 р.
13.	«Модернізація українського суспільства у світлі угоди про асоціацію з ЄС»	Київ	2–3 квітня 2015 р.


Продовження дод. Г

14.	«Парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI ст.»	Київ	15–16 жовтня 2015 р.
15.	«Об'єднані наукою: перспективи міждисциплінарних досліджень»	Київ	10–11 листопада 2015 р.
16.	«Інноваційні ідеї в економічній науці: пошуки вирішення сучасних проблем»	Київ	24–25 березня 2016 р.
17.	«Classic University in the Context of Challenges of the Epoch»	Київ	22–23 вересня 2016 р.
18.	«Парадигмальні праці в сучасному дискурсі економічної науки: до 240–річчя «Добробуту націй» А. Сміта та 80–річчя «Загальної теорії» Дж.М. Кейнса»	Київ	6–7 жовтня 2016 р.
19.	«Сучасні економічні теорії: історія, методологія та перспективи розвитку»	Київ	10 листопада 2016 р.
20.	«Підприємництво як рушійна сила суспільного прогресу»	Київ	1 грудня 2016 р.
21.	«Наукові читання до 90–річного ювілею академіка А.А. Чухна»	Київ	15 грудня 2016 р.
22.	«Role of Investments in Digital Economy Development in the Context of Financial Globalization»	Кишинів, Молдова	22–23 грудня 2016 р.
23.	«Інновації у вищій освіті: світові тенденції та регіональний досвід»	Кошице, Словаччина	30 березня 2017 р.
24.	«Інтелектуальна власність: теоретичні виміри та практика реалізації»	Київ	15 червня 2017 р.
25.	«Конкурентоспроможність національної економіки»	Київ	5–6 жовтня 2017 р.
26.	«Actual problems of social sciences»	Тбілісі, Грузія	12 жовтня 2017 р.
27.	«Парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI ст.»	Київ	2–3 листопада 2017 р.
28.	«Інноваційні ідеї в економічній науці: пошуки вирішення сучасних проблем»	Київ	19–20 квітня 2018 р.

Закінчення дод. Г

29.	«Економічна спадщина К. Маркса: погляд через призму століть»	Київ	25 квітня 2018 р.
30.	«Філософія фінансової цивілізації: людина у світі грошей»	Львів	17–18 травня 2018 р.
31.	«Економічна стратегія та політика реалізації європейського вектору розвитку України: концептуальні засади, виклики та протиріччя»	Київ	25 травня 2018 р.
32.	«Філософія економіки versus економічна філософія»	Київ	31 жовтня 2018 р.
33.	«Проблеми формування та розвитку інноваційної інфраструктури»	Львів	23–25 травня 2019 р.
34.	«Economic, Legal and Social Problems of Modern Development»	Кутаїсі, Грузія	20–21 вересня 2019 р.
35.	Фундаментальна економічна теорія в структурі економічного знання: проблеми та виклики сучасності»	Київ	7 листопада 2019 р.
36.	«Innovation and Entrepreneurship»	Монреаль, Канада	24 січня 2020 р.

Довідки про впровадження результатів наукового дослідження

 НАЦІОНАЛЬНИЙ БАНК УКРАЇНИ 01601 м. Київ, вул. Інститутська, 9, тел. 253-3622, факс 250-2033, 253-7750, телекс 131018 NBNK UX, 131251 KIJ UX	NATIONAL BANK OF UKRAINE 9, Instytutska Str., Kyiv, 01601, Ukraine - tel. 253-3622, fax 250-2033, 253-7750, telex 131018 NBNK UX, 131251 KIJ UX
--	---

№ 02.02.2013 № 62-016/600

№ № _____ **ДОВІДКА**

**про впровадження результатів дисертації
на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук
за спеціальністю 08.00.01 – економічна теорія та історія економічної думки
Нестеренко Олени Петрівни**


Наукові результати та висновки дисертаційного дослідження докторанта кафедри економічної теорії Київського національного університету імені Тараса Шевченка Нестеренко О.П. були розглянуті та враховані Генеральним економічним департаментом Національного банку України при розробці документа “Комунікаційна політика Національного банку України щодо збирання та поширення статистичної інформації та публікацій”.

Пропозиції докторанта враховані в частині:

- визначення принципів здійснення комунікаційної політики на засадах неоліберального вчення: об’єктивності, повноти і доступності інформації, забезпечення прозорості комунікацій, протидії викривленню інформації (глава “Загальні положення”);
- формулювання основних цінностей комунікаційної політики: надійності, прозорості, компетентності, максимального задоволення потреб споживачів інформації в одержанні належного інформаційного забезпечення (глава “Загальні положення”);
- необхідності методологічного забезпечення і вдосконалення комунікацій на основі системного підходу щодо забезпечення інформаційних потреб, що розширить інформаційний вплив та підвищить рівень інформаційної відкритості Національного банку України і в цілому сприятиме зміцненню довіри населення до дій та рішень Національного банку України (глава 1).

1307358

Директор Генерального
економічного департаменту



О. І. Петрик



УКРАЇНА

МІНІСТЕРСТВО ІНФРАСТРУКТУРИ УКРАЇНИ

пр-т Перемоги, 14, м. Київ, 01135, Україна
 тел.: (+38 044) 351-40-96, 351-49-20, 351-40-01, факс тел.: (+38 044) 351-48-45
 www.mfu.gov.ua, код ЄДРПОУ 37472062

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
 на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук
 за спеціальністю 08.00.01 – економічна теорія та історія економічної думки
 к.е.н., доцента Нестеренко Олени Петрівни

Наукові результати та висновки дисертації к.е.н., доцента кафедри економічної теорії, макро- і мікроекономіки Київського національного університету імені Тараса Шевченка Нестеренко О.П. за напрямом дослідження «Австрійський неолібералізм в структурі сучасної економічної теорії» були розглянуті і враховані Міністерством інфраструктури України при розробці заходів з імплементації Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом в частині:

- обґрунтування заходів щодо забезпечення конкурентного характеру ринку для операторів залізничного транспорту, рівного доступу до інфраструктури усіх учасників ринку (користувачів різних форм власності), лібералізації підприємницької діяльності на залізничному транспорті, формування сприятливого інституційного середовища, зокрема щодо дозвільного і ліцензійного регулювання з метою підвищення конкурентоспроможності та якості послуг залізничного транспорту (проект Закону України «Про залізничний транспорт», глава 4);
- запровадження вільного тарифоутворення в нерегульованій державною сфері створення системи безпеки у відповідності до норм ЄС на основі ключових положень неоліберального економічного вчення (проект Закону України «Про залізничний транспорт», глава 2).

248266

Перший заступник Міністра

В.Ю.Шульмейстер



№6647/01/14-15 від 07.12.2015



**АНТИМОНОПОЛЬНИЙ КОМІТЕТ УКРАЇНИ
ЦЕНТР КОМПЛЕКСНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ З ПИТАНЬ
АНТИМОНОПОЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ**

вул. Митрополита Василя Липківського, 45
Київ, 03035, МСП – 680
ЄДРПОУ – 23732935

Тел.: 251-60-20
Тел.: 251-60-22
E-mail: ckd@centre-amp.kiev.ua

08.11.2019 № 50-174/19

ДОВІДКА

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук
за спеціальністю 08.00.01 – економічна теорія та історія економічної думки
к.е.н., доцента Нестеренко Олени Петрівни**

Наукові результати та висновки дисертаційного дослідження к.е.н., доцента кафедри економічної теорії, макро- і мікроекономіки Київського національного університету імені Тараса Шевченка Нестеренко О. П. за напрямом «Австрійський неолібералізм в структурі сучасної економічної теорії» були розглянуті і враховані Центром комплексних досліджень з питань антимонопольної політики при розробці науково-дослідної роботи за темою «Тенденції змін стану конкурентного середовища в економіці України у 2018 році» в частині:

- обґрунтування заходів щодо забезпечення підтримання конкурентного характеру ринків на засадах транспарентності та недискримінаційного доступу відповідно до неоліберальних настанов;
- формулювання принципів і завдань реалізації проконкурентної економічної політики в контексті імплементації Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом;
- обґрунтування необхідності лібералізації контролю за економічною концентрацією з одночасним підвищенням рівня прозорості і відповідальності учасників ринку, спрощення дозвільних та ліцензійних процедур з метою підвищення конкурентного характеру економічної системи України.

Директор Центру



Н.М. Бугаєнко

Продовження дод. Д

ФЕДЕРАЦІЯ ПРОФЕСІЙНИХ СПЛОК УКРАЇНИ

АКАДЕМІЯ ПРАЦІ,
СОЦІАЛЬНИХ ВІДНОСИН
І ТУРИЗМУACADEMY OF LABOUR,
SOCIAL RELATIONS
AND TOURISM03187, Україна, Київ –187,
Кільцева дорога, 3-А
тел./факс (044) 522-49-40
E-mail: info@socosvita.kiev.ua3А, Kiltseva Rd,
03187, Kyiv, Ukraine
tel./fax (38044) 522-49-40
E-mail: info@socosvita.kiev.uaРозрахунковий рахунок № 26003056102549 у ПАТ «КБ «Приватбанк» Філія «КиївСті» МФО 380775, код ЄДРПОУ 04641405
Свідоцтво про реєстрацію платника ПДВ №200124012, індивідуальний податковий номер платника ПДВ 046414026091

10.04.2020р. № 01/02-41

На № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційної роботи
к.е.н., доцента кафедри економічної теорії, макро- і мікроекономіки
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Нестеренко Олени Петрівни

Основні висновки та результати дисертаційної роботи Нестеренко О. П. на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.01 – економічна теорія та історія економічної думки, що присвячені комплексному аналізу австрійської економічної традиції, зокрема теоретико-методологічних основ соціально-економічних досліджень різних поколінь австрійської школи, форм та методів утілення основних теоретичних положень австрійської школи в сучасну економічну науку, а також механізмів практичної реалізації неоліберальної економічної політики, були апробовані і впроваджені в освітній процес підготовки бакалаврів за спеціальностями галузі знань 07 Управління та адміністрування на факультеті економіки, соціальних технологій та туризму Академії праці, соціальних відносин і туризму при викладанні навчальних дисциплін «Історія економіки та економічної думки» та «Економічна політика». Досвід використання результатів дисертаційної роботи Нестеренко О. П. в освітньому процесі Академії засвідчив поглиблення у студентів знань з економічної теорії, історії економічної думки та економічної політики, а також удосконалення процесу формування фахових компетентностей.

Проректор з науково-педагогічної роботи



С. М. Коваленко

00000270



МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

вул. Володимирська, 64/13, м. Київ, 01601 тел. 239-33-33

22.04.2020 № 013/133

На № _____

ДОВІДКА

**про впровадження результатів дисертаційної роботи
к.е.н., доцента Нестеренко Олени Петрівни
у навчальний процес**

Основні положення та результати дисертаційної роботи Нестеренко О. П. на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.01 – економічна теорія та історія економічної думки на тему «Австрійська неортодоксальна традиція в еволюції економічної теорії» мають наукову і практичну цінність, були апробовані та впроваджені у навчальний процес на економічному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка при викладанні розроблених Нестеренко О. П. авторської англomовної навчальної дисципліни «Monetary Theory» та авторських тем у навчальних дисциплінах «Економічна історія та історія економічної думки», «Актуальні проблеми економічної теорії та економічної політики» і «Методологія та організація наукових економічних досліджень».

До результатів дисертаційної роботи Нестеренко О. П., які використовувались при розробці навчально-методичного забезпечення, викладанні лекцій і проведенні семінарських занять із зазначених дисциплін, належать: аналіз філософсько-методологічних імперативів австрійської економічної традиції, виявлення теоретико-методологічних підходів австрійської суб'єктивно-психологічної школи, структурно-функціональний аналіз основних положень австрійської неоліберальної теорії, дослідження суперечливого впливу австрійської традиції економічного аналізу на еволюцію та сучасний стан світової економічної науки, розробка заходів з імплементації неоліберальної економічної політики, спрямованої на інституціоналізацію та лібералізацію соціально-економічного середовища.

Проректор з наукової роботи



О.І. Жилінська